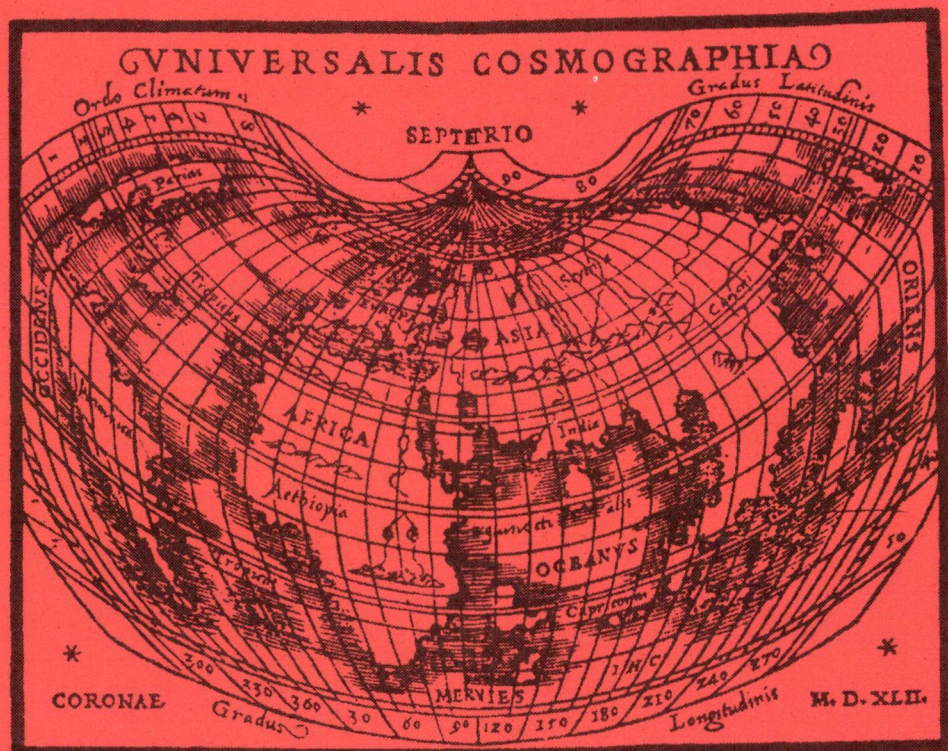

37779

2001 DEC 07

57779

VILÁGTÖRTÉNET

2001 tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Gebei Sándor: A hatalmi viszonyok átrendeződése Kelet-Európában 1654–1686 között.....	3
Réti Balázs: A brit Admiralitás és az olasz–etióp háború	30
Leopold László: A medve ölése. Az 1939–40-es szovjet–finn háború diplomáciai előzményei	53
Tomasovszky Orsolya: A nők jogi helyzete a kora középkori Franciaországban.....	74
Bagi Zoltán: Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés.....	78

SZEMLE

Pascal Ory: La censure en France à l'ère démocratique (Ism.: Holub Krisztina).....	88
A. A. Ulunjan: Komintern i geopolitika: balkanszkij rubezs 1919–1938 (Ism.: Alekszandr Sztikalin).....	90
Andrea Panaccione: Socialisti Europei. Tra guerre, fascismi e altre catastrofi 1912–1946 (Ism.: Jemnitz János).....	92
Leo Marks: Between silk and cyanide. The story of S.O.E.'s code war (Ism.: Figder Éva).....	93
David Cannadine: Ornamentalism. How the british saw their empire (Ism.: H. Haraszti Éva).....	96

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,- Ft, példányonkénti eladási ára: 125,- Ft.

Index-száma: 25886

ISS 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

MODY-PRINT Nyiregyháza 1999. F.v.: Módy Elek

A HATALMI VISZONYOK ÁTRENDEZŐDÉSE KELET-EURÓPÁBAN

1654–1686 KÖZÖTT

A vesztfáliai békerendszer a kelet-európai hatalmi viszonyok átalakulására is lényeges befolyást gyakorolt. Elsősorban azért, mert a harmincéves háborúban Európa csodálatát, de félelmét is kiváltó Svédország újabb területek megszerzésével (Bréma, Verden = a Weser és Elba folyók torkolatának ellenőrzése, Elő-Pomeránia Rügen szigetével és Stettin városával = az Odera torkolatának ellenőrzése) igazi nagyhatalommá nőhetett ki magát. A Balti-tenger fölötti hegemoniára, sőt monopóliumra törő skandináv ország ezzel nemcsak hogy megszilárdította tengeri uralmát, hanem a tengeri kereskedelem bonyolítása és kontrollja révén még jelentősebb gazdasági előnyökhöz jutott a Rzeczpospolitával és Oroszországgal szemben. Nem véletlen, hogy a 17. század folyamán Svédország mindig is igyekezett saját javára kamatoztatni a hagyományos lengyel–orosz kontinentális ellentéteket, vállalva a háborús konfliktusokat is. Ezzel a gondolatsorral nem azt kívánjuk állítani, hogy a 17. század második felének kelet-európai háborúsorozata a vesztfáliai békerendszer egyenes következménye, csupán azt, hogy a svéd pozíciók megerősödése, a Balti-tenger déli partszakaszainak svéd kézbe való jutása előrevetítette a lengyel partszakaszok (a Visztula torkolatvidéke Danziggal, a lengyel király formális vazallusságában található porosz kikötővárosok) bekebelezésének óhaját is. Ilyen okok miatt Stockholm éberrel figyelte a lengyel és az orosz külpolitika alakulását, és csak arra várt, hogy a számára kedvező pillanatban elragadhasa a Rzeczpospolitától a kérdéses területeket, azokat a területeket, amelyek a Balti-tenger svéd beltengerré való átminősítését akadályozták.

Ennek a svéd külpolitikai programnak (*imperium maris Baltici*) a megvalósítására az Oroszország és a Rzeczpospolita 1654-ben kirobbant háborúja remek alkalmat szolgáltatót. Az orosz–lengyel ellentétet a Rzeczpospolita végvidékén, Ukrajnában kibontakozó újabb kozákfelkelés mérgezte el. A Bogdan Hmelnyickij kozákhethan vezette felkelés 1648-tól 1653-ra olyan átfogó, egész Ukrajnára kiterjedő nemzeti (ukrán–lengyel) és vallási (pravoszláv–katolikus, unitus) belháborúvá terebélyesedett, hogy a moszkvai kormányzat a lengyel belügyekbe való beavatkozás mellett döntött, tudván azt, hogy ez a lépése a diplomáciai kapcsolatok megszakításához, háborúhoz vezet. Ukrajna, de főleg a 100 ezret is meghaladó kozák haderő Oroszországhoz való átkerülése a katonai és a politikai viszonyokat egy csapásra megváltoztatta a kelet-európai térségben. Ez az erőkoncentráció a lengyel–litván nagyhatalmúság leáldozásával fenyegetett. Végül is Oroszország és Ukrajna 1654. évi egyesülése volt az a történelmi esemény, amely az egész 17. század második felének külpolitikai mozgását befolyásolta, a térségben érdekelt országok egymás közötti kapcsolatát alapvetően meghatározta. Ezért nem tekinthetünk el a ma is komoly vitákat, sőt indulatokat is keltő esemény vázlatos ismertetésétől.

Oroszország és Ukrajna egyesülése (1654)

1653. október 1-jén¹ Oroszország zemszkij szoborjának (rendi-képviselési országgyűlés - sének) nagy jelentőségű kérdésben kellett határoznia. Arról kellett döntenie, hogy a Rzeczpospolita (a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság) immár hat éve folyó polgárháborújába, a lengyel-kozák háborúba, a kozákok évente Moszkvába küldöztetett petíciói alapján beavatkozzon-e, vagy sem. A zemszkij szobor - Alekszej cár akaratának megfelelően - egyhangúlag kimondta: „Hmelnycikijt és az egész Zaporozsjei Hadat a cár uralkodói keze alá venni!” Nem az országgyűlési határozat gyors megszületése és a szobor egyöntetű állásfoglalása az érdekes itt, hanem a lengyel-orosz diplomáciai kapcsolatok megszakításának az indoklása.

1. János Kázmér (Jan Kazimierz, 1648–1668), a jelenlegi lengyel király és alattvalói, főleg a határ menti vajdái, számtalan esetben megsértették a boldogult Mihály (Mihail Romanov) cárt, Nyikon moszkvai pátriárkát és az 1645 óta uralkodó Alekszej cárt azzal, hogy a lengyel fél az 1634. évi poljanovói békevezetés ellenére, szándékosan rosszul használta az oroszországi titulusokat a levelezések során. A cárok és a pátriárka sértegetőinek a megbüntetését Moszkva többször is követelte, ám a lengyel király a felségsértőkkel szemben sohasem lépett fel. Ezért Alekszej cár kénytelen János Kázmér magatartását kihívásként értelmezni, kénytelen személyesen elégtételt venni a cárok és a pátriárka becsületét ért sérelmekért.²

2. János Kázmér lengyel király méltatlanná vált a királyi esküjében szereplő „keresztény vallás védelmezője” felemelő címre, mert „a görög valláshoz” ellenségesen viszonyult. A pravoszláv vallás és egyház kegyetlen üldöztetést szenvedett alatta. Szótlanul tűrte, hogy a lengyel slachticsok (szlachcic) a pravoszlávok kiirtására törekedtek. Ezt nem nézheti tovább tétlenül a vallási üldözöttekkel „egyvallású és egyvérű” cár, hittestvéreinek védelmezésére szent fogadalom kötelezi.³

3. Bebizonyosodott az is, hogy az 1648 óta született lengyel-kozák - az 1649-es zborovi (zborowi), az 1651-es Bjelaja Cerkov-i (Bela Cerkwa-i) - megegyezések csak az újabb hadakozás előkészítését szolgálták, Varsóból a békeközvetítésre vállalkozó orosz delegációkat üres kézzel bocsátották vissza, legutóbb éppen 1653-ban. A kozákkérdés mindenáron háborúval történő megoldása, valamint a Zaporozsjei Had ünnepélyes kinyilatkoztatása - ti. a Rzeczpospolita alattvalójaként nem akar élni, inkább török vazallusságba adja magát - Alekszej cárt és a zemszkij szobort a Zaporozsjei Had melletti kiállításáról győzte meg.⁴ Oroszország egyeduralkodója azáltal hogy „magas uralkodói keze alá fogadja” Ukrajnát, nem követett el békeszegést, ellenkezőleg: a hűbérúri esküjét megszegő János Kázmér alattvalói felszabadultak kötöttségeikből, és annak az igazságos, minden zaklatástól védelmet biztosító, „egyvallású és egyvérű” Alekszej cár alattvalói lesznek, aki a „latinok” és a „böszörmények” (törökök, tatárok) ellenében egyaránt oltalmat és menedéket nyújt.

A moszkvai döntésről a diplomáciai szabályokkal összhangban mind Varsó, mind Csigirin (a Zaporozsjei Had „fővárosa”, valójában Hmelnycikij lakóhelye) idejekorán értesült. Amíg a cári futár a lengyeleknek szóló hadüzenetet továbbította Waza János Kázmér királynak és a Rzeczpospolitának, addig a Zaporozsjei Had központi ezredének székhelyére, Perejaszlavba egy több mint 250 fős orosz küldöttség

igyekezett Vaszilij Buturlin bojár, tveri helytartó vezetésével. A cári főtanácsosnak és társainak az volt a feladata, hogy a Perejaszlavlba összehívott, ünnepélyes külsőségek között megtartandó, általános, nyílt, „népi” kozákrada (javnaja rada) Oroszországhoz való csatlakozás ügyében kimondandó végleges döntését meghallgassa, s pozitív döntés esetén a Zaporozsjei Had hűségesküjét fogadja.

Vaszilij Buturlin főkövet fennmaradt jelentéséből kimerítő részletességgel ismerjük az 1654. januári, perejaszlavlai eseményeket.⁵ Ezekből csupán néhány, a témánkhoz szorosan kötődő mozzanatra térünk ki.

Január 8/18-án délután két órákor megszólaltak az üstdobok a város főterén, gyülekezésre hívták az Uszpenszkij-t templom előtti térre a perejaszlavlai ezred kozákjait, a távoli ezredek 5-10 fős küldötteit, a nemesség és a papság más településekről érkezett kisszámú képviselőjét, a közeli helységek valamennyi lakosát. Azért kell hangsúlyozni a rada társadalmilag vegyes összetételét, mert a vitathatatlanul kozák kezdeményezésre, kozák részvételi többséggel megtartott általános rada – véleményünk szerint – jogszerűen hozta meg nemcsak a Zaporozsjei Had, hanem a kozákság által lakott és ellenőrzött terület, Ukrajna egész lakossága nevében is a lengyel királytól való elszakadásról, illetve az orosz cárhoz való csatlakozásról szóló döntését. A jelenlévők – hangos és lelkes kiáltozással – a török szultán, a krími kán, a lengyel király és az orosz cár közül az utóbbi mellett voksoltak. Miután berekesztették a radát, Buturlin bojár az ezredkancellárián ünnepélyesen átnyújtotta Hmelnickij hetmannak Alekszej cár befogadó okmányát. A moszkvai megbízott az okmány átadásakor elmondott beszédében külön is hangsúlyozta: ezennel a Zaporozsjei Had városaival, földjeivel és vizeivel egyetemben cár öfelségéhez került, a kozákok „*hatalmas uralkodónknak minden ellensége ellen örökre szolgálnak*”.⁶

A cár szolgálatába való befogadás ceremóniája a hetmannak és a kozákság parancsnoki karának templomi, Isten színe előtt fogadott eskütételével folytatódott. Egymás után járultak a főpap elé a Biblia és a feszület megcsókolására a kozák vezetők – a hetman, a kancellár (piszar), a főszállásmester (oboznij), a két főbíró (szugyja), a két főfelügyelő (jeszaul), az ezerek, a századosok – és a nem kozák képviselők, ígérve, hogy „örökre, elválaszthatatlanul” Alekszej cár uralkodói keze alatt szolgálnak és maradnak. (8-án és 9-én összesen 284 eskütételre jogosult mondta el a cári hűségesküt.)⁷ A cári alattvalók közé kerülés folyamatában a rada végzését, majd a cásra tett hűségesküt Hmelnickij hetmani tisztségbe való beiktatása követte. Először a hetmani jelvények közül Hmelnickij az immár cári Zaporozsjei Had új, erre az alkalomra Moszkvában készített zászlaját vehette kezébe Buturlintól, aki többek között ezt mondta: „legyen minden ellenségetek feletti győzelem zászlaja”. Amikor a jogarra emlékeztető (vagy azt helyettesítő?) buzogányt nyújtotta át a kozákvezérnek, a példabeszéd így szólt: „az engedetleneket, a pravoszlávia ellenségeit ezzel békítsd meg”, amikor a kaftánt segítette fel a hetmanra, akkor a fiókait szárnyaival beborító sas hasonlatával élt Buturlin. Ezt a hosszadalmas szertartást a díszsüveg átadása zárta, amely az okosság és a bölcsesség szimbólumaként került a hetman fejére. Fejedelmi ajándékban, 1500 rubel értékű cobolyadományban részesült még az egykor jezsuitáknál nevelkedett ukrán népevezér, helyettese, Iván Vigovszkij (Wyhowski) kancellár pedig 500 rubelnyi cobolyért mondhatott köszönetet.⁸

Ugyanilyen foratókönyv szerint ment végbe január és február folyamán a többi kozákezered, illetve az ezredterületen (az ukrainai közigazgatási egységekben) élő nem kozák népesség cárja való felesketése is. A legfontosabb ezredek és városok (Kijev, Csernyigov, Nyezsín) esküjét maga Buturlin bojár fogadta, az ukrainai szélső ezredek és városokat a cári követtség alacsonyabb rangú tagjai „fogadták be” Alekszej cár hűségébe. Egy ismeretlen kortárs, Szamovigec (Szemtanú) névvel illetett ukrán krónikás nagy lelkesedést tapasztalt egész Ukrajnában (po vszej Ukrajni uvesz narod sz ohotoju toje ucsynil).⁹ Mindenképpen óvatosan kell kezelnünk Szamovigec véleményét, mert arról is tudomásunk van, hogy Hmelnickij közvetlen vezetőitársai közül pl. Szirko és Bohun ezresek nem voltak hajlandók „moszkvai szolgálatra” adni a fejüket, de Szilveszter Koszov kijevi metropolita is makacskodott a moszkvai pátriárka előtt fejet hajtani.¹⁰ Hogy mégis tömegesnek minősíthetjük a cár hűségére való áttérést, arról a moszkvai Poszolszkij prikáz (Külgügyi Hivatal) adatai tanúskodnak. Az írnokok kimutatásai szerint a januári és a februári „akció” során a Zaporozsjei Had 16 ezredének (kb. 230 századának) 64 659 kozákja, 188 slachticsa, 62 454 nem kozákja, 37 kolostori szolga, összesítve 127 338 fő nyilvánította ki Alekszej cár iránti hűségét.¹¹ Az adatfelvétel a háborús viszonyok miatt csupán töredékes lehetett, ugyanis a krími határokat őrző és a dnyeperi zuhogók mögötti szabad kozákok ab ovo nem kerülhettek be a cári kimutatásokba, mint ahogyan az a jobbágyi állapotú tömeg sem, amely a ljachok (a lengyelek gúnyneve) elleni harcokban azonnal kozáknak vallotta magát. 1654 nyarán erre a jelenségre Protaszjev, az Ukrajnában járt cári követ is felfigyelt. „...aki nem volt kozák, most az is kozák, ezek mindnyájan egyenlőeknek tartják magukat a kozákokkal.”¹² 1657-ben, amikor már Moszkva és Csibirin kapcsolata elmérgesedett, a kozák vezetők a cár követe, Kikin asztalnok előtt azzal kérkedtek, hogy a Zaporozsjei Had vagy 300 ezer kozákot számlál.¹³

A Zaporozsjei Had létszámviszonyait érintő kérdéseknek ott volt igazán komoly jelentősége, ahol a kiváltságolás és a nem kiváltságolás, a kiváltságokból való részesülők és a nem részesülők közötti határ húzódott. Hmelnickij hetman és parancsnoktársai ugyanis a lengyel királyok által törvényesített és a kozák hagyománnyal is összhangban álló, 60 ezres, minden kozákprivilegiummal rendelkező, lajstromba vett, név szerint feltüntetett Zaporozsjei Hadat ígértek és kértek Alekszej cártól, az új uralkodótól. 1654-ben, egyelőre még, nem a cári lajstromba, fizetési jegyzékbe való bekerülés jelentette az aktuális problémát, hanem a kozák szabadságok, kiváltságok és a kozák autonómia moszkvai elismertetése.

A Zaporozsjei Had parancsnoki karából (hetman, kancellár, hadbírák, jeszaulok, szállásmester) és az ezresekéből, meg egyes, 1648 óta fontos szerepet játszó századosokból összetevődő parancsnoki rada (tanács) már Perejaszlaviban egyeztetette a jövőbeni együttműködés feltételeit Buturlin cári főkövettel, s mindezt 23 pontos petícióba foglalta.¹⁴ Ezeket az előterjesztéseket vitte Moszkvába a Szamuil (Szamojlo) Bogdanov hadbíró és Pavel (Pavlo) Tyetyerja perejaszlavli ezres vezette kozákdelegáció. Ne kerülje el a figyelmünket az a hallatlanul fontos körülmény, hogy a Zaporozsjei Had vezetősége kérvénnyel, petícióval fordult Alekszej cárhoz azzal a céllal, hogy az írásba foglaltakat függőpecsétes oklevelével törvényerőre emelje, gyakorlati alkalmazásukat engedélyezze. Röviden nézzük meg, hogyan rögzítette az 1654.

március 13-án, 14-én és 21-én tárgyalt, később „márciusi vagy hmelnickiji cikke-lyeknek” mondott kiváltságlevél Ukrajna állami és társadalmi berendezkedését.

A Zaporozsjei Had és rajta keresztül Ukrajna továbbra is autonómiát élvezett, s ez a szabad hetmanválasztásban, a hadi létszám 60 ezer főben való maximálásában, az ezredalapú közigazgatási rendszer fenntartásában, a kozák igazságszolgáltatásban, a kozák és nem kozák (nemesek, egyháziak, városiak, jobbágyok) társadalmi rétegek elkülönülő privilegizálásában fejeződött ki. Tulajdonképpen az autonómia a kiváltságolással kapcsolódott össze, az autonómia valójában a regisztrált kozákok és a feudális kiváltságoltak (nemesek és egyháziak) esetében érvényesülhetett. Moszkva és Csirgin teljesen egyetértett abban, hogy az 1648–1654-es háború parasztháborús jegeit meg kell szüntetni, a hatéves háború idején kialakult, szabadon átjárható kozák-jobbágy határt fel kell számolni, a felbonthatatlannak tűnő társadalmi szövetséget meg kell semmisíteni a jövőben. Éppen ezért a kozák, a nemesi és az egyházi különállást hangsúlyozó kérvénypontok lezárásaként mindig a rövid beleegyező formula olvasható: *bity po ih cselobityju* (legyen kérésük szerint).

A Zaporozsjei Had külf kapcsolatainak megítélésében ellenben komoly nézeteltérés mutatkozott. A kozákság szabad és önálló diplomácia iránti kérélmé (14. pont) az egyik legfontosabb államügyet, a cár egyik monopoljogát, a külpolitika irányítását sértette. Alekszej cár és a bojártanács válasza ezúttal így hangzott: „Az uralkodó megparancsolta, és a bojárak eldöntötték: a jó szándékkal hozzatok érkezett követeket fogadhatjátok és elbocsáthatjátok, de hogy milyen ügyben jöttek, és milyen végzéssel lettek azok elbocsátva, arról cár őfelségét tájékoztassátok. Cár őfelsége ellen irányuló ügyben hozzatok érkezett követeket és küldöncöket (ott) a Hadban tartsátok, cár őfelségét írásban értesítsetek erről, cár őfelsége parancsa nélkül tilos azokat elbocsátani, *a török szultánnal és a lengyel királlyal cár őfelsége engedélye nélkül kapcsolatba nem léphettek* (kiemelés tőlem – G. S.)”.¹⁵

A fenti cikkely kimunkálatlanságára, többféle értelmezésére, időzített veszélyekre néhány megválaszolatlan kérdéssel szeretnénk rámutatni. Ki döntötte el azt például, hogy jó vagy ártó szándékú az az ügy, amellyel egy futár, küldönc, követ, delegáció kozák földre érkezett? A moszkvai diplomáciába be nem avatott hetman következmények nélkül, kockázatmentesen elbírálhatta a cárnak tetsző és nem tetsző, baráti vagy ellenséges, lényeges vagy lényegtelen információkat? A török szultánra és a lengyel királyra vonatkozó tilalom vonatkozott-e a szultáni vazallusokra (Krím, Erdély, Moldva, Havasalföld), vagy a lengyel király litván nagyfejedelemi mivoltára?

Nem lehet nem észrevenni, hogy Moszkvában a cár hűségére áttért és a cár szolgálatába átvált maximum 60 ezres kozák hadra, illetve az ország végvidékén fekvő veszélyzónára, Ukrajnára úgy tekintettek, mint Oroszország katonai potenciáljának gyarapodására, valamint az ország igazságos területi növekedésére. Nemcsak azért igazságos Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozása, mert János Kázmér lengyel király súlyosan vétkezett pravoszláv alattvalói ellen, hanem azért is, mert *Alekszej cár az orosz cárok szent kötelességét teljesítette, az „ősök földjeinek” (votcsina = patrimonium) egy darabját visszaszerezte*. Tehát 1653-ban és 1654-ben – orosz felfogás szerint – nem történt egyéb, mint hogy a zemszkij szobor és a perejaszlavli rada döntései értelmében Nagy-Oroszország Kis-Oroszországgal egyesült. Ezt a tényt

Alekszej cár a tituluszában is kifejezésre juttatta. Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodójaként szabott határt az 1648–1654 között korlátlan hatalomhoz szokott Hmelnickij hetman külpolitikájának.

De az orosz vajdák ukrán városokba való irányítása is az autonómia csorbításához vezetett! Előzményként el kell mondanunk, hogy Hmelnickij hetman még 1653 végén többször is sürgette cári vajda (ti. parancsnok) és katonaság Kijevbe és Perejaszlavba való bevonultatását, ám 1654. január 10-én Hmelnickij már a korábbi álláspontjához képest módosító javaslattal fordult Alekszej cárhoz. Kérését úgy változtatta meg, hogy ha a lengyel király tavaszig nem támadja meg az ukrainai városokat, akkor a Kijevbe küldendő háromezer fős cári helyőrségen kívül más katonai erősítésre nincs szükség a Dnyeperen túl, viszont ha támadás érné a kozákságot, úgy újabb katonai egységeket várnak a Zaporozsjei Had mellé.¹⁶

Annak ellenére, hogy a Rzeczpospolita és a lengyel király nem lépett fel támadólag Ukrajnában, orosz csapatok érkeztek az elkerülhetetlen orosz–lengyel háború kiinduló bázisául szolgáló Kijevbe és Csernyigovba. Oroszország szemszögéből vizsgálva a problémát: Alekszej cár ezen lépését egyáltalán nem tekinthetjük szerződészegésnek. De vajon a „márciusi cikkelyek” államszerződésnek minősíthetők-e? Még inkább bonyolítva a helyzetet: államjogi szempontból, beszélhetünk-e szuverén államok egyesüléséről 1654-ben?¹⁷

A Perejaszlavban és Moszkvában folytatott tárgyalások azt sugallják, mintha két „egyenlő fél” egyezkedett mindkét felet érintő jogokról és köteleességekről. Oroszország jogot formálhatott a Zaporozsjei Had katonai szolgálatára, a választott kozákhetsman hatalmi megerősítésére, az ukrainai adók egy részére, ám minden ellenséggel szemben meg kellett védelmeznie Ukrajna pravoszláv lakosságát. Ukrajna (Kis-Oroszország) politikahordozó ereje, a kozákság – a „márciusi cikkelyek” értelmében – széles körű kiváltságolásban részesült (de jure csupán 60 ezer fő!), miközben élesen elhatárolta magát a kozák jogokra vágyakozó jobbágyságtól. Attól a tömegtől, amely a lengyelek elleni hatéves háború győztesének érezte magát, és a győzelem megérdemelt jutalmából részesedni akart. A „szerződött ukrán felet” mindössze egyetlen feladat, bárki ellen bevethető katonai szolgálat terhelte. Bármennyire is konkretizálható a felek jogainak-kötelességeinek rendszere, le kell szögeznünk tényként, hogy „az egyezményt” semmilyen törvényhozó szerv (zemszkij szobor, illetve rada) nem tárgyalta, nem ratifikálta. De nem is tárgyalhatta és ratifikálhatta, hiszen az egyeduralkodás (szamogyerzsavije) elvéből az is következik, hogy a kozákok (alattvalók) csakis petíció formában fordulhattak új uralkodójukhoz, aki az előterjesztett kéréseknek helyt adott, illetve feltételeket szabott teljesítésük elé, avagy kategorikusan elvetette azokat.

A történelmi szakirodalomban – ahogyan az a jegyzetekben feltüntetett művekből is kitetszik – Oroszország és Ukrajna egyesüléséről a legkülönbözőbb államjogi fejtegetés látott napvilágot, a perszonáluniótól és reáluniótól kezdve a protektorátuson át a vazallusságig, a bekebelezésig bezárólag. Jobban megismerkedve 1654 jogi aspektusaival, korábbi, perszonálunió melletti állásfoglalásunkat revideálva,¹⁸ úgy gondoljuk, hogy a kelet-európai helyzetre kiható esemény pontosabb megítélésére alkalmasabb a feltételekhez kötött inkorporáció jogi kategória.¹⁹

A „kelet-európai harmincéves háború” (1654–1686) nyitánya

A lengyel végek, azaz Ukrajna elszakadása a Rzeczpospolitától és Oroszországhoz való csatlakozása azonnali casus bellinek minősült, s már 1654 tavaszán – a várakozásoknak megfelelően – kirobbant a lengyel–orosz fegyveres konfliktus. Alekszej cár – miközben az európai uralkodóitársait az orosz–lengyel háború beálltáról tájékoztatta – 1654. május 11-én elsősorban az érzelmekre ható felhívással fordult a Litván Nagyfejedelemség fehér-orosz (pravoszláv) lakosságához. Felszólította a pravoszláv testvérnépet, hogy a kis-oroszországi példa nyomán fogjon fegyvert a vallás védelméért, a cárhoz való tartozásért. Miként a nagyorosszal testvér kisorosz nép megszabadult a „latinok” uralmától, ugyan- úgy a fehérorosz testvérnép is – csatlakozva az egyesült orosz–kozák seregekhez – visszanyerheti szabadságát.²⁰ Noha a szabadság tartalmi részletezésével adós maradt a kiáltvány, hatása óriási volt.

A Litvániában egyidejűleg, több irányban is kibontakoztatott támadás – a hadüzenet ismeretében – nem érte váratlanul a litván–lengyel haderőt, mégsem tudott felkészülni a támadás elhárítására. Janusz Radziwiłł litván főhetman képtelen volt a megrémült nemesi felkelőket együtt tartani, nem tudta megakadályozni pániszerű menekülésüket. A biztonságos lengyel és livón területekre (Rigába) való átáramlásuk miatt Litvánia sorsa azon állt vagy bukkott, hogy a legjelentősebb végvárok (Szmolenszk, Vityebszk, Mogiljov, Minszk) kibírják-e az oroszok ostromát. Az utánpótlástól teljesen elszigetelt erősségek védői két-három hónapig tartottak ki csupán, augusztus 24-én a Dnyeper menti Mogiljov, szeptember végén a bevehetetlennek hitt Szmolenszk kapitulált.

Amíg a cári seregek a várakkal, városokkal viaskodtak, addig Hmelnickij segélycsapatai, a csernyigovi, a nyezsini és a sztrodubi ezredek (20 ezer fő) a fehér-orosz vidéket tisztították meg a ljachoktól. A felszabadított területeken a kozákok „kozák rendet” igyekeztek meghonosítani, ami a kozáknak iratkozott (kozáknak állt) jobbágyoknak földtulajdont, adómentességet, vámmentes kereskedési jogot, évi zsoldot, saját bíraskodást stb. ajánlgatott.²¹ A Szmolenszk ostromát személyesen irányító Alekszej cár a fehér-orosz és a kozák (kisorosz) azonosulás nem várt és nyugtalanító következményeiről többek között ezeket írta az Ukrajnában hadakozó orosz csapatok főparancsnokának, Buturlinnak. „A moszkvai szolgálatból tőlünk és bojárjainktól mindenféle katonaeMBER elszökött, és a sűrű erdőben gyülekeznek, hogy Hmelnickijhez menjenek: azt írják a rokonságuknak, mintha a cserkaszok (értsd: Cserkasszi kozák város nevéből eredeztetett szó, a kozák szinonimája – G. S.) birtokokat osztogatnának nekik.”²² Ezen helyzeten az sem változtatott, hogy Alekszej cár Mogiljov hódoltatása (1654. augusztus 24.) után felvette a „Fehér-Oroszország egyeduralkodója” titulust is a Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodója címe mellé.²³ Jogilag tehát a Litván Nagyfejedelemség Mogiljov, Orsa, Bihov (Dnyeper menti városok Kijevtől északra) városokkal jelölt keleti országrésze Alekszej cár uralma alá került, gyakorlatilag viszont a kozák sereg uralta a helyzetet. Hiába erősítette meg cári oklevél a felsorolt települések összes, lengyel királyoktól és litván nagyfejedelemektől szerzett korábbi privilégiumát (magdeburgi városi jogot), mert a helyi nem nemes, a kozák szabadságok gondolatától befolyásolt tömeg a Zolotarenko-féle kozák haddal

együttműködve nem kímélte a cári kegyelemben részesített katolikus egyház javait, a hódolt lengyel, litván nemesség birtokait, a városi gazdag kereskedők vagyonát. Ez a cári akarattal szembehelyezkedő magatartás, a cári parancsokat nyíltan negligáló önkényeskedés bizonyos értelemben indokolható, hiszen a hadjáratban részt vevő kozák ezredek megbízott parancsnoka (nakaznij hetman), Iván Zolotarenko – egyébként Hmelnyickij sógora – ugyancsak jogforrásnak számított. Mégpedig azért, mert Alekszej cár önrendelkezési joggal felruházott Zaporozsjei Hadának parancsnokáról volt szó, másrészt pedig azért, mert Hmelnyickij hetman Fehér-Oroszország sok kis településének adományozott kiváltságlevele, s az ilyen települések lakosságának kozákoknak tett, de a cár nevére és hűségére fogadott örök szolgálata semmivel sem volt csekélyebb jogi értékű, mint a direkt, cári kancellárián kiállított okirat. Ebből a jogi kettősségből már 1654-ben rengeteg súrlódás, illetékességi vita, atrocitás származott, de a perejaszlavlai rada döntése és a moszkvai kiváltságolás alig néhány hónapos örömlénye egyelőre elhomályosította a kozák és a moszkvai államfelfogás közötti szakadékokat. 1655-ben viszont, amikor a küzdőtérén egy újabb háborús fél, Svédország is felbukkant, az ellentétek már a felszínre törtek. Hmelnyickij hetman őszintén örült X. Károly Gusztáv svéd király Lengyelország elleni támadásának, reménykedett az orosz–svéd–kozák katonai együttműködésben, a Rzeczpospolita maradék nélküli eltűntetésében. Ellenben Alekszej cár külpolitikai stratégiájába egy ilyen „egyszerű és kézenfekvő” kombináció nem férhetett bele. Nézzük előbb a tényeket!

Svédország és a Rzeczpospolita kapcsolata 1654-ben ugyancsak megromlott, nyíltan akkor vált ellenségesé, amikor Krisztina királynő (Waza-dinasztia) a lengyel Waza-uralkodók (János Kázmér lengyel király) jogairól tudomást sem véve lemondott unokatestvére, Károly Gusztáv (Pfalz-Zweibrücken-dinasztia) javára. A svéd uralkodóváltás okát egyes kortársak a királynő esztelen költekezésében, valamint a korona-birtokok meggondolatlan szétosztogatásában vélték felfedezni. Talán nem véletlen, hogy az anyagi javakban szűkölködő Svédország új uralkodója lengyelországi kikötők, illetve lengyelországi területek megszerzésével akarta egyenesbe hozni az államháztartást. Az 1654-ben katasztrofális vereségeket szenvedő Lengyelország védtelen zsákmánynak tűnt Stockholm számára. Elérkezettnek látszott az idő ahhoz, hogy a svédek több évtizedes, dédelgetett álma (Oxenstierna-terv), a Balti-tenger feletti totális ellenőrzés megvalósuljon. A harmincéves háborúban Torstensson generális mellett hadtudományi és hadvezetési ismereteket szerző X. Károly Gusztáv (1654–1660) trónra lépésének első percétől kezdve feszült figyelemmel kísérte az orosz–lengyel háború eseményeit, s csak a kínálkozó lehetőségre várt: mikor is csapjon le kiszemelt áldozatára. (Wieliczko krónikájában olvashatjuk: *lev gotov na lov* = az oroszlán kész a zsákmány elejtésére.)²⁴ Gyakran idézett mondatával jellemezhetjük leginkább háború melletti eltökéltségét: „a vas segítségével, amit nem sajnált tőlünk a természet, elláthatjuk magunkat arannyal”.²⁵

A háborúba való beavatkozás már 1654 végén eldöntött tény volt, ám 1655 áprilisáig Stockholm és Varsó látszategyezkedései folytak. Tavasszal, a jó idő beköszöntével a katonai előkészületek felgyorsultak, a támadásnak félreérthetetlen jelei megsokasodtak. Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688) és mint, porosz herceg a lengyel király vazallusa, a Svédország felől közeledő veszélyről ide-

jekorán tájékoztatta Varsót, mint ahogyan arról is, hogy kilenc svéd regiment Gdańsk (Danzig) térségében partra szállt májusban.²⁶ Júniusban Arwid Wittenberg svéd tábornagy Svédországból Szczecinhez (Stettinhez) átszállított 17 ezer katonája, 72 ágyúja vonulhatott zavartalanul Nagy-Lengyelország felé. Az 1621-től svéd fennhatóságú Svéd-Livóniából (Riga a fővárosa) Magnus Gabriel De la Gardie tábornagy (a svéd király sógora) hadserege nyomult előre, Litvánia határára.²⁷

1655 nyarán a Rzeczpospolita két tűz közé szorult. Az orosz csapatok a fehér-orosz területek északi határát képező Nyugati-Dvina folyó mentén haladtak feltartóztathatatlanul. Vityebszk és Polock városok bevétele után délre-délnyugatra fordulva, Minszket, majd a litván Kovnót (Kowno, ma: Kaunas), augusztusban pedig a litván fővárost, Vilnót (Wilno, ma: Vilnius) is elfoglalták. Vilnó orosz kézre kerülése immár a „litván nagyfejedelem” titulus használatára is feljogosíthatta Alekszej cárt. A lengyel nemesi felkelők Ujścieben (1655. július 25-én), az oroszok és kozákok elől menekülő litvánok pedig Kiejdanyban (1655. augusztus 14-én) adták magukat X. Károly Gusztáv svéd király uralma alá. A Litván Nagyfejedelemség szenátorai és nemesei, hasonlóan a lengyel nemességhez, „maguk és utódaik nevében” fogadtak örök hűséget „Észak Nagy Sándorának”. Egyetlen kikötésüket, ti. a svéd–litván egyesített haderő nem hadakozhat a lengyel király ellen, X. Károly Gusztáv méltányolta. A szavakban nagylelkű uralkodó ígéretet tett arra is, hogy Litvánia megtarthatja olyan fokú állami önállóságát, mint amilyet ezelőtt a Rzeczpospolita-ban élvezett. A litvánok gyors és feltétlen kapitulációjának ellenszolgáltatása az volt, hogy a svéd király kötelezettséget vállalt a Litván Nagyfejedelemség területi integritásának helyreállítására.²⁸ Nagy- és Kis-Lengyelország behódolása fejében a diadal-ittas király ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy a jövőben „a Rzeczpospolita egészben” marad. Mit is ígért a balti birodalom mindenható ura?

Elég ha csak a „Rzeczpospolita egészének” restaurációs programját boncolgatjuk. Már az első megközelítésben nyilvánvaló, hogy a királyi szavaknak érvényt szerezni nem olyan egyszerű dolog. Az ígéret megvalósításának alfája és omegája az egykori lengyel–litván tartomány, Ukrajna státusának a megmásítása volt. Ukrajna Lengyelországhoz való csatlakozását kizárólag csak háborúval, konkrétan, egy Oroszország ellenében győztesen befejezett háborúval lehetett kivitelezni. De a Rzeczpospolita állami egységéhez tartozó, az 1654–1655-ben elvesztett fehérorosz és litván területek újra lengyel–litván kézbe való juttatása megint csak az Oroszországgal megvívandó háborút prognosztizálta. A különleges jogállású Porosz Hercegségről egyelőre még ne is beszéljünk, hiszen annak svéd bekebelezésétől X. Károly Gusztáv kimondva–kimondatlanul soha nem tekintett el.

Továbbélve az államjogi problémákon, társadalmi téren is megoldhatatlan feladatokat vállalt magára a svéd uralkodó. A lengyel–litván nemesség jogainak maradéktalan elismertetése és érvényesítése (a kozák szabadságok tagadása) csak egy feltétellel realizálható, mégpedig Ukrajna és Oroszország egyesülésének hatálytalanításával. Ebben az esetben már nemcsak svéd–orosz, hanem svéd–kozák háborúval is számolnia kellett.

Nehéz elképzelni, hogy X. Károly Gusztáv ne lett volna tisztában irreális és felelőtlen ígéreteinek alaptalanságával, és mégis, ennek ellenére, a későbbiekben

sem fukarkodott könnyelmű kijelentéseivel. Nála a politikusi és az emberi (a jog és az etika) cselekedetek élesen elváltak egymástól. Mélységesen megvetette a kíméletért könyörgő lengyeleket és litvánokat, a megadási feltételeket soha nem tartotta tiszteletben. A katolikus egyházi és kolostori javakat nagy előszeretettel fosztogatta, zsoldos katonái – büntetlenséget élvezve – a prédáért mindenkit zaklattak.²⁹

1655 második felében a Rzeczpospolita katonai és morális vereségek sorozatát szenvedte el. Orosz zászlók lengtek novemberre az eredeti litván városok – Vilnó, Kovnó, Trakai, Novogrudek (Nowogródek), Druja, Drissza – felett, svéd garnizonok szállták meg a legfontosabb lengyel (Poznań, Varsó, Krakkó), orosz (Thorn = Toruń, Elbing = Elbląg) városokat, de még a Lengyel-Livóniában fekvő Dvinaburgban (Dünaburgban ma: Daugavpils) is svédek parancsoltak.

1655–1656 telén a katonáktól a diplomaták vették át a kezdeményezést. A minden irányba kiterjedő diplomáciai akciókból a Moszkvába érkezett császári és svéd küldöttségek tárgyalási eredményei, illetve eredménytelenségei nyomták rá bélyegüket alapvetően az 1656–1658. évi eseményekre.

III. Ferdinánd császárt igencsak aggasztotta a protestáns Svédország térnyerése Lengyelországban, de nyugtalanította Oroszország dinamikus nyugati terjeszkedése Ukrajnában, Litvániában. Moszkvába indított tapasztalt diplomatái, a jezsuita Don Allegretto Allegretti és Johann Dietrich von Lorbach – 1597 óta nem járt császári követség az orosz fővárosban! – a következő témákat javasolta megvitatásra.

1. A német-római császár és a moszkvai cár közötti „fivéri barátság és szeretet” létesüljön,

2. „Mivel minden háború közvetítők által békével ér véget”, Oroszország uralkodója fogadja el a császárt mediátorként a lengyel–orosz viszonyok normalizálására,

3. Oroszország és a Rzeczpospolita háborúját béke váltsa fel, szűnjön meg a keresztény vér ontása,

4. A hadakozó felek a kereszténység közös ellenségével, a törökökkel, tatárokkal szemben közösen lépjenek fel.³⁰

Allegrettiék kedvező fogadtatásban és a tárgyalások gyors, eredményes lezárásában döntő érdemeket szerzett „a láthatatlan személy”, Nyikon moszkvai pátriárka, aki mély meggyőződéssel képviselte Alekszej cárnál Oroszországra mint „a harmadik Rómára” háruló missziós feladatokat. A megállapodás írásba foglalásával nemigen sietett a Poszolszkij prikáz, mert az 1655 szeptemberében Rigából Moszkvába indított svéd meghatalmazottakkal – Gustav Bielke, Alexander von Essen, Philipp von Krusenstiern vezette a 142 fős delegációt – az érdemi tárgyalások csak december 23-án kezdődtek el. X. Károly Gusztáv egy Rzeczpospolita-ellenes orosz–svéd katonai szövetséget kezdeményezett Alekszej cárnál, sőt a Rzeczpospolita feosztásától sem zárkózott el. Instrukciójából kiderül, hogy két variánsban is elképzelhetőnek gondolta a Nemesi Köztársaság feldarabolását. A svéd–orosz közös határ vagy a Kamenyec (Podólia)–Konsztantinovo–Szluck –Boriszov–Suja–Polock vonalon, vagy a kisebb svéd területi nyereséggel kombináló Halics–Gorodok–Szluck–Minszk–Polock vonalon haladt volna.³¹ Krusenstiern, a gazdasági tárgyalások vezetésével megbízott szakember bekapcsolása a svéd nagykövetségbe azt is jelezte, hogy Stockholm az orosz–svéd kereskedelmi kapcsolatok újratárgyalását is kezdeményezni akarja. Valóban, a svéd diplomácia a külkereskedelmet a külpolitika részeként értelmezte. Ezért nem

diplomácia a külkereskedelmet a külpolitika részeként értelmezte: Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy 1655-ben elhatározta az 1617-es sztolbovói békepontok előnyösebbre cserélését. A svéd kereskedők panaszainak – útvonalengedélyért akár öt hetet is várakozniuk kellett, a svéd birodalmi tallér kényszerárfolyamon történő beváltása anyagi veszteségeket okozott – kivizsgálásán túlmenően újabb kereskedelmi útvonalak megnyitását kérte a svéd fél. Egyrészt Perzsiába, illetve Perzsiából a szabad tranzitforgalmat biztosító szárazföldi és vízi utat, másrészt a Baltikum–Arhangelszk kereskedelmi összeköttetést a megfelelő postaállomásokkal, kereskedőházakkal, a Ladoga-, az Onyega-tavi kikötőkkel, szabad hajózással stb.³²

Bármennyire is kölcsönös gazdasági előnyökkel kecsegtette a tárgyaló feleket az 1617. évi kereskedelmi megállapodás módosítása, az orosz–svéd nagyhatalmi vetélkedés, a Rzeczpospolitához és a Zaporozsjei Hadhoz való viszony egyre jobban elmérgesítette a tárgyalások légkörét. Most, 1655 végén derült ki igazán, hogy a 14. hmelnickiji cikkely mennyire kidolgozatlan, mennyire pontatlan az általános fogalmazási módjával. Ugyanis X. Károly Gusztáv és Hmelnickij közvetlen diplomáciai érintkezése mélyen sértette ebben a konkrét situációban Moszkva érdekeit. Hmelnickij, a cár alattvalója pedig a „jó ügy” szolgálatában permanensen azon munkálkodott, hogy a ljachokra Oroszország, Svédország és a Zaporozsjei Had együttes ereje koncentráltan rázúduljon. Nem volt elég, hogy a különutas, Moszkvának nem tetsző kozák politika károsan befolyásolta a külpolitika monopoljogú irányítója, Alekszej cár elképzeléseit, ráadásul Hmelnickij hetman fehér-oroszországi utasításaival a cári intézkedéseket hatálytalanította, legalábbis kétségbe vonta. Az orosz–svéd tárgyalások kellős közepén, 1656. február 8-án a magát „csigirini hercegnek” képzelő Hmelnickij a „belorusz (fehérorosz) ezred” ezereskapitányának nevezte ki vejét, Iván Nyecsajt. A hetman kinevezési okirata szerint Nyecsaj „bátor cselekedeteivel”, rátermettségével érdemelte ki azt, hogy az elhalálozott Zolotarenko ezres helyébe lépjen, és az ezredének területén lévő városoknak (Mogiljov, Csauszi, Novij-Bihov, Gomel) is előljárója legyen.³³

Hmelnickij Nyecsajt hivatalába iktató okmánya óriási felháborodást váltott ki Moszkvában. Larion Lopuhin tanácsnok haladéktalanul Csigirinben termelt, és a cár nevében felszólította a hetmant, hogy rendelje vissza a kozákjait a „belorusz ezrednek” nevezett területről, érvénytelenítse Nyecsaj újonnan alapított ezereskapitányságát, hagyjon fel ott a kozáktoborzással, hiszen ott mindenki cári hűségen van. Szigorúan megfekték Hmelnickijt Moszkvából, és utasították arra, hogy a jövőben akár egy uralkodó, önhatalmúlag ne rendelkezék.³⁴ Moszkva határozott közbelépésével tudatta a Dnyeper mentiekkel, hogy nem tűri el jogainak csorbítását, és ebbe a svédekkel való paktálási szándék is ugyanúgy beletartozott.

1656 márciusára kikristályosodott az új orosz külpolitikai kurzus: a császár közvetítésével megegyezni a lengyelekkel, a svédek pedig háborúval rákényszeríteni arra, hogy Oroszország baltikumi érdekeit tiszteletben tartsa. Klaus Zernack német történész alapvetően három okkal magyarázza az orosz–svéd háború kitörését, a békeállapot megszakadását (ruptura pacis). 1. Oroszország túl érzékenyen reagált Svédország külpolitikai törekvéseire, mert moszkvai vélemény szerint az 1617-es sztolbovói béke módosításával a skandináv ország hegemon helyzetbe jutott volna a térségben. 2.

A svéd ügyek szakértőjének, Ordin-Nascokinnak Alekszej cárra gyakorolt hatása azért nem hagyható figyelmen kívül, mert ő a svédek lengyelországi sikereit Oroszország első katonai csapásával óhajtotta kiegyenlíteni. 3. Az egyre feszültebbé váló kozák–orosz viszony lecsendesíthető lesz egy győztes háborúval, miközben az orosz külpolitikai célok is megvalósulnak.³⁵ Bizonyosak vagyunk abban, hogy a háború okainak feltárásakor nem feledkezhetünk meg a livón háború okozta revansvágyról sem, mint ahogyan III. Ferdinánd császár diplomáciai beavatkozásának hatásáról sem. A svéd történetírásban szilárdan tartja magát az az álláspont (Carlson F. F.), hogy az orosz–svéd ellenségeskedés valódi okát a megoldatlan kereskedelmi problémákban kell keresni.³⁶ Maga X. Károly Gusztáv is számba vette az okokat egy Hmelnickijhez írott levelében. Érthető módon, ő a legsúlyosabb oknak a Svédország és a Zaporozsjei Had rendszeres diplomáciai érintkezését említette, mert Alekszej cár azzal vádolta meg uralkodóitársát, hogy Svédország szét akarta tépni Moszkva és Csigirin, az uralkodó és alattvalója szoros kötelékét. X. Károly Gusztáv levelében tagadta a vádakát, ám ravaszul, a kozákok bizalmatlanságát erősítendő, megjegyezte: „Azt tudtuk, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemség és a Zaporozsjei Nép (sic!) között valamilyen egyesülés létrejött... de úgy gondoltuk, hogy az *mint két önálló ország szerződése lépett életbe, és az Ön népének teljes és érintetlen szabadsága megmarad*” (*quam gentis Vestrae libertas salva et integre maneret* – kiemelés tőlem – G. S.).³⁷

1656 májusában Oroszország hivatalosan is megszakította diplomáciai kapcsolatait Svédországgal, a Moszkvában tartózkodó svéd követeket házi őrizetbe vették, majd 15-én Alekszej cár elhagyva fővárosát, a hadjárat megindításának állomására, Polockhoz sietett. A svédek elleni hadjárat fő iránya a Nyugati-Dvina folyó, fő célja a folyót ellenőrző városok elfoglalása (Vityebszk, Polock, Dvinaburg) után, a folyó torkolatában fekvő Riga, a svéd–livón főváros megszerzése volt. Nagy erők vonultak a szintén svéd felségterületen lévő észt Derpt (Dorpat, orosz nevén Jurjev, ma: Tartu), valamint a Ladoga-tó déli partján épült, ingermanlandi Nöteburg (Noteburg, orosz nevén Oresek) ellen is.

Amíg a svédek az oroszokkal szemben védekezésre kényszerültek, addig Lengyelországban hatalmas offenzívát bontakoztattak ki. X. Károly Gusztáv nemcsak azért gondolt a lengyelek elleni döntő rohamra, mert nem volt kivel egyezkednie. (Tudniillik a lengyel alkotmány értelmében az államszerződések csak abban esetben váltak érvényessé, ha a király is, a Köztársaság is hitelesítette, tehát a király a Köztársaság nélkül [szejm nélkül] semmilyen ügyet nem zárhatott le, és viszont: a Köztársaság állásfoglalása sem emelkedhetett a törvény szintjére a király beleegyezése híján.)³⁸ Azaz, mégis akadt valaki, akivel lehetett, sőt, előnyösen lehetett alkudozni. Ez a valaki a lengyel király, vazallusa, a porosz herceg volt, aki nem más, mint Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688). Az 1656. január 7/17-i Königsbergben (Królewiec, ma: Kalinyingrád) aláírt, „a kölcsönös barátság és bizalom” elvén működő egyezmény azzal kalkulált, hogy X. Károly Gusztávot a lengyel szejm királlyá választja, és a megválasztott és megkoronázott királynak a porosz herceg hűségesküt tesz. Ezért a lengyelekkel szakító és a svédekkel együttműködő cselekedetért Frigyes Vilmos gazdasági előnyöket (a pillai=pilawai és a memeli=klaipedai

kikötői vámokból való részesedést), 1500 katoná biztosítása és az esetleges háborús károk fejében a Porosz Hercegséghez csatolandó ermlandi (warmiai) püspökséget kapja meg.³⁹ A lengyelek teljes kapitulációjával számoló svéd király elképzelése – az 1656 tavaszán és nyarán aratott katonai győzelmek ellenére – csupán ötven százalékban teljesült. X. Károly Gusztáv sem erővel, sem szép szóval nem tudta kicsikarni a királyválasztó szejm összehívását, de Frigyes Vilmosmal szorosabbra fűzhette az együttműködés szálait. 1656. június 15/25-én a látszatszövetséges porosz herceg a „Lehn-Vertrag” (vazallusi szerződés 5. pontja) aláírásával a lengyel királyi köteléket a svéd király hűbéruraságára cserélte fel. Svédország az orosz cár és a kurlandi herceg ellen be nem vethető négyezer brandenburgi katonáért, a Brandenburg területén folytatott szabad toborzásért és az ott vásárolt élelmiszerekért gazdagon fizetett. De nem a sajátjából, hanem a Rzeczpospolitából kikanyarított területekkel: a Porosz Hercegséggel, a warmiai püspökséggel és nagy-lengyelországi vajdaságokkal egyenlítette ki a számlát. A Brandenburggal határos négy vajdaság eladományozása – vier Woywodschafften in Gross-Polen: Kalisch, Posen, Laussiz, Sradien mit dem Wielunischen Kreisse⁴⁰ –, X. Károly Gusztáv Frigyes Vilmosnak tett „nagylelkű” gesztusa nemcsak hogy végérvényesen elzárta előle a lengyel királysághoz vezető utat, hanem szinte katalizálta a lengyel–orosz közeledést.

III. Ferdinánd császár követleinek, a béketárgyalások közvetítőinek jelenlétében ültek tárgyalóasztalhoz Alekszej cár és János Kázmér megbízottai az orosz hadak által hódoltatott litván fővárosban, Vilnában. Az 1656. augusztus 22-től november 3-ig elhúzódó tárgyalások békét nem, de fegyverszüneti megállapodást eredményeztek. Az utolsó, szám szerint a 19. ülésen⁴¹ (november 3.) véglegesítették az uralkodók titulusait, másképpen szólva: végrehajtották a katonai erőviszonyoknak megfelelő határ kiigazítást. Alekszej cár a lengyel király részéről is jogszerűsített „Kis- és Fehér-Oroszország cárja” címmel bővíthette megszállási tárházát, János Kázmér pedig használhatta a „Litván Fejedelemség fejedelme” titulust. Mivel pontos határok meghúzása az idő rövidsége és a közös ellenséggel, a svéd királlyal folyó háború miatt lehetetlen volt, a vilnai fegyverszünet a lényegi kérdéseket nem rendezte. Gondoljunk csak bele! A litván fejedelem az orosz katonai megszállás alatt lévő Vilnó, Kovnó stb. litván városokat visszakapja, de Kis-Oroszország nyugati határa hol jelölhető meg? A Dnyepernél? Volhínia és Podólia nyugati határánál? A Dnyeszternél és a Nyugati-Bug felső folyásánál? Egy leendő kisorosz (ukrán)–lengyel határon inneni és túli kozákság a Zaporozsjei Had egészét feldarabolja? Az egész kozákságra vonatkozó 1654-es perejaszlavli és moszkvai döntések érvényüket veszítik? Stb.

Többek között ezek voltak azok a problémák, amelyek Csigirinben hatalmas káoszt és bizonytalanságot idéztek elő. Már a vilnai tárgyalások idején – félve attól, hogy a kozákság feje fölött megegyezik a két uralkodó – Hmelnickij szerződésükre felhatalmazott követeket menesztett X. Károly Gusztávhoz és II. Rákóczi Györgyhez azért, hogy véd- és dacszövetséget hozzanak létre. Hmelnickij, az óvatos és ravasz politikus Vilnó miatt az Alekszej cárba vetett hitét elveszítette, mert a perejaszlavli rada döntésétől eltelt két és fél év alatt saját bőrén tapasztalhatta meg a lengyel és az orosz társadalmi berendezkedés közötti különbséget: a lengyel szisztémában a Zaporozsjei Hadnak a hatalom és eszköz nélküli királyság, vagyis a

korlátlan főnemesi uralom, az orosz szisztémában pedig a csak parancsokat teljesítő, politikai akarattól megfosztott alattvalókat ismerő felfogás minősült elfogadhatatlannak.

A kozák fővárosban érlelődő elégedetlenségről a Kijevbe „ültetett” orosz vajda, Andrej Buturlin idejekorán (október 30/november 9-én) tudomást szerzett, sőt már arról is informálta Moszkvát, hogy Hmelnickijnek II. Rákóczi Györggyel már egyezsége van, és a svédek átengedik majd Rákóczinak Krakkót. „A hetman és kancellárja becstelenséget forgat a fejében, el akar szakadni felségedtől” – állította határozottan a kijevi vajda –, mégpedig azért, mert cár őfelsége előre „békét” kötött a lengyel királlyal, pedig a békekötésig nem jutottak el, hanem csak az ígérgetés szintjén rekesztették be a vilnói találkozót. Egy be nem fejezett háborút egy újabb, svédek elleni háborúval váltott fel cár őfelsége, figyelembe se vette azt, hogy „nekik (a kozákoknak) a svéd király régóta barát”.⁴² A hír valódiságát támasztja alá Újlaki László (II. Rákóczi György Csigirinbe küldött követe) jelentése is, miszerint a Zaporozsjei Had második embere, Vigovszkij (Wyhowski, Vihovszkij) kancellár Újlakinak kijelentette: „Ha megbékéltettek (ti. a lengyelek az oroszokkal – G. S.), ű velek felbontották a szövetséget.”⁴³

A Vilnóban elkövetett orosz külpolitikai hiba többszörösen elhibázott lépésnek bizonyult. Egyrészt azért, mert a lengyelek fedezet nélküli szavára – Alekszej cárt lengyel királynak választja a meg a szejm – Oroszország fő ellensége hirtelen Svédország lett, másrészt azért, mert a csatlakozott Ukrajna érdekei sehol, semmilyen formában nem érvényesülhettek. Alekszej cár pusztán katonai potenciált, Oroszország hadi erejét növelő katonakontingenst látott a kozákságban, Hmelnickij hetman különutas politikai törekvései megrökönyödést váltottak ki Moszkvában. A svéd és az erdélyi, Moszkvával nemhogy nem egyeztetett, de egyenesen tiltott diplomáciai akciók miatt a kijevi orosz vajda is, a moszkvai Külügyi Hivatal is számtalanszor elmarasztalta a hetmant. Itt és most, ebből a veszekedéseket és a személyeskedéseket bőven tartalmazó folyamatból a halálos beteg Hmelnickij és Fjodor Buturlin cári követ utolsó összetűzésének egy kisebb, de annál jellemzőbb részletére utalunk csak.

Az egyenesen Moszkvából Csigirinbe érkezett (1657. június elején) Buturlin udvarmester megbízatása Hmelnickij felelősségre vonásában merült ki. Alekszej cár a hetmant az 1654. évi eskü megszegésével vádolta, mert a Zaporozsjei Had 15 ezer kozákkal támogatja II. Rákóczi Györgyöt lengyelországi hadjáratában, hogy az erdélyi fejedelem lengyel királyságba üljön a cár helyett. Másodsorban azért, mert Hmelnickij „Lengyelország teljes felosztását” javasolta Svédországnak és Erdélynek. „...az kozák hetmánn az Viszlán innét akarja bírni, Borusiát és Litvániát, Lengyelországot az Bog vizén túl (értsd: a Nyugati-Bug folyótól északra – G. S.) és Varsován túl 2 mélyföldet az svéczi király, azontúl Krakkót és Varsováig az Bog vizén innét az fejedelem, úgy hogy emlékezeti ne legyen az Lengyel királyságnak.” (Kiemelem tőlem – G. S.)⁴⁴ Harmadsorban azért, mert a hetman és „az muszka császár” magának követelte a fehér-oroszországi „Sztára Bicho-t” (Sztarij-Bihov – G. S.), sőt a Zaporozsjei Had a Dnyeper parti nagyvárosra, Mogiljovra is benyújtotta az igényét.⁴⁵ Negyedsorban pedig azért, mert a kozákok a cári vajdákat nem engedték be Csernyigovba, Nyezsinsbe és Perejaszlavlba, így cári garnizonok nem létesülhettek az

ukrán városokban Kijeven kívül. De itt is, amíg a moszkvai sztrelecek Kijevben föld és ház nélkül tengődnek, addig a helyiek „nemcsak cselédeknek, hanem kutyáknak, lovaiknak, marháiknak külön zugot építenek”⁴⁶ – tolmácsolta a cári haragot Buturlin.

Az orosz–kozák ellentét igazi indítékát az éppen Csigirinben tartózkodó erdélyi küldött, Sebesi Ferenc világosan látta: „*nem subjugáltam én magamat arra – fakadt ki haragosan Hmelnickij az orosz vajdának –, hogy azt cselekedjem, a mit te akarsz, hanem hadodat kezembe add, azt cselekedjem az mit én akarok; mert azelőtt is azért hadakoztam az lengyel királlyal, hogy az elébbi szabadságomat és a kozákok szabadságát helyre állassam és ne parasztok legyenek, hanem mint régenten kozák nevet viseltenek, úgy most is.*” (Kiemelés tőlem – G. S.)⁴⁷ Vigovszkij kozák kancellár is Hmelnickij stílusában, legalább ilyen nyíltan és fenyegetően beszélt „az muszkával második követtel”, írja Sebesi a csigirini naplójában. A Zaporozsjei Had önálló és független külpolitizálási jogát vitató cári követnek ekképpen válaszolt a dühét magából kiadó Vigovszkij: „Ha a császár a maga országában császár (értsd: cár – G. S.), szintén olyan fejedelem vagy király az maga országában az hetmán; kardjával vette meg és szabadult az iga alól fegyverével; azért ha akartok jóakaróink lenni és az békességét megtartani; ha pedig nem, lássátok, ellenetek megoltalmazzuk magunkat, mind tatárt, svédet, magyart ellenetek visszük. ... ti csak városokat akartok s kívántok, nem egyéb keresztyénséget...”⁴⁸

Az idézett dokumentumrészletekből félreérthetetlenül kiderül, hogy 1657 nyarán a Zaporozsjei Had–Oroszország–Svédország egymáshoz való viszonyai váltak determináns kapcsolatokká Kelet-Európában, a lengyel trónról álmódózó erdélyi fejedelem alig fél évig tartó 1657-es katonai akciója Lengyelországban epizódjellegűvé zsugorodott. Mint ahogyan az Erdélyi Fejedelemség életében fordulóponthoz jelentett 1657 nyara, épp- úgy Ukrajna sorsában is vízváltáshoz említhetjük az új naptár szerinti 1657. augusztus 6-át, Hmelnickij hetmán halálának napját. Határkőnek kell tekintenünk mindenképpen ezt a napot, hiszen a köztiszteletben álló, Mózesnek és Mesiásnak is nevezett kozákvezér halála a legnagyobb tanácstalanságba, egyidejűleg a legnagyobb válságba taszította Ukrajnát. Megoldatlan problémák sokasága maradt vissza Hmelnickij vezetőtársaira. A lengyel–krími tatár kényszerszövetség II. Rákóczi György életútját megpecsételte (1657. július 22.), seregének tragikus pusztulásához vezetett (1657. július 31.), s ezzel az erdélyi–kozák katonai paktum még papíron sem érte meg az egy évet. A svéd–kozák szerződés is értelmét veszítette azzal, hogy X. Károly Gusztáv a svéd tengeri érdekeket veszélyeztető dán támadás elhárítására a háborúskodás színhelyét a messzi északra helyezte át. A Zaporozsjei Had parancsnoki tanácsának (radájának) sürgősen az új hetmán személyéről és megválasztásáról, majd a külpolitikai stratégiáról, az irányt szabó külpolitikai kurzusról kellett döntenie. A szövetségeseitől megfosztott kozákságnak a Vilnában egyezsége jutott lengyel, orosz fenyegetéssel kellett szembenéznie.

Lengyel–orosz vetélkedés Ukrajnáért

Hmelnyickij halálát és a Zaporozsjei Had elszigetelődését a moszkvai kormányzat drasztikusan a maga javára kívánta fordítani. A legvitatottabb problémákat – a cári vajdák és helyőrségek ukrán városokba való befogadása, a kozáklajstrom összeállítás, a lajstromból kimaradottak jobbágyságba való visszakényszerítése – minél gyorsabban, türelmetlenül, erőszaktól sem mentesen akarta rendezni. Alighogy Hmelnyickijt szubbotovi birtokán eltemették, Csigirinbe érkezett „a Moschis legatus”, aki ultimátumot intézett a Zaporozsjei Hadhoz: a kozákság a lengyel király vagy az orosz cár hatalmát ismeri el maga fölött? Ha Csigirin „amicus a moszkovitákkal”, akkor az alábbi feltételeket kell teljesítenie: 1. A Zaporozsjei Had területe (in possessionem suam) csak három vajdaságot, a Nyezsinit, a Perejaszlavlit és a Braclavlit, ölelhet fel (a központi ezredek, a kijevi és a csernyigovi ezredek territoriumát nem!), 2. A lajstromozott kozákok száma nem haladhatja meg a 40 ezret in universa Ukraina.⁴⁹ Rabság ez – jellemezte keserűen a helyzetet Vigovszkij választott hetman –, mert cár öfelsége „a pontokkal a korábbi kozák szabadságjogokat elvette”, a Zaporozsjei Hadat árulással vádolja, sőt, mindenki (a lengyel király, a krími kán, „a magyar Rákóczi”) árulójának tartja. Ennek ellenére – javasolta Vigovszkij – a cárra tett esküjét nem szegheti meg a Zaporozsjei Had, a perejaszlavli rada végzését fenn kell tartani, akár tetszik, akár nem.⁵⁰ A kozák ezresek az ultimátum hatására meghasonlottak, pl. a perejaszlavli, a poltavai, a priluki stb. ezresek a cár iránti hűségüket hangoztatták; de a mirgorodi, az umanyi és „egy harmadik” ezres úgy vélekedett: „nem maradhatunk cár öfelségénél”, hiába kegyes ő maga, főemberei gonosz tanácsokat sugallnak neki.⁵¹

Az önrendelkezés megőrzésén féltékenyen munkálkodó parancsnoki rada nem elégedett meg a moszkvai ultimátum visszautasításával, hanem válaszul előterjesztette a saját követeléseit. A Zaporozsjei Had 30 ezres orosz segélyhadat kért a hetman parancsnoksága alá, amely bármilyen ellenséggel szemben bevethető (contra quosvis hostes), a maradék cári katonaság pedig hagyja el Ukrajnát. Csak akkor lesz stabil béke (pax firma) a Dnyeper mentén – fenyegetőzött a Zaporozsjei Had –, ha teljesülnek a kozák kérések, mert ha nem, akkor a tatárokkal együtt az oroszokra mennek.⁵² A putyivli (orosz–ukrán határ menti) orosz vajda a hozzá befutott hírek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Zaporozsjei Had kettészakadásával kell számolni. A „Dnyeper mögötti ezredek” (Moszkvából nézve) azt terjesztik, hogy a Krímmel összefogva Oroszország ellen vonulnak, ám a „Dnyeperen inneni ezredek” az esküjük megtartása mellett szállnak síkra.⁵³

Magától értetődő, hogy az élesedő orosz–ukrán viszonyt Lengyelország a maga javára igyekezett kamatoztatni. Szébbnél szébb ajánlatokkal (a kozák szabadságjogok kiszélesítésével, a kozák előjárók megnevelésével) ostromolta a Zaporozsjei Had vezetését a varsói udvar, hogy éket verjen Moszkva és Csigirin viszonyába, majd leválassa a kozákságot a cár oldaláról és újra lengyel királyi alattvalókká fogadja a megtért kozák hadat. Moszkva és Varsó számára nem tűrt halasztást a kozák probléma megoldása, mind-egyik fél nagy erőfeszítéseket tett a plusz hadipotenciál elnyeréséért. A lengyelek vonzó agitációjára Moszkva is engedett szigorúságából. A cár úgy rendelkezett, hogy a hmelnickiji feltételekkel, az 1654 márciusában lefektetett cikkelyek alapján történjen meg a 60 ezer kozák lajstromba vétele, de a kozákok „maguk között döntsék el, ki lesz kozák, ki lesz muzsik”. „Vipiszcsikov ...

usztroity na pasnyu” (a lajstromból kimaradottakat ... szántóföldre ültetni) – szólta a cári ukáz.⁵⁴ Két példányban kellett a névsorokat elkészíteni, mert az egyiket Moszkvában, a másikat helyben őrzik majd. Az azonnali végrehajtásért és a cári akarat maradéktalan érvényesítéséért Alekszej cár nemcsak Vaszilij Seremetyev teljhatalmú megbízottját küldte Kijevbe, hanem hat ukrán városba – Csérnyigovba, Nyezsínbe, Korszunyba, Belaja Cerkovba, Poltavába, Mirgorodba – vajdát és orosz garnizonokat parancsolt.⁵⁵

Az orosz csapatok Ukrajnába való áramlását a kozák vezetők úgy értelmezték, hogy a Zaporozsjei Hadon belüli ellentétet a cár erőszakkal a „Moszkva-pártiak” javára eldönti, s csak a hozzá hű ezredek közül kerül majd ki a 60 ezres kozák, fizetett had. Olyannyira elmérgesítette Moszkva ukrán politikája 1658 augusztusára a viszonyokat, hogy az egyezkedések helyett a fegyverek váltak főszereplőkké. Iván Vigovszkij hetman kozákjai a Balparti-Ukrajnában (a Dnyeper folyását alapul véve) vetették magukat az orosz és a cári hűség mellett kitartó kozák egységekre, a hetman testvére, Danyilo (Danyil) pedig a kijevi orosz helyőrséget vette blokád alá.⁵⁶ Ezek az összecsapások az orosz–kozák kapcsolatok nyílt szakításának bevezető lépéseit jelentették, az 1658. szeptember 6/16-án Gadjacsban (Hadziaczbán) aláírt lengyel–kozák szerződés a vilnói, orosz–lengyel fegyverszünet felmondását vonta maga után, azaz Oroszország és a Rzeczpospolita de jure megint hadiállapotba kerültek.

Adódik a kérdés: miért egyezett ki a cári kiváltságot élvező, cári alattvaló Zaporozsjei Had azzal a Rzeczpospolitával, amellyel összebekíthetetlen háborút vívott 1648 óta? Miért értékeesebb a Zaporozsjei Had számára a gadjacsi szerződés, mint a perejaszlavi és a moszkvai megállapodás?

A Rzeczpospolita és a lengyel király, János Kázmér idáig nem hallott engedményekkel akarta magához láncolni a kozákságot. *Hozzájárultak ahhoz, hogy a Kijevi, a Csérnyigovi és a Braclavi vajdaságokból egy Litván Nagyfejedelemséggel egyenrangú Orosz Nagyfejedelemiség (Russzkoje Velikoje Knyazszesztvo) alakuljon, vagyis a dualista Rzeczpospolita trialista alapon működjék.* Az új, orosz–ukrán állam saját szejmmel, kormányval, igazságszolgáltatással rendelkezzen, az „orosz nyelvet” (jazik narodu Ruszkovo) Lengyelországban és Litvániában is, korlátozás nélkül, városokban, falvakban, hivatalos helyeken és az egyházi szertartásokon szabadon használhassák. Az általános amnesztia életbe léptetésével a Zaporozsjei Had létszáma 60 ezer legyen, amelyet a hetman fizet a saját pénzverdejében veretett pénzzel. Beleegyeztek abba, hogy a lengyel király az új állam területéről semmilyen adóra, jövedelemre nem tarthat igényt, a gazdaságilag és politikailag elkülönült Orosz Nagyfejedelemiségben sem lengyel, sem litván katonaság nem tartózkodhat. A lengyel király és a Nemesi Köztársaság az új állam képviselőinek az össz-szejm felsőházában, a szenátusban is helyet biztosított. (Például szenátorok lettek a pravoszláv egyház főpapjai, a kijevi metropolita, a lvovi, a lucki, a chelmi, a peremisli püspökök.) Nem zárkózott el a lengyel politikai vezetés attól sem, hogy Kijevben – a Krakói Akadémia mintájára – akadémia működjön, csupán a lutheránus, a kálvinista és az ariánus tanárok és diákok előtt zárult be az akadémia kapuja. Minden könyv megjelenhetett az Orosz Nagyfejedelemiségben, amely a király tekintélyét nem csorbította. Egyedül a külkapcsolatok estek korlátozás alá, mivel a kozák állam, mint a lengyel király közvetlen alattvalója, csak a királyon keresztül, a királytól függően alakíthatta a szomszéd országok felé a kapcsolatait. Oroszország és a Rzeczpospolita közti háború esetén megőrizhette semlegességét. Ám ha a gadjacsi szerződést Oroszország nem ismerné el, és „Moszkva nem akar visszatérni a tőle elszakadt tartományokból”, akkor egyesítik hadaikat a ko-

zák állam és érdekek érvényesítése céljából.⁵⁷

Moszkvában is érezték a gadjacsi pontok kozákságnak biztosított orosz jogadományozás felettiséget. Az ukrainai kérdés egyik pillanatról a másikra központi problémává nőtte ki magát, még a svéd háború eseményeit is háttérbe szorította. Az orosz diplomaták sürögősen fegyverszünetben állapodtak meg a svédekkel (Valliesaar, 1658. december 20.), hogy figyelmüket Ukrajnára koncentrálhassák. Itt Moszkva csak abban az esetben javíthatta meg a tárgyalási pozícióját, ha visszaszerzi a kozák–lengyel–tatár egyesült seregtől a katonai kezdeményezést, legalább a Bálparti-Ukrajnában. Az orosz preventív támadás szörnyű tragédiába torkollott. 1659. június 28-án az Alekszej Trubeckoj bojár és Grigorij Romodanovszkij vezette főserég katasztrofális vereséget szenvedett Konotopnál Vigovszkij kozákjaitól és a velük együttműködő tatároktól. Ebben a csatában a moszkvai lovasság színe-virága elpusztult, a veszteséget 30 ezer életre becsülték.⁵⁸

A győztes Vigovszkij hetman meglegedett a három, papíron létező vajdaságból álló „országával”, a Bálparti-Ukrajnában nem vállalkozott a testvérháborúra, a mirgorodi, a poltavai, a priluki orosz érzelmű ezredekkel való leszámolásra. Úgy gondoljuk, hogy a védekezéssel szinte felhagyó orosz lovasság kíméletlen és értelmetlen felkoncolása volt az a fordulópon, amely az egyszerű kozákok hetmanhoz való viszonyát aláásta, amely a közkozákságot eltávolította a hetmantól. Ugyan mi mással, ha nem ezzel, magyarázható a cári kegybe fogadott, tapasztalatlan hetmanfi, Jurij Hmelnyickij népszerűsége és sikere a Dnyeper mindkét partján. Űgyesen kihasználta Moszkva az Ukrajnában uralkodó hangulatot, az ottaniak béke utáni vágyakozását, a Hmelnyickij és Alekszej cár „harmonikus” együttműködését emlegető nosztalgiát. Cári parancsra az ifjú Hmelnyickij – apja politikáját hangsúlyozandó – ugyancsak Perejaszlavlba hívta egybe a kozák ezredek képviselőit, hogy a Zaporozsjei Had vezetésére alkalmatlan Vigovszkijt leváltsák, hogy a megbomlott kozák egységet helyreállítsák, hogy az esküszegés vádja alól tisztázzák magukat, hogy 1654 szelleméhez visszatérjenek, az árulással felérő gadjacsi pontokat hatálytalanítsák. A II. perejaszlavlai radán (1659. október 17/27.) a Dnyeperen inneni és mögötti ezredek (a bálparti és jobbparti ezredek) egyaránt hetmanjuknak választották meg Bogdan fiát, Jurijt és az 1654-es kozák kiváltságok diplomáját újra érvényesnek mondták ki. Az örömet viszont beárnyékolta az okmányhoz csatolt 18 pontos melléklet, amely a Zaporozsjei Had kiszolgáltatottságát, Oroszországtól való függőségét csak fokozta.

Szemléltetésképpen, de a gadjacsi végzéssel való összehasonlítás érdekében is, a „szuverenitást” és önrendelkezést csorbító cikkelyeket idézzük! A kozák rada például nem válthatta le tisztéből hetmanját cári parancs nélkül, de a hetman se nevezhetett ki új ezereket a rada hozzájárulása nélkül. Hadba vonulás ugyancsak cári parancsra történhetett, idegen szolgálatba zsoldosnak a kozák nem szegődhetett el. „Az ellenségtől való védelem miatt” Kijevnek, Perejaszlavlnak, Csernyigovnak, Nyezsinnnek, a jobbparti Braclavlnak, Umanynak cári vajdákat és helyőrségeket kellett befogadnia (5. cikkely), miközben a fehér-oroszországi területekről a kozákokat (sztarij-bihovi, csauszi) kipurcolta a cár. Ennek a kényes feladatnak a végrehajtása az új hetmanra hárult. Legalább ennyire kényes és problematikus megbízatást kapott a cártól akkor is, amikor az ukrainai városokba, a „kozákságba” szökött orosz jobbágyokat kellett felkutattatnia és Oroszországba visszaköltöztetnie. Jurij Hmelnyickij hetman tehetetlensége abban is megnyilvánult, hogy a Vigovszkij-híveket ki kellett szolgáltatnia Moszkvának, közöttük két sógorát is (leánytestvéreinek férjeit), Danyilo Vigovszkijt és Iván Nyecsa, „belorusz ezerest”.⁵⁹

Szembetűnő a II. perejaszlavli radán született végzésekből, hogy mennyire elhalványult 1659-re a Zaporozsjei Had politikai arculata, hogy mennyire elveszítette érdekérvényesítő erejét, hogy mennyire képtelen saját politikai céljainak realizálására. Sőt mi több: belső problémáinak „leküzdésére” is külső hatalmak segítségéért fordult. A jus armorum egyre leplezetlenebb megnyilvánulása Ukrajnában – akár lengyel, akár orosz oldalról – a Zaporozsjei Had „orospártiakra” és „lengyelpártiakra” való szakadásához, s ebből adódóan „testvérháborúhoz” is vezetett. Olyannyira elsüllyedt Moszkva és Varsó az ukrajnai viszálykodásba, hogy Oroszország is, a Rzeczpospolita is a Svédországhoz való kapcsolatait ennek a kibogozhatatlan belpolitikai válságnak rendelte alá. (X. Károly Gusztáv 1660. február 13-i halála csupán siettetette az eseményeket.)

A lengyel király és a Nemesi Köztársaság 1660. április 23/május 3-án im Kloster Oliwa (az olivai kolostor a mai Gdańskban) pax universalis ac perpetua formulával zárta le Svédországgal az 1655 óta tartó háborúskodását. János Kázmér lengyel király ünnepélyesen lemondott a maga és utódai nevében Svédország trónjáról, végérvényesen átengedte a svédeknek Livónia északi részeit, a svéd–lengyel határnak a Nyugati-Dvina folyót nyilvánították. A békekötéssel valójában Frigyes Vilmos nyert a legtöbbet, hiszen a vetélkedő nagyhatalmak mindegyike elismerte a brandenburgi választófejedelemnek átengedett Porosz Hercegség függetlenségét.⁶⁰ Egy év múlva, 1661. június 21/július 1-jén Oroszország és Svédország ellenségeskedése hivatalosan is megszűnt. A Reval–Dorpat (ma: Tallin–Tartu) fegyverszüneti vonal felüljén lévő Kardisz faluban aláírásra került a pax perpetua ante bellum állapot.⁶¹ A történészek egybehangzó véleménye szerint Oroszországra nézve hátrányos béke született Kardiszban,⁶² hiszen minden, háborúban szerzett területről (Livóniában, Ingermanlandban) lemondott a tengeri kijáratért háborúzni mindig kész Oroszország. Vagyis, nem egyszerűen területi veszteségek érték Moszkvát, hanem külpolitikai stratégiája szenvedett fiaszkot. Alekszej cár nem volt könnyű döntési helyzetben, amikor kiadta ukázát diplomatainak a béketárgyalásokra. Választania kellett a svéd és a lengyel háború között, vagyis a Baltikum meghódítása vagy Ukrajna megtartása között. Vajon milyen okok járultak ahhoz, hogy Alekszej cár „feláldozta” a IV. Ivántól megörökölt külpolitikai célt? Vagy Svédország „ellenszolgáltatása” kompenzálta az „áldozatot”?

A források arról szólnak, hogy Oroszország 1659–1660-ra súlyos gazdasági nehézségekkel és pénzügyi válsággal küszködött. Az orosz–kozák ellentétek kiéleződésének következtében Ukrajnában jelentkezett először a krízis, az 1654 májusától egyre nagyobb tömegben kibocsátott rézpénz fokozatosan elértéktelenedett. Az orosz katonáknak „vörös pénzért”, „orosz pénzért” a legszigorúbb büntetést kilátásba helyező cári ukázok ellenére sem szállítottak élelmet a helybeliek. Az éhség miatt fosztogató cári katonákkal és a cári hűségben maradó kozákokkal szembeni gyűlölet fokozódott, a hadak fégyelme fellazult, a demoralizálódás folyamata felerősödött. A hadizónában – Kis- és Fehér-Oroszországban – kibontakozó rézpénz- és élelmiszer-válság feltartóztathatatlanul a központi területekre is áterjedt. 1660. június végén a svéd király halálhírével Moszkvába érkezett Adolf Ehbers svéd futár a hallatlan drágaságra panaszkodott feljegyzéseiben. Leírta, hogy „a korábbiakhoz képest megháromszorozódtak az árak”, már egy csetverty rozsért két rubelt, egy „kisdézsza” (für ein Schaff) zabért 70-80 kopeket kellett kiadni.⁶³ A drasztikusan romló pénzügyi és gazdasági helyzet érzékeltetésére elegendő lesz, ha a példák sokaságából csak az ezüstrubel és rézrubel arányának moszkvai változását, az infláció felgyorsulását mutatjuk be.

1658-ban, de még 1659 márciusában is, 100 ezüstkopejka 104 rézkopejkát, 1659 decemberében már 115 rézkopejkát ért. 1660 második felében az arány 180 rézkopejkára, 1661 végére 300 rézkopejkára módosult. 1662-ben a „rézpénz”, a „vörös pénz” értékvesztése a „fehér pénzhez” képest hónapról hónapra erősödött. A januári-februári 400-as érték márciusban-májusban 600-ra, júniusban-augusztusban 800-ra, szeptembertől kezdve 900 rézkopejkára romlott. (Az értékvesztés a tetőpontját 1663 júniusában érte el, amikor 1500 rézkopejkával egyenlítették ki a 100 ezüstkopejkát.)⁶⁴

A fentiek ismeretében válik igazán érthetővé, hogy az anyagi forrásoktól megfosztott Oroszország – mivel a Svédországgal folytatott kereskedelem haszna kiesett, az ukrajnai adók nem folytak be – hajlandó volt minden katonai és politikai előnyét feláldozni északon abból a célból, hogy újraélessze az északi kereskedelmet, hogy a nélkülözhetetlen svéd áruk (fegyverek, réz) megint Oroszországba érkezzenek. Bizonyosak lehetünk abban, hogy ilyen megfontolásból kerültek a 30 pontból álló kardiszi békébe „a szabad és akadálytalan kereskedelem helyreállításáról” szóló 10. articulus és a kereskedelem konkrét feltételeit (kereskedőházak építése, működtetése, vámtarifák, hajók és más szállító eszközök garantált biztonsága stb.) érintő szabályok (11., 12., 14., 18. stb. art.). Ugyancsak a gyors jövedelemszerzés vezérelte Alekszej cárt 1662-ben, amikor is a hagyományos cári monopolárúk körét (gabona, asztrahanyi kaviár, nyersselyem) a hamuzsírral, a szurokkal (kátránnyal), a szalonnával, a nyersbőrrel, a lennel és a kenderrel kibővítette.⁶⁵

1663-ra úgy tűnt, hogy a politikai veszteséget, de gazdasági nyereséget produkáló orosz–svéd béke Ukrajnában is megoldáshoz vezethet. Az ukrajnai ügyek fontosságára, de az ottani anarchikus állapotok szabályozására való tekintettel is, egy központi hivatal, a Kis-oroszországi Hivatal (Malorosszijszkij prikáz) kezdte meg Moszkvában a működését. Ez a „minisztérium” bonyolította a cár és a hetman közti levelezést, a lengyel–orosz diplomáciai tevékenységet, s ennek a központi szervnek az alárendeltségében álltak az ukrajnai városokba „ültetett” orosz vajdák, illetve a parancsnokságukra bízott katonaság, sztelecség, az idegen zsoldosság. Utoljára, de nem utolsósorban a prikáznak azt a jogkörét említjük, amely a Zaporozsjei Hadat (a katona kozákokat) és a kozák territórium valamennyi lakosát érzékenyen érintette. Az írásba foglalt kozák és nem kozák jogok, kötelességek végrehajtási és ellenőrzési jogkörére gondolunk.⁶⁶ Ismételve az előbbieket: 1663-ban Moszkva lényegileg megoldottnak tekintette az ukrajnai viszonyokat, az 1659. évi II. perejaszlavli megállapodást (inkább diktátumot) érinthetetlen alapidokumentumnak minősítette, következésképpen Ukrajna (Kis-Oroszország) központi irányítás alá helyezésének eljött az ideje.

A gyakorlat alaposan rációzott a moszkvai elképzelésekre, Jurij Hmelnyickij hetmannal mindenki elégedetlen volt. Moszkva azért, mert a Zaporozsjei Had engedtlenségét, azaz cselekvési szabadságát nem tudta féken tartani a hetman, a balparti kozákok azért, mert a Dnyeper mögötti kozák ezredek még mindig a lengyelekkel tárgyalgatnak, a jobbparti kozákok pedig azért, mert a hetman a perejaszlavli behódolással teljesen kiszolgáltatta a Zaporozsjei Hadat Moszkvának. Ezekből az 1663-ban felszínre tört viszálykodásból szinte törvényszerűen adódott a Zaporozsjei Had két, majd három pártra (orosz, lengyel, török) való szakadása, s vele együtt Ukrajna két részre, két befolyási övezetre, *Jobbparti-Ukrajnára* (előbb lengyel, 1669–1676 között lengyel, török, 1676 után török) és *Balparti-Ukrajnára* (orosz) való osztása.

Ukrajna három nagyhatalom akciórádiusában

1663 után valamennyi hetman – függetlenül „pártállásától” – a kozákság egyesítésének programjával lépett színre. A kezdeményezést és az aktivitást a katonai fölénybe kerülő, Moszkva orientációjú balpartiak ragadták magukhoz, 1665-ben a lengyelek kivonták csapataikat a Jobbparti-Ukrajnából, egyrészt a komoly veszteségek miatt, másrészt a háterszámban kibontakozó királyellenes, János Kázmér detronizációját követelő nemesi mozgalom miatt. Megnyílt az út az orosz államrend, a cári adminisztráció helyi szintjeinek kiépítése előtt. Azonnal megkezdődött a cári vajdák kinevezése az ukrajnai városokba, megindult az adókievetés alapjául szolgáló anyagi javak összeírása. A kozák szabadságban (önkormányzat, saját bíraskodás, immunitás) élők sarkalatos jogai kerültek végveszélybe. Pjotr (Petro) Dorosenko cserkasszi kozákezeres gyűjtötte maga mellé a tiltakozókat, és mint annak idején, 1648-ban, Hmelnickij a krími tatárokkal szövetséget kötött a lengyelek ellen, úgy most Dorosenko az oroszokkal és a Moszkva-párti kozákokkal szemben mozgósította a tatár hordákat. Ez a Dorosenko-féle lépés ha nem is kikényszerítette, de mindenképpen jelentősen befolyásolta az 1654 óta rendezetlen orosz–lengyel kapcsolatok újraértékelését. Varsó is, Moszkva is 1666–1667-re békekényszerbe került. A tizenhárom éve dúló háborúban még most sem dőlt el a kérdés: ki kit győz le. Mindkét ország gazdasági potenciálját a végletekig kimerítette, embertartalékait felemésztette. Az Ukrajna feletti kizárólagos uralom megszerzéséhez sem belső, sem külső erőforrást már nem tudtak mobilizálni az összebékíthetetlen felek. 1667. január 13/23-án Andruszovóban (Szmolenszk mellett) a lengyel és orosz diplomaták 31. tárgyalási napját mégis siker koronázta.

Nem békében, hanem 13,5 évre kötött fegyverszünetben egyeztek ki a Beniowski, illetve az Ordin-Nascsokin vezette delegációk. A „ki kit győz le?” dilemma Ukrajna feletti osztozkodással ért véget. A Dnyeper folyó bal partja Kijevvel együtt a lengyel király és a Rzeczpospolita által elismerten Oroszországhoz került, Fehér-Oroszországban pedig Alekszej cár mondott le a Polocki és a Vityebszki vajdaságokról a litván nagyfejedelem (lengyel király) javára. A területi osztozkodás jelentőségéhez mérhetőek azok a cikkelyek is, amelyek Ukrajna közös védelmével foglalkoztak. Oroszország és a Rzeczpospolita „közös erővel”, „kölcsonösen védelmezi” majd a „Török szultánnal és a Krími kánnal szemben... a Király öfelsége hatalma alatt lévő Ukrajnát is, a Cár öfelsége fennhatósága alatt lévő Ukrajnát is”, ha a bősörmények (baszurmani) részéről támadás érne. Ugyancsak elvi jelentőséggel bírt az a passzus is, amely a kozákságra vonatkozott. Azontúl, hogy a Dnyeper mindkét oldalán élő kozákságnak valamennyi bűnét „keresztény szívvel” megbocsátották az uralkodók, elhatározták azt is, hogy a cárnak és a királynak nem engedelmeskedő kozákokat engedelmességre kényszerítik. A dorosenkói tatár–török irányváltás (vagyis a lengyel, orosz alattvalóság elutasítása) miatt a fegyverszüneti megállapodásba a lengyel–orosz együttműködés konkrét formáit is belevették. „... ha a bősörményekkel nem szakítanak, akkor az uralkodók kikényszerítik a Bősörményektől való elszakításukat...” (przymusić ich ... odłączenia od Bysurman maia), s ezért cár öfelsége 5 ezer lovast, 12 ezer gyalogost – teljes felszereléssel, élelemmel – küld a Dnyeper és a Dnyeszter folyók közötti térségbe, hogy végre-valahára a „béke és nyugalom” helyreálljon.⁶⁷

Oroszország 1661-ben Svédországgal szemben még visszavonulót fűjt a kardiszi békében, a baltikumi terjeszkedést Ukrajnához képest másodlagos külpolitikai kérdésként kezelte. 1667-ben, a megkötött andruszovói fegyverszünettel határait

nyugatra, a Dnyeper folyóig kitolta. Első ránézésre tehát úgy tűnik, hogy a svéd–lengyel (ukrajnai) irányok közül helyesen választott, hiszen a veszedelmesebb szomszédnak tűnő Rzeczpospolita keleti expanzióját megtörte, sőt a Dnyeper mögött (za Dneprom, Moszkvából nézve) jelentkező harmadik nagyhatalom, az Oszmán Birodalom és vazallusa, a Krími Kánság ellenében katonai szövetségre is léphetett egykori ellenségével. Kétségtelenül igazak az előbbi mondatok, ám a moszkvai külpolitika rövidlátását is bizonyítja Andruszovo. Semmit se tanult az 1656-os vilnói, lengyel–orosz egyezség Ukrajnára gyakorolt hatásából! A vilnói, kozákok kirekesztésével letárgyalt fegyverszünet a Dnyeper mentén óriási felháborodást váltott ki. Ez az egyezség volt annak az oka, hogy Hmelnyickij Moszkvának nem tetsző, Moszkva külpolitikájával ellentétes diplomáciai offenzívába fogott. Nemcsak az Erdélyi Fejedelemséggel létesített véd- és dacsövetséget, de aláírásra előkészítette a Svédország és a Zaporozsjei Had közti szerződést is. Az 1667-es lengyel–orosz fegyverszünet a lengyel királynak vagy az orosz cárnak behódolni nem akaró kozákoknak életre-halálra szóló kihívás volt. Dorosenko és az őt támogató kozák ezredek (a jobbparti ezredek: cserkasszi, csigirini, kanyevi, valamint a balparti ezredek: lubni, mirgorodi, poltavai bizonyos századainak) választási lehetősége igencsak beszűkült. Vagy feladják a kozák autonómiájukhoz, államiságukhoz való ragaszkodásukat, vagy török vazallusként megőrizhetik függetlenségüket Varsótól és Moszkvától. Ez utóbbi utat választotta Dorosenko hetman, és 1669-ben IV. Mehmed szultánnak hűséget fogadott. Sztambul a hatalmi jelvényeket (buzogány, zászló, szablya, buncsuk) és az athnámét szíves-örömmel kiadta Dorosenkónak. Az athnámé szerint a Zaporozsjei Had valamennyi korábban szerzett jogát megőrizte, még az „adóról és az adományokról” (nyikakih podatyej ... dajanyij) is lemondott a Porta, csupán azt kötötte ki, hogy „amikor a hadra szüksége lesz, akkor a hetman személyesen vezesse seregét oda, ahová a szultáni parancs rendeli”.⁶⁸

Moszkva megint csak engedni kényszerült, az Ukrajna annexiójára vonatkozó terveit halasztani kellett. Nagyon jól ráértett a cári politika a Csigirinből fenyegető veszélyre, ti. a Dorosenko-program népszerűségére. Nemcsak a közvetlen parancsnoksága alatti kozák ezredek, hanem a balpartiak is szimpatizáltak az Ukrajna–szerte hirdetett kozák egyesítési programmal. A hmelnyickiji időket felidéző hetman, elődjéhez hasonlóan, rezidenciáját Csigirinben rendezte be, s akárcsak a hetman előd, ő is a Visztuláig, azaz a lengyel határokig, Szevszk–Putyivl–Szmolenszk vonalig, azaz az orosz határokig terjedően kívánta restaurálni a Zaporozsjei Had hatalmát. Ugyancsak a hőrosszá magasztosult Hmelnyickij tettei keltek életre, ahogyan a ljachok kiűzésére mozgósította kozáktársait. „Tiszta”, ljachmentes, katolikus és görög katolikus vallástól, egyháztól mentes *kozák vezetésű kozák Ukrajnáért* szólította harcba kozákjait.

Hangsúlyozni kell, hogy Dorosenko nem Oroszország ellen, a cári alattvalóságot vállaló kozákok ellen, hanem a lengyelek ellen mobilizálta a tatárokat és a törököket. IV. Mehmed szultán 1672-ben – Dorosenko hetman rábeszélésének engedve – személyesen vezette hadait a lengyel délvidék legerősebb végvárának, Kamenyec-Podolszknak az ostromára. A podóliai erősség bevételeével egy olyan támaszponthoz jutottak a törökök, ahonnan Moldvát, Kis-Lengyelország délkeleti végeit, sőt Ukrajnát is szabadon ellenőrizhették. A Rzeczpospolita 1667 után ismételtlen presztízsvetést szenvedett, nem kerülhetett el az 1672. október 7-én dátumozott, szégyenteljes bucsacsi (buczaczi) béke aláírását. Nemcsak Podóliát, hanem a Jobbparti-Ukrajnát is elvesztették a lengyelek, hiszen a török szövetséges Dorosenkónak „Belaja Cerkovot

(Bjela Cerkwa) és a többi várat” engedték át.⁶⁹ Megvalósulni látszott a se lengyel, se orosz Ukrajna gondolat, de a török–tatár „barátság” elől kozákok sokasága – családostól – a Balparti-Ukrajnába költözött. Moszkvában – 1656-tól kezdve, immár sorozatosan – hibás értékelés született az 1672-es békével kapcsolatosan. A moszkvai ukrán „szakértők” felfogásában a lengyel csapatok Ukrajnából való kivonása nem más, mint a lengyel–orosz 1667-es fegyverszünet felmondása, ezért Oroszország jogot formálhat a Jobbparti-Ukrajnára. Egy törökkel–tatárral szemben védekezni képtelen Rzeczpospolita helyébe jogosan léphet a kereszténység védelmezője, Oroszország. Mindössze Dorosenkót kell leválasztani a bőszőrmények oldaláról, vagyis Dorosenkóval ki kell egyezni. A hetman egyáltalán nem zárkózott el a tárgyalásoktól, de a maximális kozák programból semmit nem engedett. Azt követelte a cári megbízottakkal folytatott tárgyalásokon, hogy a Kijevi, a Csernyigovi és a Braclavi vajdaságokban hetmani uralom és kozák kormányzás legyen, az orosz vajdák szüntessék be a „hetmanátus területén” a működésüket, Oroszország oltalmazza meg Ukrajnát a Rzeczpospolita és az Oszmán Birodalom ellenében.⁷⁰

Már a következő, 1673. évi hadakozási szezon alaposan rácăfolt az oroszok ukrainai stratégiájára. Elegendő volt Jan Sobieski (a későbbi lengyel király) néhány győzelme ahhoz, hogy újra vitatott legyen a Jobbparti-Ukrajna feletti hatalom joga. A lengyelek északról, az oroszok és balparti kozákok keletről zúdultak a török–tatár–kozák egyesült hadra. A véget nem érő hadakozás következtében teljesen elpusztultak a jobbparti ukrán települések, a Dorosenko-hívek is jobbnak látták a biztonságos Balparti-Ukrajnába való átköltözést, mint az egyre inkább illuzórikussá váló kozák szabadságért életüket áldozni. Az 1669-ben hatalma zenitjén álló Dorosenko 1676-ban alig ötezer kozákjával együtt Csigirinben megadta magát, letette a hetmani buzogányt a jobbparti kozákok hetmanja előtt, hűséget esküdött az alig fél éve trónoló új cárnak, Alekszej cár fiának, Fjodornak, és november 1-jén feleségével, anyjával, testvéreivel átköltözött a jobbparti kozákság fővárosába, Baturinba.⁷¹

A Dorosenko elpártolása utáni hatalmi űrt a Porta sietett kitölteni. Az 1672-ben foglyul ejtett és a Jedikulában őrzött Gedeon szerzetesből (Jurij Hmelnickijből) egyik pillanatról a másikra fejedelmet csináltak. A nagyvezír a konstantinápolyi pátriárkától kicsikarta Jurij Hmelnickij fogadalma alóli feloldozását, majd utasította a szerdárt a hatalmi jelvények és a „Kisorosz, Ukrajna fejedelmének” (knyaz malorosszijszkaj Ukrajni) szóló kinevezési okirat átadására. Tulajdonképpen egy török vazallusállam alapítása történt Sztambulban! A Dorosenkótól üresen hagyott országba egy szultán által kinevezett, hatalmába beiktatott és megerősített fejedelem került, akit haladéktalanul „országába kellett vinni”. Márpedig ez a Jobbparti-Ukrajnában bázisokat létesítő orosz és balparti kozákok kiverésével érhetők el. 1677-ben is, 1678-ban is a Csigirinnél koncentrált erőket rohamozták a törökök. Az első és második csigirini hadjáratként említett török támadás inkább elvi jelentőségű volt. Amennyiben Fjodor cáré lesz és marad a jobbparti Csigirin, úgy előbb-utóbb egész Ukrajna cári alattvalóságba kerül. Azt mondhat le a cár eredeti célkitűzéseiről, nem adhatja fel a jobb partot, mert ezzel azt demonstrálná, hogy nem tart igényt többet rá. Ráadásul a közmondás is azt tartotta: „Akié Csigirin, azé Kijev, akié Kijev, azé az egész Ukrajna.” Az 1677. évi török ostromot a közel 12 ezer védő és a 80 különböző kaliberű ágyú könnyedén elhárította, ám a második ostromra a tatárokat, moldvaiakat, havasalföldieket nem számítva 50 ezer török készülődött. Csigirin alparancsnoka, a skót származású Patrick Gordon naplójából azt is tudjuk, hogy a törökök félelmetes fegyverekkel vonultak fel. 4 óriáságyúval (mindegyiket 32 bivalypár vontatta), 6 óriá-

si, 120 pudos bombák vetésére alkalmas mozsárral, 9 30-40 pudos bombavető mozsárral rombolták a csigirini védműveket.⁷² A július 9-étől ostromolt Csigirin sorsa augusztus 11-én pecsételődött meg, amikor a török aknászok sikeresen lerobbantották az alsóvár falainak nagy részét. A megfogyatkozott védőseereg, miután Patrik Gordon parancsára a védhetetlenné vált felsővárat a föld színével egyenlővé tette, átvágta magát az ostromlók gyűrűjén és a Dnyeperen túlra, a biztonságos vidékre húzódott.

A csigirini hadjáratok, a dühtől és bosszútól vezérelt pusztítások egyik félnek sem hozták meg a várva várt sikert, 1681 elején a Krími Kánság fővárosában, Bahcsiszerájban 20 éves fegyverszünettel zárták le a Jobbparti-Ukrajna totális pusztulását eredményező háborút. Jogilag a vitatott terület a Portához és Bahcsiszerájhoz került. Orosz–török államhatárnak a Dnyepert jelölték meg, de a Dnyeper és a Déli-Bug folyó közét „senki földjének” nyilvánították. A felek tulajdonképpen egy több száz kilométeres lakatlan zónát alakítottak ki országaik elválasztására.⁷³

Ezen a három részre szakadt Ukrajna-képen „a világ teremtetésétől számított” 7194. április 26-án/1686. május 6-án (új naptár szerint) keltezett orosz–lengyel ún. „örökbéke” (vecsnyj mir) semmit sem változtatott, de tükrözte a „kelet-európai harmincéves háború” örök idejű lezárásának szándékát, a nyugati és a keleti keresztény országok összefogási készségét, a Szent Ligához hasonlóan, a török- és tatárellel szembeni össz európai háború melletti elkötelezettséget.⁷⁴ Az Oszmán Birodalom erejének megroppantására csak bő tíz év múlva került sor. Oroszország Azov bevételével (1696), a Habsburg Birodalom a zentai győzelemmel (1697), a Rzeczpospolita a podhajcei diadallal (1698) járult hozzá a kelet-európai hatalmi viszonyok átrajzolásához. A karlócai (1699) és a konstantinápolyi (1700) békék egyszer s mindenkorra véget vetettek az Oszmán Birodalom Duna-völgyi és ukrajnai expanzójának.⁷⁵

Jegyzetek

- ¹ A tanulmányban előforduló szimpla dátumokat a Julián-naptár szerint kell értelmezni. Ekkor a Julián- és a gregorián naptár közötti eltérés 10 nap.
- ² Vosszozegyinyenije Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i matyerali v trjoh tomah. III. k. Moszkva, 1953. 414. (A továbbiakban: Vosszozegyinyenije.)
- ³ Uo.
- ⁴ Uo.
- ⁵ Ua. 460–488.
- ⁶ Ua. 462–463.
- ⁷ Ua. 466., Akti, otnoszjascisjeszja k isztoriji Jugo-Zapadnoj Rossziji. X. k. Szankt-Petyerburg (SPB), 1878. 293. (Akti JUZR)
- ⁸ Vosszozegyinyenije III. k. 468–469. Egy 1659-re vonatkozó adat szerint 1 rubel = 52 g ezüsttel. – *St. Troebst*: Handelskontrolle, „Derivation”, Eindämmung. Schwedische Moskaupolitik 1617–1661. Wiesbaden, 1997. 463.
- ⁹ Litopisz Szamovidca (Vidannja pidgotuvav Ja. I. Dzira). Druge vipravlene vidannja. Kijiv, 1971. 67.
- ¹⁰ *Kosztomarov Ny. I.*: Bogdan Hmelnyickij (SPB., 1884. kiadása alapján) Moszkva, 1994. 640., 657.
- ¹¹ Vosszozegyinyenije III. k. 535., Akti JUZR X. k. 291–306., 781–800., 800–838. Néhány ezred adat-sorát szemléltetésképpen közöljük:

Belocerkovi ezred:	3048 kozáktiszt és közkozák, 3538 nem kozák
Kanyevi ezred:	3269 kozáktiszt és közkozák, 815 nem kozák
Korszunyi ezred:	57 kozáktiszt, 5048 közkozák, 1027 nem kozák
Mirgorodi ezred:	3129 kozáktiszt és közkozák, 1669 nem kozák
Nyezsini ezred:	11949 kozáktiszt és közkozák, 8617 nem kozák
Poltavai ezred:	85 kozáktiszt, 6380 közkozák, 6779 nem kozák

Kljucsevszkij V. O.: Kursz russzkoj isztoriji. Csaszty III. (Moszkva, 1908., illetve Moszkva, 1957. kiadása alapján szerkesztette: *Janyin V. L.*) Moszkva, 1988. 108.

- ¹² Akti JUZR XIV. k. SPB., 1889. 50.
- ¹³ Akti JUZR XI. k. Dobavlenyje. VI. SPB., 1879. 806.
- ¹⁴ Vosszozegyinyenyije III. k. 562–565., Dokumenti Bohdana Hmelnyickovo (1648–1657). Kijiv, 1961. 323–325., *Kosztomarov*: i. m. 646–651.
- ¹⁵ Vosszozegyinyenyije III. k. 562., *Kosztomarov*: i. m. 649.
- ¹⁶ Vosszozegyinyenyije III. k. 471.
- ¹⁷ A historiográfiában mind a mai napig éles, érzelmektől sem mentes viták – s nemcsak szakmai viták – dúlnak Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozásáról. A nemzeti szempontú (lengyel, ukrán, orosz) megközelítések mellett az államjogi problémák megítélése ugyancsak heves vitákat szült. Betekintésül csupán néhány, általunk önkényesen kiválasztott munkára hivatkozunk:
- Antonovics V.*: Beszedi pro kozacki csaszi na Ukraini. Csernivci, 1912., *Dragomaniv M.*: Propascsij csasz. Ukrainci pid Moszkovszkim carsztvom (1654–1876) Lviv, 1909., *Kosztomarov*: i. m., *Grusevszkij (Hrusevszkij) M. Sz.*: Hmelnyickij i Hmelnyicsina. In: Zapiszki Naukovoho Tov. im. Sevcsenka. (Zapiszki NTS) Lviv, 1904. 1–24., *Uő*: Isztorija Ukraini-Ruszi. IX/2. k. Kijiv, 1931., *Guszlisztij K. G.*: Nariszi z isztoriji Ukraini. vip. III. Kijiv, 1941., *Kripjakevics I. P.*: Sztudiji nad gyerzsavoju Bohdana Hmelnyickoho. In: Zapiszki NTS Lviv, 1925/1–2., 1926/3–4., 1927/5–6., 1931/7–8., *Uő*: Bogdan Hmelnyickij. Kijiv, 1954., *Golobuckij V. A.*: Zaporozsszkoje kazacsesztvo Kijev, 1957., legújabb: *Szmolij V. A.* – *Sztyepankov V. Sz.*: Bogdan Hmelnyickij. Szocialno-politicsnij portret. Kijiv, 1993., „Doba Bogdana Hmelnyickovo” (Do 440-riccsja vid dnya narozsgyennja velikovo getmana) Kijiv, 1995.
- Rudawski J.*: Historia Polska od smierci Wladyslawa V az do pokoju oliwskiego. I–II. k. Petersburg–Mohylew, 1855., *Rawita-Gawroński Fr.*: Bohdan Chmielnicki I–II. k. Lwów, 1906., *Uő*: Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. Warszawa, 1923., *Kubala L.*: Wojna moskiewska r. 1654–1655. Szkice historyczne. Ser. III. Kraków, 1910., *Konopczynski W.*: Dzieje Polski nowozytniej (1648–1795). Warszawa, 1936., *Czapliński Wl.*: O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. Warszawa, 1966., Historia dyplomacji polskiej. II. k. 1572–1795. Warszawa, 1982., Polska XVII wieku. „Konfrontacje historyczne”. (Szerk.: *J. Tazbir*) Warszawa, 1974., *Kaczmarczyk J.*: Ugoda w Perejaslawiu – Konieczność czy wybór? In: Studia Historyczne. Rok XXVII., 1984/3. 413–435., *Uő*: Bohdan Chmielnicki. Warszawa, 1988., *Wójcik Z.*: Jan Kazimierz Waza. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1997.
- Kulis P. A.*: Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi. II. k. Moszkva, 1888., *Rozenfeld I. B.*: Priszozegyinyenyije Malorossziji k Rossziji (1654–1793): Petrograd, 1915., *Szolovjov M. Sz.*: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. V/10. k. Moszkva, 1961. (Az 1893., 1895., 1911. évi kiadások nyomán), *Kljucsevszkij*: i. m., Vosszozegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej. Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1954., *Malcev A. N.*: Rosszija i Belorusszija v szeregyinye XVII veka. Moszkva, 1974., *Szanyin G. A.*: Otnosenijja Rossziji i Ukraini sz Krimszkim hansztvom v szeregyinye XVII veka. Moszkva, 1987.
- Varga B.*: Ónállo Ukrajna? Orosz–szovjet és ukrán interpretációk a Hmelnyickij-felkelésről. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. t. XCI. Szeged, 1990. 17–43., *Gebei S.*: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Századok 1985/1. 97–120.
- Schumann H.*: Der Hetmanstaat (1654–1764). In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, I. 1936. 499–548., *Fleischhacker H.*: Aleksej Michalovic und Bogdan Chmielnickij. In: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Band XI. Heft 1. Breslau, 1935., *Uő*: Die staats- und völkerrechtlichen Grundlagen der moskauischen Aussenpolitik (14–17. Jh.). Darmstadt, 1959., *Günther E.*: Der Vertrag von Perejaslav im Widerstreit der Meinungen. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N.F. 2. 1954. 232–257., *Krupnyckij B.*: Geschichte der Ukraine. Leipzig, 1943., *Barl P.*: Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Südost-Forschungen. München, 1974. 166–194., *Hösch E.*: Der türkisch-kosakische Vertrag von 1648. In: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Band 27. (Hrsg.: *Torke H.-J.*) Berlin, 1980., Handbuch der Geschichte Russlands. Band II. 1613–1856. Von Randstaat zur Hegemonialmacht. (Hrsg.: *Kl. Zernack*) Stuttgart, 1981., *Zernack Kl.*: Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte. Berlin, 1994.
- O'Brien B.C.*: Muscovy and the Ukraine. From the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667. Berkeley–Los Angeles, 1963., *Braichevskij M. I.*: Annexation or Reunification. Critical notes on one conception. München, 1974., *Gajecky G.*: The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge/Mass. (Harvard Ukrainian Research Institute) 1978., *Halajchuk B.*: The Treaty of Perejaslav in the Light of International Law. In: Proceedings 1951/1., *Krupnytsky B.*: The Treaty of Perejaslav and the Political Orientation of Bohdan Khmelnytsky. In: Ukrainian Quarterly 1954/10., *Velshko Th. G.*: Ukrainian Autonomy, Khmelnytsky and Perejaslav. In: Ukrainian Quarterly 1979/1.
- ¹⁸ *Gebei S.*: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Századok 1985/1. sz. 120.

- 19 *Fleischhacker H.*: Aleksej Michajlovic und Bogdan Chmelnickij. In: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Band XI. Heft 1. Breslau, 1935. 36–37., *Rozenfeld I. B.*: Priszozjegynyenyije Malorossziji k Rossziji (1654–1793) Petrograd, 1915. 71.
- 20 Vityebszkaja sztarina IV/2. Vityebszk, 1885. 29–30.
- 21 Belorusszija v epohu feodalizma. Dokumenti v trjoh tomah. II. k. Minszk, 1960. 67–68., *Malcev A. N.*: Rosszija i Belorusszija v szereginye XVII veka. Minszk, 1974. 219.
- 22 *Szolvov. Sz. M.*: Isztorija Rossziji sz drevnyeish vremjon. V/10. Moszkva, 1961. 643.
- 23 Litopisz Szamovidca. 69.
- 24 *Velicsko Szamuil (Wieliczko Samuil)*: Letopisz szobityij v Juzozapadnoj Rossziji v XVII veke. Kijev, 1848. 223.
- 25 *Temberski St.*: Annales 1647–1656. (Wyd.: W. Czermak) Kraków, 1897. 340., *Kubala L.*: Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Lwów, 1913. 15.
- 26 *Kubala*: i. m. 30., *Wieliczko*: i. m. 223.
- 27 *Kubala*: i. m. 70., *Wieliczko*: uo.
- 28 *Kubala*: i. m. 87–88., *Rudawski*: i. m. 45–51., L. még: Wojna polsko-szwedzka, 1655–1660. (Redaktor naukowy: *Wimmer J.*) Warszawa, 1973., Rzeczpospolita w latach potopu. (Red.: *Muszyńska J.* – *Wijaczka J.*) Kielce, 1996.
- 29 *Wieliczko*: i. m. 229., *Szilágyi S.*: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. I. k. Bp., 1890. 489–490.
- 30 Pamjatnyiki diplomatyczeszkiz sznosenyij drevnej Rossziji sz gyerzsavami inosztrannimi. III. k. SPB., 1854. 379–388., Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. T. I. Warszawa, 1957. 344.
- 31 *Forszten G. V.*: Sznosenyija Sveciji i Rossziji vo vtoroj polovinye XVII v. (1648–1700) In: Zszurnal Minyiszersztva Narodnovo Proszvescsenyija (ZsMNP) 1898. 2. sz. 234–236., *Astrom S. E.*: The Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power. In: Sweden's Age of Greatness. 1632–1718. Ed. by Roberts M. London, 1973. 62–97., L. még: *Roberts M.*: The Swedish Imperial Experience, 1560–1718. Cambridge, 1979., *Attman A.*: Swedish Aspiration and the Russian Market during the 17th Century. Göteborg, 1985., *Wittram R.*: Baltische Geschichte. Die Ostseelände: Livland, Estland, Kurland. München, 1954., *Zernack Kl.*: Schweden als europäische Grossmacht der frühen Neuzeit. In: Historische Zeitschrift 1981. Heft 2. 327–357.
- 32 *Forszten*: i. m. 254–256., 258.
- 33 Dokumenti epohi Bogdana Hmelnickovo, 1656–1657 gg. Kijev, 1911. 28–29.
- 34 Közli *Malcev*: i. m. 228–229.
- 35 Handbuch der Geschichte Russlands. Band II/1. 1613–1856. Von Randstaat zur Hegemonialmacht. (Hrsg.: *Kl. Zernack*) Stuttgart, 1981. 134–136. (HGR)
- 36 Közli *Troebst*: i. m. 431.
- 37 Archiv JUZR III/6. Kijev, 1908. 127.
- 38 Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy. 1648–1668. Tom I. 1648–1660. (Zebrala i opracowała: *Stefania Ochmann-Staniszevska*) Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. 146.
- 39 *Rudawski J.*: i. m. 65–66., *Dnevnyik generala Patrika Gordona* vegyonnij im vo vremja jevo szvedszkoj i polszkoj szluzsb ot 1655 do 1661 goda i vo vremja jevo prebivanyija v Rossziji ot 1661 do 1699 goda. (Perevod sz nyemeckovo M. Szaltikovej) Moszkva, 1892. 74–75.
- 40 *Rudawski*: i. m. 133–135., *Gordon*: i. m. 84., *Pufendorf S.*: Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden. Drittes Buch. Nürnberg, 1697. 171–172.
- 41 Szobranijje goszudarsztvennih gramot i dogovorov. Cszaszy IV. Moszkva, 1828. 12–14. (SGGD)
- 42 Akti JUZR III. k. 549., 551–552.
- 43 Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. (MHHD) Szerk.: *Szilágyi Sándor*. XXIII. k. Bp., 1874. 488.
- 44 MHHD XXIII. k. 534.
- 45 MHHD XXIII. k. 531.
- 46 Akti JUZR III. k. 567., 580–581., *Kosztomarov*: i. m. 725–729.
- 47 MHHD XXIII. k. 538.
- 48 MHHD XXIII. k. 539.
- 49 Archiv JUZR III/6. k. 341.
- 50 Akti JUZR IV. k. SPB., 1863. 35., 43–44.
- 51 Uo.
- 52 Archiv JUZR III/6. k. 341–342.
- 53 Akti JUZR IV. k. 39.

- 54 Ua. 94–103.
 55 Ua. 108–111.
 56 Ua. 191–192.
 57 Ua. 141–144., Volumina legum IV. k. Petersburg, 1859. 297–300. A gadjacsi szerződés értékeléséhez: *Gawlik M.*: Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. In: *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1909. 78–125., *Lipinski Vj.*: Ukraina na perelomi 1657–1659. Viden, 1920. (Reprint: New York, 1954.), *Rawita-Gawriński Fr.*: Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII wieku. Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane, 1922. 120., *Pavliscew Ny. I.*: Polszkaja anarchija pri Jane Kazimire i wojna za Ukrainu. Tom 2. SPB., 1878. 242–246.
 58 *Geraszimcsuk V.*: Vigovszkij i Jurij Hmelnyickij. In: *Zapiski NTS*. LIX. k. Lviv, 1904. 2–3., *Korenyec D.*: Znoszini getymana Vihovszkoho z Polscseju v roku 1657–1658. In: *Zapiski NTS*. XXXVIII. k. Lviv, 1900. 15–20.
 59 Akti JUZR IV. k. 262–269., SZGGD. Csaszy IV. 1828. 49–62.
 60 Rosszijszkij Goszudarsztvennij Archiv Drevnyih Aktov (RGADA) fond 79., opis 5., gyelo 2., csaszy 4. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 182–196., Theatrum Pacis, hoc est: Tractatum atque Instrumentorum praecipuorum, ab anno inde MDCXLVII. ad MDCLX. usque, in Europa initorum et conclusorum collectio. Pars I. – Friedens-Schauplatz, Das ist: Alle die fürnemste Friedens-Instrumenta und Tractaten, so vom Jahr 1647 an/bis auf das 1660. in Europa aufgerichtet und beschlossen worden. Nürnberg, Anno MDCLXXXIV. (Latin–német nyelvű, bilingvis kiadás) 613–658., *Pufendorf S.*: i. m. Vierterdes (sic!) Buch. 720–734.
 61 Theatrum Pacis, Pars altera, ... ab anno inde MDCLX. Ad annum MDCLXXXV. Friedens-Schauplatz, ... Nürnberg, Anno MDCLXXXV. 1–8.
 62 *Kobzareva Je. I.*: Diplomacyceszskaja borba Rossziji za vihod k Baltijszkomu morju v 1655–1661 godah. Moszkva, 1998. 277–286., *Troebst*: i. m. 480–485.
 63 *Közli Forszten G. V.*: Sznosenyija Sveciji i Rossziji vo vtoroj polovinye XVII veka (1648–1700). In: *Zsurnal Minyiszsztstva Narodnovo Proszvescsenyija* 1898/5. 68., 70. A gabona mérésére szolgáló csetverty mennyisége a 17. században változó: a 17. század elején = 4 pud, a század közepén = 6 pud, 1679-től a kincstári csetverty = 8 pud rozssal volt egyenlő. (*Kamenceva Je. I.*–*Usztjugov Ny. V.*: Russzkaja metrologija Moszkva, 1975. 132.) 1 pud = 16,38 kg.
 64 *Kotosihin Gr.*: O Rossziji v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa. SPB., 1840. 83., *Troebst*: i. m. 463., *Gebei S.*: A Romanov-uralom konszolidációjának néhány problémája. Századok 1980/1. 64–65.
 65 *Troebst*: i. m. 483.
 66 *Szofronyenko K. A.*: Malorosszijszkij prikaz Russzkovo goszudarsztva vtoroj polovini XVII i nacsala XVIII veka. (Doktori disszertáció tézisei) Moszkva, 1952. 7–9.
 67 RGADA fond 79., opis 5., gyelo 7. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 74–82. (oroszul), 83–86. (lengyelül)
Wójcik Zb.: Traktat andrusowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959., *Bartl P.*: Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Südost-Forschungen* Bd. XXXIII. München, 1974. 180.
 68 *Kosztomarov Ny. I.*: Isztoriceszkije monografiji i isszledovanyija. Knyiga sesztaja. Tom XV-ij. Ruina. Getmansztva Brjuhovceckovo, Mnogogresnyevo i Szamojlovicsa. SPB., 1905. 155–156., Akti JUZR IX. k. 174.
 69 *Grusevskij M.*: Ocserki isztorii ukrainszkogo naroda. Kijev, 1990. (Reprint: SPB., 1911. évi kiadás alapján) 220., Theatrum Pacis 575–579. – a bucsaci béke 4. pontja összeírást rendelt el Podóliában, mert csak az új, török hatóságok által kiadott adománylevelek alapján őrizhetik meg a helyben maradt lengyel nemesek a kiváltságait. Egyébként a nemes gyermekei is nemesek maradnak, a nemesi birtokokat nem kobozzák el. A 6. pont két hónapi gondolkodási időt adott arra, hogy a podóliai lakosok kiköltöznek-e vagy sem Podóliából, a török alattvalóságból. Az elköltözőknek a Porta bántatlanságot biztosított a határig. (Megjegyezzük, hogy a lengyel–török határ pontos kijelölése – a 3. pont szerint – egy később felállítandó, közös bizottság feladata volt.) *Volk-Karacsevszkij V. V.*: Borba Polsi sz kozacesztvom vo vtoroj polovinye XVII i nacsale XVIII veka. SPB., 1899. 191–192.
 70 *Grusevskij*: i. m. 221.
 71 Ua. 224., *Kosztomarov*: Isztoriceszkije monografiji 270–271., 281., 283.
 72 *Dnevnyik generala Patrika Gordona II.* csaszy. 143., 156–160.
 73 *Bartl*: i. m. 189., *Grusevskij*: i. m. 225., *Kosztomarov*: Isztoriceszkije monografiji 326–327.,
 74 RGADA fond 79., opis 5., gyelo 7. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 102–129. (oroszul), 161–182. (lengyelül).
 75 *Gebei S.*: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. Történelmi Szemle 1999/1 –2. 1–29.

A BRIT ADMIRALITÁS ÉS AZ OLASZ-ETIÓP HÁBORÚ

Az olasz-etióp háború a harmincas évek nemzetközi életének egyik meghatározó eseménye, amelynek következményei hozzájárultak ahhoz, hogy Olaszország és Németország létrehozza a tengelyhatalmak szövetségét. A látszólag egyszerű gyarmati konfliktus alaposan megváltoztatta a nemzetközi erőviszonyokat, Mussolini eltávolodott a nyugati hatalmaktól és Hitlerhez közeledett. Anglia, mint a Népszövetség elveinek bajnoka, határozottan ellenezte az afrikai olasz expanziót, de a korlátozott szankciók támogatásán és a Királyi Haditengerészet demonstratív felvonultatásán kívül nem sokat tett Etiópia megmentéséért.

Felvetődik a kérdés, miért nem lépett fel határozottabban a világ legerősebb hajóhadával rendelkező szigetország Mussolinivel szemben. Milyen tényezők mérlegelése után döntött úgy a londoni kormány, hogy 1937 januárjában hallgatólagosan, majd 1938 áprilisában de jure elfogadja Etiópia annexióját? A válaszhoz szükséges megismerni a brit tengeri hatalom 1935-ös helyzetét, az Admiralitás politikáját vezérlő szempontokat, és a Brit Birodalom globális stratégiai problémáit.

Az 1922-es washingtoni flottaegyezmény sajátos erőegyensúlyt biztosított a korabeli két legnagyobb tengeri hatalom, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között. London feladta a hagyományos „two-power-standard” elvét (mely szerint a Royal Navynek meg kell haladnia az utána következő két hatalom tengerészetének együttes erejét), és elismerte Washington paritását a csatahajók és a repülőgép-hordozók terén. A Brit Birodalom, az Egyesült Államok, Japán, Franciaország és Olaszország viszonylatában megteremtett 5,25: 5,25: 3,15: 1,75: 1,75 arányrendszer a harmincas évek végéig meghatározta a hadiflották erőviszonyait.¹ A washingtoni korlátozó intézkedéseket az 1930-as londoni konferencia kiterjesztette a cirkálókra, a rombolókra és a tengeralattjárókra is. Az új egyezményt azonban csak a három vezető tengeri hatalom írta alá, Franciaország és Olaszország nem tudott megegyezni. Párizs nem akarta elismerni Róma teljes egyenjogúságát. A hatalmas francia gyarmatbirodalom, valamint az Atlanti-óceán és a Földközi-tenger partjainak védelméhez érthetően nagyobb flottára volt szüksége, mint a lényegében egy tengeren érdekelt Olaszországnak. Mussolini természetesen nem fogadta el a kisebb flotta koncepcióját és a teljes paritást követelte.² Ez az ellentét vezetett a két latin hatalom tengerészeti versengéséhez az 1935-öt megelőző időszakban, amely mélyszéles aggodalommal töltötte el a brit Admiralitást.

Nagy-Britannia egészen a második világháborúig a világ legnagyobb, és legütőképesebb hadiflottájával rendelkezett. Bár az egyezmények szerint Amerika egyenlőséget élvezett, a valóságban Washington egészen a harmincas évek végéig nem használta ki a számára biztosított hajóépítési kereteket. Így a Royal Navy 1939 előtt nagyobb össztonnatartalom birtokában volt, mint az amerikai haditengerészet. Ez a minimális mennyiségi fölény mégsem nyugtatta meg az Admiralitás vezetőit, mivel a brit flottának a világ összes tengerén komoly kötelezettségei voltak. Anglia volt az egyetlen hatalom, amely a két világháború között valóban globális tengeri stratégiát követett, hiszen az európai vizeken végbemenő változások mellett figyelemmel kellett lennie az Atlanti-óceán túlsópartján bekövetkező eseményekre és nem feledkezhetett meg Japán növekvő távol-keleti hatalmáról sem. A Brit Birodalom szétszórt domíniuma

mainak és gyarmatainak csak a tengeri haderő nyújthatott megfelelő védelmet egy esetleges támadás ellen. A brit felségterületek közvetlen védelme mellett a körülbelül 80 000 mérföld hosszúságú kereskedelmi hajózárvonalakat is felügyelni kellett, hiszen ezek nélkül az ellátási vonalak nélkül a szigetország külkereskedelme és gazdasága összeomlott volna. A légierők erőteljesebb kifejlesztéséig az anyaország védelme is a Royal Navy vállára nehezedett.

E hatalmas feladattömeghez képest a brit tengernagyi hivatal egy erősen csökkent méretű és az elavuló hajók pótlásában a tengerészeti egyezmények révén korlátozott hajóhad birtokában volt.³ Anglia tengeri helyzetét belpolitikai problémák is nehezítették. A pacifista érzelmű hazai adófizetők nem szívesen áldoztak a haditengerészet céljaira. Az alsóház, valamint a pénzügyminisztérium (Treasury) évről évre kevesebb összeget juttatott a flottának. A washingtoni korlátozások és a pénzügyi források szűkössége egyenesen vezetett a Királyi Haditengerészet mennyiségi (személyzet, hajók száma) és minőségi (hajók elavulása, technikai lemaradás) gyengüléséhez.⁴ A fent említett negatívumok már a húszas években és a harmincas évek elején közismertek voltak az Admiralitás köreiben, de amíg a nemzetközi viszonyok békésnek tűntek, a brit politikai vezetés és a közvélemény egyszerűen nem vett róluk tudomást.

London tengeri stratégiája az angol-japán szövetség 1922-es felmondása után azon alapult, hogy a flotta elsődleges feladata a szigetország védelme; ezt a távolkeleti brit területek biztosítása követi. A két világháború között szinte megrögzött dogmává vált az admirálisok körében, hogy Britannia első számú ellenfele Japán. Az Egyesült Államokkal vívott háborút eleve kizárták a lehetőségek közül, egyrészt a nyelvi, kulturális és történelmi kapcsolatok, másrészt Washington nyomasztó gazdasági fölénye miatt, amely eleve lehetetlenné tette volna Anglia győzelmét. Az európai tengerészetek Londonban nem okoztak komolyabb fejfájást 1935 előtt. Németország az első világháborús vereséget követően mint tengeri hatalom hosszabb időre megszűnt létezni, Oroszország pedig belemerült a polgárháborúba, majd a sztálini gazdasági és politikai rendszer kiépítése vonta el az anyagi forrásokat a szovjet haditengerészettől. A talpon maradt két kontinentális hatalom, Franciaország és Olaszország flottája a világháború során ténylegesen meggyengült, majd a húszas években a korlátozott anyagi lehetőségek gátolták a gyorsabb ütemű fejlesztést.

Maradt tehát Japán, amely csak profitált a nagy világegyéből, és rövid idő alatt a harmadik legerősebb haditengerészetet építette ki.⁵ Az angol tengeri stratégia tervezői féltették a gazdag távolkeleti gyarmatokat (Hong-Kong, Malájföld, Brit-Borneó), és a két fehér lakosságú domíniumot, Ausztráliát és Új-Zélandot. E területek biztonságát csak a Royal Navy szavatolhatta. Politikai okokból lehetetlennek tűnt megfelelő méretű hajóraj állomásoztatása a keleti vizeken, mivel a brit közvélemény elfogadhatatlannak tartotta a flotta fő erejének távollétét az anyaország védelmének rovására. Másrészlől hiányzott a megfelelő tengerészeti bázis, amely képes befogadni a legnagyobb csatahajókat, és utánpótlást tud biztosítani a japánok ellen operáló flottának. Az utóbbi probléma megoldására kezdték el 1921 után kiépíteni Szingapúrt olyan támaszponttá, amely képes ellenállni a japán támadásnak, amíg a felmentő hajóhad megérkezik. Ettől kezdve a csatahajókból és repülőgép-hordozókból álló flotta szingapúri ki küldése lett a brit tengeri stratégia alapja.⁶ A szigetország biztonságán kívül minden mást e célnak rendeltek alá. Ezért állomásoztatták a második legnagyobb angol hajórajt a Földközi-tengeren, mivel ezeket az egységeket szemelték ki a távolkeleti akcióra. A Máltán gyülekező brit flotta helyzeténél fogva központi szerepet játszott, mivel

szükség esetén aránylag gyorsan át lehetett csoportosítani akár a honi flottához, akár a Távol-Keletre. Szingapúr felmentése szempontjából életbevágóan fontos volt, hogy Nagy-Britannia és a keleti vizek közötti legrövidebb útvonal, vagyis a Mediterráneumon és a Szezei-csatornán áthaladó birodalmi „artéria” forgalmát egyetlen hatalom se veszélyeztesse. A tengernagyok mindig ennek a stratégiai útvonalnak a biztonságát mérlegelték, amikor az Olaszországgal szemben követett politikát bírálták vagy helyeselték.⁷

Nagy-Britannia földközi-tengeri helyzete a két világháború között igen erős volt.⁸ A beltenger legerősebb tengeri hatalmaként szilárdan örködött Gibraltár és Szeze felett, uralva mind a nyugati, mind a keleti bejáratot. A központi medence stratégiailag legfontosabb pontján, a szűk Szicíliai-szorosban Málta szigete védte a brit hajózást. Itt volt egyébként a földközi-tengeri flotta fő támaszpontja és a legnagyobb tengerentúli dokk. Egyiptom angol katonai megszállás alatt állt, de a Szezei-csatornát északról védő Palesztina és a keleti medencét uraló Ciprus is London pozícióját erősítette. Nem szabad megfeledkezni a Vörös-tengerről és az Ádeni-öbölről mint a szezei útvonal természetes, keleti meghosszabbításáról. E két tengeren Szudán, Brit Szomáliföld és Áden birtoklása révén érvényesült a brit befolyás.

A Földközi-tenger második hatalmának, Franciaországnak elsősorban a nyugati medencében voltak jelentős gyarmatai. Fennhatósága itt kiterjedt Algériára, Tunéziára, Marokkóra. Az afrikai Bizerta és Orán, valamint a legnagyobb francia hadikikötő, Toulon képezte Párizs mediterrán stratégiájának alapját. Keletebbre Szíria és Libanon, illetve a Vörös-tenger bejáratánál Dzsibuti jöhetett szóba a francia stratégiai tervezésben.⁹

Olaszország mint a leggyengébb mediterrán tengeri hatalom 1936-ban mindössze 417 000 tonna hajótérrel rendelkezett, míg Franciaország 502 000 tonnával, Anglia pedig 1 265 000 tonnával.¹⁰ A helyi erőviszonyok ennél sokkal kedvezőbbek voltak Róma számára, hiszen gyakorlatilag a teljes flottáját a Földközi-tengeren koncentrállhatta, míg a franciák jelentős erőket hagytak az atlanti parton, az angolok pedig a világ összes óceánján.¹¹ Az olasz hajógyártás az 1920-as évek óta korszerű, rendkívül gyors cirkálókat, rengeteg tenger-alattjárót és rombolót, majd 1934-től kezdődően két óriási csatahajót (Littorio, Vittorio Veneto) épített. Ez utóbbi egységek tervezésénél nem vették figyelembe a tengerészeti konferenciák korlátozásait, így a több mint 41 000 tonnás hadihajókkal szemben mindössze a Royal Navy Hood csatacirkálójá, valamint a Nelson és a Rodney csatahajó vehette föl a versenyt.¹²

Itália fekvésénél fogva két részre osztotta a Mediterráneumot. Sziciliával és Pantelleria szigetével sakkban tarthatta Máltát és lezárhatta a Szicíliai-szorost. Afrikában Líbia birtoklása lehetővé tette, hogy mind Francia Észak-Afrikát, mind Egyiptomot veszélyeztesse. A brit birodalmi útvonal biztonsága számára további veszélyforrást jelentettek a Dodekanézosz-szigetek az Égei-tengeren, valamint Eritrea és Olasz Szomáliföld a Vörös-tenger bejáratánál. A nagy olasz tengerészeti támaszpontok többsége (Taranto, Brindisi, Tobruk, Lérosz, Masszava) úgy helyezkedett el, hogy könnyen megakadályozhatták a britek áthaladását a szűk tengerrészekben.¹³ Olaszország viszont hosszú tengerpartjával maga is sebezhető volt egy fölényben lévő hadiflottával szemben, ráadásul kereskedelmi szállítmányainak nagyobb része is a könnyen elvágható tengeri úton érkezett.¹⁴

Az olasz fenyegetéssel Londonban 1935-ig alig számoltak. Mussolini rendszere és Nagy-Britannia között felhőtlen viszony alakult ki, a két ország kapcsolatát nem terhelte komolyabb ellentét. Olaszország ugyan neheztelt, hogy az 1919-es gyarmati

osztokodásból lényegében kihagyták, de az angol külpolitika ügyesen adagolt területi engedményekkel igyekezett leszerelni Itália expanziós törekvéseit. 1919-ben Egyiptom nyugati sivatagjaiból, 1924-ben Kenyából (Jubaföld), végül 1934-ben Szudánból (Sarra-háromszög) adtak át Olaszországnak gyakorlatilag értéktelen területeket.¹⁵ Mussolini nem kívánt összetűzést az óriási tengerészeti fölényben lévő Angliával. Tudta, hogy Itália hosszú partvonala védtelen a brit földközi-tengeri flottával szemben, és egy esetleges háború teljes gazdasági összeomlást eredményezne a tengerentúli szállításoktól függő országban. Róma tehát elismerte London elsőbbségét a Mediterráneumban, ugyanakkor keményen fellépett az ilyen irányú francia törekvésekkel szemben. Ezt szolgálta Olaszország igyekezete, hogy a gazdaságilag sokkal erősebb Franciaország tengeri fegyverkezésével lépést tartson, és óriási anyagi áldozatok árán elérje a flottaparitást. A teljes egyenlőség biztosítása ugyan nem sikerült, de bizonyos hajóosztályokban az olaszok előnyre tettek szert. 1935. február 1-jén a három hatalom erőviszonyai így alakultak (zárójelben az építés alatti egységek):¹⁶

Hajóosztály	Nagy-Britannia	Franciaország	Olaszország
Csatahajó, csatacirkáló	15 (-)	9 (2)	4 (2)
Repülőgép-hordozó, anyahajó	8 (1)	2 (-)	1 (-)
Cirkáló	51 (13)	20 (6)	24 (6)
Romboló	161 (26)	70 (21)	94 (8)
Tengeralattjáró	51 (9)	96 (15)	59 (8)

Az olasz–francia tengeri fegyverkezési verseny komoly mértékben növelte a feszültséget a térségben. Mussolini alig burkolt területi aspirációi (Tunisz, Korzika, Nizza, Dzsibuti) szintén nehezítették a két latin ország megegyezését. Egy esetleges földközi-tengeri bonyodalom meggátolhatta a brit főerők szingapuri kiküldését és ezáltal Japán malmára hajthatta a vizet.¹⁷ Ezt elkerülendő a Whitehall igyekezett egyfajta közvetítő és békítő szerepet kialakítani Párizs és Róma között. E politikát az Admirális természetesen támogatta, hiszen minden egyes, a Mediterráneumban lekött hajó a japánok ellen küldendő keleti flottát gyengítette.

Olaszország sokáig nem zavarta a birodalmi stratégia tervezőit. A mandzsúriai eseményeket követően felállított Védelmi Követelmények Albizottsága (Defence Requirements Sub-Committee) 1934. február 28-án keltezett jelentése úgy vélekedett, hogy Olaszország baráti állam, amely ellen nem szükséges védelmi előkészületeket tenni.¹⁸ A mediterrán térség bázisait elhanyagolták, Málta légvédelme katasztrofális állapotban volt. Az ebből származó veszélyeket már 1933-ban felismerte Sir William Fisher admirális, aki 1932 és 1936 között a földközi-tengeri hajóhad parancsnokaként szolgált. Az volt a véleménye, hogy alig 150 000 fontból (egy romboló árának a fele!) megfelelő légvédelmet lehet telepíteni a brit hajóhad központi horgonyzóhelye köré.¹⁹

Fisher nem véletlenül szentelt olyan sok figyelmet a légvédelemnek. A harmincas évek elején különös gyorsasággal növekedett az olasz légierő (Regia Aeronautica), amely Máltától alig 150 kilométeres távolságban rendelkezett jól kiépített repülőterekkel. A Szicília, Pantelleria és Líbia irányából várható légitámadások érthető aggodalmat keltettek a brit tengernagyokban. A korabeli szaksajtóban nagy teret kapott a hatalmas és költséges csatahajók, valamint az új fegyvernek számító repülőgépek közötti párharc várható kimenetele. Jellemző, hogy a Birodalmi Védelmi Tanács külön albizottságot állított fel a kérdés alapos tanulmányozására.²⁰ A tenger-

nagyok nem akartak megválni a nagyhatalmi státust jelképező 30–35 000 tonnás monstrumoktól, és tagadták a megfelelő védelemmel ellátott felszíni hajók sebezhetőségét a légítámadásokkal szemben. Utóbb, 1935–36-ban kiderült, hogy az Admirális politikáját mégis nagyban befolyásolja az olasz légierők közelsége. Az etióp válság során a Regia Aeronautica miatt Máltáról Alexandriába vonták vissza a hajóhadat, ami jelezte, hogy egyre inkább számolni kellett az új haderőnem létezésével.

A másik fenyegetés a gyorsan növekvő olasz tengeralattjáró-flotta képeben jelentkezett. A Földközi-tenger szűk szorosai ideális vadászterepet biztosítottak Mussolini búvárhajóinak a védtelen brit kereskedelmi hajózással szemben. Nem meglepő, hogy már 1923-ban úgy határozott a brit vezérkar, hogy háború esetén a Mediterráneumból elterelik a hajóforgalmat a jóval hosszabb, de biztonságosabb fokföldi útvonalra.²¹

Az abesszíniai konfliktus kibontakozása nyomán az elhanyagolt Mediterráneum az Admirális érdeklődésének középpontjába került. A korábban csak a távol-keleti védelem összekötő útvonalaként, illetve a flotta gyakorlatozási terepeként használt tenger a Royal Navy hadihajóinak gyűjtőhelye lett. Ez a változás természetesen nem történt minden előzmény nélkül.

Az 1934 decemberében a Val-Val oázisnál bekövetkezett olasz–etióp összecsapás indította el azt a folyamatot, amely során végül Mussolini megtámadta és meghódította az ősi afrikai országot.²² A szokásos gyarmati határvillongásnak induló konfliktus egy darabig nem keltette fel a tengernagyi hivatal figyelmét. Az 1935 januárjában megkötött olasz–francia egyezmények látszólag biztosították a nyugalmat a mediterrán térségben.²³ A tipikusnak nevezhető gyarmati megegyezés azonban csak minimális területi, illetve koncessziós előnyökhöz jutatta Rómát, így hosszabb távon nem elégítette ki az új kelet-afrikai birodalom ábrándját követő Mussolinit.

1935 első felében az Admirális jobban lekötötte az egyre növekvő német veszély. Hitler márciusi bejelentése, miszerint újra bevezetik a hadkötelezettséget Németországban, a versailles-i béke nyilvánvaló megszegését jelentette. A tengerészeti vezérkar tisztában volt a ténnyel, hogy a németek a békeszerződés hadihajóépítési korlátozó intézkedéseit is megszegik, például a megengedettnél nagyobb vízkiszorítású hajókat építenek, vagy eleve tilalom alá eső tengeralattjárókat állítanak elő. Sir Ernle Chatfield, az Admirális első tengerészeti lordja (First Sea Lord, 1933–38) nem kívánta az 1914-et megelőző angol–német flottaversengés megismétlődését, ezért örömmel fogadta Hitler ajánlatát a német haditengerészet erejének önkéntes korlátozására.²⁴ Az 1935. június 18-án megkötött flottaegyezmény kimondta, hogy Németország a Royal Navy erejének 35 százalékáig, a tengeralattjárók esetében pedig akár 100 százalékáig építheti ki hajóhadát.²⁵

Az egyezmény sem tartalmát, sem időzítését tekintve nem volt szerencsés (alig három hónappal a stresai angol–olasz–francia találkozó után). Többek közt ezért is csak átmeneti megkönnyebbülést hozott a brit tengeri stratégia tervezőinek. Bár a közel háromszoros angol erőfölény Hitlerrel szemben megnyugtatónak látszott, a politikai károk súlyosnak tűntek. Az alsóházban és a lordok házában szenvedélyes vitát váltott ki a versailles-i béke megszegését jelentő megállapodás. Érthetően Franciaországban és Olaszországban sem fogadták lelkesedéssel. Az egyezmény értelmében Berlin papíron nagyobb hajóhadat tarthatott fenn, mint a washingtoni konferencia által a Royal Navy erejének egyharmadára korlátozott francia és olasz haditengerészet.²⁶

Az Északi-tengeren a német egyezmény révén rövid időre fellelegző Britannia hamarosan teljesen új kihívással találta szemben magát a Földközi-tengeren. Az egyre

mérgesedő olasz–etióp viszály hatására Róma fokozatosan növelte az Abesszíniával határos olasz gyarmatok, Eritrea és Szomaliföld helyőrségét.²⁷ Az év eleje óta tartó csapatszállítások hamar ráirányították a figyelmet Mussolini egyébként is csak mérsékelten álcázott szándékaira. A brit megfigyelők növekvő számú olasz hajó átkeléséről tudósítottak a Szezei-csatornánál. A csapatszállítás mértéke az Admiralitást is meglepte. 1935 februárja és novembere között több mint 250 000 olasz katona és munkás haladt át a Vörös-tengerre.²⁸ 1934-ben a csatorna összforgalmában Olaszország mindössze 6,6 százalékkal képviseltette magát. 1935-re ez az arány 18,5 százalékra növekedett.²⁹ Mussolini kelet-afrikai háborús előkészületeinek köszönhetően Itália Nagy-Britannia mögött Szeze második legfontosabb használójává vált. A tonnatartalmat tekintve a Lloyd Triestino hajózási vállalat megelőzte az addig első helyen álló British Tanker Companyt és a nagy múltú Peninsular and Oriental Companyt. 1935-ben az olasz forgalom növekedése a Szezei-csatorna történetében először eredményezte a brit részesedés 50 százalék alá esését.³⁰ Válaszul a fokozódó olasz előkészületekre, az első tengerészeti lord március 7-én bejelentette a földközi-tengeri flotta olyan mértékű növelését, hogy a Máltán állomásozó csatahajók száma megegyezzen a honi flottával.³¹

A nyár folyamán kialakuló feszültség ellenére Chatfield úgy döntött, hogy a földközi-tengeri flotta egységeinek részvételével tartják meg V. György trónra léptének huszonöt éves jubileumát. A hagyományos spitheadi flottaafelvonulás miatt július közepére az Admiralitás szinte kiürítette a Mediterráneumot. Mindössze egy repülőgéphordozó, négy cirkáló és kilenc romboló maradt Máltán.³² Az afrikai viszály elmélyülésével viszont hamarosan ismét teljes létszámra egészítették ki a földközi-tengeri flottát. A brit egységek elhagyták a hazai kikötőket, hogy fenyegető jelenlétükkel elriasszák Mussolinit az abesszíniai kalandtól. A londoni kormány a Népszövetség alapelveinek védelmében felvonultatta a Royal Navy legkorszerűbb egységeit, és ilyen módon kívánt nyomást gyakorolni az egyre agresszívabb Olaszországra.

A tengerügyi hivatal értetlenül szemlélte a brit politikusok hirtelen lelkesedését a Népszövetség eszméi iránt. A globálisan és egyben racionálisan gondolkodó admirálisok úgy vélték, hogy Etiópia miatt nem érdemes szakítani a hagyományos olasz barátsággal. Angliának nem voltak igazi érdekei a tengertől elzárt afrikai országban. Az olasz annexió semmit sem változtatott volna a hatalmi status quón, sőt mint Chatfield írta 1935. szeptember 16-án: *„Úgy hiszem, (Abesszínia meghódítása) inkább a gyengeségüket fogja bizonyítani, mint az erejüket, és sokkal kétségbeesettebben fogják a barátságunkat keresni, mint ellenkezőleg. Valójában tragédia, hogy vezetőink belementek ebbe a viszályba Olaszországgal, amely ország a jövőben a legjobb barátunk lehetne, ahogy a múltban is az volt a Földközi-tengeren betöltött központi helyzetének köszönhetően.”*³³

Etiópiában nem léteztek komolyabb brit befektetések. A Szudán és Egyiptom vízellátása kapcsán oly sokat emlegetett Tana-tó nem ért meg egy háborút.³⁴ Az Indiába és Szingapúrba vezető birodalmi útvonalat szintén nem fenyegette az olaszok terjeszkedése, hiszen ha Róma valóban el akarta volna vágni e kommunikációs vonalat, akkor ezt a korábban meghódított gyarmatairól is bármikor megtehetette. A brit tengeri stratégia szempontjából teljesen közömbösnek bizonyult, hogy Abesszínia olasz kézre kerül vagy sem. Az Admiralitást soha sem vezérelték a Népszövetség eszméi; ezekért nem akart feláldozni egyetlen hadihajót, egyetlen tengerészt sem, akikre nagy szükség lehetett a két igazi ellenféllel, Németországgal és Japánnal szemben.

Chatfield elkötelezett támogatója volt a flotta szingapúri kiküldésének. A legtöbb

brit politikussal ellentétben a stratégiai kérdéseket globális dimenzióban szemlélte. Tudta, hogy egy Olaszország elleni háború a Királyi Haditengerészet zömét lekötne, és a kínálózó alkalmat könnyen kiaknázhajta a sokkal komolyabb erőt képviselő Japán. Az első tengerészeti lord minden döntést annak függvényében kezelte, hogy az milyen változást okozhat az Északi-tengeren vagy a Távol-Keleten kialakult erőviszonyokban. Miközben Baldwin vagy Eden a háborút is megkockáztatta volna Etiópia függetlenségének fenntartásáért, Chatfield szemében Ausztrália, Új-Zéland és a keleti gyarmatok védelme egy pillanatra sem szorult háttérbe. A Whitehall politikusait lenyűgözte az olaszokkal szemben felvonultatott Royal Navy erőfölénye, miközben elfeledkeztek arról, hogy ezért gyakorlatilag ki kellett üríteni az Északi-tengert és a tengerentúli állomáshelyeket.

Az Admiraltást a Brit Birodalom távol-keleti érdekeltségeinek védelme visszatartotta a mediterrán háború támogatásától, noha a Királyi Haditengerészetben nem akadt olyan tiszt, aki egy ilyen háborúban kételkedett volna a gyors angol győzelemben. A földközi-tengeri flottában uralkodó általános meggyőződésről tájékoztat Cunningham admirális, aki az etióp krízis során ellentengernagyi rangban vezette az Alexandriában állomásozó rombolókat: *„Számunkra a földközi-tengeri flottánál nagyon egyszerű feladatnak tűnt megállítani (Mussolinit). A Szezei-csatorna egyszerű lezárásával elvágtuk volna az Eritreában és máshol koncentrálódó hadseregeket az erősítésektől és az ellátmánytól. Igaz, egy ilyen drasztikus lépés háborúhoz vezethetett Olaszországgal, de a földközi-tengeri flotta magas morállal és hatékonysággal bírt, és nem félt az olasz hajóhaddal történő összecsapás eredményétől.*”³⁵

Az tengernagyok egyáltalán nem lelkesedtek a kormányzat és a brit sajtó harcias kijelentéseiért. Számukra nyilvánvalónak tűnt, hogy a hosszú pénzügyi elhanyagoltság után lassan magára találó Royal Navy nem engedheti meg magának hajók elvesztését egy stratégiai szempontból haszontalan ország miatt. Éppen 1935-ben indult meg a flottaépítési program, de az új egységek csak valamikor 1938–39 körül állhattak hadrendbe.³⁶ Az új hadihajókhoz növekvő számban kellett toborozni a legénységet, az újonck kiképzéséhez azonban idő, és főleg nem háborús állapotok szükségeltettek. További tehermentésként jelentkeztek a mozgósítással járó várható többletköltségek.

Nem meglepő, hogy amikor a brit kormány 1935 júliusában jelentést kért a vezérkartól, hogy milyen hatásai lehetnek az olaszokkal szemben bevezetett szankcióknak, Chatfield nagyon óvatosan reagált. Kérte a kabinetet, hogy bármilyen szankció bevezetése előtt a haderőnemek megfelelő előkészületeket tegyessenek. Ez a haditengerészet esetében mozgósítást és a tartalékosok behívását jelentette.³⁷

Augusztus folyamán az Admiraltáson tovább folyt a tervezgetés, és megindultak az előkészületek a honi flotta egységeinek máltai kiküldetésére. Augusztus 6-án az egyesített vezérkar részletes javaslatokkal állt elő arra az esetre, ha a diplomáciai erőfeszítések kudarcba fulladnának. Korlátozott háborút képzeltek el, amelynek egyetlen célja Róma eltérítése Abesszínia meghódításától. Szükségesnek találták az olasz gyarmatokhoz vezető útvonalak, mindenekelőtt a Szezei-csatorna lezárását. A vezérkari terv kiemelt szerepet szánt Franciaországnak és más mediterrán hatalmaknak, mint például Görögországnak vagy Törökországnak. Nagy-Britannia működési körzetének a Földközi-tenger keleti medencéjét szemelték ki, míg Franciaország a nyugati medencét ellenőrizte volna, Gibraltár kivételével. A jövőbeni kollektív akciókban nagy jelentőséget tulajdonítottak a tiltott dugárut ellenőrző tengerészeti állomásoknak, hiszen ezek nélkül a későbbi szankciók hatástalanná válhattak. Ilyen állomások telepítését tervezték Ádenben, Sueznél és az Égei-tenger kikötőiben. A tenger-

nagyok nem mulasztották el ismét megemlíteni, hogy egy várható háború súlyosan befolyásolhatja a Royal Navy erejét: „Az Olaszországgal vívott háború eredményeként a brit flotta ideiglenesen olyan mértékig meggyengülhet, hogy képtelenné válik teljesíteni a világszerte reá váró feladatokat.”³⁸

A szankciók ötletét a három haderőnem szempontjából rendkívül veszélyesnek tartották. Olyan jellegű döntést, ami bizonyosan háborúhoz vezethet (mint például a Szezi-csatorna lezárása), minden esetben csak a fegyveres erők megfelelő felkészülése után szabad meghozni. Ezt az előzetes felkészülési időt legalább két hónapra becsülte az egyesített vezérkar.³⁹

Mussolini szándékai felől már nem lehetett kétség, miután az augusztusban Párizsban tartott háromhatalmi tárgyalások kudarcba fulladtak.⁴⁰ A diplomáciai békítés kísérlete hiábavalónak tűnt, ezért a brit kormány katonai lépések megtételére szánta el magát. Utasították a Királyi Haditengerészetet, hogy a honi flotta egységeit küldje Máltára. Augusztus végén megindult a világ minden tájáról az erősítések áramlása a mediterrán térségbe. Még a távoli kínai, nyugat-indiai és ausztráliai állomáshelyekről is érkeztek cirkálók a földközi-tengeri flotta megerősítésére. Összesen két csatahajó (Barham, Queen Elizabeth), két csatacirkáló (Hood, Renown), két repülőgép-hordozó (Courageous, Glorious), tizenhárom cirkáló, negyvenhét romboló és nyolc tengeralattjáró érkezett a térségbe alig egy hónap alatt.⁴¹ A Royal Navy teljes tonnatartalmának mintegy felét összpontosították a Mediterráneumban és az Ádeni-öbölben. Ekkor vált igazán központi problémává Málta elégtelen védelme (mindössze 12 elavult légelhárító ágyú védte!). Ezért az Admirális úgy döntött, hogy a légítámadásnak kitett sziget helyett Alexandriában koncentrálja a megerősített hajóhadat.⁴²

Máltát gyakorlatilag kiürítették, a válság ideje alatt csak egy-két cirkáló és néhány romboló kereste fel a szigetet. A honi flottától érkező egységeket Gibraltárnál összpontosították, közöttük a két világháború közötti időszak legnagyobb hadihajóját, a Hood csatacirkálót. A több mint 42 000 tonnás óriás megjelenése a Földközi-tenger vizein nagyobb publicitást kapott, mint a brit flotta bármelyik hadmozdulata.

A Royal Navy zömét az olasz bombázók hatósugarán kívül, a keleti medencében koncentrálták. Alexandria lett a fő bázis, de a helyi létesítmények egyáltalán nem feleltek meg a flotta kívánalmainak.⁴³ A kikötő zsúfoltnak bizonyult, mivel Egyiptom teljes külkereskedelmi forgalmának 90 százaléka itt zajlott. A lőszerrel megrakott nagy csatahajók és cirkálók rendkívül közel horgonyoztak a gyúlékony gyapotot vagy olajat szállító teherhajókhoz. A kikötőt állandóan kotorni kellett, hogy az esetleg harci sérüléssel visszaérkező, és ezért mélyebb merülésű egységek is használhassák. Alexandria légvédelme hasonlóan siralmas állapotban volt, mint a máltai, ezért az Admirális az összes (!) Nagy-Britanniában tárolt légvédelmi lövedéket az egyiptomi városba küldte. További problémát jelentett a városban élő nagyszámú (1927-ben 24 000) olasz, akikről feltételezték, hogy jelentéseket küldenek Rómába a brit hajók minden mozdulatáról. A legtöbb gond a támaszpont megoldatlan közjogi helyzetéből adódott, mert a papíron független Egyiptom hivatalosan nem ismerte el a brit katonai jelenlétet.⁴⁴ Ez az állapot minden nagyobb meretű kikötői beruházást megakadályozott. Szerencsére az olasz agressziótól megrettent egyiptomiak nem viselkedtek túlzottan ellenségesen a várost előzőnlő angol tengerészekkel szemben, és nem került sor a korábban jellemző utcai összecsapásokra a helyiek és a brit fegyveres erők tagjai között.

Az említett negatívumok megkérdőjelezték Alexandria alkalmasságát a felduzzasztott földközi-tengeri flotta befogadására. Akkor hát miért döntött az Admirális a kikötőváros mellett? A válasz nagyon egyszerű: mivel a Mediterráneum keleti részén

egyszerűen nem volt jobb horgonyzóhely. Számos helyet mérlegeltek, közülük kettő többször is előkerült mint alternatív bázis. Az egyik ilyen lehetőség a palesztinai Haifa, amely remek természetes kikötővel rendelkezett, ráadásul az Irakból érkező kőolajvezeték végállomásaként is funkcionált. A megfelelő kőolajfinomító hiánya (csak 1940-re készült el) és az 1936 tavaszától kirobbanó arab–zsíd összezsapások miatt azonban elvetették a „Közel-Kelet Szingapúrjának” a tervét.

A másik alternatíva Ciprus volt. A többnyire görögök lakta sziget eszményi stratégiai helyzetével ellenőrizte a Szezei-csatorna északi bejáratát és gyakorlatilag uralta a levantei vizeket.⁴⁵ Sajnálatos módon Ciprus egyetlen jó természetes kikötőhellyel sem rendelkezett. Famaguszta vagy Limasszol tervbe vett kiépítése körülbelül 25 millió fontba került volna, nem is beszélve a tíz esztendőre tervezett kivitelezési időszakról. Hosszas tervezgetést követően, 1937 után a ciprusi bázis lekerült a napirendről.⁴⁶

Alexandria, mint a szükséghelyzetben legalkalmasabb kikötő, befogadta a térségben összpontosított brit flotta zömét. Bár a város nem esett kívül a Tobrukból és Rodoszról felszálló olasz bombázók hatósugarán, fekvésénél fogva ellenőrizhette a Szezei-csatorna északi bejáratát. A zsúfoltság enyhítésére számos egységet a szomszédos kikötőkben állomásoztattak, így Port-Szaídnál egy csatahajót, pár cirkálót és rombolót, míg Haifánál három cirkálót, rombolókat, valamint tengeralattjárókat.⁴⁷

Miután Olaszország tengerészeti erőket küldött a Vörös-tengerre, szükségesnek tűnt a helyi brit kötelék megerősítése. A masszavai olasz hajórajjal (két cirkáló, öt romboló, két tengeralattjáró) szemben Fisher elegendőnek tartotta egy gyengébb flotta (két cirkáló, négy romboló, valamint tengeralattjárók) felvonultatását. Az igen csekély brit tengeri jelenlét a tulajdonképpeni háborús övezetben azzal magyarázható, hogy az Admirális tudta nélkül egyetlen olasz hajó sem kelhetett át a Szezei-csatornán, ezért inkább a távolabbi, kelet-indiai és ausztráliai bázisokon állomásoztatták a hadihajókat.⁴⁸

Mialatt folyamatosan áramlott az erősítés a Földközi-tengerre, az Admirális új háborús tervszettel állt elő. A szeptember 5-én elkészült irat tükrözte a brit tengeri hatalom lehetőségeit a kiszélesedő konfliktusban.⁴⁹ Eszerint amennyiben a szankciók háborúhoz vezetnek, nélkülözhetetlen Franciaország és Görögország együttműködése. Alexandria elégtelen kikötői kapacitása miatt szükséges egy előretolt tengerészeti bázis Görögország nyugati partvidékén. Az irat által csak X kikötőnek nevezett bázis valószínűleg azonos a Peloponnészosz délnyugati részén fekvő Navarinóval. Helyzeténél fogva ez a remek természetes kikötőhely kiváló lehetőséget kínált a Földközi-tenger középső medencéjében folytatandó hadműveletekhez, ráadásul könnyen fenyegethette az olasz flotta fő bázisát, Tarantót.

Az Admirális tehát Navarinónál kívánta megépíteni mozgó tengerészeti bázisát.⁵⁰ Ezt lehetővé tette, hogy már 1931-ben terveket dolgoztak ki egy 48 óra alatt elszállítható és a megfelelő helyszínen egy hónapon belül minden támadástól védett kikötővé alakítható támaszpontból. Az összeszerelhető mólókat, tengeralattjáró-biztos védőhálókat, dokkokat és egyéb felszereléseket szállító teherhajók augusztus végén indultak Máltára, majd szeptember 26-án érkeztek Alexandriába. Végül a mozgó bázist nem küldték el Navarinóba, hanem az egyiptomi város hiányos kikötői berendezéseinek kiegészítésére használták fel.⁵¹

A Mediterráneum keleti részén fekvő támaszpontok elégtelensége többször visszatérő eleme az Admirális jelentésének. Az olaszok jól kiépített bázisokkal rendelkeztek a Dodekanézosz-szigetcsoporthoz tartozó egyikén, Léroszon, valamint a líbiai

Tobruknál. Tovább rontotta a helyzetet, hogy amíg a megfelelő erősítések meg nem érkeznek a Vörös-tengerre, a Masszavánál állomásozó olasz hadihajók könnyen elvágthatják az Indiai-óceánról Egyiptomba tartó utánpótlást. A fent említett három olasz kikötő mind úgy helyezkedett el, hogy az innen operáló tengeralattjárók és repülőgépek fenyegethették a keletre tartó brit hajózást.

A felmerülő veszélyek és a brit felkészülés hiányosságai mellett a tengernagyi hivatal nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy Olaszország általános pozíciója alapvetően gyenge. Az olasz külkereskedelmi forgalom 76 százaléka zajlott tengeren át. Ebből 62 százalék Gibraltáron, 3 százalék Szuezen és 11 százalék a Dardanellákon át érkezett Itáliába. A brit tengeri hatalom abban a kivételes helyzetben volt, hogy könnyedén lezárhatta mindhárom tengerszorost, így Mussolini gazdasági mozgásterét minimálisra csökkenthette. A Szuezi-csatorna lezárása tűnt a legegyszerűbb megoldásnak, amennyiben a kívánt cél az etiópiai agresszió lehetetlenné tétele. Ez a vízi út jelentette az egyetlen ésszerű kapcsolatot az olasz kikötők és az Eritréában és Szomáliában összevont csapatok között. Lezárása esetén a Nápoly–Masszava távolság Afrika déli csücskének megkerülésével ötszörösére növekedett volna. Ilyen körülmények között a szegény, megfelelő tartalékokkal nem rendelkező Olaszország képtelen lett volna abesszíniai hadműveletek folytatására.

A tengerészet vezetői elismerték, hogy ez a lépés nagyon könnyen háborúhoz vezethet. Amennyiben elvágják a Kelet-Afrikában koncentrált csapatok utánpótlását, a várható katonai, de főleg belpolitikai kudarc miatt Mussolini kiszámíthatatlan lépésekre szánhatja el magát. Ezt nevezték „veszett kutya cselekedetnek” (mad dog act), amely nyilvánvaló célpontjának a megfelelő légvédelem nélküli földközi-tengeri flotta kínálkozott.⁵² Nem véletlen, hogy az Admirális ismételt kiemelte, bármilyen szankció bevezetése esetén bizonyos idő kell ahhoz, hogy a megfelelő erősítések megérkezessenek az érintett térségbe.

Szeptember folyamán az egyesített vezérkar megvitatta egy olyan háború lehetőségét, amelyben Angliának egyedül, szövetségesek nélkül kell helytállnia. Ebben az esetben a francia hajóhad szerepét a Mediterráneum nyugati medencéjében a honi flotta Gibraltárnál összevont egységei veszik át. A Földközi-tenger két bejáratánál koncentrált hajók keletről és nyugatról indítják meg a támadásukat, és valahol Málta környékén egyesülnek. A hadmozdulat támogatásához nélkülözhetetlen Navarino megszerzése, akár erőszakkal, a görög kormány ellenkezése ellenére is. Az egyedül vívott háború kimenetele sem lehetett kérdéses, a Royal Navy túlereje és az olasz kereskedelmi útvonalak lezárása viszonylag gyorsan térdre kényszeríthette Olaszországot. Az ilyen küzdelem azonban óhatatlanul a brit flotta nagyobb veszteségeivel és még hosszabb lekötésével járhat. Az Admirális ezért ismételt félelmeinek adott hangot, miszerint Japán kihasználhatja a kedvező alkalmat és lecsaphat a távolkeleti angol érdekeltségekre.⁵³

Még az etiópiai háború kitörését megelőzően a tengernagyságok megvizsgálták a konfliktus várható hatásait a birodalom kereskedelmi hajózására. Az Admirális és a Kereskedelmi Minisztérium közös jelentése hangsúlyozta, hogy a mediterrán hajóforgalmat az ellenségeskedések kitörése nyomán azonnal el kell terelni a Jóreménység fokát megkerülő biztonságosabb útvonalra. A nyílt óceánokon ugyan nem kellett az olasz tengeralattjárók támadásaitól tartani, de elővigyázatosságból az első világháborúban már jól bevált konvojok kialakítására is javaslatot tettek. Ezzel körülbelül egy időben, szeptember 17-én a kabinet hozzájárult az erősítések kiküldéséhez és a katasztrofális légvédelmi munícióhiány enyhítéséhez. Védelmi és politikai okokból el-

vetették a honi flotta egészének gibraltári kihelyezését, sőt a mozgósítás szó pusztá használatát is kerülték. A békés megoldásba vetett hit reményében nem tartották szükségesnek a vezérkari tárgyalások megkezdését sem Franciaországgal.⁵⁴

Október 2-án Mussolini hivatalosan bejelentette, hogy mozgósítja a haditengerészetet. A valóságban július eleje óta folyt a mobilizáció és a tartalékosok behívása, így szeptember közepére az olasz flotta már harci készenlétben állt. Október 3-án megindult a nyílt háború, és Eritreából, valamint Szomáli földről az agresszorok benyomultak Abesszíniába. A hadműveletek hosszasan elhúzódtak, és a gyengén felszerelt etióp hadsereg mintegy fél esztendőn át ellenállt az időközben közel 500 000 főre duzzasztott olasz expedíciós erőknél.⁵⁵

Az elhúzódó háború és Mussolini haderejének lassúsága meglepte a világ közvéleményét, bár a katonai szakértők számoltak ezzel, sőt a brit vezérkar jóval hosszabb küzdelemre számított. Úgy vélték, hogy az olasz csapatok nem tudják befejteni a hadjáratot az 1936-os nyári, csapadékos időszak beköszöntése előtt.

Mint ismeretes, a konfliktus nyomán a Népszövetség elítélte Olaszországot mint agresszort, majd részleges szankciókat szavazott meg. A szavazás során Róma ellenszavazata mellett csak Magyarország, Ausztria és Albánia tartózkodott.⁵⁶ Az olaszszankció meghozatalára azonban nem vállalkoztak Genfben. Ennek a kérdésnek a megtárgyalására külön szakértői bizottságot állítottak fel, amely csak 1936. február 12-én készült el a munkával. Az olajellátás megszűnése lehetetlen helyzetbe hozta volna az Afrikában küzdő olasz csapatokat, ilyen módon döntő szerepet játszhatott a háború kimenetelében. A jelentés rendkívül alaposan taglalta Itália lehetőségeit az említett korlátozás bevezetése esetén. Miután Mussolini az ország teljes üzemanyag-szükségletét külföldről szerezte be, így az olajforrások elzárása a gazdasági élet teljes összeomlásához vezethetett. Az alábbi táblázat tájékoztat az 1934-es olasz olajimport származás szerinti megoszlásáról.⁵⁷

Származási ország	Tonna	Százalék
Románia	974.000	33,2
Szovjetunió	814.000	27,8
Holland Nyugat-India	436.000	14,9
Irán	302.000	10,3
Egyesült Államok	186.000	6,4
Franciaország	104.000	3,5
Kolumbia	74.000	2,5
Holland Kelet-India	18.000	0,6
Más ország	25.000	0,8
Összesen	2.933.000	100,0

Az afrikai háború miatt Olaszország olajszükséglete meredeken emelkedett, annak ellenére, hogy a civil fogyasztást szigorúan korlátozták. A bizottság 1935 folyamán 3 809 000 tonnára becsülte Olaszország teljes üzemanyagigényét. A kereskedelmi partnerek földrajzi elhelyezkedése alapján a stratégiai fontosságú cikk behozatala szinte csak tengeri úton történhetett. A román és az orosz mezőkről érkező olaj szállítása ugyan megoldható lett volna vasúton, de ez rendkívül drágának ígérkezett. A Fekete-tenger környékéről érkező olaj tette ki az össz mennyiség több mint felét, így érthető a Dardanellák és a Boszporusz stratégiai jelentősége Róma számára. Az Admirális

szintén tisztában volt a tengerszorosok felbecsülhetetlen értékével, ezért igyekezett mind Törökországot, mind Görögországot megnyerni egy olaszellenes védelmi együttműködéshez.

Az olasz tankhajó-kapacitás a fogyasztás felének, körülbelül kétmillió tonna olajnak az évi szállítására volt képes.⁵⁸ A fennmaradó hányadot idegen lobogó alatt kellett az olasz kikötőkbe juttatni. Az esetleges olajszankciók legnagyobb akadályát az Egyesült Államok jelentette. Ez a hatalom nem tartozott a Népszövetséghez, így a Genfben hozott döntésekhez a legcsekélyebb formában sem kellett igazodnia. A világ legnagyobb olajtermelőjeként könnyedén megtorpedózhatta a nemzetközi közösség egységes fellépését az agresszorral szemben. Olaszország gyors ütemben halmozta fel a tengerentúli üzemanyagot: 1935 májusában 15 000 barrel, augusztusban 253 000 barrel, decemberben pedig 982 000 barrel kőolajat szállítottak az amerikai cégek.⁵⁹ Washington ráadásul tekintélyes tankerflottával rendelkezett, amelynek fölösleges kapacitása gyorsan pótolhatta a népszövetségi tagállamoknak a szankciók miatt kieső hajóit. Nem szabad elfelejteni, hogy ekkor sem Németország, sem Japán nem tagja már a Népszövetségnek, tehát közvetett úton nem volt akadálya Itália ellátásának.

A bizottsági jelentés világossá tette, hogy az olajszankciók bevezetése csak megnehezítené és megdrágítaná az üzemanyag eljutását az afrikai frontra, de a háború folytatását nem tenné lehetetlenné. Maradt hát az egyetlen hatékony eszköz, a Szeuez-csatorna lezárása, amelyre az alsóházban már 1935 májusában javaslat született.⁶⁰ Mussolini még a hadműveletek megindulása előtti napon megerősítette, hogy ez a barátságtalan gesztus egyet jelentene a háborúval.⁶¹ A vízi út blokádja nem válhatott Anglia egyoldalú akciójává, mivel az 1888-as konstantinápolyi konvenció kimondta, hogy a csatornát sem békében, sem háborúban nem lehet egyetlen állam hadi- és kereskedelmi hajói elől sem lezárni.⁶² Az 1888-as megállapodás a vízi út védelmével Törökországot bízta meg, ez a jogkör az 1920-as sèvres-i béke után Angliára szállt.⁶³ London kezét tehát kötötte a nemzetközi megállapodás, de ez önmagában még nem elegendő magyarázat arra, miért nem hajtotta végre a csatorna lezárását. Valószínűleg bizonyos mértékben hatott Mussolini fenyegetőzése. A tengerészeti vezérkar szívesen hivatkozott a várható veszteségekre, ezért hevesen ellenezte a lépés megtételét. Másrészt a Csatorna Társaság részvényeinek többsége francia tulajdonban volt, és csak 44 százaléka felett gyakorolt ellenőrzési jogot a brit államkincstár. A társaság Párizsban bejegyzett magánvállalkozásként működött, üzletvezetésében a francia tőke játszott a vezető szerepet.⁶⁴ Mint minden profitorientált vállalkozás, a Csatorna Társaság sem akart lemondani az olasz hajók átkeléséből származó busás haszonról. 1935. február 1-je és október 2-a között az áthaladt 193 000 főnyi katonáért Róma több mint 750 000 fontnyi összeget fizetett ki átkelési illetékként a francia bankoknak.⁶⁵ A legfontosabb tényező, ami elriasztotta a brit kabinetet a döntő lépés megtételétől, szintén Párizsban keresendő. A francia kormány nem akarta végleges kenyértörésre vinni a dolgot Mussolinival, mert számítottak az olasz hadosztályok erejére a gyorsan erősödő Németországgal szemben. Laval számára az etióp viszály csak kellemetlen afférnak tűnt, amely eltereli a figyelmet a német veszélyről. Miután a francia kül-ügyminiszter elutasította a csatorna lezárásának lehetőségét, a londoni kormány október 18-án hivatalosan bejelentette, hogy Anglia nem folytatódik ehhez az eszöközhöz. Ezzel a döntéssel gyakorlatilag Etiópia megmentésének minden esélye szertefoszlott. A krízis későbbi szakaszában már csak Mussolini esetleges kiszámíthatatlan, a brit flotta elleni „veszett kutya” akciója változtathatta volna meg az afrikai háború kimenetelét. Az Admirális természetesen nem hagyhatta figyelmen kívül ezt a lehetőséget sem, ezért az év fenn-

maradó részében további terveket dolgoztak ki a háború megvívására. Eközben az angol–francia vezérkari tárgyalások Párizs halogató taktikája miatt alig haladtak előre. A francia katonai vezetőség láthatóan nem kívánta lekötni magát egy mediterrán háborúban. Sokkal ígéretesebbnek bizonyultak a két tengerügyi hivatal megbeszélései. Az 1935 decemberében megnyíló londoni tengerészeti leszerelési konferencia miatt amúgy is számos francia admirális tartózkodott a brit fővárosban, így a közvetlen egyeztetésnek nem volt különösebb akadálya.

Az október 30-án tartott megbeszélés során a francia fél felajánlotta Bizerta és Toulon hadikikötőinek szabad használatát, amennyiben ténylegesen harcra kerül sor az olaszokkal. Ugyanakkor a franciák számos nehézséggel néztek szembe, és ezeknek nyomtatékosan hangot adtak. Az 1935 januárjában megkötött olasz–francia egyezmény óta flottájuk nagy részét átcsoportosították a La Manche-ra, hogy válaszoljanak a német kihívásra. A közös francia–olasz határ miatt számukra elképzelhetetlen volt az az angol elgondolás, miszerint a háborút csak két fegyvernem, a tengerészet és a légierő vívja meg. Az alpesi hágók védelme a hadsereg átcsoportosítását kívánta volna, ez pedig szöges ellentétben állt a francia tábornokok németellenes, a Maginot-vonalra épített stratégiájával. A felmerülő problémák miatt arra kérték az Admiraltást, hogy hadihajóival fedezze az Észak-Afrika és Marseille között a gyarmati hadsereget szállító konvojokat. Chatfield természetesen megígérte a segítséget, mert így biztosíthatta, hogy Nagy-Britannia ne egyedül viselje a háború terhet.⁶⁶

A további tengerészeti tárgyalásokon kiderült, hogy a francia admiraltás teljes mértékben hajlandó együttműködni az angolokkal. Az újabb megbeszéléseken sikerült az alapvető stratégiai célkitűzéseket megjelölni. A franciák vállalták a nyugati medence tengerészeti felügyeletét a Gibraltár körüli zóna kivételével. Ez a terület és a keleti medence a brit flotta működési területe maradt. A Royal Navy használhatta Toulont mint javítóbázist, Bizertát pedig mint üzemanyag-felvevő állomást. Az ígéretes eredmények ellenére a párizsi kormány nem igazán lelkesedett a szorosabb, magasabb szinten folytatódó vezérkari egyeztetésért. A franciák nem kívántak bonyodalmat déli határaik mentén, és ebben a politikai vezetés mellett a szárazföldi és a légi vezérkar is egyetértett. A Laval–Hoare-féle béketerv 1935. decemberi kudarca után egyre kisebb meggyőződéssel tartott találkozók végül is nem hoztak eredményt.

Anglia nem csak a franciákra igyekezett támaszkodni a háborús tervezgetés során. Leg- alább ilyen komoly szerepet szánt a Földközi-tengerrel határos és a népszövetségi szankciókban aktív szerepet játszó államoknak. A brit kormány 1936 januárjában tájékozódott az érintett kormányoknál az együttműködés lehetőségeiről.⁶⁷ Előkészítő kapcsolatfelvételt már 1935 novemberében sor került, de a vezérkar csak decemberben jelentette meg a témához kapcsolódó memorandumát.⁶⁸ A pontosan nem részletezett tervek szerint a brit hadvezetés Jugoszlávia tengeri erőivel szövetségben az Isztriai-félsziget és az Otrantói-szoros ellen tervezett csapást mérni. Emellett az Olaszország elleni légitámadások lehetséges bázisaként is tekintett a délszláv királyságra. Az angol haditerv számára elsősorban Görögország jó kikötői és dokkolási lehetőségei jelentettek fontos tényezőt. A már említett X kikötő (Navarino) mellett Pireusz, Szalamisz, Szaloniki és Kréta (Szuda-öböl) jött számításba mint leendő brit tengerészeti bázis. A görög hadiflottára a Jón-tengeren és az Otrantói-szorosban várt feladat. Fontos szerepet szántak a görög repülőtereknek, ahonnan csapást lehetett mérni az olasz flotta anyaországi támaszpontjaira és utánpótlási vonalaira.

A tengerszorosokat őrző Ankarától isztambuli dokkolási és javítási lehetőségeket, valamint a Dodekanézosz-szigetek elleni légi és tengeri együttműködést kívánt az

Admiralitás. A helyzet elmérgesedése esetén nyilvánvalónak tűnt, hogy Törökország földrajzi fekvésénél fogva meggátolhatta Olaszország létfontosságú fekete-tengeri kőolaj-utánpótlását. Rodosz és Lérosz semlegesítésére Anatólia délnyugati részén több repülőter használata is felmerült. Románia esetében Galați és Constanța javítóműhelyei, és természetesen a román olaj jelentett prioritást a brit tervezésben. Csak Bulgária és Albánia segítségével nem számolt Chatfield, mert az előbbi ország revíziós politikája miatt szemben állt a szomszédaival, míg az utóbbiban olyan erős volt az olasz gazdasági és politikai befolyás, hogy gyakorlatilag Róma protektorátusának lehetett tekinteni. Tirana egyébként Magyarországgal és Ausztriával egyetemben nem csatlakozott a szankciókat megszavazó népszövetségi országokhoz.

Spanyolország, mint a nyugati mediterrán térség kulcsországa, szintén kiemelt szerepet kapott az Admirális terveiben. Ez az ország biztosította Gibraltár és az ott állomásozó hajóhad szárazföld felőli védelmét. A Baleárok leginkább a franciák számára képviseltek stratégiai értéket, mivel az Algír–Marseille utánpótlási vonal elvágására kiválóan alkalmas a fekvésük.⁶⁹ A brit tengernagyok igényt tartottak e szigetcsoporthoz, Dél-Spanyolország és Spanyol-Marokkó bázisainak használatára, valamint a két ország közötti tengerészeti együttműködésre.

Az említett országok közül az egyesített vezérkar Görögországot, Törökországot, Jugoszláviát és Spanyolországot tartotta stratégiaiilag a legfontosabbnak. Spanyolország kivételével mindegyik állam hajlandó volt a teljes és feltétel nélküli kooperációra. 1936 februárjában Ankarával, Athénnel és Belgráddal indultak meg a mélyrehatóbb vezérkari tárgyalások. Az Admirális azonban nem lehetett megelégedve a megbeszélések eredményével, mert a görög és a jugoszláv fél védelmi berendezései olyan siralmas állapotban voltak, hogy a két ország esetleges háborús részvétele csak a Royal Navyre róhatott újabb terheket. Sokkal gyümölcsözőbbnek tűntek a törökökkel folytatott megbeszélések, akik hozzájárultak egy tengerészeti ellenőrző állomás kiépítéséhez Isztambulnál. Törökország pozitív állásfoglalása a Népszövetség ügye mellett kellemes meglepetésként érte a brit vezetést, mivel a két ország viszonya 1920 óta meglehetősen fagyosnak tűnt. Törökország stratégiai fekvése mellett flottájának és hadseregének nagy mérete révén is kiemelkedett a Balkán államai közül.⁷⁰ Kemál Atatürk, akire korábban mint a brit hatalom legádázabb ellenfelére tekintettek, 1935 őszén 800 000 (!) katonát ajánlott fel Mussolini ellen. A váratlan török együttműködési készséget az olasz expanziótól való félelem motiválta.⁷¹ Ankara fő célkitűzése azonban ekkor még nem az angolokkal folytatandó együttműködés, hanem a tengerszorosok jogállásának a megváltoztatása volt. A török kormány e tárgyban írt jegyzéke, és az időközben bekövetkező nemzetközi változások végül a vezérkari tárgyalások megszakadásához vezettek.⁷²

1936 februárjában némi módosulás állt be a tengernagyi hivatal stratégiájában. A korábban támogatott navarinói elöretolt, mobil támaszpont tervét elvetették, és a rendelkezésre álló erőket Alexandria védelmére fordították. A csekély utánpótlást, a légvédelmi ágyukat és a muníciót ezután Egyiptom megerősítésére használták fel. A hadsereg és a légierő különösen az Alexandriától nyugatra elterülő, Líbiával határos sivatagot erősítette meg.⁷³ Ezekre az óvintézkedésekre azért került sor, mert Mussolini 1935 szeptembere óta három gyalogoshadosztályt küldött Tripoliba és Tobrukba.⁷⁴ Az egyesített vezérkar nem kívánt további balkáni elkötelezettségeket vállalni, ezért az anyaországból érkező csekély erőket a brit stratégia szempontjából legfontosabb Egyiptomban összpontosították.

Időközben újabb problémát jelentett a Földközi-tengeren koncentrált brit hajókon,

hogy a legénység nem mehetett haza. A harci készségben eltöltött hónapok után a legénység bízott a hagyományos és jól megérdemelt karácsonyi szabadságolásban. Tekintettel a nem enyhülő krízisre, Fisher admirális hajóhadát nem lehetett meggyengíteni. A tengerészek eltávozásának kérdése még az alsóházban is vitát váltott ki.⁷⁵ Az Admirális tervezetét dolgozott ki a honi flotta és a földközi-tengeri hajóraj egységeinek rotációjára, de végül csak a Gibraltárnál állomásozó hajók legénysége részesült abban a szerencsében, hogy otthon tölthette a decemberi ünnepeket.⁷⁶

Az események 1936. március 7-én váratlan fordulatot vettek, miután Hitler csapatai bevonultak a demilitarizált Rajna-vidékre. Az afrikai események egy csapásra háttérbe szorultak a világ híradásaiban. A teljesen új szituáció érthető aggodalommal töltötte el a brit tengeri stratégia tervezőit is. Németország fellépése egy új konfliktus lehetőségét hordozta magában, immár az angol partok előtt, az Északi-tengeren. Az egyesített vezérkar március 19-én átfogó jelentésben vázolta fel a megváltozott helyzetet. Most derült ki, hogy a Királyi Haditengerészet ereje nem elegendő két válsághelyzet egyidejű kezelésére. A brit flotta nagyobb része még mindig a mediterrán kikötőkben vesztegelt, mialatt a honi vizek gyakorlatilag üresen álltak, kitéve egy esetleges ellenséges támadásnak. A földközi-tengeri erők meggyengítése nélkül az anyaország körül csak nagyon kevés hadihajót lehetett azonnal harc képes állapotba helyezni. Ezekhez mindössze egy-egy csatacirkáló és cirkáló járulhatott, amelyeket Gibraltártól anélkül hívhattak vissza, hogy az Olaszországgal szemben felvonultatott erőket jelentősen meggyengítették volna.

Az olasz-etióp háború miatt Anglia partjai gyakorlatilag védelem nélkül maradtak. Az Északi-tengeren az adott helyzetben rendelkezésre álló hajók száma annyira lecsökkent, hogy a németekkel vívott háború esetén a Royal Navy nem védhette meg az anyaországot és az atlanti kommunikációs útvonalakat. Nagy-Britannia helyzete jelentősen javulhatott, amennyiben elrendelik a tartalékosok behívását. Egy ilyen mozgósítás azonban politikai következményekkel járt volna. Érdekes, hogy az Admirális még ezt az erőt is kevésnek találta Németországgal szemben. 1936 elején az Északi-tengeren fennálló erőviszonyokról a következő táblázat nyújt felvilágosítást.⁷⁷

Hajóosztály	Honi flotta	Honi flotta mozgósítással	Német flotta
Csatahajó	-	3	5
Repülőgép-hordozó	-	1	-
Cirkáló	1	11	6
Romboló	22	37	12
Tengeralattjáró	10	10	14

A német hajóépítési program ekkor még nagyon a kezdeteinél járt. Flottájuk ereje még messze járt a Royal Navy 35 százalékától. A brit tengernagyok azonban számítottak az első világháború eseményeinek megismétlődésére, és féltették a szigetország ellátásában létfontosságú tengeri utánpótlási vonalakat a német tengeralattjárók és repülőgépek támadásaitól. A jelentés végső mondanivalója, hogy angol-német háború esetén csak a Mediterráneumban koncentrált és lekötött egységek hazahívásával lehet Nagy-Britannia biztonságát megfelelően szavatolni. A vezérkar sürgette az Olaszországgal szembeni flottademonstráció mielőbbi megszüntetését, hogy a felszabaduló egységeket a fenyegetett hazai kikötőkbe rendeljék.⁷⁸

A Rajna-vidéki krízissel egy időben az Admirális visszahívta a földközi-tengeri

flotta parancsnokát, Fisher tengernagyot. Helyére Sir A. Dudley Pound került. A német veszély ellenére a kabinet nem járult hozzá az Alexandriánál állomásozó flotta visszavonásához, pedig április folyamán Chatfield két alkalommal is ezt indítványozta. Kérte az Admirális első lordját, Sir Bolton Eyres-Monsellt, hogy befolyását felhasználva győzze meg a külügyminisztérium vezetőit a mediterrán flottakoncentráció értelmetlen voltáról. Valóban aggasztónak tűnt, hogy a haditengerészet nagyobb részét már nyolc hónapja harci készségben állomásoztatták az anyaországtól több mint 5000 kilométerre. A legénység türelmetlenül várta a régóta áhított eltávozást, pedig a túlsúfolt levantei kikötőkben reménytelennek tűnt a normális kiképzés és gyakorlatozás. Chatfield szerint a honi flotta egységeit mielőbb a hazai bázisokra, a normális méretűre csökkentett földközi-tengeri flottát pedig Máltára kell irányítani.⁷⁹

Az Admirális javaslatait április 29-én elvetette a kormány, mert a Népszövetség májusi ülészaka előtt nem kívánt enyhíteni az Olaszországgal szemben követett politikán. Időközben május 5-én az olasz csapatok bevonultak Addisz-Abeába, és ezzel az etióp függetlenség ügye végleg megpecsételődött. Haile Selasszié Dzsibutiba menekült, majd az Enterprise brit cirkálón elhagyta Afrikát.⁸⁰ Mussolini győzelmével és a német veszély kiéleződésével egyre inkább talaját veszítette a szankciós politika. A franciák soha sem lelkesedtek a Rómát kirekesztő határozatokért, az olasz kormány pedig a szankciók azonnali feloldásától tette függővé a locarnói szerződésből (vagyis Németország nyugati határainak garantálásából) származó kötelezettségeinek teljesítését. A németektől rettegő Párizsra hatott ez a fenyegetés: 1936. július 15-én a szankciókat feloldották.

Eden már június 18-án bejelentette, hogy a szankciókat fel kell függeszteni. A feszültség csökkenésével lehetőség nyílt a mediterrán erőösszpontosítás megszüntetésére. A tengernagy hivatal június 19-én azt táviratozta Pound admirálisnak, hogy az Alexandriánál és Ádennél állomásozó egységek hamarosan visszatérhetnek normális, „békebeli” állomáshelyeikre. Július elején valóban megszűnt a hatalmas brit flottakoncentráció a Mediterráneum keleti felében. Pound a hátramaradt hajókkal július 18-án megérkezett az ismét biztonságosnak tekintett Máltára. Ezzel az etióp válsághelyzet befejeződött a Királyi Haditengerészet számára.⁸¹ A krízis végeredménye azonban lesújtó volt az angol külpolitika szempontjából, mivel Nagy-Britannia sem Etiópia függetlenségét, sem Olaszország barátságát nem tudta biztosítani.

Az abesszíniai válság ugyanakkor élesen megvilágította Nagy-Britannia katonai erőtlenségét a Mediterráneumban. Ez leginkább a brit tengeri hatalom elégtelen erejében és a flotta felkészületlenségében nyilvánult meg. Az Admirális vezetői tisztában voltak azzal, hogy a Royal Navy 1935-ös állapota nem tesz lehetővé komoly áldozatokkal járó földközi-tengeri háborút. Az angol tengeri stratégia formálói ezért minden eszközzel igyekeztek meggátolni az összecsapást. Emiatt a külpolitika irányítóit is a tárgyalásos megoldások keresésére sarkallták, tekintet nélkül Anglia presztízvesztésére. A Whitehall vezetői az egyre kellemetlenebbé váló olasz–angol feszültség és szembenállás megszüntetése érdekében szívesen hallgattak a tengernagy hivatal aggodalmaskodó jelentéseire. Ilyen módon az Admirális fontos szerephez jutott az oly sokszor elítélt, ellentmondásos megbékéltetési politika kialakításában.

A majdnem egy esztendeig elhúzódó feszültség alapvetően módosította a brit tengeri stratégiát. Többé nem lehetett baráti hatalomként számolni Olaszországgal. Mussolini soha nem felejtette el London ellenséges fellépését az etiópiai kérdésben és a francia–angol blokkal szemben Hitler felé orientálódott. Ez a fejlemény rendkívül súlyosan érintette a globálisan gondolkodó tengerészeti vezérkart. 1935 után az Észa-

ki-tengeren Németország növekvő ereje, a Földközi-tengeren az olasz flotta, a Távol-Keleten pedig a tengerészeti egyezményeket figyelmen kívül hagyó, kiszámíthatatlan Japán jelentett potenciális veszélyforrást.

A Brit Birodalom flottaerői nem gondolhattak arra, hogy a siker reményében mérközzenek meg a világ három térségében egyszerre jelentkező kihívással. A brit haditengerészet 1936-os méretei már azt is kérdésessé tették, hogy elegendő hajót tud kiállítani a németekkel és a japánokkal vívott egyidejű háborúban. Papíron ez lehetségesnek tűnt, de a Royal Navy hajóállománya vésszenen előregedett, míg Berlin és Tokió lendületes építési programjai ingataggá tették az egyébként is csekély fölényt. A világ két végén vívott párhuzamos hadműveletek veszélye megkövetelte, hogy az Északi-tenger és a szingapúri bázis közötti mintegy 15 000 kilométeres kommunikációs és utánpótlási vonalat semmilyen hatalom se fenyegethesse. Az abesszíni konfliktus éppen ennek a létfontosságú útvonalnak a biztonságát szüntette meg. Mussolini hatalmas tengeralattjáró-flottája és légierje a korábbiánál is komolyabb gondot okozhatott a Mediterráneum vagy a Vörös-tenger szűk szorosaiban. Tény azonban, hogy a korabeli katonai szakértők mindkét fegyvernemben túlbecsülték Itália valószínűségeit.⁸² A második világháború későbbi eseményei látványosan bebizonyították, hogy az olasz haderők impozáns számadatai mögött elavult haditechnika, alacsony hatékonyság és nem megfelelő harci szellem rejtőzik. Természetesen ez nem volt ilyen nyilvánvaló 1935-ben és 1936-ban, amikor a hosszú elhanyagoltság miatt a brit fegyveres erők is százalmas képet mutattak.

Olaszország ellenséges magatartása miatt a csatahajókból álló hajóhad szingapúri kiküldése rendkívüli módon megnehezült. Az 1931-es mandzsúriai krízis során 38 napra becsülték azt az időt, amíg a brit flotta Portsmouthból megérkezik a Távol-Keletre és felmenti a szingapúri bázist. 1937-re ezt az időt 70 napra, 1939-ben 90 napra, majd az európai háború kitörése előtt néhány nappal már 180 (!) napra emelték.⁸³ A feszült földközi-tengeri helyzet arra kényszerítette az Admiraltást, hogy alternatív, a Szezei-csatornát elkerülő útvonalat keressen. A Brit Birodalom földrajzi adottságaiból következik, hogy az Indiai-óceán elérése Afrika megkerülésével is megoldható. Anglia megfelelő támaszpontrendszerrel rendelkezett az afrikai partok mentén. A Birodalmi Védelmi Bizottság (Committee of Imperial Defence) már 1934 óta foglalkozott ezzel a lehetőséggel.⁸⁴ A hagyományos, Vasco da Gama által felderített fokföldi útvonal az etiópiai konfliktus során egyre több teret kapott a vezérkari tervezésben. Bár több mint 6000 kilométerrel megnövelte a London–Szingapúr távolságot, azonban kívül esett az olasz tengeralattjárók és repülőgépek hatósugarán. Az első világháború során a német búvárhajók miatt egyszer már ide térítették a brit hajózást, hogy elkerüljék a veszteségeket. Kézenfekvőnek tűnt, hogy egy olasz konfliktus esetén ismét Afrika déli csücskéhez vezényeljék a Mediterráneumot használó brit kereskedelmi hajókat. Az Admiraltás ezért tett intézkedéseket a Fokváros melletti Simonstown és a nyugat-afrikai Freetown tengeri bázisok korszerűsítésére, a légvédelem, valamint az olajtároló-kapacitás növelésére. A háborús kockázat növekedése miatt a brit hajók jelentős része választotta a hosszabb óceáni útvonalat, ezáltal a dél-afrikai kikötők forgalma 1936-ban több mint 27 százalékkal növekedett.⁸⁵

A Földközi-tenger veszélyességét számos kortárs katonai szakértő hangsúlyozta. Olaszország növekvő katonai ereje mellett a térség földrajzi viszonyai és a rohamos technológiai fejlődés valóban nem kedvezett a brit védelmi politikának. Liddel Hart, a neves angol katonai szakértő már 1925-ben így írt erről: *„Amikor a tengeralattjáró-veszélyhez társul a légitámadások potenciális hatása a szűk tengerek hajózása ellen, a*

britek számára itt lesz az idő, hogy ráébredjenek, ilyen háború esetén a Földközi-tenger alkalmatlanná válik az áthaladásra, és ezt a fontos artériát fel kell adni. Így a haditengerészeti és légi technológia fejlődésével a Szezi-csatorna stratégiai előnyeinek nagy része elveszik. Egy ilyen háborúban arra kényszerülünk, hogy lezárjuk a mediterrán útvonalat, és birodalmi kommunikációs vonalainkat a Jóreménység fókához tereljük."⁸⁶

A húszas-harmincas években kialakult úgynevezett „Cape”-iskola (a Jóreménység fokának megkerülését ajánló csoport) előnyben részesítette a hosszabb, de biztonságosabb útvonalat. Szerintük a mediterrán térséget teljes egészében fel kell adni a sokkal értékesebb távol-keleti pozíciók védelme érdekében. Az olasz fenyegetés csak erősítette e nézetet. Igyekeztek kibélelni a Mediterráneumnak nemcsak a stratégiai, hanem a gazdasági jelentőségét is. Az egyiptomi gyapot, a Csatorna Társaságban birtokolt részvényrészesedés, a görög államadósság és a spanyol bányászati koncessziók nem képviseltek olyan értéket, amiért érdemes feláldozni a távol-keleti érdekeltségeket. Kimutatták, hogy a stratégiaiilag oly fontos közlekedési mindössze 20 százaléka érinti a Szezi-csatornán át, és ez a forgalom könnyen elterelhető Fokváros irányába.⁸⁷ Nagy-Britannia 1937-es élelmiszer- és nyersanyagimportjának mindössze 11 százalékát szolgáltatták a mediterrán országok, ráadásul főleg olyan termékeket, amelyek nem számítottak alapvető és nélkülözhetetlen cikkeknek (gyümölcs, dohány, olívaolaj).⁸⁸

Az Admirális nem osztotta a „Cape”-iskola elképzeléseit. Chatfield ugyan elleannezte a flotta tartós lekötését a beltengeren, de ugyanakkor előre látta a teljes brit kivonulás politikai és stratégiai következményeit is. Egy ilyen lépés során az Angliával baráti kapcsolatban álló összes balkáni ország, valamint Egyiptom könnyedén Mussolini uralma alá kerülhet, és ez a közel-keleti brit pozíciók összeomlásához vezethet. Ha Olaszország eléri Ádent és a Perzsa-öblöt, innen már nehézség nélkül elvághatja az Indiai-óceán hajózási útvonalait. Mindez megtévezve a japán és a német haditengerészet egyidejű támadásával könnyen előidézhetette a brit tengeri hatalom teljes megsemmisülését.

Anglia tehát nem adhatta fel több mint két évszázados küzdelem során kiépített mediterrán támaszpontjait. Az elég hűvössé vált angol–olasz kapcsolatok dacára a flotta továbbra is Máltán állomásozott, hogy szükség esetén bármikor bevethessék. A földközi-tengeri flotta továbbra is a Brit Birodalom tengeri erejének centrumaként funkcionált, készen állva mind az északi-tengeri, mind a távol-keleti küzdelemre. Ez a központi szerepkör azonban csak Olaszország barátsága vagy legalább jóindulatú semlegessége esetén működött. A tengerészeti vezérkar megújuló erőfeszítéseket tett, hogy a potenciális ellenségek számát csökkentse. Így válik érthetővé, miért bátorította az Admirális a brit kormányzatot a Mussolini irányában kifejtett úgynevezett mediterrán megbékéltetési politika követésére.

A legkönnyebben megbékíthető hatalomnak Olaszország tűnt. Kiiktatása az ellenfelek sorából egy sikeres távol-keleti vagy német háború előfeltételének látszott. A brit külpolitika 1936 és 1939 között Róma felé tett engedményei részben az Admirális sürgetésére valósultak meg. Chatfield, az első tengerészeti lord nem akarta mindenáron elkerülni a mediterrán háborút, de látta a Royal Navy pillanatnyi készületlenségét és gyengeségét. Az etiópiai háború nyomán meginduló brit építési programok csak 1940 után hozták meg az első eredményeiket.⁸⁹ Az új hadihajók megjelenéséig azonban szükség volt az időnyerésre, tehát Mussolini megbékítésére. E felfogás fényében érthető meg az 1937. januári angol–olasz jegyzékváltás („gentlemen's agreement”) és

az 1938. áprilisi római megállapodás.⁹⁰

Az 1935–36-os válság során felmerült hiányosságok rávilágítottak a Brit Birodalom védelmi erőinek készületlenségére egy háborús helyzetben.⁹¹ Mussolini akciója viszont megkönnyítette a három brit haderőnem számára oly fontos pénzügyi források parlamenti megszavaztatását. Az 1936-os esztendőben, kiegészítő költségvetés keretében, a haditengerészet számára összesen 4500 új tengerész felvételét irányozták elő, és 17,25 millió fontot engedélyezett az alsóház.⁹² Emellett a Royal Navyre szánt rendes kiadásokat az 1935–36-os közel 61 millióról már a következő évben mintegy 81 millió fontra növelték. A szárazföldi és a légi vezérkar is jelentősen emelt támogatást kapott.⁹³ Az első világháború óta az első komolyabb védelmi költségvetésnövekedést tartalmazó Fehér Könyvet 1935 márciusában még kemény parlamenti küzdelemben és a közvélemény ellenkezése közepette fogadták el. Az abesszíniai háborút követően a londoni törvényhozás gyakorlatilag minden vita nélkül elfogadta a lassan a csillagos égig emelkedő tengerészeti költségvetéseket. Csak összehasonlításként az 1932–33-as 50 millióról 1938–39-re 134 millió fontra nőtt a brit haditengerészetre fordított pénzügyi alap, miközben a flotta teljes létszáma 89 667 főről 118 167 főre emelkedett.⁹⁴ Végeredményben az etiópiai háború felrázta a túlzott katonai kiadásoktól irtózó, alapvetően pacifista angol közvéleményt. Szabad út nyílt az újrafegyverkezéshez.

Az Admiralitás gondjait közben szaporította az 1936 májusától meginduló palesztinai arab felkelés, amely a haifai tengerészeti bázis és a Szezei-csatorna biztonságát fenyegette. Az 1936 nyarán kirobbanó spanyol polgárháború és az ibériai olasz–német intervenció pedig veszélyeztette a gibraltári támaszpontot a Mediterráneum nyugati végében. Az arab világnak szóló olasz propaganda (Radio Bari) is azt szolgálta, hogy aláássa Anglia pozícióját a Közel-Keleten.⁹⁵

Az etióp háborúból eredeztethető számos probléma mellett egy fejlemény előnyösen befolyásolta Britannia helyzetét. Az olasz agressziótól megrettent egyiptomi nacionalisták hajlandónak mutatkoztak engedményekre, így 1936. augusztus 26-án létrejött az angol–egyiptomi szerződés.⁹⁶ Az olaszok által terjesztett arab nyelvű brit-ellenes propaganda és a jelentékeny, mintegy 60 000 fős egyiptomi olasz kisebbség ellenére Kairó 1882 óta első ízben ismerte el hivatalosan a brit csapatok jelenlétét, és gyakorlatilag szövetségi viszonyt alakított ki a korábban oly ellenszenves Angliával. A szerződés biztosította Alexandria kikötőjének használatát nyolc évre, a Szezei-csatorna mentén kialakított különleges övezetét (Canal Zone) pedig húsz esztendőre. Ezentúl a brit jelenlétet veszélyhelyzet esetén gyakorlatilag korlátlan mértékben növelhették. Egyiptom ilyen módon Nagy-Britannia legfontosabb közel-keleti szövetségesevé és a földközi-tengeri flotta biztonságos bázisává lett.⁹⁷ Az egyezmény jelentőségét a második világháború eseményei nagyszerűen igazolták.

Az abesszíniai háború látszólag Olaszország teljes katonai és politikai győzelmét eredményezte. Nagy-Britannia nem merte vállalni egy katonai összecsapás kockázatát a népszövetségi eszméért, és 1938 áprilisában elismerte az annexiót. Róma barátságának elvesztésével a Brit Birodalom stratégiai helyzete a három diktatórikus és agresszív nagyhatalom egyidejű terjeszkedési elképzeléseivel szemben kritikussá vált. Ezeket az egymással szorosan összefonódó védelmi problémákat igyekezett megoldani az Admiralitás a megbékéltetési politika támogatásával.

A látszólag győztes Olaszország hosszabb távon valójában inkább meggyengülve került ki a konfliktusból. Itália gazdasága kis híján belerokkant az afrikai kalandba. Az aranykészletek elfogytak, a hadműveletek kiürítették az államkincstárt. Anglia ellenséges magatartása és a spanyol polgárháború miatt a katonai kiadásokat 1936 után is

magasan kellett tartani. Etiópia teljes pacifikálása hatalmas terhet rótt az amúgy is gyenge gazdaságú országra. Addisz-Abeba elfoglalását követően óriási gyarmati hadsereget tartottak az új gyarmaton, mert az etióp lakosság hosszú évekig tartó gerillaháborút folytatott a megszállók ellen. A kelet-afrikai területeket a Szuezi-csatornán át kellett ellátni, 1936-ban 400 000 katona és 200 000 munkás, 1937-ben pedig 300 000 katona használta a vízi utat.⁹⁸ Olaszország függése a brit ellenőrzés alatti csatornától rendkívül sebezhetővé tette Mussolini stratégiai helyzetét. Az angol földközi-tengeri flotta bármikor elvághatta az afrikai olasz utánpótlási útvonalakat, és kapitulációra kényszeríthette az Abesszíniában állomásozó negyedmilliós hadsereget. Ez az esemény 1941-ben be is következett. A hihetetlenül elmaradt Etiópia gazdasági felvirágoztatásához rengeteg pénzre, nyugodt belső és nemzetközi viszonyokra lett volna szükség, a harmincas évek második felében azonban ezek egyike sem adatott meg az „Imperium Romanumot” építő Mussolininek. Eden találó szavaival: az Olaszországot sújtó összes szankció közül a legsúlyosabb maga Abesszínia volt.⁹⁹

Németország volt az egyetlen hatalom, amely valóban hasznot húzott a válságból. A háború miatt Róma elvesztette befolyásának jelentős részét a közép-európai és a balkáni térségben, ahol a német gazdasági és politikai expanzió gyorsan átvette az olaszok helyét.¹⁰⁰ Berlin megszálta a Rajna-vidéket, és sikeresen kitört a diplomáciai elszigeteltségből. Hitler az etiópiai konfliktust kihasználva megteremtette a tengelyhatalmak szövetségét; ilyen értelemben megtette a legfontosabb lépést az új világháborúhoz. Hiábavalónak bizonyult a brit diplomácia és az Admirális minden további igyekezete, hogy Mussolinit leválasszák Németországról, és ezáltal csökkentsék a potenciális ellenfelek számát. A mediterrán megbékéltetési politika teljes kudarca 1940-re vált bizonyossá, amikor Franciaország összeomlása után Róma hadat üzent Angliának.

Jegyzetek

- ¹ A washingtoni rendezésről és a tengerészetek további fejlődéséről: Command Papers 2036 Treaty between the British Empire, France, Italy, Japan and the United States of America for Limitation of Naval Armaments. Treaty Series No.5.; *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések, 1918–1945. Budapest, 1983. 194–207.; *Hall, Christopher*: Britain, America and Arms Control, 1921–1937. London, 1987.; *Roskill, Stephen*: Naval Policy Between the Wars. The Period of Anglo-American Antagonism, 1919–1929. London, 1968.; *Edwards, Kenneth*: Uneasy Oceans. London, 1939.; *Potter, Elmar B.–Nimitz, Chester W.*: Seemacht. Eine Seekriegsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart. München, 1974.
- ² Olasz–francia viszonyról: *Gayda, Virginio*: Az olasz–francia ellentét. Budapest, 1939.
- ³ Nagy-Britannia hadihajóinak tonnataralma 1914-ben 2 714 000 tonna, míg 1936-ban már csak 1 265 000 tonna volt. *Erdős László*: A brit államszövetség fegyveres hatalma. Magyar Szemle, 1937. XXX. évfolyam, augusztus.
- ⁴ *Paul Kennedy*: The Rise and Fall of British Sea Mastery. London, 1976. 267–298.
- ⁵ A japán–brit kapcsolatokról: *Marder, Arthur J.*: Old Friends, New Enemies: The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy. Strategic Illusions, 1936–1941. Oxford, 1981.; *Kennedy, Malcolm D.*: The Estrangement of Great Britain and Japan, 1917–1935. Berkeley–Los Angeles, 1969.
- ⁶ Szingapúr kérdéséről bővebben: Command Papers 2083, The Singapore Base. Correspondence with the Dominions and India. 1924.; *Woodburn, Kirby S.*: Singapore, the Chain of Disaster. London, 197. *Grenfell, Russell*: Main Fleet to Singapore. Oxford, 1951.; *Neidpath, James*: The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire, 1919–1941. Oxford, 1981.; *McIntyre*: The Rise and Fall of the Singapore Naval Base, 1919–1942. London, 1972.; *Higham, Robin*: Armed Forces in Peacetime Britain, 1918–1939. London, 1962.; *Lowe, Peter*: Britain in the Far East. London, 1981.; *Kennedy, Malcolm D.*: The Estrangement of Great Britain and Japan, 1917–1935. Berkeley, 1969.; *Louis, Roger*:

- British Strategy in the Far East, 1919–1939. Oxford, 1971.
- ⁷ Morewood, Steven: Anglo-Italian Rivalry in the Mediterranean and the Middle East, 1935–1940. In: Paths to War. New Essays on the Origins of the Second World War. Edited by Boyce, Robert-Robertson, Esmonde M. London, 1989.
- ⁸ Nagy-Britannia mediterráneumi helyzetéről a legjobb korabeli összefoglalás: Slocombe, George: The Dangerous Sea. The Mediterranean and its Future. London, 1936.
- ⁹ Edwards: i. m. 164–168. és 219–231.
- ¹⁰ Erdős László: A Brit Államszövetség fegyveres hatalma. Magyar Szemle, 1937. XXX. kötet, augusztus.
- ¹¹ Italien. Überblick über die Marine und ihre Aufgaben. Juni 1929. Bundesarchiv-Militärarchiv (BAMA), Freiburg, RM 6/22.
- ¹² Az olasz hadihajókról: Fraccaroli, Aldo: Italian Warships of World War II. London, 1968.; Breyer, Siegfried: Schlachtschiffe und Schlachtkreuzer, 1905–1970. München, 1970. 393–412.
- ¹³ Edwards: i. m. 156–164.
- ¹⁴ Seemachtsfragen im Mittelmeer. Dezember 1932. Bundesarchiv-Militärarchiv (BAMA), Freiburg, RM 6/22.
- ¹⁵ Kürthy Sándor: Az olasz gyarmatpolitika új útjai. Külügyi Szemle, 1935. XII. évfolyam, 3. szám.; Papp Etele: Az európai államok afrikai gyarmatpolitikája. Külügyi Szemle, 1935. XII. évfolyam, 4. szám.
- ¹⁶ Forrás: Command Papers 4817. Fleets, the British Commonwealth of Nations and Foreign Countries, February 1935.
- ¹⁷ Japán 1931-es mandzsúriai akciója miatt tervezetés indult meg az egyesített vezérkarban egy távolkeleti háború megvívására, emellett felgyorsították a szingapúri bázis kiépítését.
- ¹⁸ Gibbs, N. H.: Grand Strategy. Volume I, Rearmament Policy. London, 1976. 93.
- ¹⁹ Roskill, Stephen: Naval Policy Between the Wars. II: The Period of Reluctant Rearmament, 1930–1939. London, 1976. 248.
- ²⁰ Command Papers 5301. Report of the Sub-Committee of the Committee of Imperial Defence On the Vulnerability of Capital Ships to Air Attack. November 1936.
- ²¹ Pratt, Lawrence R.: East of Malta, West of Suez. Britain's Mediterranean Crisis, 1936–1939. Cambridge, 1975. 11.
- ²² Az olasz–etióp konfliktusról: Ormos Mária: Háború Etiópia földjén. Budapest, 1970.; Uő: Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Budapest, 1969. 350–393.; Melocco János: Mi van és mi lehet Abessziniában. Budapest, 1935.; Halász Sándor: Abesszínia a világpolitika ütközőpontjában. Brassó, 1935.; Hollós István: Abesszínia, Olaszország, szankciók. Budapest, 1935.; Németh Lajos: Az abesszíniai bonyodalom. Magyar Szemle, 1935. XXIII. kötet, április.; Boca, Angelo del: The Ethiopian War, 1935–1941. Milano, 1965.
- ²³ Halmosy: i. m. 359–362.; Kürthy: i. m. 143–150.
- ²⁴ A kérdésről részletesen: Haraszti Éva: Szerződésszegők. Az angol–német flottaegyezmény. Budapest, 1972.
- ²⁵ Halmosy: i. m. 375–379.
- ²⁶ Parliamentary Debates, Commons. Navy Estimates, Admiralty Office, 22 July 1935. 1499–1562.; Parliamentary Debates, House of Lords. Naval and Military Situation, 26 June 1935.
- ²⁷ Abyssinia and Italy. Information Department Papers, No. 16. London 1935. 25–26.
- ²⁸ Parliamentary Debates, Commons. 19 December 1935.; Farnie D. A.: East and West of Suez. The Suez Canal in History, 1854–1956. Oxford, 1969. 600.
- ²⁹ Kokas Lajos: A Suez-csatorna a nemzetközi jogban. Külügyi Szemle, 1936. XIII. évfolyam, 3. szám.
- ³⁰ Farnie: i. m. 609.
- ³¹ Command Papers 4823. Statement of the First Lord of the Admiralty Explanatory of the Navy Estimates, 1935.
- ³² Edwards, Kenneth: The Grey Diplomats. London, 1938. 130–131.
- ³³ Pratt: i. m. 23.
- ³⁴ Az etiópiai brit érdekekről: Melocco: i. m.: 8–12.
- ³⁵ Cunningham, A. B. C.: A Sailor's Odyssey. New York, 1951. 173.
- ³⁶ A brit hajóépítési programokról bővebben: Command Papers 4823. Statement of the First Lord of the Admiralty Explanatory of the Navy Estimates, 1935.; Acworth, Bernard: Britain in Danger. An Examination of Our New Navy. London, 1937.; Breyer: i. m. 200–207.
- ³⁷ Roskill: i. m. 252.
- ³⁸ Gibbs: i. m. 190.
- ³⁹ Pratt: i. m. 252.
- ⁴⁰ A válság részletes politikai előtörténetéről: Command Papers 5044. Documents Relating to the Dispute Between Ethiopia and Italy, 1935. 2–32. A konfliktus hazai visszhangjáról újságkivágások az 1935

- májusa és szeptembere közötti eseményekről: Olasz–abesszin konfliktus. 177. csomó, 1. dosszié, XI. 45. Magyar Országos Levéltár.
- 41 *Edwards*: i. m. 145–157.
- 42 Az etiópiai konfliktus során a brit és az olasz hadihajók megközelítőleges elhelyezkedéséről részletebben: *Hardy Kálmán*: A Földközi-tenger időszerű kérdései. Magyar Szemle, 1935. XXV. kötet, december; Command Papers 5015. Statement of the First Lord of the Admiralty Explanatory of the Navy Estimates, 1936.; *Cunningham*; i. m. 174–175.
- 43 *Playfair, I. S. O.*: The Mediterranean and the Middle East. Vol I. London, 1954. 35–36.
- 44 Az egyiptomi–angol kapcsolatokról: *Marlowe, John*: Anglo-Egyptian Relations, 1800–1956. London, 1965. 251–300.
- 45 Ciprus kiemelkedő stratégiai szerepéről: *Icarus*: A brit birodalom biztonsága és az angol légiflotta. Magyar Külpolitika, 1936. XVII. évfolyam, 9–10. szám; *Slocombe*: i. m. 248–249.
- 46 *Pratt*: i. m. 46.
- 47 *Edwards*: i. m. 177–179.
- 48 *Roskill*: i. m. 253–254.
- 49 *Gibbs*: i. m. 192–194.
- 50 Mobile Naval Base Organisation.
- 51 *Roskill*: i. m. 258–259. A mozgó bázis egyetlen, sikeresnek nem mondható harci felhasználása 1941-ben történt, amikor a Szuda-öbölbe telepítették. A krétai csata során a támaszpont megsemmisült.
- 52 *Roskill*: i. m. 263.
- 53 *Gibbs*: i. m. 196–197.
- 54 *Gibbs*: i. m. 197.
- 55 A háború katonai eseményeiről: *Badoglio, Pietro*: Az etiópiai háború. Budapest, 1937.; *Federico Baistrocchi*: Az olasz hadsereg Kelet-Afrikában. Az olasz hadsereg. Forum, Magyar–Olasz Szemle kiadása, Budapest, 1940. 66–78.; *Aimone-Cat, Mario*: A légierők szerepe a birodalom megalapításában. Az olasz légihaderő. Forum, Magyar–Olasz Szemle kiadása, Budapest, 1940. 46–59.; *Németh Lajos*: A kelet-afrikai háború eddigi katonai mérlege. Magyar Szemle, 1936. XXVI. kötet, január.; *Julier Ferenc*: A legújabb hadi tapasztalatok. Magyar Szemle, 1937. XXIX. kötet, február.; *Németh József*: Az olasz–abesszin háború. Magyar Katonai Szemle, 1936. 8. szám.
- 56 A kérdés genfi kezeléséről a háború kitörése után: Command Papers 5044. Documents Relating to the Dispute between Ethiopia and Italy, 1935. 32–67.
- 57 Command Papers 5094. Dispute between Ethiopia and Italy. Report of the Committee of Experts regarding Petroleum and its Derivatives, By-products and Residues. Geneva, February 12, 1936. 15.
- 58 A teljes olasz tankerkapacitás 356 000 tonnára rúgott, ebből azonban csak mintegy 270 000 tonnányi hajótér volt alkalmas az Atlanti-óceán átszelésére és az amerikai olaj szállítására.
- 59 *Ormos Mária*: Háború Etiópia földjén. Budapest, 1970. 150.
- 60 Parliamentary Debates, Commons. 15 May 1935. (A lezárás lehetőségét az akkori külügyminiszter, Sir John Simon határozottan elutasította.)
- 61 *Farnie*: i. m. 599.
- 62 *Kokas*: i. m. 279–280.
- 63 A konstantinápolyi konvenciót egyébként Anglia két ízben nem tartotta be. Először az 1898-as spanyol–amerikai háború folyamán hetekig meggátolta a Fülöp-szigetekre tartó spanyol hajóhad átkelését. Másodszor az első világháború során, amikor a szuezi és a port–szaidi kikötőbe befutott német és osztrák hajókat lefoglalta, majd erődítményeket és más katonai létesítményeket telepített a csatorna két partjára.
- 64 A Szezi-csatornáról a legjobb korabeli leírás: *Wilson, Arnold T.*: The Suez Canal. Its Past, Present and Future. Oxford, 1939.
- 65 *Farnie*: i. m. 599.
- 66 *Gibbs*: i. m. 206–207.
- 67 Command Papers 5072. Dispute between Ethiopia and Italy. Correspondence in connexion with the Application of Article 16 of the Covenant of the League of Nations, January 1936.
- 68 *Gibbs*: i. m. 210–211.
- 69 *Edwards, Kenneth*: Uneasy Oceans. London, 1939. 225–226.
- 70 Törökország és a tengerszorosok helyzetéről *Slocombe*: i. m. 132–142.; *Pratt*: i. m. 138–144.; *Halmosy*: i. m. 386–400.
- 71 *Edwards, Kenneth*: The Grey Diplomats. London, 1938. 157.
- 72 Miután 1936. július 15-én eltörölték a szankciókat, az említett földközi-tengeri államok felmondták a korábban olasz támadás esetére Nagy-Britanniával kötött egyezményeiket. Utoljára, július 31-én Törökország jelentette be a kétoldalú kötelezettségek megszűnését. Egyébként ezzel közel egy időben a török diplomácia elérte, hogy a montreux-i konferencián Ankara szándékainak megfelelően ismét remili-

- tarizálták a Boszporuszt és a Dardanellákat.
- ⁷³ *Playfair*: i. m. 3–4.
- ⁷⁴ *Farnie*: i. m. 598.
- ⁷⁵ *Parliamentary Debates, Commons* 20 December, 1935. (Lord Stanley szerint a honi flotta állományából 11 000 fő kapott karácsonyi eltávoztást.)
- ⁷⁶ *Roskill*: i. m. 265–266.
- ⁷⁷ Forrás: *Command Papers* 5038. Fleets of the British Commonwealth of Nations and Foreign Countries, 1936.; *Gibbs*: i. m. 247–248. Megjegyzés: a német flotta öt csatahajójából három nagyon régi építésű, kettő pedig úgynevezett „sebcsatahajó” (német forrás szerint páncélos hajó), vagyis viszonylag kis vízkiszorítású (11 700 tonna), de nagy tűzerejű (6 280 mm) gyors hadihajó.
- ⁷⁸ *Gibbs*: i. m. 249.
- ⁷⁹ *Roskill*: i. m. 268–269.
- ⁸⁰ *Command Papers* 5385. Statement of the First Lord of the Admiralty Explanatory of the Navy Estimates, 1937. *Parliamentary Debates, Commons*. 4 May 1936. (Eden tájékoztatta az alsóházat a császár elszállításáról Dzsibutiból Palesztinába.)
- ⁸¹ *Roskill*: i. m. 269.
- ⁸² *Morewood*: i. m. 185–186.
- ⁸³ *Woodburn, Kirby S.*: Singapore, the Chain of Disaster. London, 1971. 35.
- ⁸⁴ *Slocumbe*: i. m. 275.
- ⁸⁵ *Farnie*: i. m. 608.
- ⁸⁶ *Pratt*: i. m. 10–11.
- ⁸⁷ A Szezei-csatorna gazdasági jelentőségéről a brit gazdaság szempontjából: *Whiting, Richard C.*: The Suez Canal and the British Economy. In: *Imperialism and Nationalism in the Middle East. The Anglo-Egyptian Experience, 1882–1982*. Edited by Wilson, Keith M. London, 1983. 76–95.
- ⁸⁸ *Pratt*: i. m. 13.
- ⁸⁹ Az 1936-os program 2 csatahajót, 2 repülőgép-hordozót, 7 cirkálót, 18 rombolót, 8 tengeralattjárót, míg az 1937-es 3 csatahajót, 2 repülőgép-hordozót, 7 cirkálót, 16 rombolót és 7 tengeralattjárót tartalmazott. A brit tengeri fegyverkezésről és a flotta modernizációjáról bővebben: *Command Papers* 5015, 5374, 5680 és 5944. (Statement of the First Lord of the Admiralty).; *Lenton, H. T.–Colledge, J. J.*: *Warships of World War II*. London, 1973.; *Raven, Alan–Roberts, John*: *British Battleships of World War Two. The Development and Technical History of the Royal Navy's Battleships and Battlecruisers from 1911 to 1946*. Edinburgh, 1976.; *Padfield, Peter*: *The Battleship Era*. London, 1972.; *Ireland, Bernard*: *Cruisers*. London, 1981.; *Beaver, Paul*: *The British Aircraft Carrier*. London, 1987.; *Hezlet, Arthur*: *Aircraft and Sea Power*. London, 1970.
- ⁹⁰ *Halmosy*: i. m. 412–415. és 427–436.
- ⁹¹ *Parliamentary Debates, Commons*. 9 July 1936. (Samuel Hoare, az Admíralitás első lordja szerint a Royal Navy 15 csatahajójából és csatacirkálójából mindössze 8 vethető be azonnal, a többi nagyjavítás vagy átalakítás alatt áll.)
- ⁹² *Command Papers* 5031. Supplementary Estimates, Accounts and Papers, 1935–36 Session, volume XVII. 12 February 1936 (3500 fő és 4,85 millió font). 28 April 1936 (2036 fő és 10,3 millió font). 7 July 1936 (1,1 millió font).
- ⁹³ Nagy-Britannia katonapolitikai helyzete az 1935. évben és 1936 elején. Álgya Pap Zoltán londoni katonai attasé titkos jelentése. 91/58 K. a. 1936. Hadtörténeti Levéltár, Budapest.
- ⁹⁴ *Roskill, Stephen*: *Naval Policy Between the Wars. I: The Period of Anglo-American Antagonism, 1919–1929*. Appendix D, *British Navy Estimates and Actual Expenditure, 1919–1939*. London, 1968. 586–587.
- ⁹⁵ *Morewood*: i. m. 187–188.
- ⁹⁶ *Command Papers* 5360. Treaty of Alliance between His Majesty, in respect of the United Kingdom, and His Majesty the King of Egypt. London, August 26, 1936.
- ⁹⁷ *Marlowe*: i. m. 300–310.
- ⁹⁸ *Farnie*: i. m. 609.
- ⁹⁹ *Pratt*: i. m. 29.
- ¹⁰⁰ *Ormos Mária*: *Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936*. Budapest, 1936. 393.

LEOPOLD LÁSZLÓ

A MEDVE ÖLELÉSE

AZ 1939–40-ES SZOVJET–FINN HÁBORÚ DIPLOMÁCIAI ELŐZMÉNYEI

Az 1919–20-as Párizs környéki békediktátumokkal és az 1921-es rigai békével megvalósulni látszó, Németország tartós meggyengítésére és Szovjet-Oroszország elszigetelésére épített clemenceau-i álom, a vetélytárs nélküli kontinentális francia hegemónia reménye az 1930-as évekre szertefoszlott. Az 1929-ben útjára bocsátott, amerikai dollárra épülő európai rekonstrukciós program – a Young-terv – már későn érkezett. A kihirdetésétől számított néhány hónapon belül kirobbanó világgazdasági válság hatására a hatékony kríziskezelésre olykor már korábban is képtelennek mutatkozó európai polgári demokratikus rendszerek gazdaságának egyensúlyban tartása lehetetlenné vált. Az elszegényedő, a demokráciából kiábrándult tömegek politikai gondolkodása radikalizálódott, és a jobb- vagy baloldali szélsőségek irányába tolódott el. A nemzetközi politikában 1933 után e két szélsőséget *Németország* és a *Szovjetunió* testesítette meg.

A gazdasági válság elleni küzdelmet a versailles-washingtoni békerendszer következményeinek felszámolásával összekötő, új arculatú német kormányzat revansvágyának Franciaország és Nagy-Britannia két módon kísérelt meg gátat szabni. Egyfelől a békeszerződés kiszámított felülvizsgálatával, másfelől a nemzetközi politika játszmáiba mindinkább bevont Szovjetunióval történő együttműködéssel. Mindkét, a rövid távú nagyhatalmi politizálás belső ellentmondásait magában hordozó, a párizsi békemű logikájából is fakadó megoldás bizonytalanságokkal volt terhes: az idő múltával mind erősebben feltételezte a két hatalmi pólussal határos, illetve a köztük fekvő kisebb-nagyobb államok feláldozását.

Az első világháborút lezáró békeszerződések által sújtott, bal- és jobboldali diktatúrákba forduló, gazdasági és politikai elszigeteltségükből a népszövetségi status quo politika szétfeszítésével kitörni igyekvő európai országok növekvő aktivitását gyorsan pergő események jelezték: az 1938. márciusi Anschluss; az 1938. szeptemberi müncheni konferencia, majd októberben a Szudéta-vidék német bekebelezése; öt hónapra rá Csehszlovákia feldarabolása; 1939 áprilisában az Albánia elleni olasz agresszió; az 1939. augusztusi szovjet–német érdekszféra-megállapodás; szeptemberben a Lengyelország elleni német, majd szovjet támadás, végül 1939. november 30-án a *Szovjetunió Finnország elleni támadása*.

Oroszország ébredése

A Molotov–Ribbentrop paktum titkos záradékának több pontját 1939 őszén a szovjet diplomácia a gyakorlatba is át tudta ültetni. Sikerei jelezték, hogy az első világháborúba belerokkant, a bolsevik hatalomátvétel után polgárháborús katasztrófát átélt, külpolitikailag sokáig elszigetelt, Breszt-Litovszkban (1918) és Rigában is (1921) megalázott, sokáig páriaként kezelt Szovjet-Oroszország új erőre kapott, s immár képes a cári Oroszországtól elcsatolt területek erőszakos visszaszerzésére. Kelet-Lengyelország

megszállásával, a balti államok (egyelőre közvetett) befolyásolására irányuló lépéseivel, majd Finnország megtámadásával Moszkva felelevenítette a nyugati irányú orosz expanzió régi tradícióját. Érdekes azonban kiemelni e tradíció kettős, *egyszerre agresszív és defenzív természetét*.

A Nyugattal szembeni bizalmatlanság és a Nyugat általi fenyegetettség tudata már régesrég, a német lovagrendekkel, a svédekkel, a litvánokkal vagy éppen a lengyelekkel folytatott évszázados csatározások folyamán beleivódott az orosz mentalitásba. Napóleon 1812-es, egészen Moszkváig hatoló előrenyomulása végső sikertelensége dacára is mély, nehezen gyógyuló sebet ejtett az orosz lelkiületen. A vesztes krími háború, az 1904-es távol-keleti vereség, a tragédiába torkolló első világháború, valamint a nyugaton elszenvedett érzékeny területi veszteségek keltette sokk elmélyítette a tekintélyében alaposan megtépázott orosz birodalom kisebbségi érzését. Ezt a bolsevik állammal szemben nagyobbbrészt egységesen fellépő Nyugat által rákényszerített másfél évtizedes (igaz, nem hermetikus) diplomáciai elszigeteltség csak tovább súlyosbította. Szovjet-Oroszország elszigeteltségből való kitörésének útja ennél fogva párhuzamosan haladt a Nyugattal szembeni védekezés hagyományos orosz alapelvei érvényesítésének, vagyis az *elszigetelődést megakadályozó meleg tengeri kijáratok*, valamint a Nyugattól való közvetlen fenyegetettséget közvetettre változtató *ütközőállamok* erőszakos megszerzésének útjával.

A balti-tengeri orosz védelmi stratégia

Oroszország biztonságpolitikai rendszerében a balti térség hagyományosan nagy súllyal szerepelt. Balti-tengeri kijárat nélkül, I. Péterig az ország bedugaszolt orrú óriáshoz hasonlított. Oroszország balti törekvéseinek több évszázados kontinuitását jelzik már a cárnak, illetve stockholmi követének az északi háború 1710-es éveinek sikereit, köztük Karélia és Viborg (Viipuri) megszerzését kommentáló megjegyzései is. Eszerint e területek elfoglalását Szentpétervár fekvése tette szükségessé, hiszen – mint mondták – a város biztonsága a finn határ közelsége miatt csak akkor garantálható, ha az orosz hatalom kiterjedése eléri a Botteni-öböl partját, „Oroszország és Svédország természetes határát”.¹ A fordulatokban bővelkedő északi háborút 1721 augusztusában lezáró nystadti béke a cár legmerészebb álmait is meghaladó eredményt hozott. Oroszország megszerezte Livóniát, Észtországot, Karéliát és Ingermanlandot. A már 1714-ben elfoglalt Finnországot azonban a cár nagyvonalú gesztussal² Svédország kezében hagyta. A terület csak 1809-ben, a frederikshavni békeszerződés után került – Finn Nagyhercegség néven – orosz fennhatóság alá. Az októberi forradalom után azonban alapjaiban rendültek meg Oroszország balti-tengeri pozíciói, melyek – mint láttuk – az I. Péter óta megfogalmazott módon Oroszország északnyugati meleg tengeri kijáratának és európai kapujának (Szentpétervár/Petrográd/ Leningrád) védelmét biztosították. 1917 decemberében a Népbiztosok Tanácsa elismerte Finnország függetlenségét, sőt 1920 októberében az északi Petsamo (Pecsenga) feletti ellenőrzést is Finnországnak engedte át.

Szentpétervár nyugati irányú védelme a Finn-öböl védekezésére kiválóan alkalmas szűk keresztmetszetén – különösen a város közvetlen előterében elterülő, viszonylag sekély, szigeterődők védelmezte „Markiz-tócsán” – alapult. Az első világháborút közvetlenül megelőző évek cári védelmi tervében az első lépcsőt egy, a Dagö (v. *Hiumaa*) és Osel (v. *Saaremaa*) szigetétől az Aaland-szigetekig húzódó képzeletbeli

vonala mentén őrzőhajó, cirkálókból álló hajóraj látta el. A következő védelmi vonal három, egymás mögött lépcsősen elhelyezett aknazárból állt, melyek közt a hajózási réseket torpedórombolók és tengeralattjárók vigyázták. Az aknamezők közti átjárók megközelítési útvonalait és az aknamezőket ezenkívül a haditengerészet ágyúi és a partvédelmi tüzérség ütegei is védték. A legjelentősebb tüzerőt a Finn-öböl mindkét partja mentén, valamint a Suursaari és Tytärsaari szigetén elhelyezett nagy lőtávolságú nehéz partvédelmi tüzérség biztosíthatta. 1917 óta azonban a Szovjetunió már csak Kelet-Karéliát birtokolta; nem tartotta ellenőrzés alatt sem a Finn-öböl partjait, sem stratégiai elhelyezkedésű szigeteit. Az északi part Finnországhoz, a déli Észtországhoz tartozott, a Finn-öböl közepének szigetei pedig – igaz, azzal a megkötéssel, hogy nem lehet őket katonailag megerősíteni – az 1920-as dorpai békeszerződéssel szintén Finnországhoz kerültek.

Az érzékeny stratégiai veszteséget elkönnyelni kénytelen Szovjetunió és a kelet-karéliai finn lakosság sorsa miatt aggódó Finnország sokáig feszült, sőt néha ellenséges viszonyban állt egymással. A két ország rendezetlen kapcsolatait az 1932-ben szovjet kezdeményezésére megkötött, s 1934-ben újabb tíz évre meghosszabbított szovjet–finn megmegtámadási szerződés mozdította ki a holtpontról.³ A Szovjetunió-nak a Népszövetségbe való 1934-es felvétele szintén növelte annak az esélyeit, hogy a két ország közt felmerülő vitás kérdéseket békés mederben lehet tartani.

Az 1939-ben önálló állami létének mindössze második évtizedét élő Finnország természetesen sem politikai, sem katonai téren nem jelentett számottevő veszélyt a Szovjetunióra. A vele kapcsolatos kockázati tényező mindössze az volt, hogy határai csupán kb. 30 km-re északnyugatra húzódtak Leningrádtól, a Szovjetunió második legfontosabb városától, és nem egészen 80 km-re a fontos, észak–déli irányú murmanszki vasúttól. Moszkva nem is attól tartott, hogy Finnország elcsatolja Leningrádot, hanem attól, hogy valamely erős nyugati állam – adott esetben Németország – felvonulási területként akarja ellene felhasználni a Finn-öböl, vagy a finn szárazföldet. A szovjet–finn kapcsolatok további alakulását ezért döntő mértékben az európai hatalmi viszonyok változásai befolyásolták. E változások hátterében a Hitler hatalomra kerülése utáni Németország rohamos tempóban regenerálódó gazdasági és katonai potenciálja, közvetlenül pedig 1939 márciusa után Lengyelország felé irányuló expanzív követelés-csomagja játszott a legjelentősebb szerepet.

A Berlinnel szemben sokáig tanúsított engedékeny nyugati politika egyre jobban nyugtalanította Moszkvát. Egy Németország indította nagy erejű támadás elhárítására sem a Szovjetunió akkori határai, sem az azokat garantáló szerződések nem nyújtottak megfelelő védelmet. A szovjet diplomácia ezért az 1930-as évek első harmadától olyan széles körű, európai együttműködésen alapuló németellenes biztonsági rendszer létrehozására törekedett, melynek sűrűn szőtt hálójába útját állta volna Németország keleti irányú terjeszkedésének. Moszkva célkitűzései ily módon találkoztak London és Párizs azon szándékával, hogy a Németországgal szemben esélytelen kis-antantállamok helyett jóval szilárdabb biztonsági garanciát jelentő, megfelelő erejű keleti szövetséggel tartsák sakkban a berlini vezetést. A felbomlóban lévő európai rendezés súlyos ellentmondásaitól szorongatott Nyugatnak tehát, céljai érdekében, ki kellett emelnie Oroszországot elszigeteltségéből, és vissza kellett helyeznie őt a nemzetközi nagypolitika színpadára. A szovjet külügyi vezetés igyekezett is élni a kedvező fordulat révén megnövekedett mozgásterének előnyeivel. Az európai politikai börzén iránta jelentősen megnövekedett keresletet kihasználva olyan új biztonsági tendert írt

ki, melyre csupán a legmagasabbra felszámolt árat megfizetni kész fél pályázhatott eséllyel...

A Szovjetunió egy évvel München után, a 30-as évek elképzelt biztonsági konstrukcióinak összeomlásával, az angol–francia–szovjet tárgyalások kudarca nyomán már csak a Lengyelország legalább egy része és a Baltikum fölötti befolyás megszerzése révén látta garantálva biztonságát. Mivel ezt a megoldást egyedül Berlin tartotta céljaival összeegyeztethetőnek, Moszkva – rövid töprengést követően – aláírta a felajánlott meg nem támadási szerződést Németországgal. A szerződés titkos záradéka – láthatóvá téve ezzel a szovjet külpolitika tényleges törekvéseit – elismerte a Szovjetunió befolyását Besszarábia, a Narew–Visztula–San folyók vonaláig Kelet-Lengyelország, valamint Lettország, Észtország és Finnország felett.

A medve árnyékában

A Szovjetunió és a Nyugat közti párbeszéd újratekintésétől Helsinkiben a nemzetközi feszültség enyhülését és a semleges Finnország pozícióinak javulását várta. Mégis, ha a kelet-nyugati közeledést annak Finnországra gyakorolt tényleges hatása szempontjából vizsgáljuk, látható, hogy ez, a várakozásokkal ellentétben, nemhogy megszilárdította volna, hanem – épp ellenkezőleg – aláásta az északi ország biztonságát. Azzal ugyanis, hogy a szovjet külpolitikuskok előtt megnyíltak Európa kapui, s így Moszkva alkupoziói jelentősen megszilárdultak, a sztálini vezetésnek módja nyílt arra, hogy lépésről lépésre szűkítse Finnország külpolitikai mozgásterét. A Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékába foglalt pontok teljes megvalósulásáig azonban a finn külpolitika látott esélyt a Szovjetunióval való modus vivendi megteremtésére. Helsinkiben arra törekedett, hogy miközben a biztonsági hálóját szövőgető Moszkva viselkedése mindinkább egy kellemetlen, követelőző szomszédhoz vált hasonlatossá, úgy térjen ki a szomszéd „baráti” ölelései elől, hogy a szovjet–finn viszony alakulása ne hátráltassa a Nyugat és a Szovjetunió között nehezen kibontakozó párbeszédet.

Az 1938. márciusi Anschlusst követő feszült nemzetközi légkörben, a finn közvélemény és fontos kormánykörök előtt is rejtve maradt szovjet diplomáciai offenzívával szembenézni kénytelen, keleti szomszédjánál demográfiai, gazdasági és katonai tekintetben is több súlycsoporttal gyengébb Finnország erős szövetségesek híján mindössze diplomatai ügyességére és skandináv kapcsolataira támaszkodhatott. A finn diplomácia fő célkitűzései ennél fogva szovjet viszonylatban a következők voltak:

1) *eloszlatni a szovjet aggódalmakat*, melyek szerint Finnország a Szovjetunió elleni esetleges német agresszió felvonulási területévé válhat, s ezzel elejét venni a cári idők orosz biztonsági zónájának feltámasztását célzó szovjet követeléseknek;

2) *a finn semlegesség fenntartása*;

3) *a nordikus kooperációban való aktív részvétellel minimális célként Finnország skandináv orientációjának erősítése*, és az országot a Szovjetunióhoz fűző szálak lazítása;

4) *maximális célként pedig – mintegy az előbbieket alátámasztandó – egy Finnország keleti határait is garantáló finn–svéd védelmi szövetség létrehozása*. Ennek kiindulópontjául a Botteni-öböl hajóforgalmának ellenőrzésében kulcsszerepet játszó Aaland-szigetek közös finn–svéd megerősítését szánták.

1938 áprilisában Moszkva tárgyalásokat kezdeményezett Finnországgal, hogy a megnövekedett német veszélyre való tekintettel stratégiaiilag kedvezőbb pozíciókat

csikarhasson ki magának a Finn-öböl térségében. A tárgyalások felvételére, a legnagyobb titoktartás mellett, a helsinki szovjet nagykövetség másodtitkára (s az NKVD tisztje), Borisz Jarcev személyén keresztül került sor. Jarcev, akit alacsony rangja ellenére Rudolf Holsti külügyminiszter és Aimó Cajander miniszterelnök is fogadott, szovjet gazdasági és katonai segítséget ajánlott Helsinkinek egy Leningrádot finn területen keresztül fenyegető német támadás elhárítására. A bizalmas szovjet tapogatózást mély titoktartás övezte. A kormány nevében tárgyaló két finn politikus, a dokumentumok tanúsága szerint, sem a parlamentet, sem a Finn Védelmi Tanácsot, sem annak elnökét, Gustav Mannerheim marsallt, de még a teljes finn kormányt sem tájékoztatta. Moszkvába azonban hamarosan válasz érkezett, melyben a „beavatottak” arról biztosították a szovjet vezetést, hogy Finnország nem enged át területén semmilyen idegen katonai erőt, s bízik abban, hogy ilyen garanciával a Szovjetunió továbbra is tiszteletben tartja az ország szuverenitását. Helsinki udvarias hangvételű, ám rövid üzenetével valójában elejét kívánta venni minden további, hasonló irányú szovjet kezdeményezésnek. A hivatalos formába öntött finn választ azonban – Helsinki szándékaival épp ellentétesen – Moszkvában egy új szovjet–finn párbeszéd kiindulópontjának tekintették. Az 1932-es szovjet–finn megemeltámadási szerződésben foglaltaknál jóval messzebbre tekintő újabb és újabb szovjet javaslatok alapvetése az az erősödő meggyőződés volt, hogy Németország Finnországon keresztül fogja megtámadni a Szovjetuniót. Moszkva ennél fogva jogot formált arra, hogy a Finn-öböl bizonyos szigeteinek megerősítésével javítson hátrányos helyzetén.

A tárgyalások következő, 1938. augusztusi fordulóján Jarcev Vainó Tanner finn pénzügyminiszternek terjesztette elő öt pontból álló legújabb tervezetét. E szerint:

1) A Szovjetunió garantálná Finnország integritását és szükség esetén fegyveres segítséget nyújtana Finnország védelméhez.

2) Finnország vállalná, hogy minden területe ellen irányuló német támadás ellen fellépne, s mintegy viszonzásul, a Szovjetunió katonai segítséget nyújtana a finn védelmi erők megerősítésére.

3) Moszkva beleegyezne az Aaland-szigetek katonai megerősítésébe, azzal a feltétellel, hogy a szigeteket a Szovjetunió is használhatná.

4) A Szovjetunió katonailag megerősíthetné a Finn-öböl keleti részén elterülő, 1920 óta Finnországhoz tartozó Hogland (Suursaari) szigetet.

5) A Szovjetunió felajánlja egy Finnországgal kötendő kereskedelmi egyezmény lehetőségét.⁴

Az Aaland-szigetek Svédországgal közös katonai megerősítését fontolgató, s azt egy későbbi, szélesebb körű finn–svéd katonai együttműködés kiindulópontjának tekintő finn kormány érdeklődését Moszkva javaslata annál is inkább felkelthette, mivel Svédország a terv megvalósításához a Szovjetunió beleegyezésének megszerzését is kívánatosnak tartotta. A szovjet javaslat értékelésénél azonban sokkal többet nyomott a latban az a körülmény, hogy Moszkva kikötötte a szigetek szovjet használati jogát. Ennek elfogadása pedig egy esetleges katonai konfliktusban nemcsak Helsinki semlegességi politikájának teljes feladását jelentette volna, hanem Finnország mozgásszabadságát és szuverenitását is súlyosan korlátozta volna. A szovjet javaslat komoly üzenetet hordozott. Félreérthetlenné tette, hogy Moszkva a finnek által a cári időkben már jól ismert balti-tengeri orosz védelmi terv, s vele a *balti-tengeri orosz befolyás helyreállítására törekszik*.

Az ismételt udvarias finn visszautasítás hatására, soron következő javaslatai megfogalmazásakor Moszkva más húrokat kezdett pengetni. Kevéssel a Csehszlovákia

sorsát megpecsételő müncheni konferencia után, 1938 októberében újfent Jarceven keresztül Helsinkibe juttatott mérsékeltébb szovjet tervezet lehetővé tette volna Finnország számára, hogy saját maga erősítse meg Hogland (Suursaari) szigetét, és „csak” háború esetén engedélyezte volna azok szovjet igénybevételét. Bár a Szovjetunió eme újabb „gesztusát” a finn diplomácia még elháríthatta, a Moszkva által nyilvánvalóan a két ország közti párbeszéd fenntartása céljából javasolt szovjet–finn kereskedelmi tárgyalások előtt már nem térhetett ki.

A megállapodás értelmében 1938. december 8-án Moszkvában megkezdődtek a kereskedelmi tárgyalások. A finn delegációt a szovjet kormány képviselőjében ezúttal Anasztasz Mikojan, a Szovjetunió Kommunista Pártja Politikai Bizottságának tagja – a tárgyalások meghirdetett céljához aligha illeszkedve – próbálta meggyőzni arról, hogy Finnország egyébként dicséretesnek mondott skandináv orientációjú semlegessége nem jelent megfelelő garanciát egy keleti irányban terjeszkedni kívánó harmadik hatalom feltartóztatására.⁵ Mikojan ezért a Finn-öböl jelentősebb szigeteinek szovjet kézbe adását javasolta finn tárgyalópartnereinek, akik azonban – egy cseppet sem meglepő módon – ismét visszautasították a szovjet kezdeményezést.

Fokozódó szovjet nyomás

Mivel 1938-ban és 1939 elején sem történt semmi, mely Moszkvát Hitler szovjet-ellenes terveinek ellenkezőjéről győzte volna meg, 1939 márciusában a sztálini vezetés újabb diplomáciai offenzívát indított, hogy jobb belátásra bírja a makacs finneket. A Szovjetunió tudatos, egyre növekvő erejű nyomásgyakorlását jelzi, hogy Jarceven kívül ezúttal szorítóba állt a tárgyalásokra Helsinkibe rendelt, minden fajsúlyos finn politikust jól ismerő Borisz Stejn római – 1934–35 közt helsinki – szovjet nagykövet, sőt maga *Makszim Litvinov* szovjet külügyi népbiztos is. A diplomáciai érintkezés magasabb szintre emelésével Moszkva jelezni kívánta: immár nélkülözhetetlennek tekinti a szovjet–finn párbeszéd fenntartását.

A tárgyalásokat ezúttal is Jarcev kezdeményezte, aki 1939. március 3-án nyújtotta át Eljas Erkkö újonnan kinevezett finn külügyminiszternek a mindössze négy pontból álló és a finnek számára a lehető legkönnyebben emészthető módon megfogalmazott, valószínűleg pusztán az újbóli tárgyalások felvételét előmozdítani kívánó tervezetét. Ennek első pontja szerint Finnország garanciát vállalna arra, hogy megvédi területét Németországtól; a második pont kimondta az Aaland-szigetek német partraszállás elleni katonai megerősítését; a harmadik pont előírta Holland Finnország általi megerősítését; a negyedik pedig a finn védelmi képesség erősítésére szovjet hadfelszerelés vásárlását ajánlotta fel Helsinkinek számára. Az első két pont valóban nem sértette Finnország érdekeit, hiszen Helsinki már több ízben is kifejezésre juttatta, hogy minden ellenséges hatalommal szemben kész határainak megvédelmezésére, az Aaland-szigetek Svédországgal közös remilitarizálása pedig Finnország határozott törekvése volt. Annak értékéből azonban, hogy Moszkva ezúttal nem emelt kifogást az Aaland-terv svéd–finn elképzelés szerinti megvalósítása ellen, sokat levont, hogy a Finnország védelme szempontjából nem, Leningrád védelme szempontjából viszont valóban stratégiai jelentőségű, ám a dorpatói szerződéssel demilitarizált Suursaari (Hogland) újrafelfegyverzésével Finnország tulajdonképpen *a Szovjetunió érdekének védelmében szegett volna meg egy érvényes nemzetközi szerződést*. Ha ezt a lépést Helsinki megtette volna, s azt szovjet hadfelszerelés vásárlásával még meg is toldotta

volna, nemcsak további szovjet követelések egész lavináját zúdíthatta volna saját nyakába, hanem semlegességének komolyságát is megkérdőjelezte volna.

A szovjet kezdeményezésre adott válaszukban a finnek megismételték: területüket minden agresszorral szemben megvédik; Suursaarit a dorpati szerződés értelmében továbbra is demilitarizálnak tekintik; a finn hadsereg fegyverbeszerzésének tekintetében pedig fenntartják maguknak a teljes cselekvési szabadságot. A rövid, határozott hangvételű visszautasítást tartalmazó távirat kézhezvétele után azonban Moszkva – a finneknek jóformán még lélegzetvételnyi időt sem hagyva – már másnap új, a korábbiaknál is jóval radikálisabb követelésekkel állt elő. Az új szovjet elképzeléseket maga Litvinov ismertette Aarno Yrjö-Koskinen moszkvai finn nagykövettel. A rendkívüli gyorsasággal előterjesztett, ám már nyilvánvalóan hosszú ideje fontolgatott javaslatcsomag két teljesen új elemet tartalmazott.

1) A Szovjetunió harminc évre kölcsönbérletbe kívánt venni négy, a Finn-öböl keleti medencéjében fekvő, s Dorpatban Finnországnak ítélt, ám Leningrád sikeres nyugati irányú védelméhez nélkülözhetetlennek tartott szigetet: Suursaarit, Tytärsaarit, Lavansaarit és Seiskarit.

2) Viszonzásképpen a Szovjetunió hajlandó lett volna Finnországnak átengedni a Karél-Finn Autonóm Szovjet Köztársaság területén fekvő kelet-karéliai Porijärvi és Repolai járást, melyek Dorpatban a helyi lakosság megkérdezése nélkül és a finn kormány erőfeszítése ellenére szovjet fennhatóság alá kerültek. A Szovjetunió ezen kívül vállalta, hogy *nem erősíti meg* a harminc évre bérbe venni szándékozott szigeteket, s *beleegyezett, hogy Finnország remilitarizálja az Aaland-szigeteket*. Moszkva emellett újra kereskedelmi megállapodás megkötését is felajánlotta.

A kétségtelenül jó tárgyalási alapnak tűnő szovjet javaslatot Helsinkiben komolyan megfontolás tárgyává tették. Ezt jelzi az is, hogy a megbeszélések április elejéig húzódó újabb fordulójába először vonták be a teljes finn kabinetet, s a Védelmi Tanács elnökét, Mannerheim marsallt. A megbeszéléseken Mannerheim a *javaslat elfogadása mellett* érvelt. Kiemelte, hogy a szigetekre amúgysem osztottak szerepet Finnország védelmében, sőt támadás esetén védelmük nemkívánatos terhet rótt volna az országra. Mannerheim ennél is tovább ment. Javasolta, hogy a Leningrádot a finn ágyúk lőtávolságán belülre helyező fennálló határt vonják vissza mintegy tíz kilométerrel északnyugatabbra. A későbbi események fényében látható, hogy a tábornok javaslata sok áldozattól kímélhette volna meg a finn népet. Fél évvel München után, Csehszlovákia teljes feldarabolásának pillanatában azonban a finn kormányzat mértékadó körei számára lélektanilag a korlátozott engedmények politikája is vállalhatatlannak, s ezért a gyakorlatban járhatatlannak tűnt. Így az alternatív javaslatok elfogadására és továbbítására kész Borisz Stejn erőfeszítéseinek és Mannerheim figyelmeztetéseinek dacára, hogy ne engedjék üres kézzel távozni az orosz diplomatákat,⁶ a finn kabinet végül az összes szovjet javaslatot visszautasította.

A továbbra is teljes titoktartással övezett szovjet–finn kormányközi megbeszélésekről nemcsak a lakosság, hanem a parlament sem szerezhetett tudomást. A közvélemény előtt ily módon rejtve maradtak a finn fővárosból április elején hazarendelt Jarcev és Stejn távozásuk előtt elmondott utolsó szavai is. Ezek félreérthetetlen nyíltsággal hozták a finn diplomácia tudomására, hogy Moszkva nem fogadja el Finnország nemleges válaszát, és továbbra sem mond le a stratégiai által a Szovjetunió biztonsága szempontjából elsődlegesnek tekintett szigetekkel kapcsolatos követeléseiről. A szovjet diplomaták tehát távoztak, fenyegető szavaik azonban to-

vábbra is ott lebegtek Finnország, s az egészről mit sem sejtő, az olimpiai készülődés lázában égő finn lakosság felett.

A finn–svéd katonai együttműködés szalmaszála: az Aaland-terv

A Svédország és Finnország közt, a Botteni-öböl bejáratánál fekvő több mint 6500 kis szigetből álló szigetcsoport, az Aaland-szigetek sorsa, stratégiai jelentőségüknél fogva, a balti-tengeri hatalmak állandó érdeklődésének középpontjában állt. A szigetcsoport már öt évszázadon át Svédország része volt, amikor az 1809. szeptemberi frederikshavni svéd–orosz békekötéssel a Finn Nagyhercegség részeként Oroszországhoz csatolták. Az 1856 márciusában a krími háborút lezáró párizsi béke továbbra is Oroszország birtokában hagyta a szigeteket, ám Szentpétervárt demilitarizálásukra kötelezte. Miután az 1917. októberi oroszországi bolsevik hatalomátvétel után Finnország függetlenné vált, kinyilvánította fennhatóságát a szigetcsoport felett. Svédország ezt a terület lakosságának nemzetiségi összetételére⁷ hivatkozva visszautasította, és követelte a szigetek Svédországhoz csatolását. A két ország közti ellentét végül 1920 júniusában – brit közreműködéssel – a Népszövetség elé került. Ennek Tanácsa a kérdés vizsgálatára kinevezett háromtagú nemzetközi jogi bizottság ajánlásai alapján Finnországnak ítélte a szigeteket. Egyben előírta ismételt semlegesítésüket és demilitarizálásukat. A népszövetségi döntést szentesítő Aaland-konvenciót 1921. október 20-án írták alá Genfben Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Lettország, Lengyelország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország és Svédország képviselői. Szovjet-Oroszország, még nem lévén tagja a Népszövetségnek, később kapott volna lehetőséget a csatlakozáshoz. Moszkva azonban „a balti térségbe való imperialista betolakodásnak” minősítve a konvenciót,⁸ visszautasította aláírását.

A 30-as évek viszonyai közt a szigetek semlegességének fenntartását célzó – megszületésük pillanatában is kétes hatékonyságú – népszövetségi rendelkezések már nem jelentettek reális garanciát. Az aalandi térségben mutatkozó biztonsági vákuum jogos aggodalommal tölthette el a Botteni-öböl mindkét partjának katonai tervezőit. A szigetcsoport birtoklásával ugyanis egy nagyhatalom ellenőrizni tudta volna a Svédország és Finnország közti legfontosabb tengeri útvonalakat, veszélyeztethette volna a Svédország déli része és Norrland közti hajózást, Svédország középső részét pedig légitámadások és partraszállási műveletek közvetlen veszélyének tette volna ki. Mannerheim tábornok, a Finn Védelmi Tanács elnöke már egy 1934. júliusi nyilatkozatában a szigetek katonai megerősítését szorgalmazta; most még tovább ment: véleménye szerint az Aaland-konvenció változatlan formában való megőrzése *egész* Skandinávia biztonságát ásná alá.⁹

Svéd részről a szigetek megerősítésének s általában a Finnországgal való együttműködés szorosabbra fűzésének legjelentősebb támogatója a finnül is jól beszélő svéd külügyminiszter, Rickard Sandler volt. Sandler tisztában volt a terv kockázataival, viszont meggyőződése volt, hogy országa számára alapvető fontosságú Finnország biztonsága. A szigetek védelmének Helsinkivel közös vállalkozásában ugyanis – a tengerrész katonai jelentőségén túl – a svéd külügyminiszter eszközt látott arra, hogy egyrészt erősítse Finnország északi orientációját, másrészt előmozdítsa a svéd külpolitika legfőbb célkitűzésének, a nordikus kooperációban részt vevő országok kollektív semlegességének a megvalósulását.

A Svédország és Finnország közti együttműködés első konkrét részleteit 1938. november 8-án tárta fel a nyilvánosság előtt Erik Boheman, a svéd külügyminisztérium vezértitkára. Az Aaland-konvención szükségesnek ítélt módosításokat két pontban foglalta össze. Ezek szerint:

1) néhány, megközelítőleg a 60. szélességi fok vonalától délre fekvő szigetet ki kell zárni a demilitarizált zónából, s ezeken Finnországnak szabad kezét kell adni tetszés szerinti védelmi létesítmények felépítésére;

2) az ettől a vonaltól északra elhelyezkedő szigetekre ideiglenes jelleggel (10 évre) védelmi intézkedésekre van szükség. Ezekbe beletartozik légvédelmi, valamint partvédő tüzérség kiépítése és katonai alakulatok állomásoztatása, a szó szoros értelmében vett *erődített* katonai állások megépítése viszont nem. Boheman beszédében hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a szigeteknek – a tervtől meglehetősen idegenkedő¹⁰ – lakói is kivegyék a részüket a védelemből. A beszéd további fontos és új eleme volt, hogy háború esetére, igaz, részletek említése nélkül, először helyezett kilátásba közös svéd–finn intervenciót. Ennek elősegítésére Svédország és Finnország megállapodott abban, hogy a létrehozandó helyi katonai alakulatok, valamint minden, a szigetre küldendő csapatot egységes vezényleti nyelve a svéd legyen.¹¹

1939. január 7-én finn delegáció érkezett Stockholmba az Aaland-szigetek megerősítésével foglalkozó tárgyalások folytatására. A küldöttségnek, melynek tagja volt Aimo Cajander miniszterelnök, Eljas Erko külügyminiszter és Väinö Tanner pénzügyminiszter is, a következőkben sikerült megállapodnia a svéd kormánnyal:

1) A szigetcsoport három legdélibb szigetén (Kökar, Björkör és Lagskär) olyan állandó védműveket építenek fel, melyek ütegei képesek tűz alatt tartani a területre támadókat, ám hatósugaruknál fogva Svédország elleni hadműveletekre nem használhatók.

2) A többi, északabbra fekvő szigetre mobil védelmi eszközöket (légvédelmi és partvédelmi tüzérségi ütegeket) telepítenek.

3) Szükség esetén svéd alakulatokkal erősítik meg az Aalandon állomásozó finn csapatokat, a svéd haditengerészet egységei pedig közreműködnek a Svédország és Aaland közti összeköttetés fenntartásában.¹²

Matuska stockholmi magyar követ így értékeli a megállapodást: „E megegyezés lényege, hogy a sziget-csoport teljes egészében továbbra is semlegesített terület marad. A sziget-csoport megerősítésére foganasítandó intézkedések tisztára defenzív jellegűek lesznek, melyeknek célja annak megakadályozása, hogy azt egy harmadik hatalom birtokába vegye. Megegyeztek abban is, hogy a szigetekre bevezetik a véderő-kötelezettséget. Svéd részről nagy meglepéssel vették tudomásul, hogy Finnország garantálja, hogy az aalandi újoncok kiképzése svéd nyelvű tisztekre és altisztekre lesz bízva, s ezenkívül svéd lesz a vezényleti nyelv. Megegyezés történt végül oly irányban is, hogy a két ország a kérdésben eljár az összes érdekelt hatalmaknál.”¹³

1939 januárjában és februárjában már hat, az Aaland-konvenciót 1921-ben aláíró ország – Dánia, Észtország, Franciaország, Lengyelország, Lettország és Nagy-Britannia – biztosította támogatásáról a svéd–finn módosítási javaslatokat. Igaz, Franciaország jelezte, hogy beleegyezését a többi érdekelt hatalom egyetértésétől teszi függővé, Nagy-Britannia pedig azt látta szükségesnek, hogy a svéd és a finn kormány folytasson konzultációkat a Szovjetunióval, majd tervezetét utalja a Népszövetség Tanácsa elé.

A Népszövetségből már kivált országok is állást foglaltak az ügyben. Mind a német, mind az olasz kormány fontosnak tartotta felhívni a figyelmet a kétségkívüli ellentmondásra, mely a javaslat *indoklása* (vagyis „a népszövetségi biztonsági rendszer meggyengülése, és az 1921-es konvenció által biztosított garanciarendszer alkalmazását akadályozó politikai és katonai nehézségek” jelenléte) és *deklarált szándéka* (lényegét tekintve az 1921-es garanciarendszer fenntartása) között fennállt.¹⁴ A szigetcsoport elleni szovjet támadást reális eshetőségként számon tartó Berlin és Róma (május 2-án, illetve 4-én) ennek dacára támogatásáról biztosította a tervezett védelmi intézkedéseket az 1921-es Aaland-konvenció VI. és VII. cikkelyeivel alátámasztani kívánó svéd–finn terveket. A német (és az olasz) támogatás hátterében az a megfontolás állt, hogy „az orosz haditengerészet további erősödésével az orosz szándékok túl fognak nőni a Finn-öböl biztosításának védekező jellegű feladatkörén, és a Balti-tenger északi része feletti politikai és katonai fennhatóság megszerzésére fognak irányulni”. Várható tehát, „hogy a Szovjetunió katonai vezetése az Aaland-szigetek megszerzésére fog törekedni, elsősorban azért, hogy a német kereskedelmi hajóforgalom megakadályozásához kedvezőbb pozícióba kerüljön, másodsorban pedig azért, hogy ellenőrizhesse a Finn-öbölbe vezető német katonai útvonalakat”.¹⁵

A német és az olasz jóváhagyás megérkezése után a finn és a svéd kormány is a hazai törvényhozás elé terjesztette az Aaland-szigetek semlegességének közös védelmét előkészítő törvényjavaslatát. Helsinkiben a javaslat parlamenti elfogadtatása nem okozott gondot. A svéd kormány azonban a Riksdag döntése nyomán hamarosan a javaslat „átmeneti” – ám később véglegesnek bizonyuló – visszavonására kényszerült.

A finn és a szovjet biztonsági igények konfliktusa

Bár a Szovjetunió nem szerepelt az 1921-es Aaland-konvenció aláírói között, a térség Németország után legbefolyásosabb hatalmaként érdekelve volt a svéd–finn kezdeményezés nyomán előállt új helyzet rendezésében.

Moszkva már régóta tudott a szigetek megerősítését célzó svéd–finn tervekről. Borisz Jarcev követtségi másodtitkár, valamint Stejn római szovjet nagykövet finnországi titkos tárgyalásain – mint láttuk – több ízben is felmerült a szigetek remilitarizálásának ügye. A kérdést azonban a Szovjetunió csak egy általános, a saját biztonságát szolgáló *baltikumi biztonsági csomagterv* részeként volt hajlandó vizsgálni. Az Aaland-kérdésben elfoglalt szovjet álláspont abban az esetben nem ellenezte a konvenció módosítását, ha a szigeteket Finnország önállóan, vagy a *Szovjetunióval közös* vállalkozásban erősíti meg, és (!) Helsinki *kötelezettséget vállal*, hogy nem lép Németországgal szovjetellenes szövetségre. Finnország azonban mindvégig kitartott eredeti elképzelése, a *Svédországgal* való együttműködés mellett. Azzal érvelt, hogy éppen a Moszkva melletti katonai szerepvállalás tenné hiteltelenné semlegességét, és válthatná ki Németország agresszióját. A finn kormány tehát, Stockholmmal egyetértésben, igyekezett olyan színben feltüntetni saját semlegességét és Svédországgal közös akcióját, mintha az Moszkvának is alapvető érdeke lenne. Minden erőfeszítése ellenére azonban a Kremlből egészen másképp látták a helyzetet. Moszkva szemében Finnország *potenciális veszélyt* jelentett a Szovjetunió védelmi rendszerére, hiszen egy ellene irányuló támadás északi felvonulási területévé válhatott. Hogy ez a meggyőződés mennyire mélyen gyökerezett az orosz külpolitikai gondolkodásban, azt

már I. Péter háborúi mutatták. A régi klisé továbbélésére utal emellett a szovjet diplomataak szóhasználatára is: a moszkvai háromoldalú tárgyalásokon Finnországot – szemben az azt *skandináv* országnak tekintő Angliával és Franciaországgal – következetesen *balti*, vagyis a saját érdekszférájába tartozó államként kezelték.

Ráadásul úgy tűnt, hogy az idő is Finnország ellen dolgozik. A Népszövetség meggyengülésének, újabb államok kilépésének, Németország megerősödésének és az angol–francia megbékítési politika kudarcának légkörében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a háttérben zajló, Európa feletti nagyhatalmi sakkjátszmában olyan „csip-csup ügyek” kedvéért, mint az Aaland–konvenció néhány pontjának megváltoztatása, illetve a szigetek korlátozott katonai megerősítése, Nagy-Britannia és Franciaország nem akar ujjat húzni a Szovjetunióval. Különösen azután nem, hogy a megbékítési politika csattanó prágai kudarca után úgy tűnt: Halifax és Bonnet végső esetben akár a balti államok függetlenségének feláldozása árán is törekszik egy angol–francia–szovjet együttműködésen alapuló németellenes koalíció létrehozására.

Erre a koalícióra a Nyugatnak kétségtelenül egyre nagyobb szüksége volt. 1938 végétől azonban Moszkvából nézve a Daladier és Chamberlain képviselte megbékítési politika csupán a nyugati demokráciák és a hitleri náciizmus közti ellentéteket látszott elsimítani. E politika relatív végkifejlete (1938. szeptember: München; 1939. március: Prága) pedig igazolni látszott a Kommunista Internacionálé doktrínájából átemelt, 1934 óta soha el nem vetett sztálini meggyőződést, hogy a nyugati hatalmak Németországot mint „a nemzetközi ellenforradalom rohamcsapatát”¹⁶ tudatosan keleti irányba terelik. Így vált Daladier és Chamberlain kudarca egyben Litvinov kudarcává is. E fejleménnyel pedig szélesre tárult a kapu egy, a korábbinál keményebb, eszközeiben is kevésbé válogatós és finn szempontból végzetesnek bizonyuló új szovjet külpolitikai irányvonal színrelépése előtt. Az új felfogást Sztálin mellett a legmarkánsabban a távozó Litvinovot 1939. május 3-án felváltó új külügyi népbiztos, *Vjacseszlav Mihajlovics Molotov* képviselte.

Churchill visszaemlékezéseiben igazi korszakhatárként értékeli a molotovi „kemény vonal” színrelépését: „Litvinov menesztésével egy korszak ért véget. A Kreml immár feladta a reményt, hogy biztonsági szerződést köthet a nyugati hatalmakkal, s hogy létre tudja hozni a németellenes keleti frontot. [...] A külföldön alig ismert Molotov lett a külügyi népbiztos, Sztálin legközelebbi szövetségese. Őt nem kötötték a korábbi nyilatkozatok, nem volt a Népszövetség légkörének hatása alatt, akadálytalanul tehetett, ami csak Oroszország önfenntartása szempontjából szükségesnek látszott.”¹⁷ Kis országokkal a kölcsönös egyenlőség elve alapján kötendő megállapodások azonban ebbe a gondolkodásmódba többé nem illeszkedtek bele. Molotov kinevezésével elérkezett a pillanat: a Szovjetunió közzétette új biztonságpolitikai elvárásait, hogy utóbb a célkitűzései megvalósítása érdekében a legjobb ajánlatot tevő pályázóra szavazzon.

A balti államoknak adandó biztonsági garanciák kérdése számos alkalommal került az olykor feszült hangulatú 1939. nyári angol–francia–szovjet biztonságpolitikai „verseny tárgyalások” homlokterébe. Egy alkalommal William Seeds brit nagykövet, a Szovjetunió együttműködésének feltételéül szabott, s angol szempontból túlzottnak tartott moszkvai követeléseket megelégtelve, szemére vetette Molotovnak: Nagy-Britannia nem vehet részt abban, hogy olyan biztonsági garanciák elfogadására kényszerítsenek független államokat, melyek rájuk nézve inkább fenyegetést, mint védelmet jelentenek. A népbiztos akkor – egyébként találoán – egy kérdéssel válaszolt: *vajon Nagy-Britannia akkor is ilyen fennkölt módon ragaszkodna-e elveihez, ha Né-*

metország Belgium lerohanása után már a szigetországot fenyegetné? Majd meglehetősen nyersen hozzátette: „A Vörös Hadsereg nem fogja ölbe tett kézzel várni, amíg az ellenség ilyen közel kerül a Szovjetunió határaihoz.”¹⁸

Molotov kendőzetlen szavai nem maradtak hatástalanok. Visszatérve a más országok sorsa fölött döntő konferenciákon már régóta gyakorolt rugalmas alapálláshoz, az angolok megpróbálták rávenni Finnországot, hogy engedékenyebb hangot üssön meg keleti szomszédjával. Helsinki azonban továbbra is elzárkózott a molotovi értelmezés szerinti védelmi garancia elfogadásától, hiszen az a szovjet érdekszférába tartozó országok körén belül már *indirekt* agresszió (azaz bármely, a Szovjetunió által agressziónak minősített konfliktus) esetén is felhatalmazta volna Moszkvát a beavatkozásra. Azt pedig, hogy a Szovjetunió „baráti segítségnyújtásának” elfogadása a függetlenség feladásával fenyegetne, nemcsak Finnországban, hanem minden Szovjetunióval szomszédos államban evidenciaként kezelték.

Az angol–francia–szovjet tárgyalások sűrűlődasáiról kiszivárgó hírek, valamint a Finnország és a Szovjetunió közt Leningrád biztonságáról 1938 tavasza óta folytatott titkos tárgyalások tapasztalatai még jobban megerősítették Helsinkit abban a törekvésében, hogy a lehető legtávolabb tartsa magát minden, a Szovjetunióval közös védelmi kezdeményezéstől. Nem meglepő tehát, hogy Finnország számára felértékelődött a Svédországgal való katonai együttműködés lehetősége, hiszen ez javíthatta Finnországnak a Szovjetunióval szembeni pozícióit és csökkenthette az ország katonai fenyegetettségét. A kollektív biztonsági rendszer összeomlása után légüres térben maradt Finnországnak elemi érdeke volt, hogy az új, komoly veszélyhelyzettel szemben valódi biztonsági garanciákra támaszkodhasson. Helsinki ezért nem annak tekintette az aalandi kooperációt, aminek azt Svédország szánta (azaz lokális jellegű védelmi együttműködésnek és Finnország nordikus orientációját és ezzel semlegességét megerősítő újabb köteleknek), hanem az ország keleti határainak fenyegetettségét ellensúlyozni képes finn–svéd katonai szövetséghez vezető út közbülső állomásának.

Skandináv idealizmus? Egy téves helyzetértékelés háttere és következményei

A szovjet–finn tárgyalások sikertelensége ellenére Helsinki bízott az Aaland-terv keresztülviteléhez szükségesnek tűnő moszkvai hozzájárulás megszerzésében. Az alapvetően defenzív terv ugyanis finn szempontból nézve nem látszott sérteni a Szovjetunió balti-tengeri érdekeit. Helsinkiben csakúgy, mint Stockholmban abból indultak ki, hogy ha a valóban korlátozott katonai jelentőségű aalandi együttműködést kellőképpen körülbástyázzák a nordikus semlegesség szólamaival és a Népszövetség elveinek tiszteletben tartásával, Moszkvának nem lehet komoly kifogása a terv ellen. Svéd-ország és Finnország ennél fogva tájékoztatta is lépéseiről a Szovjetuniót. Annak a tudatában azonban, hogy módosításokra korlátozódó javaslat esetére a konvenció csak az azt *aláíró* hatalmak hozzájárulását teszi szükségessé a változtatások elfogadásához, nem kérték Moszkva *előzetes* beleegyezését. Ezért, miután a két ország előzetes megállapodásának szellemében Sandler és Holsti a Népszövetségnek szánt gesztusként előterjesztette javaslatát, valóságos hidegzuhanyként érte őket, hogy Ivan Majszkij, a Szovjetunió genfi delegátusa – és a Tanács soros elnöke – a Népszövetség Tanácsának május 22-i ülésén a kérdés megvitatásának elhalasztását kérte. Majszkij azzal indokolta álláspontját, hogy a Szovjetunió előtt nem világos a tervezett erősítési

munkálatok mértéke és célja. Fennáll annak a veszélye is, hogy az erődítményeket egy agresszív hatalom a Szovjetunió ellen használja.

Moszkva magatartása valóban különös fényben tűnik fel annak tükrében, hogy az 1939. márciusi szovjet–finn tárgyalásokon a Szovjetunió látszólag már beleegyezett a szigetek remilitarizálásába. A szovjet taktika azonban nyomban érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a balti térség biztonsága a Szovjetunió szemében egységes egészet alkotott. Ebben az Aaland-szigetek esetleges svéd–finn remilitarizálásának terve valójában csupán a problémakör egyetlen szeletének tekinthető. Az aalandi kérdés mindazonáltal alkalmas eszköz volt Moszkva kezében arra, hogy azt a finnekkel folytatott alkudozás során a szovjet diplomácia hol mézesmadzagként, hol ütőkártyaként használja. Az előbbi szándékra a finneket a tárgyalások ismételt felvételére ösztönző szovjet „csali” tárgyalási pontok közt kutatva, az utóbbira pedig azok módosított változataiban találhatunk példákat.

Abból, ahogy a Népszövetségben a Szovjetunió előbb halasztást kért, utóbb pedig (Molotov egy május 31-i beszédének tanúsága szerint) a szigetek remilitarizálását immár a Szovjetunió biztonságát fenyegető lépésként értékelve elutasította, látható, hogy a kérdést a szovjet diplomácia ismét aduként, saját alkupozícióinak javítására használta fel. Határozott lépésével ugyanis Moszkva egyfelől demonstrálta eltökéltségét, és növelte az általa Finnországra gyakorolt közvetlen nyomást, másfelől – a svédek visszariasztásával – rendkívüli mértékben megnehezítette a finn külpolitika dolgát legfőbb törekvésének elérésében, hogy a skandináv orientációval lazítson Moszkva szorításán, és hogy egy semleges blokkhoz tartozással növelje országa mozgásterét.

Helsinki és Stockholm döbbenetének okát a svéd és finn diplomácia téves helyzetértékelésben kell keresnünk. Aarne Wuorimaa berlini finn és Wipert von Blücher helsinki német követ aalandi tárgyú jelentései nyomán pontos képet alkothattunk a balti térség biztonságpolitikai viszonyainak az első világháború után bekövetkezett jelentős átalakulásáról. A krími háborút lezáró 1856-os párizsi békeszerződéstől az első világháborúig a svédek és finnek fő célkitűzése annak a megakadályozása volt, hogy Oroszország Svédország ellenében kihasználhassa az Aaland-szigetekben rejlő geopolitikai lehetőségeket.¹⁹ A 30-as években viszont a Népszövetség kudarcainak és a Szovjetunió viszonylagos passzivitásának légkörében a svéd és a finn törvényhozásban az a nézet vált uralkodóvá, hogy immár *Németország* ereje és dinamizmusa az aalandi probléma megítélését befolyásoló legfontosabb tényező.²⁰ Hogy ez a helyzetértékelés a szociáldemokrata többségű finn és svéd törvényhozásban a katonai vezetés és a jobboldali pártok intelmei dacára még 1939-ben is tarthatta magát, több okra vezethető vissza. A nézet széles körű elfogadottságát *pszichológiai tényezők* is motíválták. Ezek egyike, hogy a baloldali pártok kétségtelenül jóval érzékenyebben reagáltak a nemzetközi szélsőjobboldal felől mutatkozó veszélyekre, mint egy hozzájuk történeti-lélektani okokból közelebb álló, baloldali retorikájú (bár épp-úgy önkényuralmi) rendszer fenyegetéseire. Ennél is nagyobb mértékben járultak hozzá a két ország hagyományos ellenséggképének elhomályosulásához a gazdasági felemelkedését rendkívüli gyorsasággal politikai sikerekre és területi gyarapodásra váltó Németország diplomáciai, illetve katonai lépései. Szélesebb nemzetközi összefüggésben vizsgálva pedig látható, hogy a megbékítési politika München utáni látványos kudarca a Szovjetuniót elfogadhatóbb partnernek tüntette fel a Nyugat szemében.

A Németország elleni francia–brit–szovjet közeledés azonban csak látszólag érintette kedvezően a balti térség nyugalalmát, a német–orosz szembenállás közt hagyományosan a semlegességre alapozó svéd, illetve finn külpolitika esélyeit. A svéd és

a finn diplomácia hibás helyzetértékelésének közvetlen, *gyakorlati okai* arra vezethetők vissza, hogy

1) mindkét kormány alábecsülte a Molotov képviselte új szovjet erőpolitika eltökéltségét;

2) Stockholmban és Helsinkiben számításba vették ugyan annak az eshetőségét, hogy „a közép-európai barriére összeomlása után a Szovjetunió Finn-, Észt- és Lettországot [...] északi védőbástyá[já]nak tekinti”, s előbb-utóbb jogot formál magának a terület ellenőrzésére,²¹ *mégsem ismerték fel a Szovjetunió balti térségre vonatkozó biztonsági igényeinek az angol-francia-szovjet együttműködésben betöltött valós szerepét.* Moszkva ezek teljesítését kezdettől *elválaszthatatlannak* tartotta az eredetileg csak Lengyelország és Románia biztonságát garantálni szolgáló egyidejű, de nem kölcsönös katonai kötelezettségvállalásra tett angol-francia javaslatról.

Svéd- és Finnország érdekei azt kívánták, hogy a térség hatalmi viszonyaiban a Népszövetség súlytalanná válása és Németország növekvő aktivitása ellenére se következzen be radikális változás. A túlzott német dominancia megakadályozása érdekében tehát úgy kellett támogatniuk az angol-francia-szovjet közeledést, hogy közben saját lokális érdekeik ne sérüljenek, de ne is verjenek újabb éket a Baltikumra vonatkozó szovjet biztonsági követelések miatt amúgy is akadozó angol-francia-szovjet tárgyalások csikorgó fogaskerekei közé. A Stockholmból és Helsinkiből nézve rendkívül körültekintően előkészített, a térség hatalmainak érdekeit értelmezésük szerint nem sértő aalandi együttműködés azonban Moszkvából szemlélve éppen ezzel fenyegetett.

Stockholm és Helsinki illúzióit Molotov már említett május 31-i beszédének azon megjegyzései foszlatták szét végleg, melyekkel a népbiztos hangsúlyozta: „Ezek a szigetek több mint száz éven keresztül Oroszországhoz tartoztak [...], s itt az 1921-es konvenció alapján Svédországnak nincsenek privilégiumai.” [Sőt] „ami azt illeti, a szigetek remilitarizálása a Szovjetunió érdekeire sokkal nagyobb befolyással van, mint Svédorszáგéira.”²² A fenti összefüggésben tehát azt a finn törekvést, hogy a Finnországot Skandináviához fűző szálakat az Aaland-terven keresztül még szorosabbra vonja, a Kremlben a szovjet biztonsági zónából való kitörési kísérletként, az ehhez adott svéd támogatást pedig a Szovjetunió elleni rendkívül barátságtalan gesztusként értékelték. Stockholm támogatása Moszkva lépései ellenében valóban megkeményíthette volna a finnek ellenállását. Ezért a szovjet külügyi vezetés arra törekedett, hogy a nagyhatalmi konszenzussal megvalósítandó aalandi együttműködés szalmaszálát szinte a fuldokló utolsó nekirugaszkodásával megragadni kívánó, számára „hazai területnek” számító Finnországot leválassa Svédországról. Majszkij és Molotov május végi fellépésükkel tulajdonképpen ebben a vonatkozásban tették próbára a skandináv kooperáció erejét. Stockholm június 2-án meg is hátrált, ami jelezte, hogy a szovjet erőfeszítés nem volt hiábavaló.

Az angol-francia-szovjet kooperáció ingatag talapzatán a balti-tengeri szovjet biztonsági igények nem teljesülhettek. Az emiatt keletkezett újabb rés viszont kiváló kapaszkodót kínált a megbékítési politikából már szinte minden eredményt kiszajtoló Németország számára. Az elé táruló lehetőséget Berlin azonnal ki is használta. Miután érzékelte a moszkvai angol-francia-szovjet tárgyalások augusztus 21-i utolsó fordulójának kudarcát, azonnal lépett Moszkva felé. A két nappal később aláírt német-szovjet megneemtámadási szerződés titkos záradéka megadta azokat a biztonsági garanciákat, melyekre Sztálinnak szüksége volt, a német kormány számára pedig szabad utat biztosított Lengyelország megtámadásához. E megállapodással a zsebében Molotov többé nem kényszerült arra, hogy kesztyűs kézzel bánjon a minden apró

szigethez továbbra is csökönyösen ragaszkodó, folyvást országuk semlegességét hangoztató, ám Stockholm meghátrálása után svéd katonai segítségre már nem számítható finnekkel. Moszkva türelme elfogyott, s hamarosan a hagyományos orosz birodalmi biztonságpolitika eszközeihez nyúlt: erőszakkal szerezte meg magának a saját biztonsága szempontjából fontosnak ítélt területeket. Önkényes lépésével azonban a Szovjetunió Németország felé taszította Finnországot, amely így utóbb, 1941-től valóban a Szovjetunió ellen támadó német csapatok felvonulási területévé vált. A Kreml tehát éppen azt a veszélyt idézte elő, amelyet elkerülni kívánt.

A medve markában. „Konkrét politikai kérdések”

Az 1939. augusztus 23-i német–szovjet meg nem támadási szerződés megkötése eleinte nem keltett pánikot Finnországban. Épp ellenkezőleg, az emberek többsége abban bízott, hogy a két nagyhatalom megegyezésével javultak a skandináv-balti térség békeesélyei. Ezt a hamis bizakodást Schulenburg moszkvai német követ 1939. augusztus 30-án – a Lengyelország elleni német hadművelet megindulása előtt két nappal (!) – finn kollégájának adott nyilatkozata is alátámasztotta. Eszerint a szovjet–német megbeszéléseken Finnországot érintően semmiféle befolyási övezetről nem esett szó.²³

1939. szeptember 6-án, a Lengyelország elleni háború ötödik napján küldött helyzetelemzésében Matuska stockholmi magyar követ is hasonlóan nyilatkozott. Ám Boheman vezértitkár általa idézett szavai már némi kételyről árulkodnak: „A brüsszeli és oslovi konferenciák nyomán különösen az északi államokban az a felfogás alakult ki, hogy a német–orosz pactum megkönnyíti a semlegességük megőrzését, mert a keleti tenger nem lesz hadszíntér. Boheman vezértitkár azonban odanyilatkozott, hogy ez a könnyebbség bizonyossággal csak a háború kezdetén áll fenn, amíg biztosra vehető, hogy az oroszok nem mozdulnak.”²⁴

A Szovjetunió Lengyelországgal szembeni katonai támadása (1939. szeptember 17.), valamint a balti államok függetlenségét a rájuk kényszerített kölcsönös segítségnyújtási szerződésekkel (1939. szeptember 28.: *Észtország*; október 5.: *Lett-ország*; október 11.: *Litvánia*) csorbító szovjet nyomás azonban arról győzhette meg az északi államok vezetőit, hogy a viharos gyorsasággal egymást követő események egységes forгатatókönyv szerint zajlanak, és csupán idő kérdése, míg Finnország is terítékre kerül.

A Molotov–Ribbentrop paktum titkosszolgálati forrásokból időközben már megismert²⁵ titkos záradékában és a szovjet–észti „segítségnyújtási” szerződés Finnország biztonságát különösen hátrányosan érintő néhány kitételében (melyek a szovjet Balti Flotta számára lehetővé tették Dagö és Osel szigetének, valamint Tallinn és Paldiski kikötőjének használatát) a finn vezetés a cári idők balti védelmi tervének újjászületését ismerte föl. Így világossá vált számára a helyzet súlyossága. Ilyen előzmények után érkezett Helsinkibe 1939. október 5-én a szovjet felkérés a „háború miatt megváltozott nemzetközi helyzetre való tekintettel bizonyos konkrét politikai kérdések megvitatására”.²⁶

A rendkívül kedvezőtlen körülmények között újra lépéskényszerbe került finn kabinet egyik legtapasztaltabb, oroszul is kiválóan beszélő politikusát, az egyébként Stockholmban nagyköveti posztot betöltő Juhani Paasikivit jelölte ki a Moszkvába induló delegáció élére. Eközben csendben mozgósítva szinte teljes haderejét, legütőképesebb alakulatait a legveszélyeztetettebb keleti és déli határszakaszokon vonta össze.

A finnek amúgy sem könnyű tárgyalási pozícióját jelentősen rontották Moszkva sorozatos külpolitikai és katonai sikerei. 1939 nyár végén a Vörös Hadsereg a japánok felett Halhin-Golnál önbizalomnövelő – az 1904–1905-ös orosz–japán háború kudarcát feledtető – győzelmet aratott. Ilyen siker volt a svéd–finn védelmi kezdeményezés eredményes megtorpedózása, a Molotov–Ribbentrop paktum megkötése, a balti államok folyamatban lévő szerződéses elkötelezése, elsősorban pedig a Lengyelország keleti része feletti közvetlen befolyás megszerzése. Mivel a számára kedvezően alakuló események okozta helyzeti előny maximális kiaknázását Moszkva a lélektani nyomás eszközeivel is elő akarta segíteni, az október 12–14. közti szovjet–finn tárgyalások első napján maga Sztálin is megjelent. A Paasikivi elé terjesztett szovjet javaslatok az alábbiak voltak:

1. Szovjet–finn kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötése.
2. A hankói (Hangö) kikötő, illetve a Lappohja-öböl 30 évre szóló bérbeadása szovjet haditengerészeti bázis számára, melynek ötezer (!) fős őrségét egy gyalogezred, egy harckocsi-zászlóalj és repülőszázadok alkotnák.
3. A Finn-öböl egyes szigeteinek átadása.
4. A Koivisto–Lipola–Rajajoki–karél tengerpart alkotta nagyjából háromszög alakú terület átengedése Leningrád biztonságának megerősítése céljából.
5. A Karél-földszorosan lévő erődítmények lerombolása az új határ mindkét oldalán.
6. A Petsamótól (Pecsenga) északnyugatra a Barents-tengeren fekvő Kalastaja-félsziget nyugati felének átadása.²⁷

A fentiekért cserébe a Szovjetunió egy jóval értéktelenebb, kb. 5530 négyzetkilométeres,²⁸ jórészt lakatlan, erdős, mocsaras, kelet-karéliai területet kínált fel. Az ellentételezés részeként ismét megpendítette az Aaland-szigetek katonai megerősítésének kérdését is. Igaz, ezt Moszkva ezúttal ahhoz a feltételhez kötötte, hogy abban semmilyen más ország, így Svédország sem vehet részt.

A „konkrét politikai kérdések megvitatására” a medve barlangjába érkezett Paasikivi a ránehezedő szovjet lélektani nyomás ellenére határozottan képviselte hazája érdekeit. A szovjet fél javasolta, az 1932-ben aláírt, s 1944-ig érvényes kölcsönös segítségnyújtási szerződést felváltani hivatott, roppant kétes értékű garanciaszerződés megkötését azzal az indokkal utasította vissza, hogy a dorpati szerződés és az 1922-es szovjet–finn határegyezmény még mindig érvényben lévő kitételei kellő garanciával szolgálnak a Szovjetunió északnyugati határainak biztosítására. Tisztában volt azzal, hogy a Szovjetunió által javasolt kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása Helsinkinél Moszkva melletti túlzott kötelezettségvállalásával járna együtt, ami összeegyeztethetetlen Finnország semlegességi politikájával. A „szovjet mintájú” segítségnyújtás éppen azokban a napokban szerzett baltikumai tapasztalatai pedig bárkit meggyőzhettek róla, hogy az óvatosság helyénvaló.

A Szovjetunió által hangzatosan felkínált, s a Kreml számára jelentős propagandaértékkel bíró területcsere nem kárpótolta volna Finnországot a szovjet javaslatok elfogadásával járó hátrányokért. A Helsinkitől mindössze 80 kilométerrel nyugatra fekvő Hankóban állomásozó több ezres, a Balti Flotta erejére is támaszkodó szovjet helyőrség ugyanis súlyos fenyegetést jelentett volna a Karél-földszoros lerombolásra ítélt védművei nélkül szinte védhetetlen Finnország függetlenségére. Nincs tehát semmi rendkívüli abban, hogy a szovjet–finn tárgyalások első őszi fordulója megállapodás nélkül ért véget.

A stockholmi értekezlet

A lengyelországi tragikus eseményeket és a balti térség fejleményeit fokozódó aggodalommal figyelő Finnország növekvő külpolitikai aktivitással igyekezett megőrizni egyre szűkülő diplomáciai mozgásterét. Blücheren,²⁹ a finnekkel szimpatizáló helsinki német követen, a skandináv államfőkön és Roosevelttel amerikai elnökön át a finn diplomácia minden követ megmozgatott, hogy az orosz követeléseken enyhítsen. Hasztalan. Németország kezét kötötte a megnehtámadási szerződés,³⁰ Amerika messze volt, a skandináv államok fellépése pedig „az Egyesült Államok árnyékában történt, és a világeért sem kollektív formában, hanem egyenként, külön-külön. E démarche-oknak [...] semmi pozitív következménye nem volt, s azokat a szovjet kormány egyszerűen tudomásul vette.”³¹

Az északi államfők és külügyminiszterek V. Gusztáv svéd király kezdeményezésére Stockholmba összehívott értekezletére a szovjet–finn tárgyalások szünetében került sor. „Az összejövetelre impulzust Finnország [...] veszélyeztetett helyzete adott.”³² Fő célja az volt, hogy demonstrálja az északi államok jogát semlegességük megőrzéséhez, s hogy a további nehéz tárgyalásoknak elébe néző Helsinkinek *erkölcsi* támogatást nyújtson.

Hogy egy szovjet–finn fegyveres konfliktus esetén miért nem ígértek az északi államok aktív katonai támogatást Helsinkinek, azt a korabeli szakértő a következőképpen magyarázza: „... nem szabad szem elől téveszteni, hogy az északi államok nem képeznek semmiféle értelemben sem vett, de legkevésbé katonai szövetséget, s együttműködésük lényege egy a közös érdekek felismerésén alapuló békés munka. Ennek pedig megvannak a maga határai... [pl.:] 1) Hosszú időn keresztül hallottuk, hogy a svédek és finnek közös egyetértéssel meg fogják erősíteni az Åland-szigeteket. (Sic!) Csak az orosz ellenvetésnek kellett elhangzani, s a kérdésben kevésbé érdekelt Svédország takarodót fűjt, s még a törvényjavaslatot is visszavonta a képviselőházban. – 2) Amikor a Németország részéről felajánlott megnehtámadási szerződések kerültek a napirendre, Dánia érdekének megfelelőleg helyesebbnek látta a külön utat választani. Az északi államok szolidaritása tehát csak addig funkcionál zavartalanul, amíg nincs semmi baj. Az első és fő szempont azonban mindig az önérdék marad.”³³ Az északi államok katonai felkészületlenségét, és a lengyel szövetségét a bajban „csúfosan benne hagyó”³⁴ paradox angol magatartás tanulságait figyelembe vevő önérdék pedig, a hagyományos északi semlegesség fenntartásán túl, valóban csak a Finnország melletti *erkölcsi* kiállást tette lehetővé.

Az 1939. október 23–november 13. közti szovjet–finn tárgyalások

Az október 23-án kezdődő szovjet–finn tárgyalássorozat újabb fordulójára Paasikivit már Väinö Tanner, a szintén tapasztalt, külügyekben járatos finn pénzügyminiszter is elkísérte. Az előző tárgyalások tapasztalatainak levonása után a delegációk eleve kompromisszumos javaslatokkal érkeztek a megbeszélések színhelyére. Az ülések során némiképp közeledtek is egymáshoz az álláspontok, ám a tárgyalódelegációk ezúttal sem jutottak el a három súlyponti kérdés 1) a *hanko/hangői szovjet flottabázis problémája*; 2) a *Karél-földszoroson át vezető új határvonal nyomvonalának kérdése*,

illetve 3) a Moszkva által javasolt kölcsönös védelmi szerződés megkötése megnyugtató rendezéséhez.

Hangő kérdésében a finn delegáció nemcsak az október 23-i, hanem az azt követő két tárgyalási fordulón sem mutatkozhatott engedékenynek. A hely közelsége folytán ugyanis az ott állomásozó idegen fegyveres erő komolyan veszélyeztette volna a finn főváros katonai biztonságát. Másrészt az öseli és a dagói orosz katonai bázisokkal átellenben fekvő kikötő megerősítése „a Balti-tenger korlátlan uraivá [tette volna] az oroszokat”.³⁵ A hangői flottabázis ezenkívül Finnország legfontosabb exportkikötője, a finn flotta legjelentősebb horgonyzóhelye és gyakorlóbázisa volt, melynek birtoklása révén Moszkva közben négyezer fősre szűkíteni javasolt helyőrségével is könnyedén ellenőrzése alatt tarthatta volna a Finnország számára életbevágóan fontos Helsinki–Stockholm közti hajóforgalmat. Ez pedig önmagában is teljesen illuzórikussá tette volna Finnország biztonságát.³⁶

A Karél-földszoros dolgában ezúttal mindkét fél jóval kompromisszumképebbnek mutatkozott. Ám mégsem született megegyezés, mert az új határt Rajajokitól mintegy 13 km-nyire északnyugatra meghúzó és egy kb. 70 négyzetkilométeres terület átengedését lehetővé tevő finn javaslat a Szovjetunió számára túl kevésnek bizonyult. A finnek viszont a határt a javaslatukhoz képest északnyugat felé több mint 70 km-rel, északi irányban pedig mintegy 30 km-rel, a Koivisto–Kuolemajarvi–Lipola vonalra kitolni kívánó szovjet követelés találták túlzónak, s így elfogadhatatlannak.³⁷

A Finn-öböl szigeteinek kérdésében közeledtek az álláspontok. Finnország Suursaari szigetéről továbbra sem volt hajlandó lemondani, a többi sziget vonatkozásában azonban nem zárkózott el a kompromisszumos megoldástól. Ezt nem utolsósorban azért tette, mert ahogy azt egy alkalommal Mannerheim marsall is kifejtette, komoly konfliktus esetén úgysem lett volna mód megvédésükre.

Finnország ezenkívül hajlandó lett volna az 1932-es meg nem támadási szerződés olyan értelmű kiegészítésére is, hogy a két fél ne csak egymás megtámadásától, hanem a másik ellen fellépő agresszor támogatásától is zárkózzon el. Megállapodás azonban ezúttal sem született. A finn delegáció hazatért, hogy az új helyzetnek megfelelően javaslatokat dolgozzon ki a tárgyalások következő fordulójára. Az események azonban hamarosan váratlan fordulatot vettek.

Az október 31-én ismét Moszkvába tartó finn tárgyalóküldöttség döbbenetén értesült Molotovnak a Szovjetunió Legfelső Tanácsában aznap elmondott beszédéről, melyet a moszkvai rádió tett közzé. Ebben a népbiztos részletesen kitért a Szovjetunió Finnországgal szemben támasztott követeléseire. Miközben azzal vádolta a finneket, hogy más állam(ok) befolyására cselekszenek, hangsúlyozta, hogy a Szovjetuniónak nemcsak joga, hanem *kötelessége* is a Finnországgal csaknem megegyező népességű Leningrádot – akár nagyon komoly lépések megtétele árán is – megvédeni.³⁸ Nyilvánvaló volt, hogy udvariatlan lépésével Moszkva célja az volt, hogy mindkét fél diplomáciai mozgásterének tudatos szűkítésével a számára kedvező megoldás kierőszakolásig fokozza a finnekre nehezedő nyomást.

A kialakult rendkívül kényes helyzet megvitatására összeülő finn kormány még delegációja visszahívásának gondolatát is fontolóra vette. Az immár nyílt katonai fenyegetést alkalmazó Moszkvával szemben minimálisra csökkentek egy kölcsönösen elfogadható megállapodás elfogadásának esélyei. Helsinki azonban ezt az esélyt sem akarta elszalasztani. Azt a látszatot sem kívánta alátámasztani, hogy Finnország macacssága juttatta holtpontra a tárgyalásokat, hiszen ez Moszkva malmára hajtotta volna

a vizet. Paasikivi és Tanner tehát folytatta útját, s megkísérelte hazáját kiszabadítani a halálos szorításból.

November 3-án ismertetett memorandumában a finn kormány ismételten hitet tett semlegességének fenntartása mellett. Ám kifejezte készségét a szovjet biztonsági igények bizonyos, korlátozott területi koncessziók melletti kielégítésére is. Az ellentétek feloldása érdekében Helsinki most már hajlandó lett volna az északi Kalastaja-félsziget feladására; a Finn-öböl több kis szigetének átengedésére és Suursaari (Hogland) biztonságának közös garantálására, valamint a Karél-földszoroson húzódó határvonal Leningrádtól északnyugatra eső szakaszának az október 23-án javasoltnál nagyobb mértékű, a Vammeljoki–Lintulanjoki–Kaukjärvi vonalig történő hátravonására. Sztálin személyes nyomására és Molotov fenyegetőzéseire³⁹ a finn küldöttség maximális engedményként beleegyezett volna Suursaari déli részének átadásába és szovjet katonai megerősítésébe is. Hangö és a Lappohja-öböl bérbeadásával, illetve a Karél-földszoros erősítéseinek („Mannerheim-vonal”) lerombolásával kapcsolatban azonban Paasikivi és Tanner továbbra is hajthatatlan maradt. A november 12-re kialakult teljes pathhelyzetet Molotov egy utolsó, egyébként békülékeny hangvételű írásos javaslattal próbálta meg kimozdítani a holtponton. Felvetését azonban – Hangö vagy legalább a Hangőtől keletre fekvő szigetek *eladását* vagy elcserélését – másnap a finn küldöttség a már ismert okok miatt kénytelen volt visszautasítani.

Amikor november 13-án a tárgyalóasztaltól felálló finnek kifejezték reményüket, hogy a következő fordulón megegyezés születik majd, nem kaptak választ. A Szovjetunió baljós hallgatása azonban nem tartott sokáig. November 26-án a szovjet külügyminisztérium tiltakozó jegyzéket juttatott el Aarno Yrjö-Koskinen nagykövethoz, melyben azzal vádolta Finnországot, hogy Mainila közelében tüzéséggel lőtték a határ orosz oldalát, s az incidens négy szovjet katona életét oltotta ki. Az eset megismétlődését elkerülendő, Moszkva követelte, hogy Finnország 25 kilométerrel vonja vissza csapatait állásaikból. Helsinki válaszában támogatta a csapatok *kölcsönös* hátravonását, és javasolta az eset kivizsgálását. Moszkva azonban mindkét finn javaslatot visszautasította. Másnap felmondta a megneemtámadási szerződést, majd 29-én este megszakította diplomáciai kapcsolatait Finnországgal. November 30-án hajnalban pedig, a bevált határincidens-foratókönyv következő lépéseként, nagy erejű, hadüzenet nélküli légi és szárazföldi támadást indított szomszédja ellen.

Finnország – a többi balti államhoz hasonlóan – egy feje fölött megkötött alku tárgyává lett.

Utószó

1939. november 26-án vasárnap délután, még a moszkvai jegyzék kézhezvétele előtt a finn kormány értesült arról, hogy aknavetőből hét lövést adtak le Mainila irányában a Finnországot a Szovjetuniótól elválasztó Rajajoki folyó túlsó, szovjet oldalán. Finn mérések szerint a lövéseket a becsapódási pontoktól számított két km-es távolságból, szovjet területen adták le. Ebben a körzetben finn tűzérési eszközök nem voltak, mert azokat – éppen egy esetleges szovjet provokáció esélyeit csökkentendő – az előrelátó Mannerheim utasítására már korábban lőtávolságon kívülre vonták vissza.

Helsinki november 30-i bombázásakor a szovjet tömegtájékoztató az állította, hogy egy humanitárius akció keretében kenyeret szórnak le a finn főváros rászoruló lakosságának. A „segélyakció” égből aláhulló, finn akasztófahumorról „Molotov-

kosaraknak” nevezett áldásait a finnek ugyancsak tüzes ajándék, a később Molotov-koktélnak elkeresztelt lángoló benzinespalack formájában viszonzították a határon „áttévedő” szovjet harckocsik személyzetének.

Jegyzetek

- ¹ *Jakobson, Max*: The Diplomacy of the Winter War. An Account of the Russo-Finnish War, 1939–1940. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1961, 14.
- ² *Font Márta–Szvák Gyula–Niederhauser Emil–Krausz Tamás*: Oroszország története. Budapest, 1997, Maecenas, 234.
- ³ Az 1932-es meg nem támadási szerződés első pontja szerint a két ország megerősítette a dorpat-i szerződésben elfogadott határokat, s kölcsönösen kötelezettséget vállalt arra, hogy nem lép háborúba a másik ellen. A szerződés második és harmadik pontjában a szerződő felek arra is elkötelezték magukat, hogy semlegesk maradnak, ha egyikőjüket megtámadná, és nem kötnek szerződéseket más, az egyikükkel szemben ellenségesen viselkedő hatalommal. (*Tillotson, H. M.*: Finland at Peace and War. 1918–1993. Michael Russel, 1993, 109.)
- ⁴ *Tillotson*: i. m. 110.
- ⁵ *Wuorinen, John H.*: A History of Finland. New York and London, 1965, Columbia University Press, 311.
- ⁶ *Tillotson*: i. m. 114.
- ⁷ Egy 1919-es népszavazáson az összeszámlált 10 196 szavazatból 9735, azaz a lakosság több mint 95%-a a szigetek Svédországgal történő egyesítése mellett foglalt állást. (*Abrahamsen, Samuel*: Sweden's Foreign Policy. Washington, D.C., 1957, Public Affairs Press, 19.)
- ⁸ A konvenció értelmében tilos volt a szigetek mindennemű katonai célú felhasználása. Finn csapatok is csak a belső rend fenntartása érdekében tartózkodhattak a helyszínen. Katonai repülőgépek nem szállhattak le a szigetek területén, az őket övező vizeken pedig szigorúan korlátozták a haditengerészeti tevékenységet. Finnország „csak a szigetek elleni váratlan támadás esetén” (7/II. cikkely) kapott felhatalmazást az aalandi vizek elaknásítására és – a konvenciót aláíró többi hatalom beavatkozásáig – egyéb szükséges védelmi műveletek elvégzésére. A konvenció határozatai gyakorlati érvényesítésének mikéntjéről pedig (7/I. cikkely) egy vagy több aláíró hatalom javaslata alapján a Népszövetség Tanácsa volt jogosult dönteni. (Documents on German Foreign Policy, 1918–1945 Series D (1937–1945). Vol. VI. *The Last Months of Peace*. March–August, 1939. United States, Government Printing Office, Washington 1956. [a továbbiakban: DGFP D/VI.] No. 145, 180.)
- ⁹ *Tingsten, Herbert*: The Debate on the Foreign Policy of Sweden. 1918–1939. London 1949, Oxford University Press, 243.
- ¹⁰ 1938. augusztus végén az aalandi Landsting (helyi parlament) delegációt küldött Stockholmba és Helsinki-be, melynek tagjai kifejezték a szigetek lakóinak a finn és a svéd kormány remilitarizációs tervei feletti aggodalmát. Az aalandiak a későbbi tárgyalások során is következetesen felléptek minden, az 1921-es konvenció módosítását jelentő javaslat ellen, 1939. április 18-án pedig petíciót intéztek a Népszövetség Tanácsához a szigetek status quójának fenntartása érdekében.
- ¹¹ Documents on German Foreign Policy, 1918–1945. Series D (1937–1945), Vol. V. *Poland; The Balkans; Latin America; The Small Powers*, June 1937–March 1939. United States, Government Printing Office, Washington 1953. (a továbbiakban DGFP D/V) No. 452, 600.
- ¹² DGFP D/VI. No. 145, 182–183. és *Tingsten, Herbert*: The Debate on the Foreign Policy of Sweden 1918–1939. Oxford University Press, London 1949, 254.
- ¹³ Magyar Országos Levéltár, K 63. a Külügyminisztérium Politikai Osztálya (a továbbiakban: MOL Küm. pol.) 286. csomó 31. tétel – 1940. „Az 1939. évi svéd összefoglaló politikai jelentés”, Stockholm, 1940. január 31., 207.
- ¹⁴ DGFP D/VI. No. 312, 402.
- ¹⁵ Uo. No. 145, 108.
- ¹⁶ Lásd pl. *Dimitrov, Georgi*: A munkásosztály a fasizmus ellen. Beszéd a Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusán. Szikra, Budapest, 1949, 7.
- ¹⁷ *Churchill, Winston S.*: A második világháború. I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995., 126.
- ¹⁸ *Jakobson*: The Diplomacy of the Winter War. 83.
- ¹⁹ DGFP D/V. No. 458, 607–608.
- ²⁰ Uo.

- ²¹ MOL. Küm. pol. K 63. 286. csomó 31. tétel – 1939. „Svéd hivatalos nyilatkozat az angol–orosz tárgyalásokról.” Stockholm, 1939. július 15. 54.
- ²² *Jakobson*: The Diplomacy of the Winter War. 75.
- ²³ Documents on German Foreign Policy, 1918–1945 Series D (1937–1945), Vol. VIII. *The War Years*, September 4, 1939 – March 18, 1940. United States Government Printing Office, Washington, 1954 (a továbbiakban: DGFP D/VIII.) No. 223, 248.
- ²⁴ MOL. Küm. pol. K 63. 286. cs. / 31. t. Stockholm, 1939. szeptember 6. p.144/b; DGFP, D/VIII., No. 225–228, 250–252. l. és uo: No. 240, 267. l.
- ²⁵ *Tillotson*: i. m. 115.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ *Packard, Jerold M.*: Neither Friend Nor Foe. The European Neutrals in World War II. Maxwell Macmillan International, New York, Oxford, Singapore, Sydney, 1992, 95.
- ²⁸ Uo. 95.
- ²⁹ DGFP D/VIII., No. 223, 248.
- ³⁰ Uo. No. 240, 267.
- ³¹ MOL Küm. pol. K 63. 286. csomó 31. tétel. Stockholm, 1939. október 17. Matuska: „Helyzetkép a skandináv államokban uralkodó hangulatról, különös tekintettel a finn–orosz feszültségre. A skandináv államok démarche-a Moszkvában. Az északi államfők összejövétele Stockholmban. 140/b. l., illetve K 63. 286. csomó 31. tétel. Helsinki, 1939. október 21. Török Béla helsinki követ jelentése: „A négy északi állam stockholmi találkozása”. 11/b. l.
- ³² Uo. Stockholm, 1939. október 24. 128/b l. Matuska: „Az északi államfők stockholmi értekezlete. Az államfők rádióbeszédai. Hivatalos communiqué. Lelkes tüntetés Finnország mellett. A semlegesség és békeszeretet kihangsúlyozása.”
- ³³ MOL Küm. pol. K 63. 286. cs. / 31. t. Stockholm 1939. október 24. 137/b. l.
- ³⁴ Uo. 1939. október 17. 140. l.
- ³⁵ Uo. 1939. október 24. 128/b. l.
- ³⁶ Uo. 1939. november 4. 126. l. Matuska: „Az orosz–finn követelések jelentősége a skandináv államok biztonsága szempontjából. Az északi államoknak nincsen közös védelmi blokkja.”
- A hangői szovjet flottabázis kérdésének további vetülete, hogy a probléma Finnországon túl természetesen Stockholmot is érintette, hiszen Hangö mögött húzódott Finnország legistsztabban svédek lakta területe. Így a stockholmi szigetvilágtól 200 kilométerre fekvő orosz flotta- és repülőbázis Svédország szempontjából is komoly veszélyforrást jelenthetett. Ez a veszélyérzet fontos szerepet játszott abban, hogy Stockholm a Finnországot ért szovjet támadás után rendkívüli erőfeszítéseket tett szomszédja megsegítésére (hadfelszerelés, hadianyag, önkéntesek küldése, diplomáciai támogatás). Mindezt még hangsúlyosabbá is tette azáltal, hogy a háború kirobbanása után nem nyilvánította magát semlegesnek, csupán hadat nem viselő félnek.
- ³⁷ *Wuorinen, John H.*: Finland and World War II. 1939–1944. New York, 1948, The Ronald Press Company, 57.
- ³⁸ *Tillotson*: i. m. 117.
- ³⁹ Molotov már november 3-án így nyilatkozott: „Úgy tűnik, mi, civilek ennél többet már nem tehetünk. Immár a hadseregen a sor, hogy megtegye a magáét.” *Wuorinen*: i. m. 1948. 59.

A polgárjogot a középkorban két szempont alakította: a római jog, amely a Római Birodalom felbomlása után is érvényben maradt, főleg délen. A 12. században újabb virágzásnak indult, a Justinianus-törvénykönyv újrafelfedezésének köszönhetően. Másrészt a szokásjog, amely a feledésbe merült római jogot helyettesítette, s a római jog újrafelfedezése után is érvényben maradt északon.

A római jog szerint minden a nő természeténél fogva alárendelt a férfinak. Semmilyen szerepet nem játszhatott a politikai életben, és semmilyen adminisztratív tisztséget nem tölthetett be. A római családban minden élőlény az apa tekintélyuralma alatt állt, ő döntött arról, hogy a leánycecsemőt életben hagyja-e vagy sem¹³ – egy családban általában az elsőszülött leánycecsemőt hagyták életben, a többire pusztulás várt. A leánygyermek önálló keresztnévvel nem rendelkezett, életben hagyása esetén örök hállával tartozott apjának, élete fölött az apa rendelkezett, házastársát apja választotta ki, házasságtörés esetén csak apjának volt joga megbüntetni (vagyis megölni), férjének csak a szerető megölésére volt joga. Az apa tekintélyuralmát a lány házassága esetén a férj vette át.

A Justinianus-törvénykönyv hatására – mely figyelembe veszi a kialakult szokásokat – a férj feleség fölötti hatalma megszűnt, a nagykorú lányok javaik fölött szabadon rendelkezhetek, és szabadon választhattak férjet, de cselekvési szabadságukat erősen megszabta a kettős erkölcs: a szerényebb körülmények között élő nők egyetlen lehetősége az előmenetelre az ágyasság – már ha megtetszettek gazdag uruknak.

A germán jogban a legerősebb kapocs a rokoni kötelék, melybe a nőág is beletartozott. Az öröklési jogok a fiú utódot részesítették előnyben. A nőket megbecsülés illette mint feleségeket és anyákat. A szüzesség a lányok számára kötelező volt, házasságtörés esetén a bűnös nőre megkorbácsolás és élve eltemetés várt.

A házassági jogokat illetően többfajta együttélés létezett: házasság vásárlás által (Kaufehe), nőrablás (Raubehe), kölcsönös egyetértéssel kötött házasság (Friedelehe) – a kölcsönös egyetértés a völgeány és menyasszony szüleinek kölcsönös egyetértésére vonatkozott. A hitvest társnak tekintették, a nász elhálása után az ifjú asszony házassági ajándékot (Morgengabe) és hozományt kapott. Ha a leendő hitves király vagy vezér volt, semmit sem kellett ajándékba adnia. A leánygyermeket ingóvagyonként kezelték, sorsa a legközelebbi férfirokontól függött. A germán nők nem örökölhettek, nem lehettek tulajdonosok, de az 5. század végére a menyasszonyért járó díj hozománnyá vált, mellyel a hitves részben vagy teljesen rendelkezhetett.

A kereszténység hatására a nők nem valakihez viszonyítva (leánya, felesége, anyja valakinek), hanem individuumként tekintették magukat, funkcionálisan egyenlők voltak a férfiakkal: az Apostolok cselekedetei alapján lélekkel bíró teremtmények, akiknek a lelki tökéletesedésre való képességük éppen olyan, mint a férfiaké.¹⁴ A frank államban csak a 8. század második felétől befolyásolta a családok életét a kereszténység. A primitív egyházban a nő szerepe és befolyása döntő volt: ő volt az új hit támasza, ő térítette meg pogány férjét, megkereszteltette gyermekeit, templomokat emeltetett, monostori iskolákat alapított. Szent Klotild¹⁵ 493-ban ment hozzá I. Klodvighoz, aki akkor még pogány volt. Klotild szüntelenül kérte férjét, hagyjon fel a bálványimádással, és fogadja el az egy igaz Istent. Klodvig fogadalmat tett, hogy ha megnyeri az aleanokkal vívandó csatát, akkor így tesz. Az ütközetben Klodvig győzött. Férje halála után Klotild Tours-ba vonult vissza, ott híressé vált kegyes élete, az egyház iránti nagylelkűsége és jótekonysága révén.

A kereszténység védte a monogám házasság szentségét. De az apostolok sem voltak mentesek az előítéletektől: a nőknek tilos volt nyilvánosan beszélni, tanítani vagy bármely tekintélyt gyakorolni. Ugyanakkor a nők esélyegyenlőséget kaptak a mártíromságban, s ugyanolyan kínokat szenvedhettek el, mint férfitársaik.

A Meroving-időkben (476–750) a törvénykönyvek drágának becsülték a nők életét – bár szülőképeségük többet nyomott a latba, mint élettársi értékük: a terhes nő

vérdíja négyszerese volt a szabad férfiének, az az asszony, aki bizonyítottan termékeny, háromszor annyit ért, mint egy szabad férfi. De ha meddővé vált a nő, nem ért egy fityinget sem. A száli törvények szerint egy szabad fogamzóképes fiatal lány vérdíja 600 sous volt, 700, ha terhcs. 200 sous volt a vérdíj egy már fogamzóképtelen korban lévő nőért.

A római és barbár törvények gyorsan egységesültek, a férfi hatalom a római joggyakorlat hatására megerősödött. A római jog vizigót és burgund átdolgozásai már nem ismerték el a nő azon jogát, hogy férjhezmenetele után is családja gyámsága alatt maradjon. A 6–7. században a hajadonok az apa törzsének a törvényei alatt álltak, a férjezett nők viszont a férjüké alatt. Vagyis a férj képviselte a nőt a bíróság előtt, javait kezelte, de nem idegeníthette el azokat beleegyezése nélkül. A vizigót törvények szerint a nők szabadon gyakorolhatták tulajdonjogukat. A többi germán népnél javaik birtoklója intézte ügyeiket.

Az összes barbár törzs közül a vizigótok biztosították a legtöbb jogot a nőknek: nemcsak szabadon rendelkezhetek javaikkal, de az általuk kiválasztott személyre hagyhatták, amennyiben nem volt gyermekük, és húszéves koruk után maguk dönthettek arról, hogy kihez mennek feleségül – bár megjegyzendő, hogy az ifjú arák átlagéletkora 15 év volt. Vilihuta 13 évesen ment férjhez, Gertrúd még 14 éves sem volt, amikor Ausztrázia hercegének a fia megkérte. Theophano bizánci hercegnő 11 éves sem volt, amikor 972-ben elvette II. Ottó császár.¹⁶ A házasság gondolata nem mindig töltötte el boldogsággal az ifjú eljegyzetteket: Fortunatus¹⁷ említi meg, amikor Galswintha¹⁸ megtudta, hogy apja úgy döntött, hozzáadja Neusztria királyához, rémületben anyjához szalad, átölelte, és több mint egy óra hosszat így is maradt.¹⁹ Félelme nem bizonyult alaptalannak: Chilperic rosszul bánt vele, gyakran bántalmazta, s a királynő saját helyzetét annyira rossznak ítélte, hogy férje engedélyét kérte hazatéréséhez. Mivel összes vagyontárgyát is magával szándékozta vinni, a király az egyszerűbb megoldást választotta: nem sokkal később Chilperic ágyasának, Fredegundnak felbujtására megfojtatta.

Akár római, akár barbár törvény alatt is éltek, az özvegyek családfőkké váltak, megkapták javaik ellenőrzésének a jogát, és kiskorú gyermekeik fölött gyámkodtak. A hajadonok nagykorúságukig a szülőtől függtek (nagykorúakká a burgundi törvények szerint 25 éves korukban, a vizigót törvények szerint 20 évesen váltak).

A házasság három fázisban történt: udvarlás, eljegyzés, menyegző. A kérő – szándéka komolyságát bizonyítandó – zálogot tett le. A burgund törvények szerint, ha a vőlegény meggondolta magát, az elhagyott menyasszony fájdalomdíja 300 solidi – ha a menyasszony változtatta meg a döntését, életét kockáztatta. A fiatal lány férjválasztási szabadsága annál inkább korlátozottabb volt, minél előkelőbb származású. Az éppen hogy eladósorba került Jeanne de Boulogne-t gyámja szó szerint eladta III. Phebus Gastonnak, Berry hercegének (az „ifjú” vőlegény az ötvenes éveit taposta). A nőráblás gyakori volt, az ágyasok rendszere (Friedelehe) virágzott. Ha szabad nő rabszolgával élt együtt, együttélésük törvénytelen volt: a nő büntetésképpen elveszíthette az életét, szabadságát, javait, gyermekei szolgaságba kerültek, és nem örökölhettek. De egyetlenegy törvény sem tiltotta szabad férfi és rabszolga nő kapcsolatát – a férfi akár örökseinek is elismerhette e kapcsolatból származó gyermekeit. Vagyis egy szép és okos asszony házasságának köszönhetően felemelkedhetett a Meroving-hierarchiában.

A válást a római és a barbár jog is elismerte – közös megegyezés esetén. A római jog alatt élő férfiak házasságtörés, boszorkányság, kerítés jogcímén kérhették a

feleségüktől történő elválasztást. Germán jog szerint a meddő feleség eltaszítása törvényes volt, éppúgy mint a súlyos bűnökét elkövetőké. És ha még a feleség minden hibán kívül is állt, a férjnek joga volt válást kérni, ha lemondott a feleség javai feletti ellenőrzési jogáról és kifizette a hozomány ellenértékét. A nő hűséggel és engedelmes-séggel tartozott férjének. A burgund törvények megfojtatásra ítélték azt az asszonyt, aki válást kezdeményezett. A római jog liberálisabb volt, engedélyezte a válás jogát a nőnek, ha a férj gyilkosságot követett el, fekete mágiát űzött, vagy sírt gyalázott meg. A vizigót törvény engedélyezte ezt a jogot pederasztia esetén, vagy ha a feleséget arra kényszerítette a férje, hogy mással paráználkodjon. Ha a nőt paráználkodáson kapták, a család választhatott a bosszú és a szeretővel kötendő házasság között.

Öröklési kérdésekben a vizigót törvény lehetővé tette a lány örökös jogainak érvényesítését is, amennyiben a szülők végrendelet nélkül halnak meg. A szaxon, thuringiai törvények ezt nem tették lehetővé. A száli törvények szerint a lány öröklési joga érvényes volt azokra a területekre, melyeket szülei szereztek meg, de a korábban szerzett vagyonra nem. Családjuk nőtagjaitól személyes tárgyakat örökölhettek, és házasságukkor stafirungot kaptak. Az özvegyeket ún. özvegyi eltartás (dotalicium) illette meg, ez a férj hozománya és a házassági ajándék fölötti tulajdonjog volt. Megjegyezzük, hogy az özvegyi eltartási jog a 11. századtól kezdve csak haszonélvezeti jogot biztosított.

A Karoling-korszak elején a legfőbb és legkényesebb kérdés a házasság felbonthatósága volt. Szent Bonifác előírásaira alapozva, a vérfertőzést hetedik fokra vezették vissza (ideértve a lelki rokonságot is, mint keresztszülők, keresztyermek, sógorok, mostohaszülők). Erre hivatkozva gyakorlatilag bármely házasság azonnal felbontható volt, mivel a nemesség körében gyakori volt a belterjes házasság (leginkább unokatestvérek között házasodtak). Házasságtörés esetén a büntetés életfogytiglani penitencia és a javak elkobzása volt. A gyakorlatban a közös megegyezésen alapuló válás népszerű maradt. Nagy Károly 789-ben megtiltotta az elváltak újraházasodását, és 796-ban kihirdette, hogy a házasságtörés nem jogalap a váláshoz.

A Karoling-uralkodók alatt sem javult sokat a nők helyzete, látszólag a házasság szentsége védte őket, de Hincmar²⁰ leírja, hogy a férfiak gyakran arra kényszerítik feleségüket, hogy elviseljük ágyasaikat, s hamis tanúzásra vették rá őket, hogy házastársi kapcsolatukat megszakíthassák, s így szeretőikkel élhessenek együtt. Néhányan megfojtatták feleségüket, mások saját kezűleg követték el a gaztettet. Sokan minden bizonyíték nélkül házasságtöréssel vádolták feleségüket, és megölték a nőt, mert újra akartak házasodni, vagy ágyasukkal kívántak élni. Az egyház növekvő befolyása ellenére a helyzet csak lassan javult. Egy mirákulum²¹ elmeséli, hogy egy bizonyos Hugues Senegunda nevet viselő férfi feleségére támadt, ököllel verte, úgy, hogy a hölgy arcából ömlő vér a férfi ruhájára fröcsögött. Godelieve,²² Bertulf hitvese szép volt és jó tulajdonságokkal ékes, de mivel apósa és anyósa nem kedvelték, élete tragikusán végződött. Először egy elhagyott tanyára vitték, ahol rosszul bántak vele. Godelieve ekkor elhagyta szüleihez, akik panaszt tettek. Tournai püspökének nem sikerült a békét helyreállítania a családok között, Bertulf nem kívánta hitvesét visszafogadni, így anyja tanácsára feleségét két szolgálóval megfojtatta. A családon belüli erőszakoskodás, durva bánásmód később sem változott meg, Philippe de Beaumoir 1280 körül jegyezte le azt a szokásjogot, hogy a férj minden következmény nélkül megverheti feleségét, főleg akkor, ha az nem engedelmeskedik neki – az egyedüli kikötés, hogy súlyos, halált okozó sérülést nem okozhat neki.

A feleségre gyakran özvegyi sors várt. Ekkor három rossz közül választhatott: kolostorba vonul, újra férjhez megy, vagy egyedül próbál boldogulni. A kolostort választotta Yvette, egy flamand nemes hölgy, aki három leányával vonult a soissons-i Miasszonyunk-kolostorba. Férje csatában halt meg, javait elkobozták, a fiatal özvegynek nem volt más választása. 30 évig élt itt önsanyargató életet, s egy jeruzsálemi zarándokúton halt meg.

Az egyház nem támogatta az özvegyek újraházasodását, de nem is tiltotta. A kapituláriák, egyházi zsinatok döntései alapján gyakori lehetett az özvegyek elrablása és erőszakkal való újraházasítása – már ha gazdagok voltak. A 846-os párizsi zsinat döntése szerint az özvegy elrablójának nyilvános penitencia volt a büntetése.

Gyakori volt az ilyen „leányrablás”, hiszen lehetőséget biztosított az özvegynek, hogy végre saját döntését érvényesíthesse, s ahhoz menjen hozzá, akihez akart. Így egy bizonyos Margó nevezetű özvegyasszony össze szeretett volna házasodni kedvesével, Clerbaut-val, de mindketten féltek attól, hogy rokonaik ebbe nem egyeznének bele. Margó elraboltatta magát, a rokonokat kész helyzet elé állították – s a krónika szerint az ifjú házaspár boldogan élt, amíg meg nem haltak.

Végül álljon itt két tanulságos történet: az egyik Jámber Róbert²³ feleségeiről szól, a másik Frenegunda királynőről.

Jámber Róbert 988–989-ben társuralkodó lett apja mellett, s 16 éves korában feleséget kapott apjától: a hölgyet Rozalának hívták, Flandria grófjának, Artnulfnak volt az özvegye, királyi vérből származott – ez akkor nagyon fontos szempont volt, hiszen a trónörökösnek nem mindegy, milyen vér csörgedezik az ereiben. Rozala apja Olaszország királya, Béranger volt, aki Nagy Károly leszármazottja, s a hölgy mellesleg hatodfokon Jámber Róbert vérrokona volt.

Rozalát – aki az akkori szokás szerint az új családban elveszítette nevét, s Zsuzsannának keresztelték át – ura három év házasság után eltaszította, mert nem született meg tőle a várt utód. Az igaz, hogy ez nem is nagyon lehetett elvárható, hiszen már nem volt termékeny korban, Capet Hugó csak azért választotta őt fia feleségének – mint ahogy ez akkor szokásban volt –, hogy további földterületeket nyerjen a házasság által, jelen esetben Flandriát. Rozala 1003-ban halt meg. 996–997-ben Jámber Róbert Bertát vette feleségül, ezt a hitvesét már maga választotta ki, bár hasonló megfontolások alapján, mint apja annak idején Rozalát: a francia hercegség területi megszilárdítása volt a cél, bár látszott arra is némi esély, hogy feleségétől megszülethet a várva várt trónörökös. Bertá még nem volt 30 éves, Blois grófjának, Eudesnek volt az özvegye, Burgundi Konrád lánya, Tengerentúli (IV.) Lajos unokája s Jámber Róbertnek másod-unokatestvére, vagyis vérrokona. Bertát 1001 és 1006 között taszította el férje, ekkor újabb feleség után nézett, választottja Arles-i Kostancia nagyon fiatal volt, s Anjou grófjának, Fouque Nerrának unokatestvére. Konstancia beváltotta a hozzá fűzött reményeket, gyors egymásutánban két fiút szült. Konstancia megtette kötelességét, Konstancia mehetett. Férje 1008–1010 körül eltaszította és visszafogadta Bertát, de a pápa nem értett vele egyet, s kénytelen volt visszafogadni a harmadik királynét.

Mint láthattuk ebből a történetből, a királynék élete sem lehetett könnyű, adták-vették őket, pedigjük, gazdagságuk alapján választották ki őket a házasságra, s nem érezhették magukat biztonságban egy percig sem. A királyi férfiak pedig pillanatnyi érdekeiknek megfelelően azt tehettek velük, amit csak akartak, egyházi törvényeket hághattak át következmény nélkül, és számíthattak az utókor elismerésére: vérfertőzés és trigámia ellenére Jámber Róbertet kis híján szentté avatták.

Fredegunda²⁴ egy középkori sikertörténet főszereplője és fő mozgatója: Andovera királynő szolgálólánya volt, de ennél többet akart, és gyorsan rájött, hogyan juthatna hatalomhoz. Előbb I. Chilpéric²⁵ király ágyasává vált, majd egyre nagyobb befolyásra tett szert. Szép volt, merész, minden gátlás nélküli nő: rávette királyi szeretőjét, hogy taszítsa el törvényes hitvesét és zárassa kolostorba. De Chilpéric nem vette feleségül, ágyasi rangban maradt. A király hamarosan vetélytársat hozott a házhoz, mert királyi vérből származó feleséget akart. Fredegunda még házasságkötésük évében megfojtatta az ifjú – és sokat bántalmazott – királynőt. Fredegunda Galswintha halála után Neusztrázia királynője lett, gátlás nélkül élt is hatalmával: Basine-t, Chilpéric király Andoverától született leányát szolgálóival megerőszakoltatta. A lány, mivel elvesztette legfőbb értékét, szüzességét, kolostorba került, minden java Fredegundára szállt. Andovera fia, Mérovée sem kerülhette el sorsát, Fredegunda megölette, éppúgy, mint öccsét, Klovist – a változatosság kedvéért őt nem megfojtatta, hanem leszúratta. Közben Brunehaut, Galswintha nővére vérbosszút fogadott, s véres háború tört ki Ausztrázia és Neusztrázia között. Bár Sigebert, Galswintha sógora győzött a döntő ütközetben, mégsem ő távozhatott győztesen: Fredegunda meggyilkoltatta. Nem sokkal később Chilpéric gyilkosság áldozatává vált, talán éppen felesége utasítására. Az özvegy királynő Párizsba menekült, de azért arra volt gondja, hogy magával vigye a királyi kincstárat, s egyetlen életben maradt fiát, II. Klotárt sógorára, Gontranra bízta. Gontran 593-ban meghalt, így újra kitört a harc Fredegunda és Brunehaut között. 596-ban Fredegunda legyőzte régi ellenfelét, s egy évre rá – nem tudni, milyen körülmények között – elhunyt.

Fredegunda nem volt véreskezű diktátor, csak éppen rájött, ahhoz, hogy hatalomhoz jusson, olyan erősnek és kegyetlennek kell lennie, mint amilyenek kora férfiai voltak.

Mint ez a rövid áttekintés is sugallja, a törvényeket férfiak hozták, és férfiak is tartatták be, s érdekeik szerint változtatták meg azokat. Jó példa erre két király rendelkezése: Klovis uralma alatt látott napvilágot a *Pactus legis Salicae* De alodis része, amely kizárta a nőket őseik földjének megörökléséből, I. Chilpéric, Neusztria királya, fiú örökös híján²⁶ ediktumot adott ki a nő örökös jogainak visszaállítására.

Jegyzetek

¹ Gallia az ókorban az a gallok által lakta terület, amely a mai Franciaország, Belgium egyes vidékeit, Németország nyugati és Olaszország északi részét foglalta magába.

² II. Theodorik (megh. 466) a vizigótok királya 453–466 között, Gallia és Spanyolország uralkodója.

³ Eurik (420–484) a Római Birodalom nyugati részén elterülő nyugati gót királyság (Tolósa) uralkodója 466–485 között.

⁴ Eurik törvénykönyve, melyet római jogászokkal állíttatott össze, arról nevezetes, hogy a római és a gót alattvalók jogait egyaránt elismerte. A palimpszesztként fennmaradt kódexet Párizsban őrzik.

⁵ II. Alarik (megh. 507) vizigót király, aki 485-ben lépett apja, Eurik örökébe. Hatalma kiterjedt Spanyolországra, Aquitániára, Languedocra és Provence nyugati részére.

⁶ Alarik annak érdekében, hogy római alattvalói számára törvénykönyvet dolgozzon ki, felállított egy bizottságot, mely a római törvényekből és császári rendeletekből készített kivonatot. Törvénykönyve a *Lex Romana Visigothorum* néven vált ismertté.

⁷ Kiadta G. Hänel, Leipzig, 1902.

⁸ *R. de Salis: Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio, I, t. 2, Hannover, 1892.*

- ⁹ I. Klodvig (466 k.–511), a Meroving-dinasztiából származó frank király, a kora középkori Nyugat-Európa nagy részét magában foglaló frank állam megalapítója, 465–511 között uralkodott.
- ¹⁰ A törvénykönyv 65 cikke a vidék életét szabályozta, de a keresztény jogtól érintetlen törvénykönyv inkább a király fennhatóságát megerősítő és a gall-római szokásokat átvevő politikai kiáltvány volt, mint a mindennapok rendjét meghatározó jogszabálygyűjtemény.
- ¹¹ K.-A. Eckhardt: Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio I: Legum nationum Germanicarum, t. 4, Hannover, 1962.
- ¹² Uo. 750–887.
- ¹³ Ez a jog 390 körül szűnt meg.
- ¹⁴ Márk X, 11–12, Máté XIX, 9.
- ¹⁵ Szent Klotild (megh. 545) I. Klodvig frank király felesége.
- ¹⁶ II. Ottó (955–983), 961-től német király, 967-től német-római császár, 973-ig társuralkodó – 972-ben vette feleségül Theophano bizánci hercegnőt.
- ¹⁷ Szent Fortunatus (530 k. – 600 k.), Poitiers püspöke.
- ¹⁸ Galswintha (540–568) Athanagildnek, a hispániai állam vizigót királyának lánya, férje I. Chilpéric, Neusztria Meroving-királya. 567-ben keltek egybe.
- ¹⁹ A példák forrása: *Jean Verdon: La femme au Moyen Age*. Paris, 1999.
- ²⁰ Hincmar (806 k. – 882) Reims püspöke, francia teológus.
- ²¹ *Miracle de Sainte-Foy de Conques*.
- ²² Godelieve meghalt 1070 körül.
- ²³ Jámor Róbert (970 k. – 1031), Capet Hugó fia.
- ²⁴ Fredegunda (545–597).
- ²⁵ I. Chilpéric (539–584), Neusztria király 561–584 között.
- ²⁶ Felmerülhet a kérdés, miért nem tette a király Fredegundától született fiát örökösévé. Valószínűleg azért, mert anyja nem királyi vérből származott, és így fattyúnak tekintették.

AZ 1570. ÉVI SPEYERI BIRODALMI GYŰLÉS ÉS A TÖRÖK KÉRDÉS

Az 1568 karácsonyán kitört spanyolországi moriszkó felkelés, valamint a velencei Arzenál leégése az Oszmán Birodalom vezetőinek figyelmét a Mediterráneumra irányította. A háború irányának kijelölésében a szultáni szeráj két táborra szakadt: Szokollu Mehmed nagyvezír hitsorsosai megsegítését tervezte, míg a zsidó származású Josef Micas – személyes bosszútól vezérelve – a velencei fennhatóság alá tartozó Ciprus megtámadását szorgalmazta.¹ 1569–1570 telére nyilvánvalóvá vált, hogy II. Szelim szultán hadereje ez utóbbi célpont ellen fordul. A március 27-én Velencébe érkezett török követelés egyértelművé tette a városállam szenátusa számára, hogy a további békesség záloga Ciprus átadása.² A „tengerek királynője” az eddigi halogató politikáját feladva, konkrét cselekvésre (szövetségesek keresésére és fegyverkezésre) szánta el magát a török támadással szemben. Március közepén rendkívüli követet küldött II. Fülöphez és V. Pius pápához, segítségüket kérve az oszmánok támadásával szemben.³ A pápa tartós törökellenes szövetséget (Szent Ligát) kívánt létrehozni, amely számára igyekezett megnyerni a császár, a német fejedelmek, Lengyelország, Oroszország és Portugália támogatását is,⁴ hogy így többfrontos háborúra kényszerítse a „kereszténység ösellenségét”. Azonban még mielőtt a Szent Liga megalakulhatott volna, 1570. júliusában II. Szelim csapatai partra szálltak Cipruson, és az év végére – Famagusta kivételével – a szigetet hatalmukba kerítették.⁵

Melchior Biglia, a császári udvarban tartózkodó pápai nuncius a Szentszéktől 1570. március 11-én utasítást kapott, hogy igyekezzen megnyerni a császárt a Szent Liga ügyének támogatására⁶ és érje el, hogy az uralkodó a következő (speyeri) birodalmi gyűlésen tárgyalja meg a szövetségbe lépés lehetőségeit a német rendekkel. A pápai nuncius ezért rendszeresen tájékoztatta a császárt a spanyol–velencei–pápai tárgyalások eredményeiről. II. Miksa és a pápa között azonban ebben az időben korántsem volt felhőtlen a viszony. V. Pius 1569-ben I. Cosimo Medicinek nagyhercegi címet adományozott, ami a császár szerint jogsértő volt, hiszen a beleegyezése nélkül történt.⁷ A konfliktus nagyságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Firenze egy császári hadjárat lehetőségével is számolt. Sőt III. Frigyes pfalzi választófejedelem felajánlotta a császár számára, hogy saját költségén három gyalogezredet és 6000 lovaszt zsoldba fogad arra az esetre, ha valóban háború törne ki a Habsburg uralkodó és I. Cosimo között. Ezt az ajánlatot azonban II. Miksa visszautasította.⁸

II. Miksa azonban nem szándékozott csatlakozni a még csak alakuló törökellenes szövetséghez. Először is – ahogy Biglia 1570. október 26-án jelentette – a császár egy törökellenes háború esetére a német fejedelmektől – spanyolellenességük miatt – nagyon kevés támogatást remélhetett.⁹ Másodszor: nem akarta fölrúgni a mintegy egy évtizednyi háborúskodást lezáró, Speyerben kötött titkos szerződést, amely rendezte Erdély és a királyi Magyarország között fennálló területi és politikai vitákat.¹⁰ Harmadszor: a császári adminisztráció nem látott reális esélyt a törökök kiűzésére Magyarországról, még az esetleges szövetségesek pénzügyi és katonai támogatásával sem.¹¹ Negyedszer: a császár és környezete tisztában volt azzal, hogy a szövetséget hivatalosan még meg sem kötötték (a Szent Liga létrejöttéről szóló bullát 1571. május 25-én hirdették majd ki Rómában), de már Spanyolország és Velence között az

együttműködésben súlyos problémák merültek fel.¹² Ötödször: az uralkodó nem akarta kockára tenni az 1568. február 7-én nyolc évre kötött drinápolyi békét, amely lehetővé tette a magyar védelmi rendszer tervszerű átszervezését, kiépítését,¹³ de természetesen igyekezett kihasználni a maga számára a törökellenes szövetség létrejöttét azért, hogy minél nagyobb pénzsegélyt szerezzen a Szentszéktől. A római császári követ – Prospero Aéro gróf – 1570. február 3-án azt az utasítást kapta a császári udvartól, hogy igyekezzen 50 vagy 60, de legkevesebb 30 000 scudi támogatást kicsikarni a pápától. Azonban már egy hónappal később nyilvánvalóvá vált a császár számára, hogy V. Pius ez alkalommal nem ad segílyt.¹⁴

II. Miksa figyelmét a Ciprus elleni török támadás időszakában a birodalom belső problémái kötötték le. 1568-ban a franciaországi vallásháborúk és a vallási kötöttsébe bújtatott németalföldi szabadságharc komolyan veszélyeztették a birodalom 1555 óta fennálló belső békéjét, hiszen mind a katolikus, mind a protestáns oldalon harcoltak német zsoldosok. Ezért a szász és a brandenburgi választófejedelmek kérésének engedve, a császár 1569 januárjában hivatalosan bejelentette, hogy 1570-ben Speyerben birodalmi gyűlést kíván összehívni.¹⁵

A birodalmi béke megőrzésének kérdése állt tehát a birodalmi gyűlés egybehívásának középpontjában. A császári proposíció ebben a témában a Lazarus von Schwendi által 1570 februárjában-márciusában készített emlékirat javaslatait követte. Eszerint az ezredek felfogadása nem történhetett meg a császár és a választófejedelmek beleegyezése nélkül. A javaslat értelmében a választófejedelmek „tanácsát és segítséget” csak „nagy és jelentős” fegyverkezésnél kellett figyelembe venni. Az ezred parancsnokának nevét, vonulásának irányát, valamint a megmustrálás helyét a zsoldba fogadó köteles volt a császárnak jelenteni. Az ezredest és a tiszteit kötelezték volna, hogy esküdjenek fel a császárra és a birodalmi rendekre, valamint arra, hogy a birodalom területén nem harcolhatnak. Az emlékirat tartalmazta ezenkívül, hogy a császárnak mint a legfőbb hadúrnak egy állandó birodalmi haderőt kell zsoldban tartania, amelynek ellátását egy központi hadiszertár biztosítaná. Mindezek a reformok radikális fordulatot jelentettek a császár birodalmi politikájában: 1. az uralkodó engedélye nélkül a rendek nem küldhettek katonákat sem Franciaországba, sem Németalföldre; 2. egy – állandó – császári irányítás alá rendelt haderő a központi hatalom megerősödését eredményezhette volna. Nem lehet azonban kizárni, hogy az uralkodó a saját törökellenes adókövetelésének elfogadását remélte a rendek által várhatóan visszautasított reformok kompenzációjaként.

A császári diplomácia ugyanis elsősorban egy új török segíly megszavazását kívánta a birodalmi gyűléstől, mert az Adriai-tengertől Erdélyig elnyúló magyar végvárrendszer egyre növekvő költségeit a Magyar Királyság és az örökös tartományok adóiból lehetetlen volt biztosítani. Ebben a kérdésben Lazarus von Schwendi, a birodalmi fizetőmester Georg Ilsung és az Udvari Kamara több szakvéleményt is beterjesztett a proposíciót kidolgozó Titkos Tanács elé. Ilsung évi 2 Römermonat¹⁶ (128 000 rajnai forint) négy évre, az Udvari Kamara évi 4 (256 000 rajnai forint) és 6 Römermonatot (384 000 rajnai forint) hattól tíz évig terjedő időtartamra javasolt. A legmagasabb összeget Schwendi tanácsolta, szerinte a végvárrendszer részére 6 éven keresztül évi 200 000 rajnai forint, míg az őrségek fenntartására meghatározatlan időre évi 300 000 rajnai forint segíly megszavazását kell követelni a rendektől. A Titkos Tanács ez utóbbi javaslatot fogadta el, azzal a módosítással, hogy az őrség fenntartására szánt pénz beszedését 6 évre korlátozta.

Dönteni kellett az 1566. évi birodalmi gyűlésen jóváhagyott állandó török segély felhasználásáról is. II. Miksa császár maga határozott úgy, hogy a rendek beleegyezésével ezt az 1,5 millió rajnai forintot (24 Römermonat) a legutóbbi török háború adósságainak törlesztésére és az új adó kiegészítésére kellene fordítani. Így a proposíció példátlanul magas összeg, mintegy 4,5 millió rajnai forint megszavazását kérte a birodalmi gyűléstől.¹⁷

A birodalmi gyűlés 1570. július 13-án, a reformokról szóló proposíció felolvasásával kezdődött, melyet a rendek elutasítottak. Ezt bizonyítja, hogy a választófejedelmek tanácsának jegyzőkönyvében nem szerepel ez a téma.

A török kérdéssel kapcsolatban a választófejedelmek tanácsában személyesen jelen lévő kölni és trieri érsek nyilvánvalóvá tették, hogy csak abban az esetben hajlandók egy újabb hozzájárulást megszavazni, ha a magyar végeket nagy török támadás érné. A pfalzi követek is hasonló véleményüknek adtak hangot. Egyedül Zeschau – a szász választófejedelem megbízottja – hívta föl a figyelmet arra, hogy a határok védelme/biztonsága szükségessé teszi egy új „törökadó” elfogadását. A mainzi érsek egy kompromisszumos megoldást képviselt, amely szerint az 1566. évi augsburgi birodalmi gyűlés által jóváhagyott állandó segély készleteit (24 Römermonat = 1,5 millió rajnai forint) visszafizetési kötelezettség nélkül az uralkodó rendelkezésére bocsátaná. Ezt a megoldást mind a kölni, mind a trieri érsek, mind pedig a pfalzi követek elfogadták. A birodalmi városok is ehhez a rendelkezéshez csatlakoztak.

A fejedelmek tanácsa először hasonló döntést hozott: az elmúlt évek magas adókvetése után a megújított birodalmi adók elviselhetetlen terheket róttak volna mind az egyházi, mind a világi rendek alattvalóira. Az itt folyó tárgyalások menetét azonban döntően befolyásolta az, hogy Georg Ilsung'császári tanácsos és birodalmi fizetőmester az osztrák tartományok képviselőjeként érzékletes képet festett egy jól kiépített végvárrendszer előnyeiről, valamint az a tény, hogy a bajor herceg is támogatta az adó megszavazását. Ezért Brandenburg-Ansbach, Eichstätt és Lüttich kivételével a fejedelmek tanácsának többi tagja jóváhagyta a császár kérését. Ezen kívül elfogadták azt a bajor javaslatot, hogy az 1566-ban megszavazott állandó segélyt feltétel nélkül a császár rendelkezésére bocsátják, és az új adót 1572-től négy éven keresztül befizetik.¹⁸

A császári proposícióra a választófejedelmek és a rendek augusztus 22-én adtak választ, amelyből kiderül, hogy a segélyre azért van szükség, mert bár „... *Őfelsége a jelenlegi török császárral, Szelim szultánnal, nyolc évre békességet teremtett és kötött, de mindazonáltal a török hitszegés, [és] más praktikák miatt is a ... magyarországi és szepességi frontoknak az ellátására, a szükséges segélyekkel, munícióval, és más kiadásokra évente jelentős összegű pénzt kell fordítani...*”¹⁹ A rendek tisztában voltak azzal, hogy az örökös tartományok, a Cseh és Morva Királyság, illetve a maradék Magyarország jövedelmei nem elégségesek a védelmi költségek fedezésére: „... *Őfelsége ezen királyságai és tartományai, ekkora terhet egyéb magas kiadások mellett egyedül viselnek...*”²⁰ A rendek emlékeztetnek arra, hogy a „... *legutóbb tartott augsburgi birodalmi gyűlésen egy ilyen mértékű sürgős és állandó segélyhez alázatosan és engedelmesen hozzájárultak...*”, és mivel „...*látható, hogy mind ők [ti. a rendek], mind alattvalóik ...egyéb ... adók kivetése, hadjáratok, inségek és más balszerencsék által igen sújtottak...*”²¹, ezért kérik az uralkodót, hogy csökkentse az adót, mert „... *a kért hatéves hadiadót – az ötszázezer tallért – lehetetlen minden évben kifizetni, vállalni...*”²² Ehelyett a rendek azt az ajánlatot tették, hogy az augsburgi és

regensburgi birodalmi gyűlés határozataiban szereplő állandó segélyt – amit vagy már beszedtek, vagy még most szedik be – bocsátják Baugeldként a császár rendelkezésére.²³ Mivel a mainzi érsek, valamint a szász választófejedelem követje a császári javaslatot támogatta, illetve a fejedelmek tanácsa egy kedvezőbb „törökadót” határozott meg, a császári diplomáciának lehetősége nyílt követelését újra benyújtani.

Az augusztus 27-én a rendeknek átadott második proposícióban természetesen a császári megbízottak újra igyekeztek meggyőzni a birodalmi gyűlést a segély szükségességéről. Az előterjesztés szemléletes képet fest a császár évenkénti kiadásairól: a katonák zsoldja, az építésre rendelt pénz, a muníció, a hivatalok fenntartása és az egyéb kiadások messze több mint egymillió tallért tesznek ki, amelynek teljes összegét az egyre növekvő erejű és hatalmú törökökkel szemben az uralkodó és hűséges alattvalói s tartományainak rendjei már nem képesek biztosítani.²⁴ A rendek érzelmeire igyekeztek hatni: a Magyar Királyság megmaradt része a német tartományok elővédje, ezért a magyarországi védelmi rendszer megerősítésétől és kiépítésétől függ a császár minden királyságának és tartományainak, valamint az egész birodalomnak, a német nemzetnek a jóléte, nyugalma és biztonsága.²⁵ A másik hathatós érv a védelmi költség tényszerű felsorolása lehetett. 1570-ben – a második császári proposíció szerint – 96 kis és nagy őrházban, illetve erődben összesen 21 ezer német és magyar katona állomásozott, akiknek éves zsoldja és egyéb kiadások (pl. várak, őrházak megerősítése, illetve építése, kémek fenntartása) több mint 1,4 millió guldent tett ki.²⁶

A második proposíciót a birodalmi gyűlés elfogadta. Ennek értelmében feltétel nélkül a császár rendelkezésére bocsátották az 1566-os állandó segélyt, és megszavazták az új Römermonatokat is. Egyedül az adó mértékében támadt nézetkülönbség az egyes kúriák között, ugyanis a választófejedelmek tanácsa 9, a fejedelmeké 16, míg a birodalmi városoké 12 Römermonatot ajánlott meg. A tárgyalások harmadik körében ebben a kérdésben is kompromisszumos megoldás született, miszerint az adót 1573-tól három éven át negyedévenként kell befizetni a kijelölt birodalmi városokban. A segéllyel kapcsolatos tárgyalások negyedik és utolsó körében az udvar a fizetési határidő lerövidítésére törekedett, hiszen számukra kedvezőbb volt az, ha az adó beszedését már 1572-ben megkezdik.²⁷

A birodalmi gyűlés az 1570. december 13-án kihirdetett döntések értelmében tehát 12 Römermonatot hagyott jóvá, amit 1572-től három éven át negyedévenként kellett befizetni „forgalomban lévő guldenekben vagy ezüstérmékben” Frankfurtban, Nürnbergben, Regensburgban, Augsburgban vagy Lipcsében a polgármestereknek.²⁸ Ennek az összegnek azonban egy jelentős hányadát a rendek nem fizették be, sőt az 1570-es birodalmi segélyből II. Miksa császár 270 000 forintot kölcsönvett, amit évekkel később sem volt képes visszafizetni.²⁹

A speyeri birodalmi gyűlés eredményével sem a császár, sem pedig Schwendi nem volt megelégedve, miután ők hat évre és évenként dupla annyi részletben követték a segélyt. Schwendi a velencei követnek – Edoardo Provisionalinak – úgy nyilatkozott, hogy a birodalmi gyűlés említésre méltó hozzájárulás megszavazása nélkül ért véget.

Tény, hogy az 1557. évi birodalmi gyűlés óta Speyerben született a császári oldal számára legkedvezőtlenebb döntés. Hiszen 1556/57-ben Regensburgban I. Ferdinánd császár végül megkapta a kért 16 Römermonatot. 1559-ben Augsburgban a rendek 500 000 rajnai forintot szavaztak meg. Az 1566-ban Augsburgban megajánlott 48 hónap felülmúlta a II. Miksa által a tárgyalások kezdetén igényelt 22 Römermonat-

segélyt. 1576-ban pedig a rendek úgy szavaztak meg 60 hónapot, hogy a proposíció nem tartalmazott konkrét összeget. Az adótárgyalások az 1555. évi birodalmi gyűlést követően úgy zajlottak le, hogy nem az uralkodó és a rendek egymástól távol eső érdekeit igyekeztek közelíteni, hanem a császári tekintély fennmaradása érdekében a kéréseket kellett megfogalmazni olyan módon, hogy azokat elfogadja mind a négy kúria. A tekintélyvesztést elkerülendő, II. Rudolf is követte az 1576-os birodalmi gyűlés gyakorlatát, miszerint az adó konkrét összegét legkorábban a tárgyalások második körében kell meghatározni.

A kudarc több okra is visszavezethető: egyrészt a Titkos Tanács a proposíció készítésénél figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a rendek az 1566–1568 között kifizetett törökellenes háborúra szánt példátlanul magas adó, valamint a drinápolyi béke megkötése miatt nem tartották szükségesnek újabb segély megajánlását. Másodszor a császári diplomácia késve és nem megfelelően tájékoztatta a birodalmi gyűlésen megjelenteket a magyarországi végek helyzetéről. Pedig az 1566. évi birodalmi gyűlés a császár számára kedvező döntésében nagy szerepet játszott, hogy a proposíció szemléletes képet festett a törökök háborús előkészületeiről, a 200 000 török és 40 000 tatár harcos felvonulásáról, az előző év határ menti harcainak veszteségeiről. És a kilencvenes évek előterjesztéseiben a rendek állandó és részletes tájékoztatást kapnak majd a határharcokról és a végvárrendszer állapotáról. Ezzel szemben 1570-ben a császári oldal a szokásos rémkép ismételtetésével igyekezett a rendeket az új adó megszavazásának szükségességéről meggyőzni: ha a végvár vonal nem kapja meg a kért segélyt, akkor a törökök „egészen a birodalom szívéig” előnyomulhatnak. Harmadszor II. Miksa nem használta ki azt a lehetőséget sem, hogy a birodalmi gyűlés munkáját a magyar, cseh, belső- és alsó-ausztriai küldöttek pótlólagos folyamodványaival befolyásolja.³⁰

Mindezek alapján megállapítható, hogy a császár és tanácsosai számára kiemelt fontosságú volt egy új török elleni segély elfogadtatása a rendekkel, hiszen a hátország nélkül maradt magyar végvárrendszer költségeit az örökös tartományok már nem tudták fedezni. A birodalmi gyűlés röviden vázolt tárgyalásaiból kiderül, hogy a központi adminisztráció által legszükségesebbnek ítélt segélynek csak a töredékét sikerült elfogadtatni, részben az érdektelenség, részben az egyre elviselhetetlenebbnek tűnő anyagi nehézségek, részben pedig a császári adópolitika határozatlansága miatt. A Speyerben született döntések beleilleszkednek abba az 1548 óta tartó segélyezési gyakorlatba, amely szerint békeidőszakban elegendő csak a végvárrendszer kiépítését, megerősítését támogatni. Ebben hoz majd változást az 1576. évi regensburgi birodalmi gyűlés: egyrészt a támogatásra felajánlott összeg megnő, másrészt a rendek lemondanak az adó felhasználásának ellenőrzési jogáról. A 16. század hetvenes éveinek első felében ugyanis a rendek szembesültek azzal a ténnyel, hogy a birodalom támogatása nélkül a magyar–horvát védvonal képtelen sikeresen ellenállni a török támadásoknak. Ezért a tizenöt éves háborút megelőző két birodalmi gyűlés (Regensburg 1576, Augsburg 1582) jelentős török segélyt hagyott jóvá: 60, illetve 40 Römermonatot.³¹

Jegyzetek

- ¹ *Fernand Braudel*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. III. kötet. Bp. Akadémiai Kiadó, 1996. 1127–1154., illetve *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt. Fordította: Borzsák István. In: *Humanista Történetírók. Válogatás, szöveggondozás és jegyzetek*: Kulcsár Péter. 1977. 953., *Hóvári János*: A hűtlen Dobó. Bp. Helikon Kiadó, 1987. 79–82.
- ² *Braudel*: i. m., 1143–1146., *Forgách Ferenc*: i. m., 958.
- ³ *Braudel*, 1145–1146.; illetve *Dorothy Margaret Vaughan*: *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350–1700*. Liverpool, 1954. 157.
- ⁴ *Braudel*: i. m., 1150.; *Vaughan*: i. m., 157., illetve *Nuntiatúrberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Zweite Abteilung 1560–1572. VII. Band. Herausgegeben von der Historischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien und dem Österreichischen Kulturinstitut in Rom. Graz–Köln, 1952., XIX., Forgách Ferenc*: i. m., 956.
- ⁵ *Braudel*: i. m., 1149–1154., *Forgách Ferenc*: i. m., 959.
- ⁶ *Nuntiatúrberichte*: i. m., 7., 20., 23–24., 64.
- ⁷ *Nuntiatúrberichte*: i. m., XIV–XV.
- ⁸ *Biglia* 1570. november 16-i jelentése. *Nuntiatúrberichte*: i. m., 72–73.; *Forgách Ferenc*: i. m., 964.
- ⁹ *Nuntiatúrberichte*: i. m., 65–66.
- ¹⁰ Bövebben: *Lukinich Imre*: Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez. *Századok*, 1913/2–3. 47. évf. 94–109., 177–188.
- ¹¹ *Nuntiatúrberichte*: i. m., XIX., illetve *Amulio kardinális* a pápa tudtával garantálta a császárnak, hogy azok az itáliai fejedelemségek, amelyek nincsenek a török veszélynek kitéve, havi 11 000 scudi segélyt folyósítanak a háború végéig. *Nuntiatúrberichte*, 80.
- ¹² *Nuntiatúrberichte*: i. m., 71., illetve *Braudel*: i. m., 1145–1158.
- ¹³ *Nuntiatúrberichte*: i. m., XIX., illetve *Vaughan*: i. m., 157.; *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története. *Történelmi Szemle*, 1996/2–3. 192–203.
- ¹⁴ *Nuntiatúrberichte*: i. m., 7–8.
- ¹⁵ *Maximilian Lanzinner*: *Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576)*. Göttingen, 1993. 315., 325.; *Jász Dezső*: *Hugenották*. Bp. 1974. 32.
- ¹⁶ Egy Römermonat 4 000 lovas (fejenként 12 rajnai forint) és 20 000 gyalogos (fejenként 4 rajnai forint) egyhavi zsoldjának megfelelő összeget, mintegy 128 000 rajnai forintot jelentett. A 16. század második felében egy Römermonat értéke már csak 68 000 rajnai forint volt.
- ¹⁷ *Lanzinner*: i. m., 315–320.
- ¹⁸ *Lanzinner*: i. m., 350–351.
- ¹⁹ A választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári proposícióra. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchiv. Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten. 57. Fasc., Folio: 367a. Magyar Országos Levéltár, Mikrofilm: W 4937. (A továbbiakban: HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári proposícióra.)
- ²⁰ HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári proposícióra. Folio: 367b
- ²¹ HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári proposícióra. Folio: 369b
- ²² HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári proposícióra. Folio: 370a
- ²³ HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári proposícióra. Folio: 371a
- ²⁴ A második proposíció. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchiv. Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten. 57. Fasc., Folio: 377a. Magyar Országos Levéltár, Mikrofilm: W 4937. (A továbbiakban: HHStA, második proposíció.)
- ²⁵ HHStA RA, második proposíció, Folio: 376a
- ²⁶ HHStA RA, második proposíció, Folio: 379b
- ²⁷ *Lanzinner*: i. m., 351–352.

- ²⁸ *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. München, 1978., 78. illetve 80.;
Maximilian Lanzinner: Der Reichstag zu Speyer 1570. In: Deutsche Reichstagakten.
Reichsversammlungen 1556–1662. Zweiter Teilband: Akten und Abschied. Göttingen, 1988., 1217.
- ²⁹ *Szekfű Gyula*: Magyar történet. III. Bp. 1935., 141.
- ³⁰ *Lanzinner*: i. m., 328., 352–354.
- ³¹ *Schulze*: i. m., 77–80.

SZEMLE

PASCAL ORY

LA CENSURE EN FRANCE À L'ÈRE DEMOCRATIQUE (A cenzúra Franciaországban a demokratikus korszakban)

Bruxelles, Editions Complexe, 1997. 357 p.

Nehéz dolog recenziót írni egy olyan könyvről, amely huszonhat szerző munkájának az eredménye, és mintegy harminc igen változatos és érdekes tanulmányt tartalmaz. Ráadásul üttörő vállalkozásról van szó, mert mint azt a könyv szerkesztője, Pascal Ory a hátsó borítón közli: *.....nap mint nap szembesülünk azzal a ténnyel, hogy – bár gyakran más nevekkel illetik – a cenzúra még egy liberális és demokratikus országban sem tekinthető idejétmúlt jelenségnek. Ennek ellenére a mai napig nem létezik általános francia cenzúratörténet....*” Ezt a hiányt szeretnék volna pótolni azok a neves kortárs francia történészek, jogászok, politológusok, irodalomkritikák, szociológusok és filmesztéták, akik arra vállalkoztak, hogy kiragadott példák segítségével megpróbálnak némi képet nyújtani a francia cenzúráról a 19. század derekától napjainkig. Érdemes megemlíteni, hogy a könyvben megjelent tanulmányok alkották annak a konferenciának az anyagát, amelyet 1994 márciusában szervezett az *Université de Versailles Saint-Quentin-en-Yvelines*.

Tartalmát tekintve a kötet igen nagy anyagot ölel fel, hiszen az emberi gondolat kifejezésének szinte mindegyik formáját érinti az írott szövegtől a zenei, illetve képi megjelenítésig. Olyan kultúrtörténeti munka, amelynek az igényessége felülmúlja a szokványos ismeretterjesztő műveket. Jelentős ismeretanyaggal szolgál az olvasónak, ráadásul – témájától függően – a szerzők mindegyik tanulmányt gazdagon elláttak jegyzetekkel, ami további információk forrása.

A kötet bevezetőjében *Maxime Dury* politológus megpróbálja jogi fogalomként definiálni a cenzúrát, illetve feloldani a hagyományos szabadság–cenzúra ellentétpárt.

Az átlagember számára a cenzúra elsősorban politikai fogalom, eszköz a mindenkori hatalom kezében, amelynek segítségével széles körű ellenőrzése alá vonhatja a társadalmat. Ennek megfelelően a cenzúrát az önkény megtestesítőjeként, illetve az önkifejezés szabadságának elsőszámú akadályaként szokták emlegetni. Nem véletlen tehát, hogy minden forradalom legfontosabb követelése közé tartozott a cenzúra eltörlése, amelyet az újonnan hatalomra kerülő rendszer igyekezett mielőbb visszaállítani.

A közvélemény által csak Anasztáziaként emlegetett cenzúra fönix madárként újra meg újra feltámadt, hogy azután – az adott politikai helyzettől, illetve vezetéstől függően – a nyílt önkény vagy a szelídebb meggyőzés eszközeivel élve szolgálja a „közérdeket”. Így történt ez a vizsgált korszakban, az 1848-as francia forradalom, illetve Louis Bonaparte 1852-es államcsínye után is. A cenzúrát nem lehet csupán az önkényuralom kifejeződéseként értékelni, hiszen a liberalizmus fogalma nem jelent korlátlan szabadságot, mivel anarchiához vezetne, ha mindenki kizárólag a saját kedvére cselekedne. A hagyományos liberális ideológia szerint az egyén szabadsága ott végződik, ahol a másik emberé kezdődik.

A cenzúra 1850-es visszaállítása azonban, mint arra *Odile Krakovitch* irodalomkritikára mutat, nem érintette a lap- és könyvkiadást. 1830-tól gyakorlatilag szabadon publikálhattak bármit, amit a lapszerkesztők és kiadók jónak láttak a nyilvánosság elé tárni. Más volt a helyzet a színházak, illetve a zenés kávéházak és kabarék esetében. Az élő szó hatásától ugyancsak tartott a hatalom, mivel a műveletlen rétegek sok esetben csupán a szószakosok helyeken látottak-hallottak alapján tájékozódtak az aktuális társadalmi-politikai kérdésekről. Ebből következően a korszak szerzői és színidirektori kénytelenek voltak a nagy hatalmú cenzorok elé járulni egy-egy új darab bemutatásának engedélyezése érdekében. Ennek legfőbb feltétele volt, hogy az adott mű ne támadja a fennálló politikai rendszert, ne uszítson sem az uralkodó, sem az egyház, sem a társadalmi elit ellen, és ne sértse a korabeli erkölcsi normákat. A tanulmány szerzője konkrét eseteket felvillantva tárja elélnk, hogy milyen „áldozatokat” kellett hoznia egy-egy szerzőnek, azaz milyen változtatásokat kellett eszközölnie annak érdekében, hogy az adott mű „átmenjen a roston”. Ez utóbbi sikerét természetesen több tényező befolyásolta. Hatással volt rá az adott politikai helyzet, a közvélemény, sőt az a cseppel sem elhanyagolható körülmény is, hogy egy-egy cenzor mennyire

érdeklődött az irodalom efféle megnyilvánulási formái iránt. A bizottság tagjainak egyéni ízlése tehát nagymértékben befolyásolta a mű további sorsát. A Második Császárság korában – írja a szerző – csupán Párizsban és a külvárosokban mintegy harminc színház és közel száznegyven zenés kávéház és kabaré működött. Elképzelhető, hogy milyen mennyiségben érkeztek a különböző irodalmi termékek a bizottság elé, amely egy idő után már jegyzőkönyvet sem készített, csupán a kéziraton tüntette fel döntését. Magyarázattal nem szolgált, egyszerűen tiltott vagy engedélyezett. Ritkán történt meg azonban az, hogy egy művet egyáltalán nem mutattak be, mivel ilyen esetben elkerülhetetlen volt a botrány. A sajtószabadság ugyanis működött, a lapok akadály nélkül írhattak erről, az olvasó pedig vérmérséklete szerint háboroghatott.

A cenzúra működésének módszerei alkalmazkodtak a kor változásaihoz, ahhoz a tényhez, hogy a munkásság, a városi proletariátus egyre jelentősebb társadalmi erővé képviselt. Odile Krakovitch tanulmánya záró soraiban így összegzi ezt a folyamatot: „*A 19. század első felében még optimista burzsoázia 1848 után már nem hitte el, hogy az oktatás, a színház, illetve a proletariátus erkölcsi nevelése jobbá teheti a társadalmat. Eluralkodott a félelem, a cenzúra teret engedett a nyíltnak, ám annál hatékonyabb elnyomásnak, ami a III. Köztársaság korában csak fokozódott....*”

Jean-Yves Mollier történész *Az államcenzúra továbbélése 1881 és 1949 között* című tanulmányában tovább fűzi Krakovitch gondolatmenetét. Ebben a közel hetven esztendő felölő korszakban Anasztázia az aktuális bel-, illetve külpolitikai helyzetnek megfelelően csapott le áldozataira a közérkölc és közrend megóvása érdekében. Noha 1881 júliusában törvénybe foglalták a cenzúra eltörlését valamennyi szellemi termék esetében, a közhatalom minden esetben kiaknáztatta a törvény adta lehetőségeket, hogy parlamentáris (vagy annak látszó) eszközökkel lépjen fel a törvényes rend és morál fenyegetettsége címén.

Az 1880-as és az 1890-es évek merényletsorozatai következtében az anarchisták kerültek a cenzúra és a politikai rendőrség figyelmének középpontjába. A szerző megemlíti egy esetet, ahol először halálra, majd életfogytig tartó büntetésre ítélték egy újságíró, mert – állítólag – egy olyan újságcikk alatt szerepelt a neve, amely robbantásos merényletre buzdított egy lyoni lebuji ellen. A szerencsétlen zsumlászta tizenöt évet töltött el egy új-kaledóniai fegyvertelepen, amíg mások közbenjárására végül rehabilitálták, és visszatérhetett Franciaországba.

1880 és 1910 között Anasztázia az írók között szedte áldozatait. Tizennégy szerzőt fogtak perbe, akik a kor hivatalos felfogása szerint vétettek a szabályok ellen. Ezek az esetek óriási felháborodást keltek a szabad önkifejezés hívei között. 1889-ben, az ország történetében először ötvennégy író aláírásával egy kiáltványt tettek közzé, amelyben az irodalom művelői tiltakoztak alkotói szabadságuk megsértése ellen.

Az első világháborút megelőző „boldog békeidőkben” a hatalom nem kímélte azokat sem, akik a hadsereget bíráló cikkeket publikáltak, vagy ilyen témájú falragaszokat terjesztettek. A háború kitörése után szinte azonnal hivatalosan is visszaállították a cenzúrát, amely egészen 1919 augusztusáig érvényben volt. Ebben a vérzivataros időszakban igyekeztek megghiúsítani minden olyan próbálkozást, amely a pacifizmus nevében emelt szót az értelmetlen öldöklés ellen.

A két háború közötti időszakban a kommunisták váltak a köz első számú ellenségeivé, mivel lapjuk, a *L'Humanité* hasábjain aktív propagandatevékenységet folytattak. A politika a gazdasági kényszer eszközeit bevetve próbálta meg ellehetetleníteni a lapot, amely kölcsönt vett fel a *Banque ouvrière et paysanne* nevű szövetkeztől. Politikai nyomás hatására a bíróság arra kötelezte az újságot, hogy haldéktalanul fizesse vissza a pénzt, holott a hitelező nem támasztott ilyen igényeket. Nyilvánvaló volt, hogy pénz hiányában a lap működéséptelenné válik. Az akció nem sikerült, mivel bizottság alakult a kommunista sajtóorgánum megmentése céljából, amely végül előteremtette a túléléshez szükséges pénzüsszeget.

A katolikus egyház sem maradt tétlen, kivette a részét a tiszta erkölcsök és a közrend védelméért vívott harcból. Ennek az élharcosa Bethléem abbé volt, aki kíméletlen támadást intézett minden olyan szellemi termék ellen, amely felfogása szerint veszélyeztette a gyermekek és az ifjúság lelki épülését. A jeles egyházi már nem érhette meg az 1949. július 16-án született törvényt, amely korlátozta a szovjet propagandatermékek, az amerikai irodalom, az amerikai képregények, a pornográf művek stb. terjesztését. Paradox módon szinte minden parlamenti párt egyhangúlag megszavazta a törvényt (kivéve a kommunistákat, ami a fentiek ismeretében nem meglepő), amely a 20. századi parlamentáris demokrácia eszközeivel biztosította a cenzúra továbbélését.

A cenzúrának más formái is léteztek. Nem mindig a politikai hatalom megszorításaival találta magát szemben egy-egy író, szerkesztő, színész vagy tudós. *Sophie-Anne Leterrier* történész *Az akadémiai cenzúra a 19. században* című tanulmányban három különböző esetet tár az olvasó elé. Ezek segítségével arra próbál rámutatni, hogy a tudományos élet is kivette soraiból azokat, akik nem az aktuális trend szerint gondolkodtak, vagy túlságosan egyszerűen közelítettek meg egy adott problémát. Itt szerepet játsz-

hattak olyan szubjektív tényezők is, mint a szakmai féltékenység vagy közöny. Ilyen volt Boucher de Perthes esete is, akinek korszakalkotó régészeti felfedezéseit sokáig nem ismerte el a szakma.

A könyvből kiragadott példák alkalmasak arra, hogy felkeltsék a leendő olvasók érdeklődését, akik az itt említetteken kívül még számos érdekes információhoz juthatnak. Megtudhatják például, kik állították össze a franciák nemzeti könyvtárának, a *Bibliothèque Nationale*-nak a részlegét, amely a tiltott irodalmat foglalta magába, és amit a népnyelv nemes egyszerűséggel csak *l'Enfer*-nak (Pokol) hívott. Vagy azt, hogy mi módon próbálta megszüntetni a televíziós hírműsorokat a politikai hatalom az algériai háború idején.

Pascal Ory könyvét bárki érdeklődéssel forgathatja, amennyiben érdekli a téma, annak ellenére, hogy alapjában véve „nemzeti műről” van szó. Ismeretanyaga rengeteg újdonsággal szolgálhat a franciák számára is, hiszen név szerint említ hivatalnokokat, újságírókat, írókat, szerzőket, tudósokat stb., akiknek neve talán még hazájukban is ismeretlenül cseng. Egyúttal „nemzetközi” is, mivel a cenzúrának minden országban megvoltak a hagyományai, szereplői, és a mai napig érződnek bizonyos utórezgések a parlamentarizmus szabályai szerint működő országokban is, noha napjainkban a legtöbb országban törvény szabályozza a véleménynyilvánítás szabadságát, amely a demokrácia előfeltétele, de nem sértheti mások szabadságát semmilyen formában.

A könyv másik nagy érdeme az objektivitás. A szerzők tárgyilagosan foglalnak állást az adott témában, nem vádaskodnak, jóllehet itt-ott megjelenik egy kis gunyorosság, de alapjában véve tényfeltáró munkáról van szó. Nem hivatkoznak lépten-nyomon a „francia kivételességre”, nem az derül ki az egyes tanulmányokból, hogy az említett esetekhez hasonlók máshol nem történhetek volna meg a világban. Az itt megjelent esettanulmányok mégis „kivételesek” abban az értelemben, hogy akkor és ott történtek meg és nem máshol, tehát a francia kultúrtörténet részei. Az olvasó azonban úgy érezheti, hogy a szerzőktől olyan kötetet kapott, amely minden franciául értő érdeklődő számára hasznos tanulsággal szolgálhat. S ezáltal a mű egy kicsit „nemzetközivé” válik.

Holub Krisztina

A. A. ULUNJAN

KOMINTERN I GEOPOLITIKA: BALKANSZKIJ RUBEZS 1919–1938

(*Komintern és geopolitika: a balkáni határ 1919–1938*)

Moszkva, 1997. 220 p.

Az oroszországi tudósok ez idáig a 20. század geopolitikai koncepcióit leginkább csak a fasiszta Németország külpolitikájával kapcsolatban kutathatták (amennyiben nem vesszük figyelembe azokat a munkákat, amelyek az SZKP megrendelésére és ideológiai megfontolásokból készültek, s amelyeknek a feladata az amerikai imperializmus „agresszív lényegének” leleplezése volt). Egészen az 1990-es évek elejéig szó sem lehetett a szovjet állam külpolitikáját meghatározó elképzelések kutatásáról, maga a kérdésfelvetés is tilos volt, mivel a Kreml geopolitikájának vizsgálata nemkívánatos párhuzamok felismeréséhez vezethetett volna. Artyom Ulunjan ismert történész-balkanista eredményei valóban hiánypótló ismereteket nyújtanak a Komintern és a Balkán kapcsolatrendszerére, valamint az 1920–30-as évekbeli szovjet külpolitika vonatkozásában. A szerző igen jártas a 19. század vége–20. század első harmadának külpolitikai gondolkodásában, minek következtében a kötetben bemutatott balkáni geostratégia „nem lóg a levegőben”, hanem megkapja a megfelelő helyét a korszak külpolitikai doktrínái között.

A Szovjetunió a cári Oroszországtól örökölte, hogy a Balkán prioritást élvez az ország érdekszférá-politikájában, s ez a hivatalos szovjet külpolitika egyik sarkalatos pontjává vált. Nem kevésbé jelentős helyet foglalt el a Balkán a Komintern stratégiájában. A Komintern megalakulásától kezdve a bolsevik rendszer támadó céljainak eszköze volt a nemzetközi szintén. Jellemzőek Dmitrij Manuilszkij, a Komintern egyik vezető munkatársának szavai az 1920-as évek közepével kapcsolatban: „lehetséges, hogy át kell térnünk a régi cári idők hagyományos politikájára, amikor Oroszország aktívabb politikát folytatott a Balkánon”.

A szociális, de főképpen az etnikai ellentétek fokozott konfliktusforrást jelentettek ebben a régióban, ezért a Komintern ideológiájában a Balkán mint az imperializmus „gyenge láncszeme” szerepelt, olyan területként, ahol könnyebben végre lehetne hajtani a forradalmi áttörést. Másrészt viszont a nemzeti viszályok bonyodalmakat okoztak a szomszédos országok kommunista pártjai között, megnehezítették a közös fellépést. Ez olyan tényező volt, amely lehűtötte a „világforradalom építőinek” hevületét.

A Komintern működése a Balkánon az 1920-as évek elején kifejezetten támadó jellegű volt. Amikor az Európát elöntő forradalmi hullám már lecsendesült Német- és Magyarországon, a kontinens délkeleti részein még voltak megnyilvánulásai (elég csak az 1923. szeptemberi bulgáriai felkelésre utalni). Az 1920-as évek közepére azonban kimerültek a forradalom erőforrásai, és ez egyre inkább érezhetővé vált ebben a régióban is. A Kominternnek módosítania kellett a taktikáját: a szervezet a „világforradalom vezérkarából” egyre inkább a Szovjetunió balkáni pozícióinak megerősítését szolgáló eszközzé vált. Sztálin jól felismerte a változásokat, és – saját egyeduralmának kiépítésével egy időben – immár nem forradalmi, hanem állami kategóriákban gondolkodott. Utasította a Komintern vezetőit: finomabb, leplezettebb módszerekkel képviseljék a Szovjetunió érdekeit, ne adjanak alkalmat a nyugati államoknak arra, hogy megvádolhassák a szovjetek országát, miszerint „nem a nemzetiségek felszabadításával törődik, hanem Oroszország területének kiszélesítésével”.

Fokozatosan háttérbe szorultak azok az utópikus elképzelések is, amelyek szerint „a szocialista szigetnek sohasem lesznek békés határai a burzsoá államokkal”. Az 1920-as évek végétől nemcsak a hivatalos szovjet álláspont, hanem a Komintern egyes irányzatai sem tartották szükségesnek, hogy emlegetse a szovjet történelem romantikus korszakát, és igyekeztek bizonyos mértékig elhatárolódni azoknak az éveknek a politikai gyakorlatától. Az 1920-as évek közepén Nyugaton a gazdasági helyzet stabilizálódott, a Szovjetunióban a világforradalom eszméjét „takaréklángra állították”, és alig hangoztatták a nagy gazdasági világválság kialakulásakor. A Nyugattal való katonai összecsapás elkerülhetetlenségének tézise azonban továbbra is érvényben maradt, és nem tűnt el a Komintern ideológusainak látószögéből. A végső feladat: bármilyen balkáni fegyveres konfliktust olyan polgárháborúvá kell változtatni, amely képes elvezetni a proletárdiktatúra megteremtéséhez. Mindez hatással volt a geopolitikai elképzelésekre is, továbbra is folytatták a konkrét tervek kidolgozását az egyes országok belpolitikai helyzetének destabilizációjára.

Ulunjan munkájából jól kitűnik a szovjet külpolitika kettőssége: a külügyi népbiztosság és a Komintern nemcsak kiegészítették egymást, hanem szerepeikből adódóan bizonyos ellentmondások merültek fel. A szerző hatalmas levéltári anyagot dolgozott fel és épített bele a könyvbe, valamint kitűnő elemzőkészségről tett tanúbizonyságot. Mindezek az olvasók számára érdekessé tehetik a művet.

Alekszandr Sztikalin

ANDREA PANACCIONE

SOCIALISTI EUROPEI. TRA GUERRE, FASCISMI E ALTRE CATASTROFI (1912–1946)

*(Európai szocialisták. Szemben a háborúval, a fasizmussal és más katasztrófákkal
1912–1946)*

Milano, Franco Angeli Storia, 2000. 275 p.

Andrea Panaccione az olasz szocialista mozgalomhoz közel álló Fondazione Giacomo Brodolini főmunkatársa, a milánói egyetem professzora, a linzi konferenciák egyik állandó résztvevője, előadója, az ITH nemzetközi tanácsadó testületének tagja. Számos gyűjteményes és önálló kötet szerzője, szerkesztője. Mindig is a nemzetközi munkásmozgalom érdekelte, ebben nagy forrásismerettel rendelkezik. Az 1970–80-as években, amíg az Olasz Szocialista Párt (PSI) erősebb volt, és nagyobb anyagi lehetőségekkel rendelkezett, Panaccione volt a legfőbb szervezője több jelentős nemzetközi konferenciának. Többek között annak is, amelyet igen rangos személyiségek részvételével 1990-ben Milánóban rendeztek az első nemzetközi május elseje centenáriuma. Majd bekövetkezett a PSI hirtelen és sokak számára váratlan összeomlása, amely időben szinte egybeesett a kelet-európai és orosz rendszerváltásokkal. Mindez azonban Panaccione szemléletét nem érintette. Nem volt hithű kommunista vagy marxista-leninista, neki nem kellett mentegetőznie, pályáivét módosítania. Kutatási és főként munkáinak megjelentetési körülményei persze változtak, s azt a nagyon sikeres, nemzetközi közreműködéssel megjelentetett kiadványt, amely a május elseje kutatásnak a legismertebb orgánuma volt, le kellett állítania. Ám saját kutatásait eredménnyel folytatta, aminek egyik bizonyítéka az itt ismertetendő könyv.

Ami az olvasónak azonnal feltűnhet, az a könyv nyitó és záró időpontja. Nyilván sokaknak furcsa a kezdő, 1912-es dátum, de ne felejtjük, hogy ekkor zárult az olasz–török háború, amelynek rengeteg olasz belpolitikai és ideológiai összefüggése volt. 1946 pedig nemcsak a második világháború közvetlen másnapja, hanem a királyság megdöntésének és az új köztársasági rend megszületésének ideje.

A kötet bevezetőjében Panaccione néhány oldalon áttekintést ad a téma legújabb feldolgozásairól. A kötet első fejezete „Az internacionalizmus átalakulása az első világháború előtt” címet viseli. Panaccione a téma kifejtését a bázei kongresszus beszédeinek elemzésével, az ismert nézeteltérések taglalásával kezdi. Kiemeli, hogy a keresztényszocialisták, a svájci pap-teológus-publicista Leonhard Ragaz és társai nélkül a kongresszus aligha ülhett volna össze a híres Münster-templomban. (Ez valóban elég rendhagyó mozzanat volt a II. Internacionálé életében.) A szerző a kongresszussal kapcsolatban megszólaltatja Kautskyt (aki amúgy is közel áll hozzá), idézi a Die Neue Zeiten megjelent cikkeit, valamint Bebelt és Jaurést – de ami a nemzetközi történeti irodalomban ritkább, az orosz mensevikeket, így Fjodor Dant a Nasa Zarjában megjelent cikkei alapján. (Panaccione nemcsak tud oroszul, hanem hosszú évek, évtizedek óta kutatásainak egyik visszatérő területe a mensevikek történetének feldolgozása, s közülük Dan és Martov áll legközelebb a szívéhez.) A fejezet megírásában Panaccione hatalmas anyagot nézett át a kor olasz, német, francia és orosz folyóiratterméséből (a brit anyag valamivel soványabb). Ezek a kiadványok ma már sokszor ritkaságszámba mennek.

Ebben a korszakban éppen Olaszországban került szembe a szocialista mozgalom a háború kérdésével (az olasz–török, „tripolisi” háborúval), ami meghozta a vad nacionalista hullámot, az imperiaлизmus dicsőítését, az „előfasiszta gondolkodást”, aminek hangadói támadtak az olasz szocialista munkásmozgalomban is, éppen az értelmiség soraiban. Panaccione mindennek nagy figyelmet szentel, s pontos elemzéseiben nem rejt el saját véleményét, internacionalizmusát sem.

Sokféle levéltári forrásra támaszkodva dolgozza fel a szerző azt az alapkérdést, miként viszonyult a szocialista munkásmozgalom az internacionalizmushoz 1914 augusztusa után. Panaccione nem azok közé tartozik, akik természetesen tekintik a nacionalizmus térhódítását és az internacionalizmus háttérbe szorítását.

A kötet második nagy fejezetében a szerző azzal foglalkozik, hogy 1917 novembere után Oroszországban, a bolsevik pártban miként jelentkezett az internacionalizmus, s ez milyen alakváltozásokon ment át. A szerző ebben az esetben is pontosan elemez, távol áll tőle bármifajta leegyszerűsítés. A kötet harmadik fejezete a mensevikek sajátos helyzetével foglalkozik a bolsevikok Oroszországában (üldözték, majd illegálitásba taszították őket). A negyedik fejezet a mensevikek Martov utáni kimagasló vezetőjének, Fjodor Dannak a működését tárgyalja.

Az orosz régiót csak bizonyos fokig hagyja el a szerző abban az izgalmas fejezetben, amely azt taglalta, hogy milyen súlyos válságokat élt át a demokrácia 1918 után, miként jelentkezett a fasiszta veszély,

s ezzel szemben az antifasiszta mozgalmak, valamint miként alakult a szociáldemokrácia és a Szovjetunió kapcsolata. Nem merőben új témák, de Panaccionénak van új mondanivalója és olyan új forrásanyaga, amely feltétlen figyelmet érdemel. A következő fejezetnek („Az új Európa-elképzelés az 1930-as évek olasz szocialista gondolkodásában”) szintén van nemzetközi vonatkozása. Ezt követi egy nem kevésbé izgalmas fejezet egy olyan kérdésről, amiről már egykoron sokat írtak, hiszen minden napilap és folyóirat teli volt a problémával: a szocialisták és a háború veszélye az 1930-as években. E fejezetben különös gonddal fordul a szerző újra Karl Kautsky személyéhez, aki még ekkor sem fakult meg, még ha jelentősége kisebb volt, mint korábban. Ám nálunk ez a korszaka már alig ismert. Az 1980-as években Magyarországon megjelent Kautsky-kiadványok, mind az 1914 előtti korszakát tárgyalják. Végül a kötet utolsó fejezete a második világháború éveivel foglalkozik, elsősorban a szocialisták helyzetével és szerepével. Panaccione itt is két személyt emel ki külön, akik egyben programot is adtak a háború utáni világra: Pietro Nenni és Fjodor Dant. Tevékenységüket és írásait nagy gonddal mutatja be.

Jemnitz János

LEO MARKS

BETWEEN SILK AND CYANIDE – THE STORY OF S.O.E.’S CODE WAR

(*Selyem és cián között. Az SOE rejtjelháborújának története*)

London, Harper Collins Publishers, 1998. 614 p.

Leo Marksot (1920–2001) az angolszász kultúrkörben jó fél évszázadon át – egészen a közelmúltig – neves forgatókönyvíróként ismerték. Csak nemrégiben bekövetkezett halála előtt fedte fel, egy éppoly szívszorongató, mint amennyire forrásértékű leírásban fiatalkori „másik énjét”. Eddig csak elszórt – bár publikus – adatokból volt tudható, hogy a szerző a második világháború idején az angol titkosszolgálat londoni főhadiszállásának egyik legtehetségesebb kódfejtője volt. Az SOE-t (Special Operations Executive – Különleges Hadműveletek Parancsnoksága) 1940 júliusában alapították Winston Churchill utasítására, hogy az „lángokba borítsa Európát”. Fő feladata ügynökök bevetése az ellenség által megszállt európai területekre és ott szabotázs akciók végrehajtása és egy „titkos hadsereg” felállítása volt. Ebben meghatározó szerep jutott a londoni központ és az ügynökök közötti kommunikáció megbízhatóságának, gyorsaságának, valamint annak, hogy azt az ellenérdeklét fél minél nehezebben tudja megfejteni.

E tárgykörben az elmúlt évtizedekben számos könyv látott napvilágot. A levéltári források felszabadulásával a könyvek, valamint a tárgykört érintő konferenciák száma arányosan nőtt. Mégis úgy tűnik – jórészt a tevékenység természetéből is adódóan –, hogy a leírások zömének a tényleges történetekhez való viszonya számos esetben megkérdőjelezhető. A fél évszázadon át hallgató Leo Marks könyve ezért is tekinthető a maga nemében páratlannak.

Nigel West, Counterfeit of Spies – Genuine or Bogus? An Astonishing Investigation into Secret Agents of the Second World War, St. Ermin's Press, London, 1998. *Quentin Reynolds*, The Man Who Would Not Talk, Random House, London, 1953. *Barry Wynne*, Count Five and Die, Souvenir Press, London, 1958. *J. C. Mastermann*, The Double Cross System in the War of 1939-45, reprint Pimlico, London, 1995. *Aline de Romanones*, The Spy Wore Red, Random House, London, 1987. *Josephine Butler*, Churchill's Secret Agent, Methuen, London, 1983. *M. R. D. Foot & J. M. Langley*, MI 9 – Escape and Evasion 1939-1945, The Bodley Head, London, 1979. *Nigel West*, Secret War – The Story of SOE Britain's Wartime Sabotage Organisation, Hodder & Stoughton, London, 1992. *K. A. Merrick*, Fights of the Forgotten – Special Duties Operations in World War Two, Arms and Armour, London, 1989. *F. H. Hinsley & Alan Stripp* szerk., Code Breakers, Oxford University Press, 1993. *Michael Smith*, Station X – The Codebreakers of Bletchley Park, Channel 4 Books, London, 1998. Továbbá e sorok írója 1998. október 27–29. között részt vett az alábbiakban többször is említett SOE konferencián a londoni Imperial War Museumban.

A szerzőnek a szolgálathoz kerülése éppoly rendhagyó volt, mint amilyen mértékben befolyásolja a rendkívüliség az e területen való eredményes működést. Huszonkét évesen egy – a feketeipiacon vásárolt – csirkével a hóna alatt elhagyta a szülői házat, hogy hazafias kötelességének eleget tegyen. 1942 januárjában Bedford városába utazott, hogy rejtjelírói kiképzést kapjon. A sikeres felvételt követően küldték a jövődöbéli ügynököket Bletchley Parkba, az angol kódfejtő központba. Marks azonban azon kevesek közé tartozott, akit alkalmatlannak találtak, így vissza kellett térnie Londonba. Befolyásos rokona közbenjárására ugyan mégiscsak bekerült az SOE főhadiszállásra, de ottani bemutatkozása – látszólag – ismételten egy intellektuális balesettel kezdődött. Egy olyan kód feltörése, ami másoknak 20 percbe telt, neki egy egész napot vett igénybe. Csak a sikertelenség okát kereső vizsgafelügyelők vették észre, hogy Marks egy véletlen figyelmetlenség folytán – eltérően a többiekől – nem kapta meg a kód feltöréséhez szükséges elemi segédanyagot. Ennek fényében kezdték másképp értékelni a fiatalember teljesítményét, illetve kvalitásait.

Leo Marks a szinte állandó megújulást, naponkénti találékonyságot igénylő munkának a rejtelseibe enged bepillantást. Részletekbe menően tájékozódhatunk arról, hogy milyen állandósuló feszültség adódott a szabályokat értelemszerűen felrúgni kényszerülő gerillaakciók szervezése-irányítása, valamint a hivatali működés tradíciókon nyugvó – ahhoz ragaszkodó – nehézsége között. Az ellenséges területeken tevékenykedő ügynökök túlnyomó többsége rádió adóvevő útján tartotta a kapcsolatot a főhadiszállással. A titkos üzenetek váltásához szükséges kódokat azonban – mint ahogy ezt Marks esetről esetre feltárta – hihetetlenül könnyen és gyorsan fel lehetett törni. Mi több, nemegyszer ezeket a kódokat papírra írták, illetve nem lehetett jól elrejtteni, így aztán az alaposan és precízen dolgozó német elhárító tisztek pillanatok alatt megtalálták őket. Ezt egy hatásos kihallgatás követte, minek következtében a német Abwehr és Gestapo naprakész információval rendelkezett az angolok titkos hadműveleteiről. A szerzőt rövid időn belül kinevezték az SOE kódosztályának vezetőjévé, s „keresztretjvény-hadjárata” révén a második világháború legtitkosabb hadműveleteiben vett részt.

Napi feladata abból állt, hogy új kódokat találjon ki, azokat elfogadtassa a vezető katonai réteggel, majd felkutassa a megfelelő munkatársakat, anyagi erőforrásokat és nyersanyagokat, hogy aztán nagy mennyiségben készíttessen megfelelő felszereléseket az ügynökök számára. Az ügynökök kiképzése is az ő feladata volt, de itt aligha lehetett maradéktalanul eredményes munkát végezni. A túlélésben, illetve a – sajnos nagyon is gyakori és korai – lebukás elkerülésében taníthatatlan összetevő volt a helyzethez illeszkedő találékonyság, rögtönzőkészség, és bizony a kalkulálhatatlan szerencse is. Ezek bármelyikének hiánya gyorsan vezethetett a kegyetlen véghez. Az előbb már említett rádió adó-vevő készülékek miatt sikerült az ellenségnek számos esetben fogságba ejteni a brit ügynököket. Marks ezért egészen élete végéig felelősnek érezte magát. Halála előtt két évvel egy SOE konferencia reprezentatív előadója volt Londonban. Még ekkor sem tudott könnyek nélkül visszaemlékezni azokra a volt munkatársakra, akik a fogságba esés és a velejáró kínzások nagyfokú kockázatának tudatában vállalták feladataikat. Ez alkalommal is kitért arra, hogy saját balfogásaiakat akkor sem lehet maradéktalanul a németek számlájára írni, ha azok valóban kegyetlenül bántak el a kezükre került ügynökökkel. A gyakori lebukásban éppúgy szerepe volt a kevésbé megbízható rejtjelrendszernek, mint ahogy az általuk végzett munka sajátosságait át nem látó, nehézkesen pedáns-bürokratikus brit kormányszerveknek is.

Marks, bár íróasztal mellett töltötte el a háborús éveket, óriási mértékben járult hozzá Anglia Britannia titkos háborújának sikeréhez: akkor rendszeresített „technikái” nem csupán a korabeli munkatársak lebukásának kockázatát mérsékeltek, de a háború utáni évtizedekben is hosszú ideig alkalmazott eljárásokká rögzültek. Ezek egyike volt a selyem felhasználása. Selyemből készítették a zsebkendőket, alsóneműt és a kabátbélést az ügynökök számára. Mihelyst felhasználtak egy adott kódot, a zsebkendő azon részét meg lehetett semmisíteni. A könyv címe is erre utal, valamint a ciánkapszulára, amit minden ügynöknek magával kellett vinni arra az eshetőségre, ha fogságba esik. A selyem az életet szimbolizálta, mert így a kódok kevésbé voltak hozzáférhetőek avatatlan kezek számára. A cián pedig a halált jelentette.

Az első igazán nagy sokkhatás akkor érte, mikor felfedezte, hogy az ügynökök népszerű versek útján kommunikáltak a központtal: a versek segítségével írták kódolt üzeneteiket. A rádióadásokat természetesen a németek is vették, és hamar felismerték a verseket, így a kódokat is könnyedén fel tudták törni. Ahol megakadtak, ott a foglyul ejtettek kegyetlen megkínzása vezetett „eredményre”. Így szinte minden üzenetet el tudtak olvasni. Ezt próbálta megakadályozni Marks második gyökeres korrekciója. Az ismert-ismertető poemák helyett saját – dilettáns, de a célt jobban szolgáló – verseket költött. A háború befejező szakaszában ezeket a verskárdókat használta a brit ügynökhálózat.

A valóban hősiес ügynöki legendárium sorából néhányat a szerző is részletez, illetve saját többlet-információjával gazdagít. Ezek között idézi fel Tommy Yeo-Thomas emlékét, aki mindent tudott a francia ellenállásról és fogságba esve a Gestapo kegyetlen elbánásában részesült, majd kalandos körülmények között sikerült megszöknie. Másik – immár valóban tragikus – hőse volt Noor Inayat Khan, egy indiai herceg gyönyörűséges lánya, aki az egyik legjobb SOE ügynök volt Franciaországban. Fogságba esése után egy koncentrációs táborban halt meg. Mellettük pedig a valóban legendává lett SOE ügynök Violette Szabo

volt. Róla 1958-ban film is készült (*Carve Her Name with Pride*). Ennek elhíresült versét Marks még a háború alatt írta a nőnek, ami eredetiben és amatőr fordításban így hangzik:

The life that I have
Is all that I have
And the life that I have
Of the life that I have
Is yours and yours and yours.
A sleep I shall have
A rest I shall have
Yet death will be but a pause
For the peace of my years
In the long green grass
Will be yours and yours and yours.

Az életem
Mindenem
És az életem
Élete
a tied, a tied és a tied.
Álmom lesz
Megnyugvásom lesz
De a halál nem lesz más, mint pillanatnyi szünet
Mert életem békéje
A hosszú zöld fűben
A tied, a tied és a tied.

Violette Szabo, azaz *Louise*, bár kiválóan kódolt és dekódolt, valamint ügyesen használta az adóvevőt, nem igazán emlékezett a versekre. Tulajdonképpen ez adta az indítást Marksnak, hogy saját maga írjon verseket ügynökei számára. Violette Szabo kiképzése leginkább Higgins professzornak és Eliza Doolittle-nek a *Pygmalion*-ból elhíresült kapcsolatára hasonlított. A végkifejlet azonban azzal homlokegyenest ellenkező irányba, tragédiába fordult. Violette Szabo elfogása után nem vallott. Koncentrációs táborba került, ahol 1945-ben két másik hírszerzőtársával együtt kivégezték.

Sajátos szemszögből – malíciától sem mentesen – idézi fel a szerző de Gaulle londoni tevékenységét, és a „tábornok” többnyire viharos kapcsolatát az angol kormánysszervekkel és különösképp az SOE-val. „Bár amikor de Gaulle először szállta meg Londont 1940-ben [sic!], semmije sem volt kivéve Franciaországot [mármint lobogó, ellenállásra buzdító patriotizmusa – F. É.], égető szüksége volt egy adóvevőre, hogy ezt tudassa vele [mármint hazájával – F. É.]. Már az SOE-val folytatott tárgyalások elején kikötötte, hogy minden Szabad Francia ügynök szabadon használhatja a titkos Francia kódot az SOE által felkínált rendszeren kívül.” Marks elsőként törte fel a londoni franciák kódrendszerét, az utóbbiak nem kis bosszúságára – miután jelezte is nekik rejtelmszerűen „használatatlanságát”.

Létfontosságú volt, hogy az ún. „megfejtethetlen” üzeneteket – amelyek a napi titkos üzenetforgalom mintegy 20%-át tették ki – a lehető legrövidebb időn belül, a Gestapót megelőzve lehessen megfejteni. Mindeközben azzal is kalkulálni kellett, hogy milyen szubjektív kódolási bakik keletkeztek az ügynökök helyesírási ismereteinek fogyatékosságaiból adódóan. Ebből számtalan esetben következett szavak elírása, azaz a titkos üzenet kódoszlopainak elcsúszása, keveredése. A sokasodó üzenetforgalom miatt egyedül már nem volt képes egy-egy, nem megfelelően elkészített és beérkezett üzenet megfejtésére. Ezért 400 fiatal nőt alkalmazott erre a célra, akik – fedésként – ápolónői feladatok ellátására léptek a hadsereg kötelékébe. Szembetűnő, hogy Marks nem a matematikai készséget tartotta fontosnak. Szerinte egy kódfejtőnél a legfontosabb a zene iránti fogékonyság és a keresztrejtvény-fejtésben való jártasság volt. Az utánpótlás biztosítása érdekében Marks gyakran készített rejtvényeket a *The Times* melléklete számára, és a beküldők közül választotta ki új segítőitársai egy részét. A többnyire hölgy segítők olyan fokra fejlesztették rejtjelfejtő készségüket, hogy egy idő után szinte (másod)percek alatt rekonstruálták egy-egy hibás üzenetet valódi jelentését.

A Hollandiából érkező üzenetekben Marks számára egy idő után az tűnt furcsának, hogy azok mindig kifogástalan precizitással érkeztek a központba. Ez felkeltette gyanúját: a németek az orruknál fogva vezetik (félre) az angolokat. A holland ellenállás tagjai – a korábbi tapasztalatok szerint – jól képzett kódfejtők voltak. A németek félrevezető taktikáját a szakirodalom *Englandspiel*-nek nevezi. Marks közölte gyanúját feletteseivel, miszerint ügynökeik német fogságban vannak. Megérzése később igazolódott, de annak idején előljárói elvetették feltevését. A hivatali érzéketlenség közel ötven holland származású SOE ügynök szükségtelen halálát okozta. Ez a felismerés vezette Marksot a harmadik forradalmi változás előmozdítására. Egy újabb rejtjel rendszeresítésével minden ügynök a központ tudomására tudta hozni, amennyiben elfogták, és nyomás hatására küldött valamilyen félrevezető üzenetet.

Marks ez időben tökéletesítette az – eredetileg német találmánynak számító – „egyszeri írótüb” használatát is. A számsorok előre kidolgozott kifejezéseket, illetve mondatokat jelentettek. Ehhez a számsorhoz további számsorokat rendeltek, amelyek szintén előzetes egyeztetés után készültek. Ezek a rejtjelek is egyszer használatosak voltak, ezért nagyon megbízhatóak. Marks ezeket a számsorokat megváltoztatta

betűkre. Az egyszer használatos „írótümb” a brit titkosszolgálatoknál a háború után standard rejtjelíró technikává vált.

Marks forgatókönyvírói vénája, évtizedeken át csiszolódott dramatizálási technikája könnyen vehetné a narrációt egy „jól megcsinált” háborús, illetve titkosszolgálati kalandregény irányába. Ehhez képest szembetűnő a jelzett irány mellőzése, s még inkább az, hogy helyette a korabeli brit titkosszolgálat intézménytörténeti leírását is megtaláljuk, beleértve ebbe a belső működési rend meglehetősen bürokratikus útvesztőit is. Ez azért valóban hiánypótló, mivel a háború még szinte be sem fejeződött, de a brit MI6 – az SOE utódja – szorgalmasan semmisítette meg azokat a dokumentumokat, amelyek az SOE-ra mint intézményre, annak működésére vonatkoztak. A fennmaradt iratok túlnyomó többsége a bevetésekre vonatkozik, így keveset tudunk meg a döntéshozatali folyamatáról, illetve az igen csak költséges bevetések finanszírozásáról. Marks könyve azonban ezen területekre is bepillantást nyújt. Sőt mi több, információit a már említett SOE konferencián megjelent, még élő ügynökságok és a szolgálat korabeli vezetői is hitelesítették.

Az már csak egy záró adalék, hogy noha a szerző könyve papírra vetésekor már több mint 75 telet számlált életében, mégis plasztikusan idézi fel egykori önmaga, a lázadó és kissé habókos ifjú korabeli lelkiületét. Emberi, morális dilemmáit a munka természete kapcsán, s azt az e területen korántsem általános humorérzékét, amely esetenként kritikus helyzeteken is átszűrte. Ezek mindegyike olyan természetű, hogy aligha lehetett „utólag kitalálni”, s ha tetszik, a kritikus helyzetek sorában a depresszióba esés „ellen-szere” volt, mert az azonnali cselekvést (ellenlépést) követelő – ma úgy mondják – problémamegoldó kreativitást segítette. A századközép viláégése közepette zajló „titkos háborúról” tudósító könyvek sorában Leo Marks munkája nem csupán belletrisztikai szempontból, veretes stílusa miatt, hanem a humanista normák időnkénti kényszerű mellőzése feletti egyidejű és visszatekintő tépelődése okán is megkülönböztetett helyet biztosít a szerzőnek.

Figder Éva

DAVID CANNADINE

ORNAMENTALISM: HOW THE BRITISH SAW THEIR EMPIRE

(Ornamentáliszmus, vagy ahogyan a britek saját birodalmukat látták)

London, 2001. 288 p.

David Cannadine a második világháború után, 1950-ben született, így azon történészek közé tartozik, akik – elődeiktől eltérően – már fiatalkorukban szembesültek azzal a ténnyel, hogy a fényes brit birodalom múlttá vált, amely elemzést igényel.

Cannadine Birminghamben született, a cambridge-i, az oxfordi és a princetoni egyetemen végezte tanulmányait, majd Cambridge-ben, valamint a New York-i Columbia Egyetemen tanított, jelenleg a londoni egyetem történeti intézetének (Institute of Historical Research) az igazgatója. Számos műve közül kiemelkedik a díjakkal kitüntetett „The Decline and Fall of the British Aristocracy” (A brit arisztokrácia hanyatlása és bukása), G. M. Trevelyan portréja, illetve a „Class in Britain” (Osztály Nagy-Britanniában), amely Johnstontól Thatcherig és a jelenlegi miniszterelnökig, Tony Blairig mutatja be az osztálymegosztottságtól terhes Anglia társadalmát. Cannadine ugyanakkor a köz- és a szellemi életben igen aktív, rendszeresen ír cikkeket és ismertetéseket a londoni és a New York-i időszak és napilapokban, valamint ismert rádiós és televíziós személyiség.

A most ismertetendő könyvet valójában kiegészítésül szánta az arisztokráciáról és osztálymegosztottságról szóló műveihez, így mondhatni, hogy összességében megjeleníti a 20. századi Nagy-Britannia társadalomrajzát és a világban betöltött helyét. A mű az imperializmusnak nem a sötét oldalaival foglalkozik, mint J. A. Hobson klasszikussá vált „Imperialism” című könyve. Összefoglalva inkább elmondható, hogy a mű részletesen ismerteti a britek elragadtatását a birodalom, a birodalom adta életlehetőségek iránt, amelyeket Joseph Conrad író „csodálatos behatolásnak” jellemez. A könyv egyik ismertetője, az ismert történész, Bernard Porter azzal kezdte recenzióját, hogy a brit birodalom „fantasztikus látványosság, műsor” volt. Viktória királynő (1876-tól India császárnője) uralkodása idején kialakult kultusz eredményeképpen még ma is vannak idős indiai asszonyok, akik rendkívül tisztelik az egykori királynőt. Viktória maga mentes volt bármilyen faji előítéllettől, egyik bizalmasa egy indiai szolgálója volt. Sok angol átlagember lekezelően viszonyult a birodalom számos népe iránt, a gyarmatokon töltött éveik után ez a vélekedés azonban gyakran megváltozott.

Cannadine világosan bemutatja, hogyan igyekeztek a „sznob” angol hierarchikus viszonyokat bevezetni a gyarmatokon is, valamint azt is, miként valósult ez meg. Ennek ismert szemtanúi és leírói Rudyard Kipling és Anthony Trollope írók. Mint az utóbbi megállapította, egy ausztráliai földbirtokos akkori élete alig különbözött egy másfél századdal korábban élt angliai földbirtokosétól. Az Angliából exportált gyarmati sznobizmus számos példáját látjuk a bangalore-i Mysore maharadzsapalotában – amely az angol királyi család balmorali kastélyát utánozza – vagy Durbar épületeiben.

Cannadine könyvének kevésbé kidolgozott részei talán azok, amelyek a gyarmati tisztviselők szerepét, viselkedését, helyzetét tisztázzák. Valójában nem alkottak nagy számú réteget, és nagymértékben alkalmaztak beosztottakat a bennszülött lakosságból. Ez olcsóbb megoldás is volt, másfelől a brit lakosság egy része Anglián belül nem lelkesedett a gyarmatosítás eszméjéért és gyakorlatáért.

Cannadine kutatásaiból és feldolgozásaiból nyilvánvalóan kitűnik: mindenképpen meghatározó, milyen osztálybeliek irányították, kormányozták a brit gyarmatbirodalmat, valamint kik ápolták és támogatták a birodalmi eszmét. Bonyolult kérdés, hogy a hierarchikus angliai társadalmi rendszer mennyire reprodukálható a gyarmatokon. A kérdésfeltevés és a kifejtés feltétlenül a szerző érdeme.

H. Haraszti Éva

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bagi Zoltán, levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára

Gebei Sándor, kandidátus, főiskolai tanár, Esterházy Károly Főiskola, Eger

Figder Éva, PhD-hallgató, PTE

H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora (London)

Holub Krisztina, PhD-hallgató, PTE

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

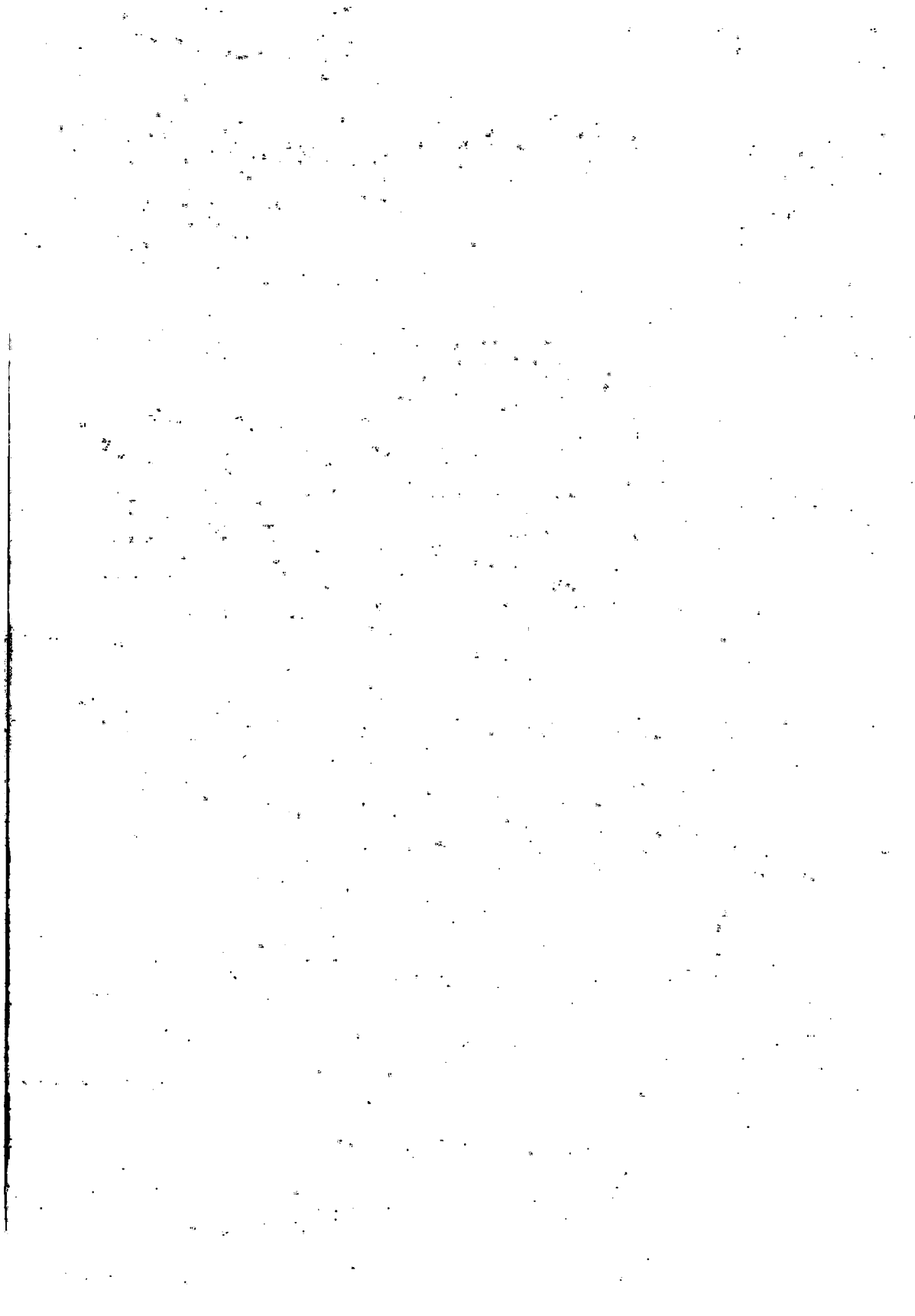
Leopold László, PhD-hallgató, PTE

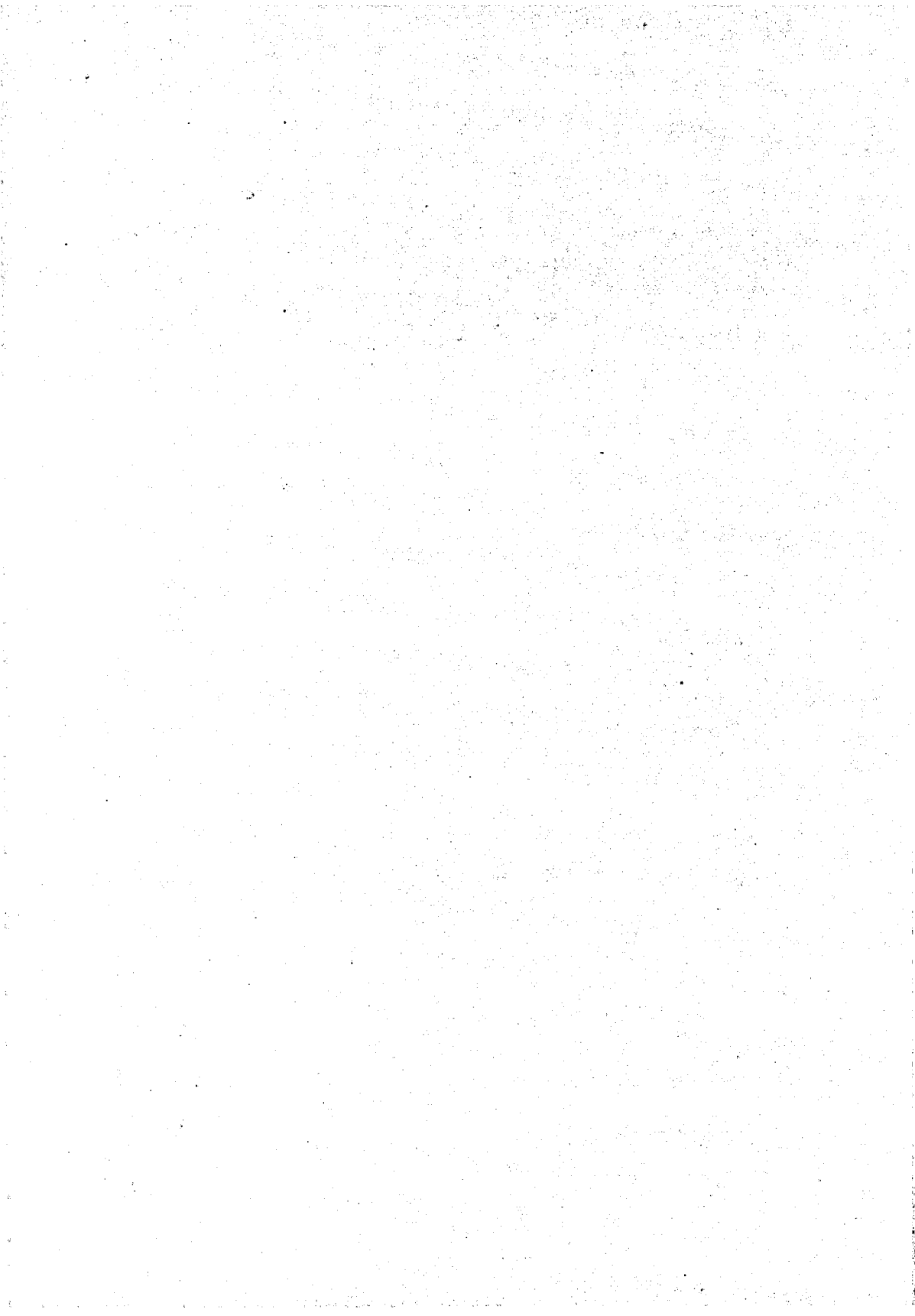
Réti Balázs, PhD-hallgató, PTE

Sztikalin, Alekszandr, kandidátus, tudományos munkatárs, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete

Tomasovszky Orsolya, PhD-hallgató, ELTE

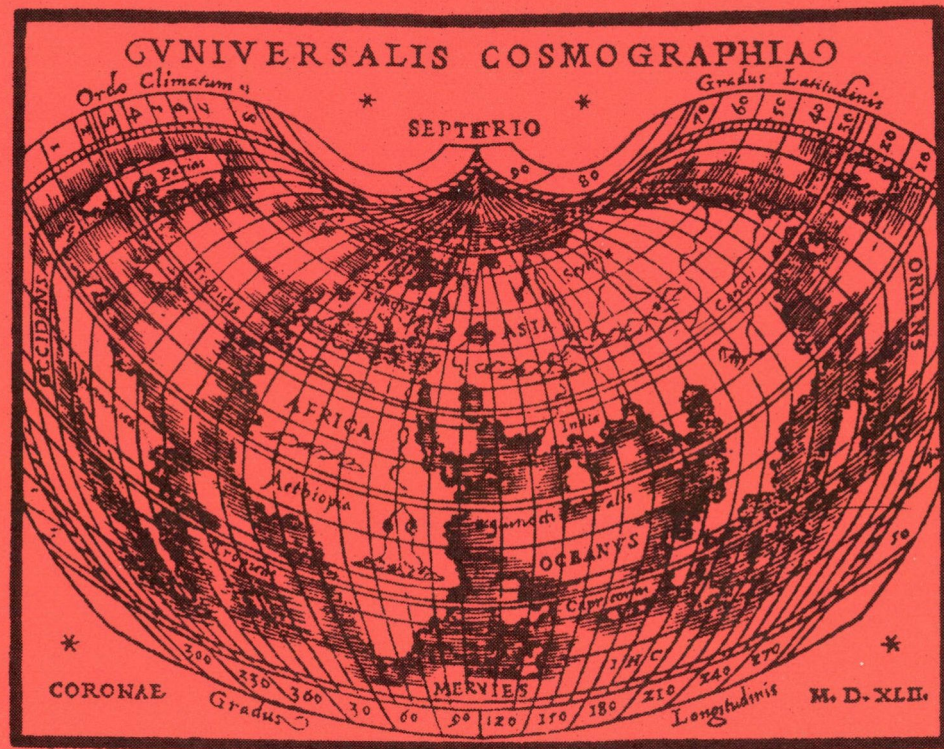

57779

2002 FEBR 27.

430

VILÁGTÖRTÉNET

2001 ősz-tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2001. ősz–tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Radnóti Klára: A Nyugat és Oroszország a 15–16. században a híradások tükrében	3
Tihanyi János: Hatalom és titkosszolgálat a Velencei Köztársaságban	23
Vonyó Tamás: Gazdaságpolitika a társadalmi és anyagi érdekek függvényében Nagy-Britanniában és Németországban (1870–1914)	40
Baján Szilvia: Dél-Tirol lakossága az olasz és a német nacionalizmus szorításában (1922–1945)	56
Sokcsevits Dénes: A horvát tankönyvek magyarságképe a dualizmus idején	76
Szabó Loránd: II. Lipót és a Budapesti Értéktőzsde	84

SZEMLE

Az 1849-es cári intervenció (Ism.: Borus József)	95
Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996 (Ism.: Hornyák Árpád)	97
Ljubograd Dimić: Srbi i Jugoslavija (Ism.: Bíró László)	99
Vladislav Marjanović: Die Mitteleuropa-idee und die Mitteleuropa-politik Österreichs 1945–1995 (Ism.: Stehler György)	103
Fortschritt, Norm und Eigensinn: Erkundungen im Alltag der DDR (Ism.: Horváth Sándor)	104
Robert Jevzerov: Ukraina: vmesztje sz Rosszijej ili vroz'? (Ism.: Jemnitz János)	107

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brasó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti A Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 360,-Ft, példányonkénti eladási ára: 180,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42) 447-
168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A NYUGAT ÉS OROSZORSZÁG A 15–16. SZÁZADBAN A HÍRADÁSOK TÜKRÉBEN

„Sem a másolók, sem az írnokok, de még maga a kancellár sem írhatott vagy mondhatott semmit önállóan az idegen uralkodók követének. Mindent maga a nagyfejedelem diktált...” „Ha valami újat javasoltam (ami a tárgyalások alatt nemegyszer előfordult), a tanácsosok azonnal az uralkodóhoz siettek a válaszáért, amit aztán részletesen ismertettek velem, és maguktól semmit sem mertek hozzátenni” – furcsállja a hivatalos eljárást Moszkvában Possevino pápai nuncius. Szerinte senkinek semmi beleszólása a nagyfejedelem döntéseibe, ő egy személyben dönt birodalma minden külföldet érintő kérdésében is, tanácsosai csak hosszas ceremóniával elismélték az ő mondatait.¹

Bár az uralkodó hatalmát, kompetenciáját az összes felmerülő kérdés megoldásában senki nem vonta/vonhatta kétségbe, a külügyekkel ebben az időben már egy egész népes hivatal foglalkozott. S ha a követek úgy is látták, hogy minden az uralkodó akaratától függ, az általa kimondott, lediktált döntések mögött sokak előkészítő munkája állt. A pápai követ által kancellárnak titulált tisztviselő ebben az időben (1581–82) Andrej Jakovlevics Scselkalov, aki 1570-től 1594-ig vezeti a Külügyi Hivatalt.²

A Külügyi Hivatal

A Külügyi Hivatal az az állami intézmény, amely minden külfölddel, illetve külföldiekkel kapcsolatos ügyet intéz. Az egységes orosz állam kialakulásával együtt járt az államapparátus központi hivatalainak, a prikázoknak, azaz a kormányshékeknek a kifejlődése is. Először a katonai ügyeket intézték önálló prikázok, de a külpolitikai feladatok gyarapodása szükségessé tette, hogy legyen egy olyan kör, amelyik a diplomáciai feladatok ellátására szakosodik.

A 16. század közepéig nem volt olyan speciális intézmény, amely az idegen országokkal kapcsolatos ügyeket intézte. Külpolitikai kérdésekben elvben a nagyfejedelem döntött, a gyakorlatban azonban a bojár dumára bízta az ügyek intézését. A дума a felmerülő problémák megoldására minden alkalommal létrehozott egy ún. „válaszó” bizottságot, s ebbe belekerültek a követi ügyek deákjai is. A 15. század végén, 16. század elején az ún. deákok foglalkoztak az idegen követekkel. A „követi ügyek” deákjai ott voltak az idegen országokból érkezett követek fogadásakor, beszédet tartottak a nagyfejedelem nevében, feljegyezték a tárgyalások menetét, és az összeállított anyagokat bemutatták a nagyfejedelemnek, okmányokat adtak ki, összeállították a követutasításokat, s belőlük kerültek ki a távoli országokba induló követségek tagjai is. Már a legkorábbi időktől kezdve megfigyelhető bizonyos szakosodás: a „kincstári” deákok a keleti országokból érkezett követekkel, a keleti kereskedelemmel foglalkoztak, az „udvari” deákok az európai országokból érkezőkkel. A hivatali hierarchia is egyre bonyolultabbá vált: a legmagasabb rangú deákok bekerültek a bojár дума bizottságába, amely a tárgyalásokat vezette a külföldi követekkel, s őket már tanácsosnak, főembernek címezték. Természetesen több volt azonban az alacsonyabb rangú tisztviselőből: a tolmácsok, írnokok száma is egyre gyarapodott – III. Iván uralkodása idején 28 írnokról tudunk.³

Az orosz történetírás a Külügyi Hivatalt mint állami intézményt 1549-től jegyzi, ekkor kerül ugyanis az élére az első név szerint ismert vezető, Ivan Mihajlovics Viszkovatij. Ez a dátum azonban nem a hivatal működésének a kezdőpontját jelöli, sőt nem is jelez lényeges változást, valamiféle reformot az intézmény működésében. Egyszerűen a hivatal első ismert vezetőjének kinevezését mutatja.⁴ Viszkovatijnak nemcsak nevét és tituluszát ismerjük, de a kötelezettségeit is. Ő vezeti a cár és a bojár дума levelezését a külföldi követekkel, részt vesz az előkészítő tárgyalásokban, dönt az idegen diplomaták Moszkvába érkezését és ott-tartózkodását illető összes kérdésben, szervezi és útnak indítja a külföldre menő orosz követségeket, feljegyzéseket készít, amelyeket később felhasználnak a hivatalos évkönyvek megírásában, s mint a Külügyi Hivatal vezetője, az ő irányítása alá tartozik a Cári Okmánytár (Царский Архив) is. Itt nagy mennyiségben őriznek kéziratos könyveket, itt vannak az államügyek aktái, a moszkvai és más orosz fejedelmek nemzetségekönyvei, és minden külpolitikai kérdéssel foglalkozó okmány.⁵

Nemcsak vezetőjének, magának a kormányzónak is meglehetősen szerteágazó feladatai voltak. A diplomáciai kapcsolatok ápolásán, felügyeletén túl rá hárult az Oroszországba beutazó külföldi kereskedők, mesteremberek, a betelepült idegenek, ezek között a fegyveres szolgálók felügyelete is, a hadifoglyok kiváltása, irányítása alatt állt jó néhány kolostor, a 17. század hatvanas éveitől a posta, a doni kozákok ügyei, és még a távoli Szibériába utazók is a fennhatósága alatt álltak. Időről időre más prikázokat is alárendeltek, ezentúl kivetett és beszedett vámokat, kocsmai illetéket stb. Minden prikázhoz tartozott néhány város igazgatása is, és ezeknek a városoknak és földeknek az adóival és egyéb jövedelmeivel is ez gazdálkodott. A 17. század második felében a Külügyi Hivatal a hozzá tartozó területeken beszedett adókat főleg tisztviselőinek javadalmazására fordította.⁶

A feladatok sokasága sok felelőst is igényelt. A hivatal vezetője mellett már a 16. század derekától kezdve megjelentek a helyettesek, a „segítők”, a „másoddeákok”, s számuk egyre növekedett. Ők azok közül a tapasztalt prikázhivatalnokok közül kerültek ki, akiknek nagy gyakorlata volt a diplomáciai ügyek intézésében. 1559-től 1714-ig név szerint 52-t ismerünk közülük, s néhányukból később a kormányzónak kinevezett vezetője is lett.

Ahogy a külügyi prikáz feladatai szaporodtak, szervezeti felépítése is egyre bonyolultabb lett: osztályokat alakítottak ki. A 17. században három osztály foglalkozott a nyugat-európai országokkal, kettő pedig az ázsiaiakkal. Már a 16. században kialakult az a gyakorlat, hogy az egyes diplomaták hosszú időn keresztül azonos területre koncentráltak. Így volt, aki 10–20 évig, vagy annál is tovább a lengyel–litván ügyekkel foglalkozott, mások a Német-római Birodalom ügyeinek specialistáivá váltak, vagy a tatár kánokkal tartották a kapcsolatot.⁷

Az osztályok élén a legmagasabban kvalifikált, aláírási joggal rendelkező hivatalnokok álltak. A tisztviselőket három csoportba sorolták rang szerint, kezdve a legmagasabb beosztásúaktól, az „idősebbektől” a „fiatalokig” – akikből a legtöbb volt. Rajtuk kívül a prikáz nagyszámú fordítót alkalmazott – külön szóbeli és külön írásbeli feladatokra –, a 17. század közepén 40–50 tolmács dolgozott a szóbeli tárgyalásokon, míg kb. tizenöten az írásos dokumentumokat fordították.

A 16. század második felétől a Külügyi Hivatal alkalmazottai közt említik már a kalligráfusokat, valamint a külföldi diplomatát kísérő öröket és a prisztavokat.⁸ Mivel a kormányzónak alkalmazottainak feladatai mind bizalmas jellegűek, minden megbízás szigorúan titkos, a tisztviselők mind titoktartási esküre kötelezettek.⁹

Mint „egész Oroszország szeme” – ahogy Orgyin-Nascokin, a hivatal egyik kiemelkedő vezetője megfogalmazta¹⁰ – a Követi Kormánysház szervezi a külföldre induló követségeket is. Ezeknek annál nagyobb a fontosságuk, mivelhogy Oroszország csak ilyen módon jut első kézből származó információhoz külföldről, ahol a 18. századig nincs állandó diplomáciai képviselője. A külföldre küldött követségek a fogadó ország és az elintézendő ügyek fontosságának függvényében különböztek egymástól. A követség vezetője lehetett előkelő bojár „nagykövet”, akinek joga volt tárgyalni, megállapodást aláírni, szerződést tervezetet kidolgozni. Jelentéktelenebb ügyekben alacsonyabb rangú követ, hírnök utazott a deákok, írnokok közül, s voltak olyan futárok (гонцы) is, akiket az uralkodó nem hatalmazott fel diplomáciai tárgyalások folytatására, feladatuk a rájuk bízott üzenet, illetve okmány átadása.¹¹

Bármilyen rangja is volt, a követnek – aki uralkodóját képviselte – csak arra lehetett törekednie, hogy a fogadó ország uralkodójánál vegyen részt kihallgatáson. Az orosz diplomáciai etikett szigorúan tiltotta, hogy a követ tárgyalásokba bocsátkozzon bármilyen rendű s rangú hivatalnokkal, hiszen az a nagyfejedelem, illetve cár méltóságát sértené, azt jelentené, hogy a meglátogatott ország nem adja meg a kellő tiszteletet az orosz állam fejének.¹² Ezért történhetett meg, hogy 1656–57-ben Velenceben, mikor a dózse megbetegedett, Csemodanov és Posznyikov, a két moszkvai követ elzárkózott a tárgyalások folytatásától, míg a dózse meg nem gyógyul. Hiába jelentették ki a Velencei Köztársaság legmagasabb rangú tisztviselői, hogy ők mindenben helyettesítik választott vezetőjüket, az orosz követek hallani sem akartak a méltatlan bánásmódról. Okfejtésük szerint ha ez valóban így lenne, akkor nemcsak a dózse írta volna alá az orosz uralkodónak címzett levelet, hanem a tisztviselők neve is mind szerepelne az iraton.¹³

Az orosz diplomatáknak is feladatuk volt természetesen Oroszország nemzetközi presztízsét növelni, s ezt gyakorta a formákhoz való csökönyös ragaszkodással próbálták elérni. Ennek egyik kuriózumszámba menő esete történt meg 1656-ban III. Ferdinánd német-római császár udvarában. Itt Bogdanov orosz követ nemcsak hogy kierőszakolta a császári audienciát – a magyarázkodásra, hogy minden követ csak a tárgyalások végén, hazamenetele előtt találkozik személyesen a császárral, azt találta válaszolni, hogy a többi uralkodó nem olyan jelentős, mint az orosz cár, s így követeik sem olyan fontosak –, hanem még ahhoz is foggal-körömmel ragaszkodott, hogy a szokásoknak megfelelően a császár álljon fel, vegye le fejfedőjét a követ üdvözlésekor, megtudakolván, hogy szolgál uralkodótársa egészsége. Hiába próbálta a kancellár jobb belátásra bírni Bogdanovot, hogy a császár nem tud járni a köszvénye miatt, az csak akkor állt el követelésétől, mikor maga a császár mentette ki magát. Uralkodóját azonban így is sértve érezte, s végül III. Ferdinánd válaszlevelét sem fogadta el, mert abban nem sorolták fel a cár címei között a litván nagyfejedelemi titulust, lévén azt viselte a lengyel király is.¹⁴

Nyugat-Európa felé a követnek tehát elsősorban országának és uralkodójának presztízsét kellett fenntartani, sőt a lehetőségekhez képest emelni. Más volt azonban a helyzet, ha Oroszországnak a krími kánokkal fenntartott kapcsolatát nézzük. A 16. században a Krími Kánság a széthullott Arany Horda politikai örököséként szeretett volna fellépni. Vele kapcsolatban az orosz diplomácia elsődleges célja az orosz uralkodó függetlenségének nyilvánvalóvá tétele volt.¹⁵ Itt fel sem merül, hogy az orosz követ csak a kán személyes jelenlétében szólhat. Nyugodtan elmondhatja mondókáját a kán rokonainak, tisztviselőinek, de még a jelentősebb feleségeinek is. S ha nyugatra tekintve IV. Iván méltóságán alulinak érzi, hogy a svéd királyf testvérének szólítsa,

azaz magával egyenrangú uralkodónak ismerje el – mondván, hogy ősei állatokkal kereskedtek –, s ezért az csak a novgorodi helytartón keresztül érintkezhet a cárral, ilyesmi meg sem fordul a fejében a krími kánokkal kapcsolatban. Nemcsak közvetlenül a kánnak, de főembereinek, sőt feleségeinek is fogadja képviselőit. A kánhoz küldött orosz követek azt az utasítást kapják, hogy ha a régi szokások szerint a tatár előkelők valamelyike botját a követ lábai elé dobja, mondván, hogy a bot átlépésének jogát meg kell váltani, inkább forduljanak vissza dolgukvégezetlen, de ne fizessenek. A „bot adójának” megfizetése ugyanis a követ, s rajta keresztül uralkodója függő helyzetét szimbolizálja.¹⁶ Ugyanakkor a legendák közé kell sorolni azokat a híradásokat, amelyek szerint a tatár követeket Moszkvában az uralkodó a következő ceremóniával fogadja: a még lovon ülő követnek személyesen nyújt át egy kupa kumiszt, amit az a lóháton el is fogyaszt. Az esetlegesen lecsöppenő nedűt minden oroszok nagyfejedelme (még III. Iván is!) lenyalja a ló sörényéről. Az ilyen és ehhez hasonló hírek leginkább az oroszokkal ellenséges lengyelek, illetve litvánok fantáziájának termékei, akik minden lehetséges eszközzel igyekeztek az orosz uralkodónak és országának a tekintélyét aláásni. Emiatt terjesztettek efféle történeteket, vagy szerették emlékeztetni az orosz követeket a tatár iga időszakára.¹⁷

Az idegenbe utazó orosz követségek létszáma a két-három főtől kezdve akár néhány százra is felduzzadhatott az ügy fontosságától függően. Idővel kialakult az a gyakorlat, hogy ha a követség vezetője nem szakember, nem a Külügyi Hivatal tisztviselője, mellé segítségül egy tapasztalt diplomatát osztanak be. Egy deákot, akinek a kisujjában van minden előírás, nagy gyakorlata van a hivatalos ügyek intézésében. Így írhatta azt az előbb említett Csemodanovról és Posznyikovról egy itáliai szerző, hogy „két követ van – az egyik a fejedelem, a másik a követség titkára, de egymás között egyenlők”.¹⁸ Így már egész korán kialakult egy olyan szolgáló nemesség, amely esetében nem egyedül a származás a döntő, jelentősége van a szakmai felkészültségnek is.

A prikáz hivatalnokainak fizetés járt, ami pénzbeli javadalmazásból, természetbeni juttatásból és földadományból, azaz pomesztyéből állt. Ezeknek a juttatásoknak a mértéke a diplomáciai gyakorlattól függött, de inkább a korábbi fizetéstől, rangtól, a szolgálati időtől, mintsem egy-egy követség sikerétől. A sikeres követet leginkább drága külföldi kelmékkel, szőrmével, esetleg ezüstművel jutalmazták, legjobb esetben előléptetéssel. Ugyanakkor azt lehetett elmondani a Követi Kormány-szék fizetéseiről, hogy háromszor-ötször magasabbak, mint a prikázok többségében.¹⁹

A Külügyi Hivatal azért olyan fontos számunkra – túl azon, hogy tisztviselőiről, azok munkájáról, viselkedéséről számos információt szolgáltatnak a külföldi utazók írásai –, mert dokumentációja értékes forrása az orosz külpolitikának. Az orosz állami levéltárban ma 610 követi könyvet őriznek, s ezekből 482 Oroszországnak európai államokkal való kapcsolatára világít rá (49 a Német-római Birodalommal, 256 Lengyelországgal, 12 a görög orthodox egyházzal, 6 Poroszországgal, 129 Svédországgal, 24 Dániával, 3 a római pápával, 20 Angliával, 15 Franciaországgal, 12 Hollandiával, 1 Holsteinnel, 7 Velencével, 3 Toscanával).²⁰ A követi könyvek a kormány-szék ügyintézésének dokumentumai, s ezekbe belekerült a külfölddel kapcsolatos összes okmány és feljegyzés: az uralkodóknak szóló levelek, a követ által érintett országok uralkodóitól jóindulatot kérő útipasszusok, a béketárgyalások okmányai, amelyek a békefeltételeket rögzítették, követutasítások, a követeknek javasolt kérdések s az előre kidolgozott válaszok, a kivitt ajándékok felsorolása, s mindezek között a számunkra legbecsesebbek: a követjelentések.²¹

Az orosz diplomatáknak elsődleges feladatuk volt, hogy mindent leírjanak, amit láttak, hallottak, tapasztaltak utazásuk alatt. Ez egy tételes, pontokba szedett jegyzék lett, mert a követutasítás pontjai szerint fogalmazták meg és szedték sorrendbe hireiket. Ezek a jelentések nemcsak a nemzetközi helyzetet ismertetik az olvasóval, de a szemtanú közvetlen benyomásait is rögzítik.²² Minthogy Oroszországnak állandó külképviselete nem volt a 18. század előtt, s onnan nagyon nehezen lehetett eljutni idegen tájakra, bármennyire is felkészült a követ küldetése teljesítésére, olykor mégis igen járatlannak tűnt a célország politikai viszonyaiban. Erre jó példa Dolgorukij herceg missziója 1687-ben, midőn is törökellenes összefogást kínált XIV. Lajosnak akkor, amikor Franciaország éppen szövetséget kötött a törökökkel.²³

A követjelentések mindenesetre a 16–17. században (a 15. században még igencsak kezdeti stádiumban voltak) az összes jelentős politikai eseményről tájékoztatják a moszkvai udvart, nem lehet azt állítani, hogy Moszkóviába nem jutottak el a nemzetközi élet hírei. Az első jelentések a nemzetközi helyzetről általános képet nem nyújtanak, meglehetősen szűkszavúak. Jellemző vonásuk, hogy szigorúan tényközlésre korlátozódnak mindenféle elemzés, magyarázat nélkül.²⁴ A 16. század elejére azonban már kialakul a külfölddel való kapcsolattartás ügymenete, s ennek írásos dokumentumai is meglehetősen nagy számban fennmaradtak.

N. Rogozsin szerint az első igazi követi jelentés Vlagyimir Plemjannyikov követőtől és Isztoma Maloj tolmáctól származik, akik 1517-ben Miksa császárnál tett útjukról számolnak be. Jelentésükben leírják az orosz követség megérkezését Innsbruckba, majd a császárral és tanácsosaival való tárgyalások ismertetése következik. Számadásukban a követek tudósítanak az európai országok törökellenes szövetségének kialakításáról. Beszámolnak arról, hogy a császár, a római pápa és a francia király öt évre békét kötött 1515-ben, a pápa kibékítette a francia királyt az angollal, s miután mindenki retteg a törököktől, a császár szorgalmazná az orosz nagyfejedelem békekötését a lengyel királlyal, hogy ők is a török ellen fordulhassanak.²⁵

A követjelentések legnagyobb része a 16. század második feléből maradt fenn, s ebben az időben alakult ki azok végleges formája is. Ezekben a követ leírja utazását, fogadtatását az idegen udvarban, majd ismerteti az általa összegyűjtött híreket az idegen országokról.²⁶

Ha a moszkvai udvarban döntést hoztak arról, hogy követséget indítanak külföldre, a Külügyi Hivatalban lázas munka kezdődött. A leendő követ megbízólevelet kapott, amely az idegen államban azt volt hivatott igazolni, hogy ő az orosz állam képviselője. Kapott egy „szerződést” is, amely a béke vagy fegyverszünet feltételeit tartalmazta, az idegen országokon való átutazáshoz védlevelet, amely nyomatékossította a békés, baráti viszonyt az útba eső ország és Moszkóvia között, egyben szabad utat kért a követ számára oda-vissza. Orosz területekre hasonló célt szolgált az útilevél: ez feljogosította a követet, hogy a szükséges közlekedési eszközöket és élelmiszert beszerezze. Szolgálati levelezés indult a különböző adminisztratív intézményekkel és tisztviselőkkel, hogy biztosítsák az állami ügyekben eljárók útját. A 15. század végétől a követek úgynevezett emlékeztetőket is kaptak. Ezekben a prikázshivatalnokok felsorolták, hogy szerintük milyen kérdéseket fog kapni külföldön a követ, s ezekre rögtön a választ is megírták, nehogy zavarba jöjjön az orosz diplomata a messzi idegenben. Ezek a hipotetikus kérdések és válaszok később az egyre részletesebbé váló követutasításba kerültek bele.²⁷ Nem csak az idegenbe utazók kaptak ilyen típusú segítséget. Durov prisztavnak, akit 1592-ben lengyel diplomaták elé küldtek, részletes instrukciót adtak arra vonatkozólag, hogy mit kell mondania, ha a

vendégek netalán Dmitrij cárevis Uglyicsban bekövetkezett haláláról érdeklődnének. IV. Iván legkisebb gyermekét, a trónörököst egyszerűen Uglyicsi Dmitrijként kell emlegetni, s halálát röviden, nem minden részletre fényt derítve, Isten akaratában megnyugodva a veleszületett betegségekre visszavezetni – „hisz senki sem halhatatlan.”²⁸

Ezeknek a leveleknek lassan kialakult egy meghatározott formája, amelyhez aztán a későbbiekben minden esetben ragaszkodtak. A diplomáták vezetője a követ-utasítás volt – ez részletesen leírta a követség céljait, feladatait, a követ feladatait, kötelezettségeit, szabályozta viselkedését az idegen országokban, sőt arra is kitért, hogyan, mi módon kell a követnek a felsorolt feladatokat megoldania. Az utasítások megfogalmazásához felhasználták a Külügyi Hivatal okmánytárát is, a korábbi követi könyveket, feljegyzéseket. Egészen a 18. századig, mikor is alapvetően megváltozott a külügyek intézése, a Külügyi Hivatalban felhalmozódott iratokat folyamatosan használták, rendezték, bővítették, leltárokat, mutatókat készítettek hozzájuk, hogy hatékonyabban lehessen felhasználni azokat.²⁹

Hazafelé a követség feje folyamatos kapcsolatban állt a Külügyi Hivatallal. Már a határról futárt menesztett Moszkvába, aki magával vitte a követség eredményeiről szóló rövid beszámolót. Miután megérkeztek a fejedelmi székvárosba, a követség minden anyagát átadták a prikáznak, s csak ezután került sor a követ szóbeli beszámolójára a cárnak és a hivatal vezetőjének. Természetesen ezt írásban is rögzítettek, s ez is tovább gyarapította a követség dokumentációját.³⁰

A 17. század húszas éveitől kezdve a Külügyi Hivatal még tovább bővítette informátorainak körét. „Tudósítókat” alkalmazott néhány külföldi városban (mint például Gdansk, Hamburg, Riga stb.), akiknek az volt a feladata, hogy a tudomásukra jutott és általuk fontosnak vélt eseményekről havonta egyszer hírt adjanak. Az orosz szolgálatban álló tudósítók leveleiket általában határ menti városokba, Pszkovba, illetve Novgorodba címezték, itt a jelentéseket lefordították, s ha a levél tartalma fontosnak tűnt, akkor egy futár azonnal Moszkvába, a cári udvarba sietett a hírekkel. Ez a rendszer persze korántsem jelentett megbízható, rendszeres, minden részletre kiterjedő információáramlást, hisz a levelek gyakran elkallódtak, esetleg későn értek célba – tudjuk például, hogy 1644-ben Rigában szigorú pénzbüntetés terhe mellett tiltották az orosz földre szóló híradások továbbítását, s nem engedték át az Oroszországba szóló írásokat.³¹

Ezek alapján megállapítható, hogy a 16. századtól kezdve nem történhet olyan jelentős esemény Európában, amiről a cári udvar ne szerezne tudomást követi útján. Más kérdés, hogy ezek az információk nagyon kevesekhez jutnak el, rendkívül szűk körben válnak ismertté (gondolok itt a prikáz hivatalnokai által tett titoktartási fogadalomra is), s ráadásul az értesítéseket mindenki a saját fejével értelmezi. Így hiba volna azt állítani, hogy a Külügyi Hivatal vékony vezető rétegén kívül bárkinek is elképzelése lehetett az európai eseményekről. Hisz még a külföldet megjárt követek is gyakorta nehezen értelmezték személyes tapasztalataikat. Miljukov, a neves orosz kultúrtörténész később úgy ítéli meg, hogy az „orosz követet az általa megélt külföldi élménytől az önnön primitívsége emelte kínai fal választotta el”. Ahol egy orosz követ megjelent, ott egy álló hétig kellett szellőztetni a helyiséget. Sőt, az orosz követ és kísérete egy olyan különös felvonulás, amely igazából sem nem „jelmezbál, sem nem körmenet, de még csak egy néprajzi kuriózum sem, amelyet egy vállalkozó kedvű impresszárió hozott volna be a tengerentúlról a nilusi krokodilokkal és afrikai elefántokkal együtt”.³²

A hivatal működésének megismerése után nézzük meg, milyen információkkal szolgáltak az idegenbe küldött követek, mit tartottak említésre méltónak az általuk tapasztaltakból, hogyan jutottak el az Európát foglalkoztató események hírei Oroszországba, milyen kulturális kapcsolatok léteztek a Nyugat és Moszkóvia között.

Európa az orosz irodalomban

A mongol fennhatóság alatt élő orosz fejedelmek nem követhettek önálló külpolitikát, Európa nyugati részétől elzárva éltek. Az Oroszország és a Nyugat közötti kapcsolatok a ferrara-firenzei uniós zsinattal kezdtek újjáéledni.

A török által szorongatott keleti egyházatyák a nyugatról érkező támogatás reményében több kérdésben beadták derekukat, s hajlandók voltak Itáliában IV. Jenő pápa hívására aláírni az uniót. A konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá tartozó orosz egyház – élén a görög Izidor metropolitával – népes küldöttséggel képviseltette magát a Ferrarában nyíló, s Firenzében határozatot hozó zsinaton, amin ott volt a bizánci császár is, s a végén hetven nyugati és tizenhat keleti főpap írta alá az uniós bullát.³³ Izidort orosz püspökök és papok kísérték, akik közül az egyik részletesen leírta úti élményeit az indulás napjától a Moszkvába való visszaérkezésig.³⁴ Az „Utazás Firenzébe az 1437–1440. évben” pontosan tudatja az olvasóval az egyházi küldöttség útvonalát az összes útba ejtett város nevével, a városok közti távolságokkal. Bár a leírás nagy valószínűséggel egyházi ember műve, a zsinatról, annak üléseiről lényegében nem is ír, száraz felsorolást ad csupán, viszont nagy élvezettel mutatja be Ferrara nevezetességeit. Lelkesen ír a pápai udvar órájáról, ami a városi piacról is látható, és amin minden óraütéskor trombitáló angyalok tűnnek fel, de a ferrarai piaci árakkal is megismertet. Firenze – csakúgy, mint Lübeck – pompás város. Dicséri a templomok és polgárházak szépségét, részletesen ír az Arnót átívelő Ponte Vecchióról, lelkesedik a kórházért, a különféle fákat hasonlítja az otthoniakhoz, majd kitér a város gazdasági életére is. Az orosz olvasó ebből az írásból értesülhet a selyemhernyótartrásról, a város szövetyártásáról, az olívaolaj készítéséről. A zsinati vitákról nem fest érzékletes képet: csak az ülések dátumait adja meg, semmit sem mond a megvitatott kérdésekről. Az egyetlen kivétel: 1439. július 5-én aláírták az uniót – konstatálja a tényt, mely közömbösséget mutatva a hitbéli kérdések iránt.³⁵

Hazafelé Velence ragadja meg leginkább, az „Adria királynője”, ahogy kifejezi magát a szerző. Nemcsak mint kereskedelmi központot értékeli nagyra, de mint várost, amely a tengerre épült, ahol az utcákon hajókkal, bárkákkal közlekednek. Leginkább a San Marco-székesegyház, ezen is főként a szobrok váltják ki lelkesedését: a „lovak mintha élnének” – írja. Később egyre lakonikusabb lesz útleírása: a lakott települések, s az azok közti távolságok felsorolására szorítkozik, s csupán néha tesz kisebb megjegyzéseket a szerző.³⁶

Az is mutatja, hogy az orosz népben is élt a kíváncsiság a távoli tájak iránt, hogy a 16. század első harmadában egyre-másra tűntek fel az újabb másolatok a firenzei utazásról.³⁷ Néhány kéziratos gyűjteményben – cím nélkül – olvasható egy rövid leírás Rómáról, illetve a Ferrarából Rómába vezető útról. A szerző megadja a Ferrara–Róma távolságot mérföldekben, leírja, hogy Róma a Tevere partján terül el, 12 mérföldre a tengertől, s hogy kísérőivel két nap alatt járta körbe lovon a várost. Ezután a csodásan díszített templomokról ír, amelyek azonban mind omladoznak, s a város maga is pusztulóban van, teszi hozzá. Ez az első Róma-leírás az orosz irodalomban. Ugyan lakonikus, de a legalapvetőbb információkat megadja: pontosítja a földrajzi

helyzetet, ír történeti és építészeti emlékekről, s végül a város elnéptelenedéséről. A 15. század első felében Róma valóban hanyatló korszakát élte – a virágzó Firenzével és Ferrarával összevetve szomorú képet nyújthatott. Úgy tűnik, a feljegyzés írója valóban járt Rómában, s a stilisztikai elemzés azt mutatja, hogy ugyanaz a személy volt, mint aki az egész útleírást írta. Mindenesre az „Utazás...” szövegébe nem fűzte bele Rómáról szóló híradását – talán mert a zsinati küldöttség egésze nem jutott el oda, s ez a római kirándulás nem tartozott az út „hivatalos” részéhez.³⁸

Az egyházi küldöttség után az önállósuló moszkvai állam diplomáciai tevékenységbe is kezd – követeket indít és fogad. A 15. század második felében az utazók között – mint ahogy ezt a klerikusok közt is megfigyelhettük – a vezető szerep még az idegeneké. Közöttük a Ral vagy Ralev család tagjainak meglehetősen jól dokumentált a tevékenysége.

1461 tavaszán II. Vaszilij követeként érkezett meg Milánóba Nicolao Ralli. Itt szívélyesen fogadta a hercegség ura, Francesco Sforza, akinek imponált az orosz küldött hadművészetekben való jártassága. El is látta ajánlólevelekkel Ottone del Carettóhoz, római képviselőjéhez, Teano és Colonna kardinálisokhoz és Pavia püspökéhez. Politikájának célja a fenyegető mohamedán veszély elleni közös fellépés megszervezése.³⁹

Az orosz forrásokban Nicolao Ralli tevékenységéről semmi sem található, ott a legkorábban Ivan Ral Paleolog neve fordul elő, aki az 1493-as évkönyv szerint a világ teremtésétől számított 6993. évben, azaz 1485-ben Cárgrádból családostul Moszkvába érkezett, s ott III. Iván szolgálatába állt. Fiai ekkor már felnőttek lehettek, hisz Dmitrijt és Manuilt 1488-ban III. Iván Itáliába küldte Kazany bevételének hírével. Az orosz évkönyvek szerint Velencébe, Milánóba és Rómába kellett utazniuk a nagyfejedelem parancsára.⁴⁰

Szintén görög volt Jurij Trahanyiot – aki 1472-ben Rómában, 1486-ban szintén Itáliában, Milánóban, Rómában és Velencében, 1489-ben német földön képviseli Moszkóviát⁴¹ –, valamint Danyila Mamirev (Daniele Mamurevo) és Manuil Angelov Grek (Manuele Doxa) is, akik 1493-ban jutottak el Milánóba⁴² és Velencébe.⁴³ III. Ivánt szolgálta (meg a Velencei Köztársaságot és a krimi kánokat is) az olasz kalandor, Gian Battista della Volpe⁴⁴ és Andrea Fioravanti, a híres építész, Aristotele Fioravanti fia.⁴⁵

Ha az orosz földre érkezett, az orosz uralkodókat szolgáló diplomatákat a szolgálatba lépés ideje szerint csoportosítjuk, azt lehet mondani, hogy az 1470-es években Itáliából érkeztek a legtöbben, a 80-as években a görög területekről, később pedig a Litván Nagyfejedelemségből. Ezek a diplomaták – együtt az orosz származásúakkal – ismertették meg Oroszországot Európa politikai és kulturális életének újdonságaival.⁴⁶

Valamennyi idegen országba elvetődő diplomata, netán kereskedő felsorolása, információik közlése meghaladja e dolgozat kereteit és céljait, de a rendelkezésünkre álló irodalomból világosan kiderül, hogy az európai események követésének igénye megvolt nem csupán a hivatalos körökben, de általában a művelt, írni-olvasni tudó közönségben. Hogy ez a réteg mennyire szűk lehetett, azt mai fejjel nehéz elképzelni, de nagy valószínűséggel hasonlóan alakult ez is a nyugat-európai mintához, talán némileg megkésve.

A követjelentésekből, a Külügyi Hivatal irataiból nagyon sok értesülés átkeült valamilyen módon az orosz évkönyvekbe, a különböző kéziratos gyűjteményekbe. Ezek között az egyik legkorábbi az „Európa királyai”, ami gyakorlatilag az európai

királyságok felsorolása. Ennek a rövid útmutatónak 11 másolatát ismerjük a különféle évkönyvekből. Hogy a szöveg mikor keletkezhetett, s honnan került az orosz irodalomba, arra a szöveg elemzése meglehetősen konkrét választ ad. A felsorolás elsőként a cézárt, azaz a római császárt említi, majd a német királyt, a római császárság örökösét. Aztán sorrendben a következőket: francia, magyar, spanyol, angol, portugál, nápolyi, cseh, skót és dán király, akit svédnek is neveznek, és a lengyel király.⁴⁷

A cikk nem jelenhetett meg az egységes Spanyolország kialakulása előtt, hiszen csak Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd házasságkötése után beszélhetünk Spanyol Királyságról. Biztosan nem keletkezett 1526 után, hiszen a mohácsi csatavesztés után nem említené a magyar királyt a felsorolás az igen előkelő negyedik helyen, megelőzve az angol királyt is. Szintén pontosítja a felső határt a dán és a svéd király azonosságának említése, hiszen 1523 után már nincs unió a két állam között. Ezek szerint az útmutatót valamikor 1506 és 1523 között írták. Ezt a következtetést látszik igazolni a legkorábbi orosz előfordulása is: a legkorábbi verziót az 1520-as évekre datálják, s a legkorábbi évkönyv, amiben olvasható, az 1518. évé, aminek az összeállítását a kutatók 1525-és 1530 közé teszik.⁴⁸

A nyelvi elemzés pedig azt valószínűsíti, hogy a kérdéses útmutató Európa államairól olasz eredetű. Az angol (неглитеръский), skót (съкотский) és nápolyi (анаполитанский) királyok írásmódja fonetikai szempontok miatt mind az olasz forrás mellett tanúskodik (Inghilterra, Scozia, Napoli). A királyok sorrendje is itáliai szempontokat tükrözhet: aki Itáliához közelebb esik, nagyobb hangsúlyt is kap, mint a távoli Anglia, netán Lengyelország. Ezt politikai, illetve katonai indokok is okozzák, hiszen a török elleni küzdelemben inkább lehet számítani a hasonlóképp érdekelt közeli államoknak az együttműködésére, mint a távoli, nem fenyegetett területek uralkodóira.⁴⁹

A független, Moszkva központú Oroszország nem csupán diplomáciai, politikai, netán gazdasági kapcsolatait igyekszik szorosabbra fűzni a keresztény világgal. Az orosz orthodox egyház kapcsolata a nyugati keresztény és a többi orthodox egyházzal természetesen nem ért véget az uniós zsinat határozatainak elvetésével. 1518-ban III. Vaszilij kérésére görög szertartáskönyvek oroszra fordítására Moszkvába érkezett egy Athosz-hegyi kolostorból Makszim Grek (1470 körül – 1556). Az előkelő görög családban született szerzetes beöltözése előtt hosszú időt töltött Itáliában. Megfordult Velencében, Padovában, Ferrarában és Firenzében, ahol először humanista körökben forgott, majd Savonarola tanainak hatása alá került, s egy dominikánus kolostorban élt Firenzében. 1505–1506-tól a Vatopédi-kolostor tudós szerzetese, s onnan megy orosz földre. Ott jelentős szerepet tölt be, egyike a legkiválóbb íróknak, de 1525-ben az egyházi bíróság fogságba vetette, majd száműzték eretneknek tartott nézetei miatt, s a száműzetésből csak élete végén térhetett vissza.⁵⁰

Makszim Grek írásaiból értesülhetett az orosz olvasó a karthauzi rend szigorú regulájáról, Savonarola tevékenységéről, a párizsi Sorbonne-ról, de az ókori történelem egyes epizódjairól (Róma és Karthágó vetélkedése, trójai háború) is, valamint hírt kapott a rodoszi kolosszusról, sőt az egyiptomi piramisokról is. Ezentúl ő adott hírt kora nagy földrajzi felfedezéseiről, miszerint a világ teremtésétől számított 7000. évben – azaz 1492-ben – a spanyolok és portugálok elérték Amerika partjait. Ezt akár már a 16. század negyvenes éveiben is olvashatta az orosz írástudó.⁵¹ S ez csak mintegy 40-50 évnyi késést jelent az eseményhez képest.

Ennél sokkal gyorsabban eljutott a híre Magellán utazásának orosz földre. Ez utóbbit nagy valószínűséggel szintén egy egyházi személynek köszönhetjük, aki dip-

lomataként is szolgálta uralkodóját. Dmitrij Geraszimov fordítóként Gennagyij novgorodi érsek köréhez tartozott, aki a spanyol inkvizíció módszereivel szerette volna Moszkóviát megtisztítani az eretnekektől, ugyanakkor az ő nevéhez fűződik az első orosz nyelvű Biblia összeállítás is. Ebben Dmitrij Geraszimov is részt vett mint német zsoldárok fordítója. Fordítóként ismerte meg Makszim Greket is. Miután a görög tudós Oroszországba érkezésekor nem tudott még oroszul, a görög szertartáskönyveket latinra fordította, s a latin szöveget Dmitrij Geraszimov és egy Vlasz nevű tolmács tette át oroszra.⁵² Németül és latinul tehát jól beszélt, köszönhetően a livóniai iskolának. Ő az első név szerint ismert orosz ember, aki külföldi iskolát végzett – az első külföldi egyetemet végzett orosz egy bizonyos Szilvesztr Malij, aki 1493-ban iratkozott be a rostocki egyetemre.⁵³

Dmitrij Geraszimov azonban leginkább diplomáciai tevékenysége miatt vált ismertté. Azontúl, hogy sokszor látott el tolmácsi feladatokat (Herbersteinnek is ő volt a tolmácsa),⁵⁴ önálló diplomáciai feladatokkal is megbízták, így 1525-ben III. Vaszilij őt küldte követségbe VII. Kelemen pápához Rómába.⁵⁵ Valószínűleg itt juthatott hozzá V. Károly császár titkáranak, Maximilian Transylvannak Magellán utazásáról szóló leveléhez. Maximilian Transylvan első kézből kapott híreket a nagy expedícióról, s ezeket a korban divatos levélformában megírta a salzburgi érseknek. Magellán egyetlen megmaradt hajója 1522. szeptember 22-én vetett horgonyt a spanyol kikötőben. A szenzációt elűjságoló levelet a titkár október 24-én küldte el az érseknek, s ez 1523 januárjában már nyomtatott formában is megjelent Kölnben. A föld körüli expedícióról tudósító levelet egy évvel később az érdeklődésre való tekintettel Rómában kétszer is kiadták. Innen értesülhetett az európai közönség a világ körüli utazásról. S végül is az orosz érdeklődők is, hiszen a levél orosz fordítása már a 16. század húszas éveiben elkészült.⁵⁶ A geográfia kérdései iránt amúgy is fogékony Dmitrij Geraszimovot (akinek információin alapult az egyik első Oroszországot ábrázoló térkép is Európában)⁵⁷ nem hagyhatták hidegen a nagy felfedezésről szóló hírek, s nagy valószínűséggel az ő fordításában ismerkedhettek meg az orosz olvasók – csaknem egy időben a művelt Nyugattal – Magellán útjával.⁵⁸ Maximilian Transylvan műve Mihail Medovarcev – aki korának egyik legjobb kalligráfusa volt – kézírásában maradt ránk, csakúgy, mint az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” egyik első változata, amely visszavezeti az orosz uralkodók nemzetségét Augustus császárig, s ilyen módon kapcsolja Oroszországot az európai történelemhez.⁵⁹

III. Vaszilij nagyfejedelem idegen, katolikus orvosa, Nicolaus Buhle, oroszra fordította azt a jóslatot, amely Európában – hatalmas riadalmat váltva ki – széles körben terjedt, s amely szerint a csillagok mozgása 1524-re nap- és holdfogyatkozást, özönvizet és világvéget ígér. Valószínűleg ő fordított le egy rövid tudósítást az 1523-as nápolyi árvízről,⁶⁰ valamint fennmaradtak híradások az 1524. évi magyarországi földrengésről is – ezt a két utolsó hírt nyugaton egy röpiratban olvashatták, s a fordítások nagyon gyorsan megjelentek orosz földön is. Az eredeti röplapokat vagy orosz diplomáták, vagy idegen utazók hozták be az országba, s a Külügyi Hivatalban készített fordítások számunkra ismeretlen csatornákon gyorsan tovább terjedtek. Mindenestre ezek a tudósítások azt bizonyítják, hogy Moszkóviának a nyugat-európai országokkal már egészen korán voltak kulturális kapcsolatai is.⁶¹

A későbbiekben a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok bővülésével természetesen a nyugati országokról beszerzett információk mennyisége is egyre nőtt. A 16. század második felében a Külügyi Hivatalban őrzött „császári könyvek” szolgáltatják a legtöbb adatot a Német-római Császárságról. A „császári könyvek”-ből elvben

a Habsburgok külpolitikájáról – főképp a lengyelekkel való viszonyról – tudhatjuk meg mindazt, amit az orosz követ is megtudott, de ezentúl tartalmaznak érdekes leírásokat a császári család tagjairól, a császárválasztásról, a birodalom politikai szétagoltságáról, a császári hadseregről, a birodalmi városok politikai szerepéről, sőt a különböző vallásfelekezetekről is. A követek mindent leírtak, amiről tudomást szereztek, ezért mindegyik követjelentés – az adott diplomáciai feladaton, külpolitikai kérdésen túl – másról szól.⁶²

A „császári könyvek” tehát nagyon sokféle információval szolgáltak az európai politikai életről, beleértve a Habsburgok más európai államokhoz való viszonyát, a németalföldi szabadságharcot, a törökellenes küzdelmeket s az ehhez kapcsolódó politikai sakkjátszmákat is. Ezentúl leírták a követvételek útvonaltát, az útból eső városokat, azok nevezetességeit, a követfogadás rituáléját is, sok apróbb-nagyobb részlettel gazdagítva az olvasó ismereteit Nyugat-Európáról.

A követjelentéseken kívül a 16. század második felében a külfölddel foglalkozó irodalomban kiemelkedő jelentősége van a vitairatoknak. Olyan jeles személyiségek fejtik ki eszméiket egy-egy tárgyban, mint IV. Iván, Andrej Kurbszkij, Ivan Pereszvetov, hogy csak a legismertebb neveket soroljam. Ezek közül a publicisztikai írások közül több a protestáns felekezetek, illetve a katolicizmus ellen íródott. Ha most nem is elemezzük a fennmaradt műveket, az biztos, hogy ezekből az olvasó sok információt szerzett a nyugatabbra végbement változásokról.⁶³

Összegezve az eddigieket, úgy vélem, hogy Moszkóviát nem áthatolhatatlan fal választotta el Európa többi részétől. Információk – bár elmaradnak a másik irányba áramló beszámolóktól – meglehetősen nagy számban érkeztek Moszkvába, igaz, sokkal kevesebben olvashatták azokat, mint nyugaton. Az óriási távolságok, a hosszú tatár rabság kulturális téren is éreztette hatását. Nyugaton sokkal szélesebb olvasóközönséghez juthattak el az Oroszországot leíró nyomtatott művek, mint ahányan Oroszországban olvashatták – az egyébként érdeklődésről, nyitottságról tanúbizonyságot tevő – követjelentéseket. Az is kiderül a ránk maradt forrásokból, hogy a külföldre utazó diplomaták nem ellenségesen figyelték a szemük elé táruló világot, csak vallási kérdésben voltak elutasítók a Nyugattal szemben.

Moszkóvia a korabeli európai irodalomban

Európában már a 15. század végétől kezdve jelennek meg a Moszkva központú államról híradások, s ezeknek köszönhetően egyre szélesebb kör formálhat véleményt erről a távoli országról. Ha csoportosítani akarom a szerzőket, három kategóriát állapíthatok meg: Oroszországról írnak tudósok, kereskedők és diplomaták. Igaz, a három csoport között nincs merev válaszfal. Időnként egy-egy kereskedő diplomataként, politikai megbízással utazik Moszkóviába, a diplomaták, politikusok jó része egyházi ember, s a tudósok is az egyházi hierarchia csúcsáról kerülnek ki.

A humanista műveltségű tudósok célja mindent leírni a világról, összegezni a korábban felhalmozott ismereteket. A világ megismerésének igényével minden távoli tájról, a nagy földrajzi felfedezésekről, s így Moszkóviáról is jelennek meg írások. A világot leíró tudósokra jellemző leginkább, hogy gátlás nélkül másolják a korábbi szerzők műveit, elegyítik az antik auktorok műveit a friss híradásokkal, így időnként írásaikban a valóság keveredik a fantasztikummal.

A világot járó kereskedők általában korrektebb információkkal szolgálnak, ők kevésbé rugaszkodnak el a való világtól, praktikus ismereteket akarnak közölni. Köz-

tük az első időszakban az itáliaiaké a főszerep, a 16. század második felétől viszont az angolok veszik át helyüket. Olvasmányaim alapján azt mondhatom, hogy a legkorábbi valóban reális Oroszország-képet főleg a kereskedőknek köszönhetjük.

A diplomaták, politikusok fő célja a manipulálás. A korai szerzők (Fabri, Giovio, Campense) Moszkóviát mint a vallási tisztaság országát, a kereszténység támaszát, Európa védőbástyáját, a nagy és erős államot ábrázolják. Ez teljesen érthető, hiszen egyrészt a fenyegető török terjeszkedéssel, másrészt a nyugaton egyre szélesebb körben tért hódító reformációval szemben próbálnak támaszt szerezni. Így ők egy idealizált, katonailag nagyon erős, vallási téren feddhetetlen ország képét sugalmazzák a katolikus Nyugat vezetőinek, egy olyan országét, amelyiknek csupán egy kis biztatásra van szüksége ahhoz, hogy alávesse magát a pápai akaratnak, s kardját a kereszténység ellenségei ellen fordítsa.⁶⁴ A későbbi időszakban, a livóniai háború idejétől kezdve viszont megszaporodnak az Oroszországot ellenségeként bemutató írások. Ez az úgynevezett „moszkovita-röpiratok” korszaka. A Moszkóviával állandó harcban álló, fenyegetett szomszédos területek szerzői Oroszországot mint a kereszténység öselleniségét, a kegyetlenség, barbárság honát festik le.

Az európai közvéleményben tehát IV. Iván uralkodásától kezdve egyre sötétebb a Moszkóvia-kép. Mivel a röpiratok széles körben terjednek, a nyomtatott sajtónak egyre nagyobb a hatása, így ez az ellenséges kép rögzül a köztudatban. Hiába vannak jóval árnyaltabb, Moszkóviát több oldalról bemutató tudományos igényű értekezések. Ezek, még ha több kiadást is megértek, viszonylag kevesekhez jutottak el, a művelt olvasók szűk körében lehettek ismertek, s így hatásuk a közvélemény alakítására viszonylag csekély. Az azonnali tájékoztatás, befolyásolás, sőt szórakoztatás igényével szélesebb tömegek számára íródott röpiratok, amelyek a fenyegető, támadó ellenségről számolnak be, nem a hitelességre helyezik a hangsúlyt. Szerzőik az ellenséget akarják lejáratni, saját megpróbáltatásaik ecsetelésével együttérzést, segítséget próbálnak szerezni. A sajtó úgy próbál képet adni az oroszokról, hogy felhasználja a korábban jól bevált és Európában közismert kliséket a pogány törökökről, s ezeket húzza a moszkovitákra is. A visszafogottabb, tárgyilagosabb, egy-egy kérdéskört alaposabban elemző tudományos igényű értekezések, az Oroszországot megjárt utazók, diplomaták beszámolóí a közvéleményt nem tudták alakítani, háttérbe szorultak a sokkal igénytelenebb és harsányabb sajtó mögött.⁶⁵

Az első időszak jóindulatú ábrázolásai – melyeknek célja az oroszok bevonása a török elleni harcokba, illetve katolizálásuk – a későbbiekben elhomályosulnak a lengyel–litván szerzők gyűlölettől fröcsögő híradásai mögött. Az orosz fogságba esettek sanyarú sorsukat ecsetelik, az orosz földön időnként szép karriert befutó kalandorok akár önmaguk igazolására is rettenetes képet festenek IV. Iván államáról. A livóniai háború időszaka (1558–1583) alatt meglehetősen sok tollforgató ember került közelebbi ismeretségbe az orosz viszonyokkal, s így aránylag sok információ jutott el nyugatra IV. Iván belpolitikájáról, az opricsnyináról, az Oroszországban dúló terrorról. Ezek a leírások ruházták fel az oroszokat a barbárság, kegyetlenség, emberföltre való gonoszság ismérveivel.

Ha végigtekintjük az Oroszországról szóló irodalmat, azt látjuk, hogy a szerzők a legkorábbi időktől kezdve merítenek egymás munkáiból. Ez tapasztalható már Alberto Campense, Paolo Giovio és Ioannes Fabri írásaiban is, a legkorábbi Oroszországnak szentelt művekben. Így van ezzel Sigismund Herberstein is, aki már a kortársak szerint is az orosz élet enciklopédiáját írta meg, s művének népszerűsége hosszú időken keresztül óriási, a Moszkóviába utazók „kötelező olvasmánya”. A 18. századi

kutatóktól kezdve mindenki alapműnek tekinti a „*Rerum Moscoviticarum Commentarii*”-t, amit minden későbbi Oroszországról író szerző forrásként használ. Így van ezzel az Oroszországról szóló irodalom másik 16. századi óriása, Antonio Possevino is. A két enciklopédikus jellegű munka szerzője már mindig utal is forrásaira, sőt bizonyos mértékű forráskritikát is alkalmaz. Az angol Moszkóvia-kép is Herbersteinre alapul a kutatók szerint, akik szerint a legátfogóbb művet Giles Fletcher írta – szintén Herberstein nyomán, azzal a különbséggel, hogy ő tagadja a kölcsönzést. A 17. századi leírások legismertebbje Adam Olearius nevéhez fűződik, aki Giles Fletcherhez hasonlóan némileg kibővítette, korszerűsítette a már korábban kialakult Moszkóvia-képet. A 17. századi szerzők azonban már nem igazán változtatják a 16. század folyamán kialakult vélekedést Oroszországról, ők a már kitaposott ösvényen haladnak tovább.

Alapvető fontosságúak a legelső Oroszországnak szentelt munkák, azaz Paolo Giovio, Ioannes Fabri és Alberto Campense művei, valamint Sigismund Herberstein és Antonio Possevino írásai az Oroszországgal foglalkozó irodalomban. Az első három szerző nem az Európára egyébként jellemző újdonságok iránti érdeklődést akarta ki-elégíteni írásaival. Műveiknek határozottan politikai célja volt, s a politikai aktualitás miatt kerültek írásaik olyan gyorsan nyomdába és a nagyközönség elé.

1453, azaz Konstantinápoly eleste után a törökellenes küzdelem vezetésével a római pápa próbálkozik meg mint a keresztény Európa feje. Terveiben már ettől kezdve szerepet szán Moszkóviának. Itália kereskedő államainak nem csupán a hit védelme szempontjából fontos a Moszkva központú állam. A pogány török a kereskedelemben is vetélytárs, a levantei kereskedelem hanyatlásával az itáliai kereskedők szerepe csökken, az Atlanti-óceán partjai kerülnek előtérbe. A veszteségekbe az itáliai kereskedő államok nem tudnak könnyedén beletörődni, minden követ megmozgatnak, hogy korábbi vezető szerepüket visszaszerezzék.⁶⁶

A 15. század második fele, a 16. század azonban nem az az időszak, mikor Oroszországnak ereje és kedve lett volna a törökkel háborúzni. III. Iván és utódai minden energiáját lekötötte a függetlenség kivívása, az oroszoknak tartott földek egybegyűjtése, s ezzel kapcsolatban a hirtelen megnőtt állam igazgatásának, védelmének megszervezése, a balti-tengeri kijárat megszerzése, bekapcsolódás a kereskedelembe, a nemzetközi életbe, az ország elmaradottságának megszüntetése. Az itt felsoroltak túl soknak bizonyultak, így Oroszország a tárgyalt korszakban Törökországgal végig békés kapcsolatokat igyekezett fenntartani.

A tatár függőség végleges felszámolásával egyidejűleg kezdődött meg a diplomáciai kapcsolatok kiépítése Európával. Egyrészt a szomszédos államokkal lett intenzívebb a kapcsolat, másrészt az előbbieken ismertetett okok miatt az itáliai politikai központokkal. Az Itália és Oroszország közötti diplomáciai kapcsolatok az 1460–70-es évek fordulóján lettek igazán jelentősek. Immár nem csupán egy-egy követ jelenik meg, hogy átadja uralkodója üdvözlét és ajándékait, de III. Iván jelentős lépést tesz afelé, hogy Európában a többi monarchával egyenrangú uralkodónak ismerjék el. 1472-ben – valószínűleg pápai kezdeményezésre – feleségül veszi az utolsó, törökök által elűzött bizánci császár unokahúgát, Szofja (Zoé) Paleologoszt. Ettől kezdve Moszkóvia Nyugaton a Bizánci Birodalom törvényes örökösének számít, tekintélye nagyot nő. Igaz, Szofja Paleologosz – akit Rómában katolikusnak neveltek – házasságkötésével Moszkóvia egyáltalán nem közeledett a katolikus egyházhoz, és a törökellenes fellépésre sem került sor, ahogy ezt pedig a pápai udvarban szépen eltervezték. A házasság azonban mégis közelítette Moszkóviát Európa nyugatabbi részéhez: sok

italiai mesterember, korábban Itáliában élő görög előkelő telepedett le Moszkvában, s ettől kezdve többé-kevésbé rendszeres a kapcsolattartás az orosz állam és a Nyugat között.

A 16. század elejétől kezdve az orosz külpolitikát az „orosz földek” begyűjtése ürügyén a szomszédokkal való állandó háborúskodás jellemzi. A Német-római Császárság és a pápaság egyre nagyobb figyelemmel követte az északkeleti birodalom lépéseit, s közben egymással is versengtek, ki tudja inkább befolyásolni az orosz külpolitikát. Ezért vállalja magára a litvánok és oroszok közti közvetítést a császár, s ezért kerül Moszkvába Herberstein, akinek végül 1526-ban lesz szerepe a két állam közti öt éves fegyverszünet megkötésében. Ez az az időszak, mikor Itáliában egyre másra jelennek meg az Oroszországgal foglalkozó irományok, melyek a nyugatról terjedő reformációval szemben a jámbor, istenfélő pravoszlávokat – akikkel könnyű a pápa főségét elismertetni – tartják a katolikus egyház igazi támaszának.

Ezt a hitet végérvényesen Antonio Possevino cáfolja meg, aki szintén békeközvetítőként utazik Moszkvába, hogy elősegítse Báthory és IV. Iván megegyezését. Possevino képzettsége, felkészültsége, teológiai kérdésekben való jártassága miatt műve mintegy összegzi a korábbi szerzők munkáit, kritizál, értékel, ily módon egy jobban kidolgozott, árnyaltabb, valóságghűbb ábrázolást ad elődeinél az orosz államról.

A szomszédos államok egyre jobban tartottak az erősödő orosz államtól, így minden eszközzel próbálták elszigetelni, távol tartani a nyugati újításoktól. Miután az orosz állam nagyjából egy időben jelent meg Európában a törökkel, a fenyegetett itáliai államok és a pápaság – mint keresztény államban, Bizánc örökösében – természetes szövetségest láttak benne a hitetlenekkel szemben. A Szentszék folyamatosan próbálta az oroszokat a török ellen fordítani, de ez nem sikerült neki, Moszkóviának nem állt érdekében a törökök ellen háborúzni. Moszkóvia urai csak hitegették a nyugati hatalmakat a segítségnyújtással. Ez vonatkozik az egyházi unióra is. Az orthodox oroszok a latin hitűek ellen következetes ellenszenvvel viseltettek, az orosz uralkodóknak nem állt érdekében elismerni a pápa primátusát. A közös hit emlegetése csupán taktikai fogás volt részükről, amivel szorult helyzetben álltak elő, a megegyezés lehetőségével kecsegtetve a pápát. Ez az áltatás mindig célt ért: a pápai kúria a keresztény világ válságos helyzetében, mikor keletről a muzulmánok támadnak, nyugatról pedig a reformáció fenyeget, a mélyen vallásos orosz népben az „igaz” kereszténység támaszát látta, amelynek segítségével a katolicizmus legyőzheti a protestánsokat, a pápaság megszilárdíthatja uralmát. A pápai politika évszázadokon át áhított célja a megtévedt pravoszlávok visszatérése az egyedül üdvözítő katolikus anyaszentegyház kebelére. Így aztán nem véletlen, hogy Itáliában Oroszország a figyelem középpontjába került, s egyre-másra jelentek meg a Moszkóviáról szóló híradások nyomtatásban is. A 16. század első feléig csaknem minden, amit Oroszországról tudni lehetett, elsőként Itáliában volt olvasható.

Az úti beszámolók szerint az idegeneket a lehető legjobban megpróbálják elzárni a helyi lakosságtól. Felügyelet alatt tartják őket, „tisztas rabságban”, nem mozgathatnak szabadon, s kevés kivételtől eltekintve nem érintkezhetnek a helybeliekkel. Minthogy ennyire éberrel ügyeltek a külföldre, ez azt eredményezte, hogy azok Oroszországról általában kevesebb információval rendelkeztek, mint amennyit mi feltételeznénk. Mélyreható vizsgálat nem előzhette meg tapasztalataik megörökítését, felületes benyomásaikra hagyatkozva fogalmazhatták meg véleményüket, így meg kell említeni a félreértések, tévedések lehetőségét, s ezek kapcsán a forráskritika fontosságát.

Az orosz kormányzat egyrészt igyekezett az idegenek és oroszok közti kapcsolattartást megakadályozni, ugyanakkor folyamatosan próbált az országba idegen mesterembereket hívni, akikről a helyi kézművesek elleshetik az addig számukra ismeretlen szakmai fogásokat. Ezek között a Moszkóviában megtelepedő mesterek között nagy jelentősége van az itáliai építészeknek, akiknek kezényomát még ma is dicsérik a Kreml épületei.

Az idegenek szigorú felügyeletét többféleképpen próbálják magyarázni. Possevino IV. Iván beteges gyanakvását teszi felelőssé, az angol birodalmi gondolat érződik Giles Fletcher véleményében, aki szerint azért nem engedik az érintkezést az idegenekkel, mert a helyi lakosságot könnyebb megtartani szélsőségesen elnyomott helyzetében, ha nem tudja, hogy másutt sokkal szabadabban élhetne. Valójában az orthodox egyház akadályozza a közelebbi kapcsolatot a latin hitű, vagy protestáns „eretnekekkel”, a „németekkel”, akikről igyekszik megóvni az orthodox hívőket. Hiába a szigorú korlátok, az elkülönítés, a külön városnegyed, az idegenek jelentősége fokozatosan növekszik – ezt erőszakosan, akár pogromokkal, vagy törvényi úton (1649. évi Szugyebnyik) is próbálják akadályozni, de hiába, a 17. századtól kezdve a nyugati kultúra lassacskán beszívárog Moszkóviába.

Amiről minden külföldi a legnagyobb megdöbbenéssel ír, az az uralkodó óriási hatalma. A nehezen kivívott függetlenséget megvédeni, az országot egységgé kövacsolni csak erős kézzel lehetett. E célkitűzések megvalósításának lehettek tanúi az Oroszországba eljutó utazók. A nagyfejedelem hatalmának az volt az alapja, hogy az oroszok minden földet a cár tulajdonának tekintettek, az uralkodó állami és magánföldesúri funkciója nem vált szét az idők folyamán. Földet, vagyont annak adott, akinek akart, és azt bármikor el is vehette, úgy jutalmazott és büntetett, ahogy úri kedve diktálta. Az uralkodó osztály jogai sehol sem voltak rögzítve, a katonai szolgálathoz kötött, gyakran cserélgetett birtok, a pomesztje elterjesztésével a nagyfejedelem teljesen kiszolgáltatottá tette a legelőkelőbbeket is. A mesztnyicsesztvo rendszere meggátolta a rendi típusú fejlődést, megosztotta az előkelőket, nem adott lehetőséget a monarchia elleni lázongásra. Mindenki a nagyfejedelem rabszolgája (holopja), bármilyen származású is. A cár akarata Isten akarata, az alattvalók meggyőződése, hogy mindent tud, mindenre képes, s ha törvényellenesen is jár el, „hatalmában van: akár az Isten. büntet és kegyelmez”. Hatalma korlátlan, csak az uralkodó érdekeit tartják szem előtt a birodalomban, s a szolgatermészetű alattvalók zokszó nélkül viselik a zsarnok uralmát. Ezért sorolják be az antik hagyományok ismeretében az oroszokat a barbárok közé. A szabadság (nyugat) és zsarnokság (kelet) szembeállítás a nagy hagyományokra tekint vissza, s e miatt a szolgaság miatt tartják barbárnak az oroszokat hosszú időn keresztül. Ezt a szolgaságot aztán lehet bizánci vagy tatár eredetre visszavezetni, mindenesetre hangsúlyozva az ázsiai kiindulópontot.

Ugyanezt lehet a cári címre is vonatkoztatni. Cárnak az oroszok ugyanis a tatár kánokat titulálták, meg a bizánci császárokat. A cári hatalom kialakulásában tehát jelentős szerepe van egyrészt a tatár, másrészt a bizánci örökségnek. Az „ugrai farkaszemnézés” után III. Iván felvette az „egész Oroszország uralkodója” (goszudar) címet – amit Európában a királyi titulussal tartottak egyenrangúnak. Miután Konstantinápolyt elfoglalták az oszmánok, Moszkva maradt az egyetlen szabad orthodox központ. A török győzelmet az oroszok Isten büntetéseként értelmezték, mivel szerintük Konstantinápoly a ferrara-firenzei uniós cikkelyeinek elfogadásával latin eretnekségbe esett. Bizánc örökébe így Moszkva lépett, hiszen Konstantinápoly bukása után kizárólag rá hárult a pogányokkal és eretnekekkel szembeni küzdelem, a keresztény

világ védelme. Az orosz lett Isten választott népe, a hit és az összes orthodox védelmezője. Ennek az elméletnek a kikristályosodását Filofej szerzetes „Levél a rossz napokról és órákról” (másként „Levél a csillagjósok ellen”) című levelében olvashatjuk.⁶⁷ Ebben fogalmazódik meg a „Moszkva – harmadik Róma” elmélet. Bár hivatalosan III. Iván még nem vette fel a cári címet, Filofej cárnak titulálja. A cári titulus azt mutatja, hogy az orosz uralkodónak, mint a harmadik Róma urának, megváltozott a helyzete, most már ő is caesar, mint az első Róma urai. Mint ezek örökösének, neki is jár már a császári, azaz cári cím. A cári cím jelentése és tartalma már a 11. századtól kezdve formálódott. Ilarion metropolita („Beszéd a törvényről és a kegyelemről”), majd Zoszima (aki Moszkóviát a Kijevi Rusz utódjának tartja) is sokat tett azzal, hogy megfogalmazta írásában Oroszország politikai igényeit. Az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” a császári hatalom, az „Elbeszélés a fehér püspöksüvegről” pedig a legfőbb egyházi hatalom Moszkvába kerülését hivatott bizonyítani. Moszkóvia tehát politikai és vallási téren is a második Róma, azaz Bizánc örököse. Mindkét vonatkozás nagyban hozzájárult, hogy a moszkvai állam fejének tekintélye, hatalma az idők folyamán egyre nagyobb legyen. A cár Isten földi helytartója, személyében egyesíti a legfőbb politikai és egyházi hatalmat. Isten a liturgikus szövegekben gyakran „égi cár” – ugyanígy a cár egy földi istenség. A cár Isten képmása, hatalma megkérdőjelezhetetlen – még akkor is, ha tirannusként viselkedik, mint IV. Iván.⁶⁸

A leírások szerint ilyen szakrális jellegű hatalommal bíró uralkodó alattvalóinak jogfosztott tömege él. Durvák, műveletlenek, barbárok az európai utazók szerint. Iszákosak, asszonyaikkal rabokként bánnak (nem ok nélkül, mert az erkölcsök sok kívánnivalót hagynak maguk után), de dolgozni nagyon tudnak (ha muszáj), minden nehézséget könnyedén elviselnek, egészségesek, hosszú életűek. Egyszerű ételeket esznek, sokat böjtölnek, nagyon istenfélők. Aki írni és olvasni tud (és ilyenből kevés van), az már tudósnek számít közöttük, mert nincsenek iskoláik. A túl sok tudás ugyanis eretnokségekhez vezet szerintük. Nem is európaiak az utazók jó része szerint, de azért hasonlítanak egynémely tulajdonságukban az európaiakra, enyhíti a szigorú véleményt Possevino, az egyszerűsége, engedelmessége, az istenkáromlástól való irtózásra célozva.

Az ország gazdag. Hihetetlen bőségben, olcsón lehet élelmiszerhez jutni, a föld termékeny, a folyókban hemzsegnek a finomabbnál finomabb halak. A nagy bőség alól kivételt képeznek az 1601–1603 közötti évek, mikor is nagy éhínség szedte áldozatait, falvak néptelenedtek el, kutyát, macskát, egyéb tisztátalan állatokat, sőt még emberhúst is ettek az éhezők. A 17. századi utazók már látják, hogy a bőség csak viszonylagos. A helyi lakosok ugyanis igénytelenek, rengeteget böjtölnek, és csak a legszükségesebbeket termelik meg, mivel a nagy távolságok miatt nem tudnak az élelmiszerekkel, gabonával kereskedni. A szélsőségesen kontinentális éghajlat, leginkább a tél kegyetlensége minden utazó fantáziáját megmozgatta. Csodálkozva látták, hogy az oroszok milyen jól alkalmazkodtak a mostoha körülményekhez. A befagyott folyók nagyszerű utak (úgyis csak télen lehet közlekedni), a hideg tél ellen vastag bundát növesztő állatok prémje egész Európában keresett árucikk, az ország, az uralkodó gazdagságának egyik jelentős forrása.

Végigolvasva az idegenek feljegyzéseit, azt láthatjuk, hogy az orosz kereskedelem és kereskedők kapcsolatai Európával jelentősek voltak, még akkor is, ha Moszkóvia nem lett része a nagy földrajzi felfedezések nyomán kialakuló világgazdaságnak. A kereskedők még a mongol fennhatóság időszakában is összeköttetést jelentettek Európa nyugatibb részeivel. A külkereskedelem nagyrészt közvetítőkön át bo-

nyolódott, központjai délen az itáliai kereskedőkolóniák, északon Novgorod voltak. Moszkva megerősödését követően a baltikumi városok kereskedelmi jelentősége nőtt meg, majd 1553-tól kezdve a főbb kereskedelmi útvonalak északra helyeződtek át. Nem csupán a kereskedelem központjai, az útvonalak változtak tárgyalt korszakunkban, de az export-import összetétele is. A hagyományos kiviteli cikkek (szörme, viasz, méz) mellé a hajógyártás nyersanyagai is felsorakoztak, s a behozott áruk között is egyre jelentősebb lett a különféle luxuscikkek és nemesfémek mellett a hadiiparhoz szükséges alapanyagok importja. Végig jelentős a Perzsiával és a krími területekkel való kereskedelem – a hagyományos termékekkel. Az orosz kereskedőknek sikerül megőrizniük kelet felé közvetítő szerepüket: ők viszik Perzsiába a nyugatról származó textiliákat. Bár a kereskedelemben óriási haszon volt, nyugati típusú tőkefelhalmozásnak, vállalkozásoknak vajmi kevés lehetősége adódott, mivel az uralkodó sajátjának tekintette a kereskedelemből származó bevételeket, sőt a kereskedők vagyonát is sajátjaként kezelte. Hátráltatta a fejlődést az is, hogy nem volt elegendő nemesfém az országban, s a kereskedelem jórészt közvetlen árucserét jelentett. Tárgyalt korszakunkban végig meglehetősen fejletlen a pénzforgalom. A mostoha természeti adottságok és a mongol hódítás következtében az északkeleti birodalomban a lakosság még a 16. században is csupán az önellátásra tudott berendezkedni.

A kereskedelem után a városok is a gazdagság fokmérői. Az Oroszországról író külföldiek jóvoltából aránylag pontos képpel rendelkezünk a 16–17. századi orosz városokról. Meg kell jegyezni azonban, hogy ebben az időben a „város” kifejezést több értelemben is használják. A 16. század közepén vagy 160 várost emlegetnek, de ezek jó része nem nyugati értelemben vett város. „Gorod”-nak nevezik a katonai, adminisztratív funkciókat ellátó településeket, legrégebbi jelentése szerint a „gorod” katonai erődtípus. Gyakran megkülönböztetik a várost a poszadtól, máskor a gorod magába foglalja a poszdot is, s az egész települést jelenti. Valójában európai értelemben vett város nagyon kevés volt Moszkóviában, amit magyaráz az is, hogy a korszakban végig a természetes gazdálkodás a jellemző, a munkamegosztás a Nyugathoz viszonyítva fejletlen, az iparosok száma alacsony. A városi lakosságnak semmiféle kiváltsága nem volt, jogállása megegyezett a falvakban lakó parasztokéval. A szemtanúk szerint Moszkóviában kevés város van, azok is fából épültek, kivéve Moszkvában a nagyfejedelmi palotát és néhány templomot, ezeket azonban itáliai építészek emelték. A házak fagerendákból vannak összeróva, nem ismerik a kéményt, így nem lehet elviselni a füstöt a szobában, s még a gazdagabbak házai is csupán kunyhónak minősülnek az európai utazók szemében. Minden szemtanú hasonlóképpen nyilatkozik; ami színezi a képet, az Fabri, Giovio és Campense híradása. Ők azonban nem jártak Moszkóviában, hallomás után (Fabri és Paolo Giovio ráadásul orosz követek elbeszélése alapján) írták meg munkájukat Oroszországról, s céljuk érdekében még csábítóbbá tették a valószínűleg amúgy is kozmetikázott beszámolókat. Így megnövelték a városokat, a városlakók számát, hogy mutassák, milyen hatalmas, gazdag ország várja a római pápa főségét. Ugyanígy tettek, mikor az orosz nagyfejedelem katonai erejéről írtak. A sűrűn lakott birodalom, a hatalmas hadsereg, azaz egy gazdag, erős ország fejével kötött szerződés, visszatérte a katolikus anyaszentegyházba a pápa tekintélyét emelné, s az egész keresztény világ hasznára válna.

Annál is inkább, mert az oroszok életvitelükben, erkölcsükben példát mutatnak a nyugatiaknak – vallja mindhárom katolikus szerző. Sokkal buzgóbban gyakorolják vallásukat, mint a nyugatiak, jámborabbak, tanaik majdnem ugyanazok, mint a katolikusoké. Azaz nagyon könnyen az igaz útra lehet őket irányítani. Elég az uralko-

dót meggyőzni, népe úgyis vakon követi tűzön-vízen át. A 16. század elejének optimista szerzőit Possevino sokkal óvatosabban követi. Szerinte az unió kialakítása nagyon nehéz lesz. Az uralkodó ugyanis szilárdan hatalmában tartja a püspöki kart, a metropolita teljesen alárendelt a világi fejedelemlennek, IV. Iván pedig érdemben nem hajlandó tárgyalni a vallási unióról. Possevino így Oroszország katolizálására egy hosszú időt igénybe vevő tervet dolgoz ki, melyben a felvilágosításnak van a legnagyobb szerepe. Némileg később, a 17. század húszas éveiben már ebben sem bízik a katolikus egyházat propagáló misszionárius. Az oroszok olyan megátalkodottan ragaszkodnak saját rítusaikhoz, hogy lehetetlen őket az igaz hitre téríteni – szögezi le elkeseredetten.

*

Nem volt hát igaza Kavelinnek, a nyugatos jogtörténésznek, mikor azt írta a 19. század derekán, hogy „Európa és Oroszország sok századot élt egymás mellett, egymástól idegenkedve, mintegy szándékosan kerülve mindenféle közeli érintkezést. Európa rólunk semmit nem tudott és tudni sem akart; mi sem akartunk semmit tudni Európáról.”⁶⁹

Európa is és Oroszország is kíváncsi volt a másik félre, legfeljebb a túl szoros kapcsolatot igyekezett elkerülni. De tőlük telhetően megpróbálták figyelemmel követni a nyugaton, illetve keleten zajló eseményeket. Noha az igaz, hogy az oroszok saját vallásukat, állami berendezkedésüket, törvényeiket, szokásaikat általában minden más népénél magasabb rendűnek tartották, azért nagy érdeklődéssel figyelték a tőlük nyugatabbra történő változásokat. Ugyanez jellemző a nyugati nációk művelt utazóira is, akik oly nagy megvetéssel írtak a barbár oroszokról. A tolerancia, a „másság” tiszteletben tartása még nem volt divat a tárgyalt korszakban. Viszont az olvasottak alapján bizton állíthatjuk, hogy – ha szűk körben és időben némileg megkésve is – az oroszok értesültek a nyugati eseményekről, Európában pedig nagy figyelemmel kísérték az Oroszországban történeteket – Itáliában és a Moszkóviával szomszédos területeken már a 15. század második felétől. A 16. század végére meglehetősen pontos képet rajzoltak Moszkóviáról, s igaz ez akkor is, ha a szélesebb tömegek számára a röpiratok sematikus ábrázolása volt ismert.

Jegyzetek

- ¹ A. Posszevino: Isztoriceszkije szocsinyenyija o Rosszii XVI v. (Ford., bevez., kommentálja L. N. Godovikova.) Moszkva, 1983. 25. és 53.
- ² N. M. Rogozsin: Poszolszkije knyigi Rosszii konca XV–nacsala XVII. vv. Moszkva, 1994. 36.
- ³ N. M. Rogozsin–E. V. Csisztyakova: Poszolszkij prikaz. In: Voproszi Isztorii 1988/7. 113. és Je. I. Indova: Russzkaja poszolszkaja szluzsba v konce XV–pervoj polovine XVI v. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriceszkom processze. Szerk. Pasuto. Moszkva, 1972. 294.
- ⁴ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 12–14.
- ⁵ Uo. 72.
- ⁶ Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története. Budapest, 1997. 191–192. és Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 18.
- ⁷ Indova: i. m. 310.
- ⁸ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 16–20. és F. P. Szergejev: Russzkaja diplomatyiceszkaja tyerminologija XI–XVII vv. Kisinyov, 1971. 102–124.

- ⁹ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 78.
- ¹⁰ M. A. Alpatov: Russzkaja isztorieszskaja miszl i Zapadnaja Jevropa XII–XVII. vv. Moszkva, 1973. 323.
- ¹¹ Szergejev: i. m. 7–93. és Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 20. és Indova: i. m. 295–296.
- ¹² Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 20. és Indova: i. m. 298.
- ¹³ Alpatov: i. m. 335.
- ¹⁴ Uo. 324.
- ¹⁵ L. A. Juzefovics: Russzkij poszolszkij obicsaj XVI veka. In: Voproszi Isztorii 1977/8. 114–115. és Indova: i. m. 309.
- ¹⁶ Juzefovics: i. m. 114–116.
- ¹⁷ Uo. 125.
- ¹⁸ Alpatov: i. m. 328.
- ¹⁹ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 19–22.
- ²⁰ N. M. Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII. vekov v Jevrope po matyerialam poszolszkikh knyig. In: Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii). Budapest, 1999. 88. (Ruszisztikai könyvek V.)
- ²¹ Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII vekov v Jevrope... 91–92.
- ²² Alpatov: i. m. 325., és Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII vekov v Jevrope... 99.
- ²³ Ju. N. Dosztovalov: Rosszijszkij poszolszkij etyiket XVI–XVIII vekov. In: Voproszi Isztorii 1994/4. 173.
- ²⁴ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 101.
- ²⁵ Pamjatnyiki diplomacieszkikh sznosenyij Rosszii sz gyerzsavimi inosztrannimi. T. I. 343–356. Idézi: Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 101.
- ²⁶ Uo. 115.
- ²⁷ Uo. 73–78. és Indova: i. m. 302–307.
- ²⁸ G. N. Anpilogov: Novie dokumenti o Rosszii konca XVI–nacsala XVII v. Moszkva, 1967. 8–9. és 44.
- ²⁹ Opiszi Carszkogo Arhiva XVI veka i Arhiva Poszolszkogo Prikaza 1614 goda. 5–14. és Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 80.
- ³⁰ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 109.
- ³¹ B. F. Szapunov: Iz isztorii mezsdunarodnih kulturnih szvjazej Ruszi v XVII v. (Vesztyi-Kuranti) In: Kulturnoje naszlegijje drevnyej Ruszi. Isztoki sztanovlenijj tragycii. Moszkva, 1976. 200–205.
- ³² Idézi Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat. Budapest, 1988. 94.
- ³³ Berki Feriz: Az orthodox kereszténység. Budapest, 1984. 70–71.
- ³⁴ A. Popov: Isztoriko-lityeraturnij obzor drevnyerusszkikh polemiceszkikh szocsinyenyij protyiv latinyan (XI–XV v.) Moszkva, 1875. (London, 1972.) 399–406.
- ³⁵ N. A. Kazakova: Zapadnaja Jevropa v russzkoi pizmennosztyi XV–XVI vekov. Iz isztorii mezsdunarodnih kulturnih szvjazej Rosszii. Leningrad, 1980. 7–37.
- ³⁶ Uo. 38–42.
- ³⁷ N. A. Kazakova: Dmitrij Geraszimov i russzko-jevropejszkije kulturnije szvjazi v pervoj tretyi XVI v. In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. Szbornyik sztatyej. Felelős szerkesztő: V. I. Rutenburg. Leningrad, 1972. 251.
- ³⁸ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 52–53.
- ³⁹ G. Barbieri: Milano e Mosca nella politica del Rinascimento. Bari, 1957. 19–21.
- ⁴⁰ E. Cs. Szkrzsinszkaja: Kto bili Ralevi, poszli Ivana III v Italiju In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. Felelős szerk.: V. I. Rutenburg. Leningrad, 1972. 267.
- ⁴¹ Barbieri i. m. 46–49. és V. I. Rutenburg: Italjanszkije isztocsnyiki o szvjazah Rosszii i Italii v XV v. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnyikovegyenyiju. Szbornyik sztatyej. Moszkva–Leningrad, 1964. 461–462.
- ⁴² Barbieri: i. m. 51–55., Rutenburg: i. m. 462.
- ⁴³ V. I. Szavva: Gyjaki i podgyajcsije Poszolszkogo Prikaza v XVI veke. T. I. Szpravocsnyik, Moszkva, 1983. 18.
- ⁴⁴ Dosztovalov: i. m. 172. és K. V. Bazilevics: Vnyesnaja polityika russzkogo centralizovannogo goszudarsztva. Vtoraja polovina XV veka. Moszkva, 1952. 73.
- ⁴⁵ Rutenburg: i. m. 459–460.
- ⁴⁶ L. Horoskevics: Russzkoe goszudarsztvo v szisztyeme mezsdunarodnih odnosenyij konca XV–nacsala XVI v. Moszkva. 1980. 222–223. és 229–233.
- ⁴⁷ N. A. Kazakova: „Jevropejszkoi sztrani koroli”. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnyikovegyenyiju. Szbornyik sztatyej. Moszkva–Leningrad, 1964. 418–420.
- ⁴⁸ Uo. 421.
- ⁴⁹ Uo. 421–423.

- ⁵⁰ N. V. Szinyicina: Makszim Grek i Szavonarola. In: Feodálnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriceszskom processze. Moszkva, 1972. 149–150. és Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 126–127.
- ⁵¹ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 128–130.
- ⁵² Kazakova: Dmitrij Geraszimov 252–254.
- ⁵³ P. N. Berkov: Ostslavische Studenten an deutschen Hochschulen in der vorpetrischen Zeit. In: Zeitschrift für Slavische Philologie, 1962. Bd. 30. H. 2, 355–361. Idézi Kazakova: Dmitrij Geraszimov 252. és P. Iovius: Libellus de legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII Pontificem Maximum. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997. 230.
- ⁵⁴ Sz. Gerberstejn: Zapiszki o Moszkovii. Moszkva, 1988. 202.
- ⁵⁵ Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolsztve, otravlennom Vasziljem Ioannicsem, velikim Knyazem Moszkovszkim k pape Klimentu VII... In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii. Oty. 1. T. 1. Szanktpetyerburg, 1836. 5–6.
- ⁵⁶ N. A. Kazakova, L. G. Katuskina: Russzkij perevod XVI. v. ... 229., 234–235., 240–251.
- ⁵⁷ Kazakova: Dmitrij Geraszimov 262–263.
- ⁵⁸ Uo. 265–266.
- ⁵⁹ N. V. Szinyicina: Dva mira: vozmoznoszty vzaimoponyimanyija. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997. 44.
- ⁶⁰ Filippov Szergej: „Támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. In: Aetas 1995/3. 13. és 132. és Szinyicina: Dva mira: vozmoznoszty vzaimoponyimanyija. 44–45.
- ⁶¹ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 163–164.
- ⁶² Uo. 168–172.
- ⁶³ Uo. 221–223.
- ⁶⁴ Az egyes szerzőkről, műveikről, a róluk szóló irodalomról lásd bővebben: Radnóti K.: Itáliai utazók Oroszország-képe a 15–16. században. In: Világtörténet 1997. ősz–tél, 24–36.
- ⁶⁵ A. Kappeler: Die deutschen Flugschriften über die Moskowiter und Iwan den Schrecklichen im Rahmen der Rußlandliteratur des 16. Jahrhunderts. In: Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9–17. Jahrhundert. Herausgegeben von Mechthild Keller. München, 1988.
- ⁶⁶ Radnóti K.: Vzgljad na Moszkoviju iz Italii. In: Meszto Rosszii v Jevrope. Budapest, 1999. 173–179. (Ruszisztikai Könyvek V.)
- ⁶⁷ Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról. In: Aetas, 1995/3. 127–136.
- ⁶⁸ A. I. Filjuskina: Tyermini „car” i „carsztvo” na Ruszi. In: Voproszi Isztorii, 1997/8. 144–146. és bővebben, N. V. Szinyicina: Tretij Rim. Isztoki i evoljucija russzkoi szrednyevokovoi koncepcii (XV–XVI. vv.). Moszkva, 1998.
- ⁶⁹ K. D. Kavelin: Pillantás a régi Oroszország jogi életére. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Szerk.: Béládi László, Krausz Tamás, Szvák Gyula. Budapest, 1982. 1.

HATALOM ÉS TITKOSSZOLGÁLAT A VELENCEI KÖZTÁRSASÁGBAN

Államhatalom és egyes szervei, különösen a hírszerzés, elhárítás békében és háborúban: óriási a téma története, irodalma. Háborúban fokozott a felderítés jelentősége; a legutolsó világháborúban katonaruhába öltöztetett embertömegek és a védtelen polgári lakosság élete dőlt el egy-egy stratégiai fontosságú információ hatására. (Ma már tudjuk, hogy Churchillt informálták a Coventry ellen készülő német légitámadásról, de nem intézkedett, nehogy az „Enigma” megfejtését elárulja.)

Nagy kataklizmák – különösen az első és a második világháború – után sok történészi igényű munka vagy forrásként is figyelemre méltó emlékirat jelent meg államférfiak, hadvezérek, hírszerző-rezidensek, titkosszolgálati szakértők tollából. Egyes munkák szerzői évezredekre tekintettek vissza.¹ Évtizedekkel a második világháború után nagy sikerű tévésorozatok, filmek készültek (pl. A tavasz 17 pillanata vagy 2000-ben az Ellenség a kapuknál – amerikai–német film – a sztálingrádi csata sajtóságos feldolgozása és legújabbán pedig a Pearl Harbor szuperprodukció: az 1941. december 7-i japán támadás sokadik megfilmesítése).

Immár nemcsak az idősebb generációk, de a titkokra kíváncsi fiatalok is olvassák vagy nézik a napvilágra került rejtélyt. Megnyílnak a levéltárak zárt anyagai is, igaz, egyes országokban (Anglia, Oroszország, Vatikán) csak módjával. Újabb és újabb dokumentumok kerülnek elő.

A hatalmas, szerteágazó irodalomból, dokumentumokból kiválasztottunk egy városállamot, amely a középkorban virágzó kereskedelmet folytatott, közben ugyanilyen színvonalú kultúrát teremtett, és demokratikusnak tűnő államszervezetet hozott létre, amelynek egyaránt eszköze volt a *diplomácia* és *hírszerzés*, valamint az *állami inkvizíció* és *belső elhárítás* (felderítés ügynökökkel, nyomozás, ítékezés, börtön és nemegyszer kivégzés).

Témáink kiválasztásához a forrás hitelességét és a további kutatások támpontját nyújtotta egy olasz dokumentumgyűjtemény.² Különös fontosságot jelent az a tény, hogy több mint 200 év távlatából dokumentumokkal mutatható be egy területére nézve kicsiny, de egykor hatalmas, nagy flottával rendelkező köztársaság titokkal övezett szerveinek tevékenysége.

A cédruscölöpökre épített „fenséges” Velence

Velence tengeri hatalmát saját hajóépítő üzemében (Arzenál) épített hadi- és kereskedelmi flottája, rugalmas diplomáciája és kiterjedt kereskedelme alapozta meg. A Fuggerek már korán felismerték a városállam jelentőségét. Az 1318-as tűzvész után a Rialto hídhoz közeli Fondaco dei Tedeschiben, a „Német Ház”-ban velencei hivatalnokok felügyelete alatt bonyolították le a Fuggerek emberei „barterüzleteiket” (az ott eladott német termékek teljes értékéért velencei árukat kellett vásárolniuk). Ez a ház valószínűleg kereskedőudvar volt 56 raktárával.³ Velence túlélte egy hatalmas tűzvészt (1574), járványokat (1575, 1630). A 18. századtól hatalma hanyatlott, az óceánok útvonalain más hatalmak hajóztak áruikkal. Mégis a köztársaság, mintha élvezni akarná a jelent, a korabeli Európa éjszakai és nappali mulatója lett. Kávézók, mulatók, kocsmák vonzották a pénzüket szóró külföldi mágánusokat. Virágzott a prostitúció, a

besűgás, az intrika. Velence külpolitikájában fontos szerepet játszott Konstantinápoly, Párizs, Róma, Madrid, Bécs.

A Habsburgok számára is fontos volt e városállam. És bár II. József és Lipót lelkesedtek Velencéért és igazi szabadságnak tekintették az ottani viszonyokat, egyre nyomasztóbb befolyást jelentettek a városállamnak a körülötte lévő Habsburg-birtokok és általában a Habsburgok nagyhatalmi törekvései.

A hanyatlást főképp a francia forradalom, illetve annak következményei okozták. 1796-ban a fiatal Bonaparte parancsnoksága alatt megkezdődött a franciák itáliai támadó hadjárata. Immár véget ért a felszíni nyugalom, a biztonsági szervek hiába fokozták a belső felderítést, hiába figyelték meg különösen a franciákkal rokonszenvezőket, szálláscsinálóikat, és hiába fokozták a letartóztatásokat: Napóleon hadai közeledtek. Spontán szabadságtörekvések lángoltak fel, de a közeledő Bonaparte már nem 1789 szabadságát, hanem a katonai győzelem, a hódítás és rablás vágyát hozta. 1797. május 4-én a Nagytanács utolsó ülésén a dőzse hiába teljesítette Napóleon követelését (kiadta a három állami inkvizítort), a várost május 12-én elfoglalták a francia csapatok – Velence történetében először idegen erők. Napóleon 200 000 dukát hadisarcot kapott, a franciák kifosztották az Arzenált (15 hajó), elvittek 4 athéni eredetű bronzszobrot, nagyszámú értékes könyvet, festményeket.

Ám ott leselekedett már a Habsburg-birodalom is. A campoformiói békében (1797. október 17.) Velencét a Habsburg-birodalomnak adták. A császári csapatok 1798. január 18-án vonultak be a városba.

1848/49-ben felvillant Velence és Magyarország forradalmi kapcsolata (Kosuth és Manin, a velencei 48-asok vezetője között), de a hősieges harcot a vezetők végső emigrációja követte. Csak 1866 – a porosz–osztrák–olasz háború – hozta meg Magyarországnak a kiegyezést, Velencének Olaszországot. „Új státusuk megszüntette államközi kapcsolataikat, de nem szüntette meg tíz évszázadon át ezer szállal összefonódó közös történeti múltjuk emlékezetét” – írja Jászay Magda.⁴

A csak távolról sem teljes felsorolásban feltétlenül meg kell itt említeni a velencei festészetet, szobrászatot, zenét és irodalmat, amelyek önmagukban bizonyítják a városállam nagyságát.⁵ Velence egyébként nagy hatást tett egyes magyar írókra, köztük Szerb Antalra és Illés Endrére. Közös bennük Olaszország, Velence csodálata és szeretete, ám vonzódásuk nem kritika nélküli. Nem véletlenül fordította le Szerb Antal – ifj. Pongrácz Alajossal közösen – Giovanni Comisso Velencei kémek (Agenti Segreti Veneziani nel '700) című munkáját. És nem véletlen, hogy Illés Endre Két oroszlán között című kötetében „Velence” alatt „A besűgő” címen ír Comisso dokumentumkötetéről. Mindaz, amit ők ketten megjegyeztek e páratlan értékű dokumentumkötetről, szintén elválaszthatatlan volt a „fenséges” Velencétől.

A velencei államszervezet

A régi korokba visszanyúló városállam megalakulásakor demokratikus, majd monarchisztikus jellegű volt. 697-ben létrehozták a dőzse (herceg) majdnem korlátlan uralmát. 1173-ban szélesebb alapokra helyezték az irányítást. 1280-ban létrehozták a *Nagytanácsot* (Consiglio Maggiore), kizárólag 20 éven felüli nemesekből. 470 tagból állt, és közülük hat titkos tanácsost a dőzse mellé rendelték. Ez a *Signoria* nevet kapta, és gyakorlatilag a kormány szerepét töltötte be. A következő évtizedekben 60 tagú szenátust is létrehoztak, és három Avogadori del commune töltötte be a vádló, védő, ellenőrző szerepet.

A 13. századtól kialakult a köztársaság arisztokráciájának vezető szerepe: csak nemesember lehetett tagja a Nagytanácsnak. A legősibb, legfontosabb 30 nemesi család nevét bejegyezték a város Aranykönyvébe. A Nagytanács hozta a törvényeket, rendeleteket. A szenátus (a pregadik, az ún. behívottak tanácsa) foglalkozott a város-állam költségvetésével, külpolitikájával, a háború és béke ügyeivel, kinevezte és visszahívta a követeket és meghallgatta részletes beszámolóikat a fogadó országban eltöltött 2–3 éves szolgálatukról. Egyes esetekben a Nagytanács elé terjesztették ezeket. Hatalma zenitjén a városállamot a Seremissima (fenséges) jelzővel illették.

Az idők folyamán a vezetés egyre inkább egy-egy vagyonos oligarcha család kezébe került. Kifelé egységesnek látszottak ezek képviselői, de egymás közt féltékenyen ügyeltek arra, nehogy egyik-másik nemesi család túlzott hatalomhoz jusson, és arra is, hogy egy dőzse se válhasson korlátlan uralkodóvá. Ily módon a későbbiekben a dőzsék hatalma inkább külsőségekben nyilvánult meg.

Mindazonáltal nemesi, családi szervezkedéseket, összeesküvéseket többször feljegyeztek. A belső ellentétek, hatalmi törekvések ellensúlyozására a Nagytanács 1525-ben létrehozta a *Tízek Tanácsát* (Consiglio dei Dieci – jelvényük: CdX). Egyes szerzők „állandó és örökös állambiztonsági szerv”-nek nevezték, amely több száz évig állt fent, és „a Velencei Köztársaság legnagyobb, legszilárdabb és legfélelmetesebb hatalmává fejlődött. Már nem csak az államellenes szövetkezések kinyomozása és a politikai bűncselekmények felderítése és megtorlása tartozott a hatáskörébe – rövidesen ellentmondás nélkül döntő szava lett a belső vezetés és külpolitika, jogszolgáltatás és hadviselés, pénzügyek, általában minden államügy intézésében. Megsemmisíthette a Nagytanács határozatait, megfoszthatta jogitól a Nagytanács bármelyik tagját, magát a dőzsét is elmozdíthatta. Röviden: a Tízek Tanácsa lett végül is a teljes állami főhatalom korlátozatlan és felelősségre nem vonható birtokosa. A CdX jelzés félelmetes árnyékként félezer éven át lebegett Velence fölött.”⁶

A Tízek Tanácsa tevékenységéről feljegyezték, hogy áruláson ért zsoldosvezéreket vagy tengerészkapitányokat zsákba kötve vetettek a lagunák vizébe vagy a tengerbe; másokat száműzték; merényleteket szerveztek nem lojális katolikus papok, szerzetesek ellen. A Tízek Tanácsa szigorúan korlátozta a dőzsék tevékenységét: külföldi követekkel csak a Tízek Tanácsa engedélyével lehetett kapcsolatot tartani; ajándékot külföldi uralkodóktól a dőzse nem fogadhatott el; felbontották a dőzse külföldi levelezését.

A Tízek Tanácsának gyors fejlődése és hatalma a korábbi „nemesi demokráciát” súlyosan veszélyeztette, sőt egyesek szerint megsemmisülésével fenyegetett. „A Tízek Tanácsa tette örökké a Velencei Köztársaság sajátos csoportdiktatúráját, a legbefolyásosabb, néhány tucat vagyonos család oligarchikus uralmát.”⁷ E megállapítás túlzottnak tűnik, mert 1582-ben a Nagytanács fellázadt a Tízek Tanácsa ellen, és korlátozta annak hatáskörét. És – logikusan – az inkvizítorok szervezete még hatalmasabb lett. A Tízek Tanácsa veresége után az őket támogató erők az inkvizítorok mögé álltak, rajtuk keresztül kívánták a korlátlan hatalmat megőrizni. Látni fogjuk, sikerrel.

Az inkvizíció

Az *Állami Inkvizítorok Testülete* az 1540-es évektől a Tízek Tanácsa alá rendelt szervként alakult meg. Egy verzió szerint létrehozásának célja a tanácsból kiszivárgott titkos határozatokat eláruló személyek kinyomozása és megbüntetése volt. Mások szerint

nemesi csoportok rivalizálása vezetett megalakulásához. A testület három vezetőjét (titkárok) évente választották, hatalmuk gyakorlatilag korlátlan volt: titkos megfigyelések irányítása ügynökökön keresztül, letartóztatások, ítélezés és a büntetés végrehajtása, különleges börtönök, saját fegyveres rendőri erő a Capitane Grande parancsnoksága alatt s bírók (poroszlók), akik csak az inkvizitorok utasításait hajtották végre. Az inkvizitorok ügyiratai a 16. századtól az 1770-es évekig, mintegy 220 éven át, nem egészen 1300 per anyagait tartalmazták. Ez évente 6–7 pert jelentett (vö. a spanyol Torquemada néhány évtized alatti, tízezrekre rugó áldozataival). Nem érdektelen a velencei egyházi inkvizíció és az állami inkvizíció kettősségére rámutatni. Az általunk vizsgált szervezet kizárólag *állami*. Az inkvizíció szó a köztudatban egyértelműen az egyház középkori máglyahalál-ítéleteit idézi fel. Pedig maga a szó is szigorú: vallatást, kínvallatást, vizsgálatot, tanúvallomást jelent.

Más európai országokhoz hasonlóan 1578 körül Velencében is megkezdődött az eretnokség felderítésére és kiirtására a Szent Inkvizíció tevékenysége. A kormányzat azonban erős kézzel korlátozta a katolikus egyházi inkvizitorok működését, hiszen Velencének „saját” inkvizitorai voltak, akik „nem teológiai szörszálhasogatásokkal, hanem az állam védelmével foglalkoztak – nem túrték tehát idegen nyomozóhatóságok elburjánzását saját országukban –, a köztársaság felségterületén az egyházi inkvizitorok hatásköre tulajdonképpen csak a vallási tárgyú könyvek nyomdai cenzúrájára terjedt ki.”⁸ Az állami szervek kemény konfliktusba is keveredtek magával a pápával. 1589-ben pápai és spanyol nyomás ellenére a velencei kormány IV. Henrik francia király mellett foglalt állást: követét fogadták. A velencei „hitnyomozók” ünnepélyesen deklarálták, hogy a francia király támogatása eretnokség. A velencei egyházi főinkvizitor elrendelte a nyomozást; és a gyanúsítást még a szenátus tagjairá, sőt a dózséra is kiterjesztette! A válasz igazi velencei módra következett: „Az állammal szembesze-gülő főpapot habozás nélkül letartóztatták és börtönbe zárták.”⁹

Ami az egyházi inkvizitorok által kezdeményezett pereket illeti, ritka értékes dokumentumban számolt be ezekről 1933-ban *Dr. Kárpáthy-Krajánszky Mór* premontrei szerzetes Magyar inkvizíciós perek Velencében című kis munkájában, amely terjedelmében kicsi, de jelentőségében annál nagyobb.¹⁰ A szerző 1932. november 18-án vendégként felolvasta helyszíni kutatásainak eredményét a Szent István Akadémia II. osztályában. Elmondta, hogy az inkvizíciós akták nehezen hozzáférhetőek. A római Sant’Uffizio levéltára nem nyílik meg. Szerencsésebb a helyzet Velencében, ahol a kutatók rendelkezésére állnak az inkvizíció jegyzőkönyvei: 1548-tól a bukásig.

Kárpáthy-Krajánszky-nak sikerült a 15. század első felétől a század végéig inkvizíciós jegyzőkönyveket találni. Művében áttekintést adott az egyházi inkvizíció kialakulásáról és a Velencével kapcsolatos összefüggésekről: IV. Ince pápa „Exortio in agro” bullájával 1258. november 22-én bevonja a világi hatóságokat az egyházi törvényszék működésébe. 1262. április 4-én IV. Orbán pápa felszólítja a Signoriát, hogy iktassa a szent törvényszéket törvényei közé, ami ha nem történik meg, „az inkvizitorok kiközösítéssel is sújthatják a Dogét és tanácsát”.¹¹ Velence mindent elkövetett, hogy az egyházat a maga szolgálatába állítsa. 1548-ban a Tizek Tanácsa két szenátort rendel ki az egyházi inkvizícióhoz. A 16. század végéig a perek egy része a patriarkális kúrián folyik, de ettől kezdve a vegyes: egyházi-világi Sant’Uffizio előtt. A 16. századtól az egyházi inkvizitorok dominikánusok. Az ügyek kiterjednek az eretnokségre, az eretnekek fel nem jelentésére, a vallási jellegű titkos gyülekezetekre, a szellemidézésre, az egyházba való visszatérésre stb. A jegyzőkönyvek Európa minden részéből származott ügyeket tartalmaznak, ideértve a török birodalmat is. A premont-

rei szerzetes-tudós szerint: „E történeti anyag nem érdekelte a kutatókat. Talán mert hiányzik itt a máglyaromantika (sic! – T. J.), vagy mert Velence nem akart a liberális világ előtt »középkorinak« mutatkozni?»¹²

Sajnos az előadó nem részletezte az éles ellentéteket a velencei és az egyházi inkvizíció között, csak utalt azokra. Igaz, vannak ebben summás esetek is. Kárpáthy-Krajánszky igen sok jegyzőkönyvet nézett át a velencei archívumban, és magyar vonatkozású ügyeket választott ki. Ezeket ismertette fenti előadásában és az arról kiadott könyvecskében.¹³

A kutató premöntrei szerzetes csak néhány, távolról sem súlyos ügyet választott ki. Okunk van feltételezni, valahol meg is jegyzi, hogy az egyházi inkvizíció tevékenységének „pozitív” oldalait emeli ki. Végkövetkeztetései szerint a 16. századtól kezdve mindenféle pertípusra van magyar példa a velencei inkvizíció életéből. Felteszi a kérdést: vajon mennyi német, olasz, francia katona perével lehetne találkozni a periratokban, akik török fogságból jövet „Velencében rendezték lelkiismereti ügyeiket”. Egyébként „általános történeti szempontból kincsesbányá”-nak tartja az archívum anyagait. „Lelkiismeretesség, pontosság, alaposág tekintetében az (egyházi – T. J.) inkvizíció felülmúlta saját kora judikatúráját. Erről a jegyzőkönyvek tanúskodnak.” „Nagy cél lebegett a törvényszék előtt: a katolikus hit, a tekintély védelme a kívülről-belülről jövő forradalmi mozgalmakkal szemben, amely mozgalmak akkor vallási forradalmakban jelentkeztek.”¹⁴

Az *Állami Inkvizítorok Testülete* életrehívásával a Tízek Tanácsa félelmetes erőhöz jutott, amellyel teljessé vált az egyes nemesi csoportok feletti ellenőrzés gyakorlása. A Nagytanács ekkoriban már tulajdonképpen súlytalan, egyesek szerint „nevetséges” gyülekezetté vált, a dőzse pedig már évszázadok óta csak jelképes államfőként rezideált. Az inkvizítori szervezet hamarosan még félelmetesebb erő lett Velencében, mint a Tízek Tanácsa. „És nehezebben volt támadható: nyíltan nem szerepelt, kormányzati teendőkkel látszólag nem foglalkozott, csak bűnügyekkel, de kezében tartotta a jól működő felderítő szervezetet, az egész köztársaságot átszövő kémhálózatot, és komoly fegyveres erő fölött is rendelkezett. A főbenjáró perek csekély száma mutatta, hogy az inkvizítorok okos tartózkodással használták hatalmi eszközeiket; az emberek tényleges megsemmisítésénél erősebb fegyverük volt a bizonytalanság és kölcsönös bizalmatlanság fenntartása.”¹⁵

Az idők folyamán különféle szervezkedések, akciók jöttek létre a Tízek Tanácsa és az Állami Inkvizítorok Testülete hatalmának korlátozására. 1760-ban zajlott le az „utolsó alkotmányjogi háború”. Nemesi keretek közt egy csoport demokratizálni akarta az államéletet. A csoport élén Angelo Querini avogador és Alvise Zeno álltak. Meg akarták szüntetni a legfelső arisztokrata réteg uralmát, vissza akarták állítani a Nagytanács jogait. Alapvető céljuk az állami inkvizítorok túlzott hatalmának leépítése volt. A három patríciusból álló inkvizítorok törvényszéke mellett a többi – korábban fontos – állami szerv elvesztette jelentőségét. Miután Querini avogador egy perből kifolyólag nyíltan ellenszegült az inkvizítoroknak, 1761. augusztus 12-éről 13-ára virradó éjjel letartóztatták villájában, és a veronai San Felice várba szállították. 1763 októberében bocsátották szabadon. Velencébe visszatérve került a napi politizálást, inkább irodalmi és politikai tanulmányokkal foglalkozott. Utazgatott is. Járt Svájcban, Franciaországban. Megismerkedett Voltaire-ral. 1796-ban halt meg.

Querini lázadása az inkvizítorok hatalma ellen a Nagytanácsot is megosztotta, egyesek a régi rend mellett foglaltak állást, mások új eszmék hatására meg akarták törni az inkvizítorok hatalmát. A Nagytanács ülésén egy konzervatív szónok az állami

inkvizítorok hatalma mellett foglalt állást. Szerinte nélkülük a kormány és a Tizek Tanácsa „fej volna kezek és lábak nélkül”. A reformerek a Tizek Tanácsa nagyobb hatalmáért emeltek szót.¹⁶ Hosszas vita után három „corrector”-t neveztek ki azzal, hogy ellenőrizzék az inkvizítorok tevékenységét. Kisebb korrekciókat hajtottak végre az inkvizítori testület ügyvitelében, és azt a döntést hozták, hogy a továbbiakban ez a szervezet csak a Nagytanács engedélyével indíthat eljárást velencei patrícius ellen.

A reformerek tehát tulajdonképpen nem érték el lázadásuk célkitűzéseit. Dehát mindez már a hanyatló Velencei Köztársaságban zajlott le, nem sokkal a francia forradalom előtt. Szerb Antal Comisso-fordítása előszavában kiemelte ennek a Velencének „nagy társadalmi és politikai paradoxáit... ahol nappal már senki sem dolgozik, és éjjel már senki sem alszik – ezt a Velencét még mindig a középkori hatalmas és zordon városköztársaság intézményei és törvényei kormányozzák.”

A 18. században, úgyszólván a francia csapatok bevonulásáig változatlan erővel derítette fel az inkvizítori testület a beérkezett ügynöki jelentések, a névtelen feljelentések alapján az általa bűnösnek – köztük politikai jellegűeknek – tartott kijelentések, cselekmények elkövetőit. A dózsepalota számos termében ma is megnézheti az utas az oroszlanfejet a szájnylással, amelybe a feljelentéseket dobták be a – leginkább névtelen – feljelentők. E palota élénken emlékeztet az inkvizítorok tevékenységére, törvényszéki ítéleteire, a szekrénynek álcázott átjáróval a börtönhöz (Byron a Sőhajok hídjának nevezte el a világhírűvé vált átjárót).

A velencei diplomácia és hírszerzés

A velencei diplomácia és más olasz városoké megelőzte a diplomácia általános elterjedését Európában. Velence a 15. század második felében Európa több államában létesített állandó képviseletet. A kihelyezett képviselők, követek tartózkodása általában két év volt, később három évre növelték az akkreditálást. Velence külpolitikái érdekeinek képviseletét a fellépés különféle eszközeivel igyekeztek megvalósítani a fogadó félnél. Alapvető volt a személyes kapcsolatok kialakítása a fogadó ország fejével, illetve legfontosabbnak ítélt vezetőivel. A legális kapcsolatokon kívül titkolt kapcsolatokat is teremtettek fontos, bizalmas információk szerzése céljából. Ezeket és általában helyzetjelentéseiket kéthetenként küldték meg a követek a velencei tanácsnak, sürgős esetben akár másnaponként vitte lovas futár a titkosírással készített írásbeli jelentéseket. A tartózkodás végén a követ részletes jelentést készített a tanács részére, melyben mindenre kiterjedően beszámolt a fogadó országról, a vezetőkről, a gazdasági és társadalmi viszonyokról.

„Állomáshelyükön ezek a követek nemcsak hivatalos tárgyalásokat folytattak... hanem éber és ügyes hírszerzőkként működtek: a rendes postaszolgálattal legalább hetente, vagy sürgős esetekben még különfutárral küldött leveleik nemcsak a legfrissebb eseményekről szóló híreket tartalmazták, hanem a suttogva közölt bizalmas értesüléseket is. És a leveleket gyakran szigorúan titkos állami iratok másolatai kísérték: a fogadó ország uralkodójának levelezése más fejedelmekkel, vagy még alá sem írt szerződések szövegei.”¹⁷ „A hírszerzésben a konstantinápolyi bailo – aki egy személyben volt városa követe és az ottani velencei kolónia hivatalos előljárója – járt az élen: a jól lefizetett portai tolmácsok révén tőle kapta meg a Signoria egyebek között a Habsburg-uralkodók és a szultán egymással váltott leveleit fordításban, éppúgy tőle értesült az erdélyi követek portai tárgyalásairól is.”

A követek számára útmutatót, valóságos kalauzt jelentett Michele Soriano (az 1550-es évek elején Habsburg Ferdinánd udvarában volt követ) „Milyen egy velencei követ?” című leírása, amelyben tanácsokat ad leendő kollégáinak. Eszerint a velenceiek a leghivatottabbak a diplomácia alapszabályainak összefoglalására. Óvatosan egyensúlyozó, aktív semlegességet kell folytatni a nagyhatalmak között. Kiemelte a követek jelentőségét.

A követeket a legnagyobb gonddal válogatták ki a velencei ősi nemzetség tagjaiból, akik már születésüktől fogva bizonyos ismereteket sajátítottak el, nagykorúságuktól pedig tagjai lettek a Nagytanácsnak, ahol hosszú vitákat ültek végig, betekintést nyertek a Velencét érintő kérdésekbe, részt vettek külpolitikai döntések meghozatalában; meghallgatták a hazatért követek zárójelentéseit. A fontosabb állomáshelyekre (Róma, Párizs, Madrid, Bécs, Konstantinápoly) gyakran a szenátus tagjait jelölték (ennek tanácskozásain intézték a köztársaság külügyeit is). Ebből az iskolából kikerülve a követek elsajátították a külföldi hatalmakkal való érintkezés számos fogását. Külföldi állomáshelyeiken pontosan fordítva jártak el, mint odahaza: amíg Velencében tilos volt számukra külföldi követekkel az érintkezés (ezt azonban, amint több inkvizitori ügynöki jelentés is tanúsítja, áthágták), állomáshelyükön hasznos kapcsolatok egész hálózatát építették ki, követi otthonukban nagy társasági életet folytattak, ahova szívesen eljöttek fontos személyiségek, annál is inkább, mert kiváló ellátásban részesítették őket.

A követek és kíséretük anyagi ellátása sok esetben problematikus volt. A kezdeti időszakban a fogadó ország udvara gondoskodott róluk, majd hazai ellátmányt kaptak, ám ez sem volt elég. Ekkor az otthon nagy vagyonnal rendelkező követ saját eszközeivel gondoskodott jelentős összeget kitevő reprezentációjának fedezéséről. 1571-ben a bécsi császári udvarhoz kirendelt velencei követ, bizonyos Michiel igen nagy lábon élt. Háza a nap minden órájában nyitva állt a vendégek előtt, akiket gazdagon megvendéglített – igaz, ezek jó hírforrást is jelentettek munkatársai számára. Michiel elkísérte az osztrák császárt hazai útjain és a birodalom egyéb területeire: Morvaországba, Sziléziába. Ilyenkor a követ 24–25 főnyi kíséretet vitt magával. Mindamellet a velencei diplomaták sorsa nem volt egyszerű: a fogadó ország vezetői igen bizalmatlanok voltak velük – tegyük hozzá: nem alaptalanul. Franciaországban és Angliában megtiltották az érintkezést velük, Törökországban előfordult, hogy a velencei követet a Héttoronyba zárták; a szultán soha nem fogadta őket, csak egy ízben: amikor átnyújtották megbízólevelüket. Egykorú jelentésekből kiderül, hogy akkor is a követ mindkét kezét szorosan lefógták, nehogy merényletet kövessen el a szultán ellen. Nem volt diplomáciai védettségük, nemegyszer fogságba vetették őket. Ezeket jegyezte fel többek között a köztársaság legtekintélyesebb diplomatája, Alvise Contarini, aki szerint valamennyi kiküldetése csak „árnyék és álom volt bailói hivatalához képest”.¹⁸

A konstantinápolyi „bailo” a legköltségesebb kihelyezés volt: a legtöbb kiadással járt a Portánál (beépített emberek megvesztegetése és egyéb lekenyerezés). Velencei diplomaták kapcsolatok révén gályarabokat is megszöktettek tetemes összegek lefizetése ellenében. Konstantinápoly Velence külpolitikája szempontjából talán a legfontosabb és egyben legnehezebb szolgálati hely volt.

Említettük, hogy a követ – megbízása lejártával – részletes zárójelentést, összefoglalót készített, amelyet a hazatért követ felolvasott, és azt az elnöklő dózse vitára bocsátotta. Ezután vagy a Nagytanács elé terjesztették azt (ami ritkán fordult elő), vagy az állami levéltárban, a titkos iratok levéltárában helyezték el. Ezek a be-

számolók a mai napig megmaradtak, köszönhetően egy buzgó és precíz dokumentaristának, aki mindent feljegyzett, és akit később a Tízek Tanácsa évi 150 dukát fizetéssel díjazott. (Ez az 1531. évi rendelkezés a legjobbkor jött, mert a feljegyzések gondos szerkesztője ekkoriban már csak nagy értékű könyvtára egyes darabjainak eladása révén tudta folytatni munkáját.)

Marino Sanuto (1466–1536) mindent feljegyzett, amihez lehetőséget nyújtott, hogy többször bevásárltatták olyan testületbe, ahol hallhatta a követi beszámolókat. Mindezekből lett a *Diarii*: e beszámolók rögzítése napról napra. Haláláig 58 vaskos kötetben Európa legmozgalmasabb korának 37 évét regisztrálja, természetesen csak nyers anyagban. A *Diarii* óriási jelentőségű, mivel abban a korban Itália – ezen belül Velence – kiemelkedő nemzetközi szerepet töltött be. A diplomáciai jelentéseket Sanuto precízen rögzítette, és mivel a szenátus tagja volt, minden beszámolóhoz hozzáfért, később, már a *Diarii* szerkesztőjeként hivatalosan megkapta a titkos iratokat. Mindez nyersanyag volt a számára, meg akarta írni nagy történeti munkáját. Ezt betegsége megakadályozta. Sanuto végrendeletileg a köztársaságra hagyományozta a *Diarii*t. A velencei kormány „ezt a dőzssepalota egyik legtitkosabb szobájában őriztette. A 16. században néhány előkelő tudósnak betekintést engedett a nagy értékű műbe, később azonban szigorúan elzárta mindenki előtt. A 18. században *Francesco Donat* fedezte fel, mire a Tízek Tanácsa engedélyt adott annak lemásolására.”¹⁹ Az eredeti, saját kezű feljegyzéseket a velencei Marciana Könyvtár őrzi, a Donat-féle másolatot a bécsi császári (most állami) könyvtárban helyezték el. A felhasználás és ismertetéssel *Leopold von Ranke* érdeme.²⁰

Velencei követek Magyarországon

A Signoria 1499. szeptember 29-én levelet küldött II. Ulászlónak. Ebben kérte, ne kössön a törökkel békét. Ezzel egyidejűleg Budára küldi követként Francesco della Zvecchát. Ettől kezdve, a mohácsi vész előtti évig nyolc követ képviselte Velencét. Utoljára Vincenzo Guidoto távozott Magyarországról.

„A magyar nemesség már huzamosabb idő óta bizalmatlankodott a külföldi követekkel szemben, és rossz szemmel nézte főleg a császári és a velencei ügyvivők időzését a magyar királyi udvarban. Előbbi azzal vádolták, hogy az ország belügyeibe avatkozik minduntalan, a velenceieket pedig kémkedéssel gyanúsították.”²¹ Az 1525-ös rákosi országgyűlés felszólította az összes külföldi követet, valamint az udvari szolgálatban lévő idegen származásúakat, hogy hagyják el Magyarországot. Kivételt a pápai nuncius képezett. (Burgio nuncius részletes jelentésben számolt be a mohácsi csatavesztésről a pápának, beszámolóját Velence megszerezte, a nuncius Mária királynővel együtt távozott 1526 szeptemberében az országból.)

Az 1500–1525 között írott nyolc követi összefoglaló jelentést részletesen elemzi Balogh István.²² Ennek egy lényeges megállapítását idézzük: „A velencei követek jelentései sötét képet festenek e kor magyarjairól. Hiányzik a hazafias áldozatkészség, és helyét a kapzsiság, a túlzott büszkeség, részegség, az idegenek gyűlölete, a közvagyon prédálása és lopása, a csel, a furfang és a csalás foglalja el.”²³

A követi jelentések egyike-másika a főpapokat „szakképzetteknek és gazdagoknak” tartja, a főnemeseket „alig tanult, szenvedélyeknek hódoló” emberekként jellemzi. A köznemességről még lesújtóbb a véleményük, a jobbágyokról azok „nyomorúságos helyzete öltik szemükbe”, és „nem csoda, ha ezen elviselhetetlen helyzetnek lázongás lett a következménye”. (Vö. 12 féle adó, a nemesség még a királynak

járó adókat is áthárítja a jobbágyokra.) A felsorolt bajok külön-külön is elegendők lettek volna... Együtt: elkerülhetetlen a „cserbenhagyott haza pusztulása”. És bár II. Lajosról egyértelműen pozitívan nyilatkoznak, rámutatnak a széthúzásra, a közeledő, egyre nagyobb török-veszedelemre.²⁴

A mohácsi csatavesztésről Burgio báró pápai követ leveléből Velence hiteles forrásból értesült. Velencének a hatalmas Oszmán Birodalommal folytatott óvatos politikája új dimenziókat nyert 1526 után. Ez már a törökök hatalmas terjeszkedésének állomását jelentette. A dózse örvendező levelet írt a szultánnak Mohács miatt, de ezt megtoldotta illő értékes ajándékkal is. Világosan felismerhető: a velenceiek hírszerzése erőteljesen kifejlődött a három részre szakadt Magyarország vonatkozásában. Ugyanakkor Velence óvatos volt éppen a törökök miatt. A Signoria eldöntötte, hogy nem küld követet Magyarországra, és távol tartja magát ettől az országtól. Ugyanakkor fokozta a hírszerzést különböző csatornákon keresztül.²⁵ A keresztény fejedelmek „szent szövetsége” éppen akkor valósult meg, amikor a szultán mérhetetlen hadereje a magyar határhoz érkezett.

Vizsgálódásunk szempontjából különösen értékes tényeket tár az olvasó elé Jászay Magda a velencei diplomáciáról és hírszerzésről. Így megállapítja, hogy „a velencei informátorok egybehangzó tanúsága szerint a magyarok előbb adták volna magukat a töröknek, mint hogy a Habsburg-főherceg alattvalóivá váljanak.”²⁶ Szapolyai János igyekezett politikáját a szultán jóindulatára építeni.

Jászay szerint „a velencei kormányt egyik hírszerzője, Nicolo Ongaro tájékoztatta a magyarországi eseményekről. A királyválasztásról 1527. január 11-i jelentése szól.”²⁷ Ebben az időszakban különleges fontosságot jelentett ifj. Grittinek, a dózse fiának sajtáságos ténykedése: a szultán hadseregében élelmezési biztosként érkezett Magyarországra. Mohács, majd Buda elfoglalása után Szulejmán őt bízta meg Szapolyai János beiktatásával. Gritti megkapta a szultántól az egri érsekséget (évi 20 000 dukát jövedelem), fő királyi biztos, kincstartó lett. Szapolyai János a dózsének írott levelében dicsérte ifj. Gritti. Utóbbi 1530-ban a szultán követeként tért vissza Magyarországra. Szapolyai János – aki egyébként igen kritikusan nyilvánult meg ifj. Grittiről – kinevezte Magyarországnak kormányzójának.

Alvise Gritti összesen két évet töltött Magyarországon. Széles körű ellen-szenvet váltott ki a magyar urakban. Végül Szapolyai János is szembefordult vele: 1534. szeptember 19-én Medgyes várában két fiával együtt kivégzik. „Tragédiája igazolta apjának, a dogénak aggodalmait, aki kezdettől fogva igyekezett lebeszélni fiát a magyarországi kalandról, és akinek jól értesült kormánya gyanakodva figyelte Alvise titkos diplomáciai kezdeményezéseit... A Signoria már régen eldöntötte, hogy távol tartja magát a magyar ügyektől. János egyenes felszólítása ellenére sem rendelt ki melléje követet, bár arra gondja volt, hogy *hírszerzői útján* (kiemelés – T. J.) rendszeresen tájékoztódjék helyzete alakulásáról. *Egyiküknek, a Hungaro melléknéven ismert Nicolo Salernak a tanács 1530-ban Bécsben, Budán és a török táborban élete kockáztatásával teljesített kitűnő szolgálataiért 24 arany jutalmat és életjáradékot, fiának pedig palotaőri állást adományozott.*”²⁸ (Kiemelés tőlem – T. J.)

Inkvizitori testület – belső elhárítás

Aretino (1492–1556) olasz drámaíró, költő nem utolsósorban csipősen megírt irodalmi levelei lévén lett a maga korában híres. 1527-ben végleg Velencébe költözött. Sok borsot tört az inkvizítorok orra alá. Egy ízben nála volt Tiziano, a festő, aki éppen

portrét készített róla. Aretino asztalán „felbontatlan” levél hevert. Tiziano megkérdezte: minden leveledet felbontják? Aretino kifejezte, hogy reméli. Ha nem, jelentéktelen embernek tartanak. Egyébként megjegyezte: tudja, hogy inasa a Tízek Tanácsának dolgozik. Amikor Rómában a pápa kémei ugyanezt tették vele, nem érezte magát szabad embernek. „A Serenissima az anyám. Vagy: szeretőm.” Más dolog, ha itt figyelik őt.²⁹

Goldoniról (1707–1793) Illés Endre jegyzi fel, hogy amikor 1753-ban Firenzébe és Livornóba utazott, figyeltették őt. Az ügynök jelentésében leírta, hogy veszedelmes ember. „És a velencei kémjelentések hatalmas gyűjteményéből ismerjük annak a Nota Manus aláírású kémnek bizalmas levelét, aki közli gazdáival, hogy Goldoni Firenzében röpiratot adott ki. »Ez a röpirat meglehetősen trágár szavakkal leplezi le a velencei színházak belső ügyeit, és azt hiszem, jó lesz, ha az inkvizíció gondoskodik arról, hogy Goldoni doktor ne sokat mutogassa magát a Szent Márk téren, ha röpiratából Velencébe is mer küldeni példányokat.«”³⁰ Egyébként ugyanebben a könyvében Illés nagy szeretettel ír kedvencéről, Stendhalról, akinek könyvét ő fordította le magyar nyelvre. A „Vörös és fekete” lázadó, jakobinus írója 1830. november elején indult Triestbe, de ötven napot töltött el Velencében: „... itt szaporodnak körülötte a spiclijelentések, s az osztrák kormány végre kiutasítja... 1831-ben kinevezik Civita Vecchia-i konzulnak.”³¹ Ide, a gyűlölt pápai államba, csendörök és spiclik közé „szalajtottta őt Metternich”. Az osztrák kormány mindig gyanakodva figyelte Itália földjén Stendhalt, a karbonárik barátját. Az a „megtiszteltetés” érte, hogy három állam ügynökei figyelték: a velenceiek, a pápai állam emberei és Metternichék.

A felsoroltak csak „irodalmi” képek az inkvizítori testület belső elhárító munkájáról, mert hiszen az kiterjedt a korabeli velencei társadalom legkülönbözőbb rétegeire. És évszázadokon keresztül. A szervezetet az előbbieken részleteztük, annak tevékenységéről viszont páratlan, azt lehetne mondani, egyedülálló képet nyújt egy olasz író, publicista, tudósító munkája. Giovanni Comisso: *Velencei kémek* (Agenti segreti Veneziani nel 700) című dokumentumgyűjteménye a szerző szó szerinti másolásában nem kevesebb mint 180 ügynöki jelentést tartalmaz a 18. századból. Az első jelentés kelte: 1705. március 17., az utolsóé 1797. április 27.

A könyvet feltehetően 1939-ben vagy 1940-ben írhatta Comisso. 1943-ban magyarul is megjelent Szerb Antal és ifj. Pongrácz Alajos fordításában, Szerb Antal tanulmányának tekinthető előszavával, Krisztinkovich Gabriella hangulatos rajzaival. A második kiadás kelte 1982. Gondozója a Helikon Kiadó, minden változatlan, csak a rajzok nem szerepelnek. Sem az első, sem a második kiadásban nincs utalás a forráskutatás módjára, nem olvashatunk előszót vagy néhány fejtegetést a szerzőtől, csupán következtethetünk arra, hogy a francia megszállás előtti utolsó dózse drámai beszédét nyilvánvalóan Comisso idézte fel. (A jegyzetek szerzőjében vagy szerzőiben a magyar műfordítókat véljük felfedezni.)

Miután eredeti dokumentumok közléséről van szó, nem tekinthetünk el attól, hogy ne vizsgáljuk meg a mű keletkezését, általában ne vegyük szemügyre magát a szerzőt. Sok érdekességet tudunk meg Comissóról a *Dizionario Biografico Degli Italiani* című, 1982-ben megjelent hatalmas munkából: Comisso 1895-ben született a Velence tartományban lévő Trevisóban. Sokfelé utazott, élt élete folyamán, de visszavisszatért szülővárosába. Megjárta az első világháborút, Rómában jogot hallgatott, megismerkedett D’Annunzióval, akinek rajongó híve lett (másokkal együtt). 1924-ben Sienában jogi diplomát szerez, de nem lép jogi pályára. Könyvtárat szervez, majd újságírással keresi kenyerét, elismert olasz napilapok és folyóiratok munkatársa lesz.

1927-től a Gazzetta del popolónak küld tudósításokat Marokkóból, Algériából, Hollandiából, Angliából. Később Kínába, Japánba és a Szovjetunióba utazik, majd Afrikából, Görögországból, Spanyolországból, Németországból és Egyiptomból tudósít olasz lapokat. Külföldi útjai számos nagyobb lélegzetű írást is eredményeztek. Irodalmi munkássága az ötvenes, hatvanas években teljesedett ki. 1969. január 21-én Trevisóban halt meg.

Comisso életrajzi jellegű könyve XVI. fejezetében az alábbiakat írja: „Hogy kibírjam a tél utolsó két hónapját, elhatároztam, hogy összeállítok egy könyvet az inkvizíció velencei kémeitől származó 18. századi jelentésekből, amelyekből néhányat már olvastam a velencei állami archívumban. Szívesen dolgoztam ezen a témán, mert a jelentések majd' mindegyike hihetetlenül érdekes volt... Óriási terjedelmű anyagból volt alkalmam válogatni, amelyből egy egykor nagyon is domináns társadalom hanyatlása érződik ki.”³²

Ezután Comisso hasonlóságot vél felfedezni a 18. századi Velence és a fasiszta Olaszország között. Egy érdekes dokumentum sorsával is alátámasztja ezt: „Felfedeztem egy 1760-as jelentést a hétéves háború idejéből egy bizonyos zsidó származású Moisé Mussolinról, aki lelkes támogatója volt a poroszoknak. Rendszeresen gyűléseket és tüntetéseket szervezett a Szent Márk térre. A dokumentum annyira aktuálisnak tűnt, hogy abban az időben, a zsidóság elleni üldözés kezdetén, nem tudtam nem bevenni a könyvbe. A szerkesztő nem kifogásolta, a cenzúra nem vette észre, és amikor a könyv szeptemberben megjelent, e miatt a rész miatt az olvasóközönség rögtön elkapkodta az összes példányt a boltokból.

Valaki felhívta Mussolini figyelmét a könyvre, de mire az elkobozási utasítást kiadták, már egy példány sem volt található a könyvesboltokban. Kutatni kezdtek az eredeti jelentés után az archívumban, azt feltételezve, hogy az egészet csak én találtam ki. De megtalálták és lefoglalták a dokumentumot. Újabb kiadás jelent meg a könyvből, de ezúttal már cenzúrázva.”³³ Comisso egyébként több példát sorol fel Velence és az újkori Olaszország „érdekes hasonlóságára”. („A velencei kémek” 1943-as magyar fordításában sem szerepel a fenti, 1760-as jelentés, amely szellemes asszociáció volt a Mussolini-időszak viszonyaira.)

Szerb Antal és Illés Endre az író érzékeny reagálóképességével fedezték fel ezt a könyvet. Szerb Antal már korán, hiszen – amint arra rámutattunk – már 1943-ban megjelent a „Velencei kémek” magyarul. Pár évtizeddel később pedig Illés Endre egy kötetében visszatért rá. Szerb Antal az irodalmár szemével ítéli meg a velencei ügynököket (akiket a kötetben mindvégig, így a címben is, kémeknek nevez). Illés Endre pedig a már idézett „Két oroszlán” című kötet „Velence” címében „A besúgó” alcím alatt a következőket írja: „Egy könyvet olvastam, melyet a besúgó írt. Nem egy besúgó, de öt, tíz, ötven meg száz besúgó. Egy spiclitől csak undorodni lehet, de ilyen tömegben: ez a látvány borzongató, mulattató és megrendítő... Egy kitűnő olasz szépíró, Giov. Comisso összegyűjtötte a legérdekesebb kémjelentéseket, amelyeket a tizenharmadik század Velencéjének fizetett és önkéntes besúgói eljuttattak az inkvizítorokhoz és a Tizek Tanácsához. Lemásolta és felsorakoztatta őket: javítás, törlés, változtatás nélkül, eredeti bordázatukban, azon melegen, ahogyan elhangzottak vagy megíródtak – sivár, remek és nehezen feledhető könyv.”³⁴

Szerb Antal előszavában áttekintést ad a 18. század Velencéjéről, a hanyatlás koráról, amely Napóleon bevonulásával fejeződik be. Persze csak azért, mert azután az osztrák uralom következik. Leírja, hogy az állami inkvizítorok kétféle jelentést kaptak: külföldről és hazaiakat. A velencei diplomaták és ügynökök jelentései szerint „a

történelem legfontosabb dokumentumanyagához tartoznak... De a mi könyvünk nem ezeket tartalmazza, hanem a belső jelentéseket, amelyek sok tekintetben még izgalmasabbak. Arról szólnak, mit csinálnak az emberek Velencében.” Az irodalmárt érthetően különösen a velencei Casanova foglalkoztatja, őt tartja Velence legjelentősebb alakjának az őt beáruló G. B. Manuzzival együtt, akit „a kémjelentések kétségtelen virtuózaként” jellemez. Olaszország, Velence szerelmeseként jeleníti meg a város hétköznapijait, az embereket. Előszava utolsó mondata hiteles választ ad arra: miért fordította le Comisso művét: „Aki ma jár Velencében, az a régi Velencében is jár ugyanakkor... Európa történelme, Európa történelmének szépsége és bánata sehol sem jön olyan közel a lélekhez, mint a lagúnák városában...”

A dokumentumokat – amint arra rámutattunk – nem kíséri a szerző részletes forrásmagyarázata, a kiválasztás oka (miért éppen a 18. század?), az ügynöki jelentések minősítése stb. Sok részletet hiányolunk a kötetből, nem ismerjük Comisso kutatásainak körülményeit, vajon a publikált jelentések reprezentatívak-e. Az irányító szervezetről is inkább Szerb Antal előszavából tudunk meg egyet-mást. Mégis Comisso dokumentumgyűjteménye kincs, egy méltatója szerint „gyöngyszem” a szakirodalom történetében. Plasztikus keresztmetszetet nyújt a Velencei Köztársaság 1702–1797 közötti éveiről, a mindennapokról, az éjszakai és nappali életéről, a Lidóról, amely akkoriban kéjencek helyeként jött számításba, a patríciusok dözsöléséről, feleségeik prostitúciójáról, a szabadkőművesek mozgalmáról, az inkvizítorok elleni mozgalmáról, a növekvő francia befolyásról, a közelgő megszállás előtti hangulatról, a hanyatlás és a megszűnés időszakáról. Bizonyára nem véletlen, hogy Comisso éppen a 18. századot választotta az ügynöki jelentések közül, és talán az sem, hogy minden kommentár nélkül adta közre ezeket. S ha nélkülözzük is Comisso szakmai bevezetését, bizonyos segítséget nyújt Szerb Antal előszava, de leginkább maguknak az ügynöki jelentéseknek az elemzése. Ezekből számos tanulságot lehet levonni a Velencei Köztársaság hanyatlásáról. Következtetéseket vonhatunk le a velencei titkosszolgálat, az elhárítás, az állami inkvizítorok tevékenységéről is. Fogadjuk el, hogy Comisso értő módon „szemlézett” a rengeteg dokumentumból, annál is inkább mert ezek átvizsgálásakor már széles körű nemzetközi és hazai publicisztikai tapasztalatokkal rendelkezett, és mögötte volt az első világháború.

Mindenesetre G. B. Manuzzi, Giacomo Casanova (később), és különösen a franciák elleni felderítés vonalán Antonio Andrioli, Giroto, Giuseppe Gioacchini kiemelkednek a sok hangulatjelentés, pletyka, sugalmazott információk szerzői közül. Ebből a névsorból – igaz van Szerb Antalnak – Manuzzit kell az első helyre tenni. A kötetben 36 ügynöki jelentéssel szerepel, ezeket 20 év jelentései közül válogathatta ki Comisso. Manuzzi fő teljesítménye: Casanova és Querini avogador felderítése.

Casanováról szóló 1755. július 17-i ügynöki jelentése részletesen informálja az inkvizítori titkárokat: leleplezi Casanovát, a szabadkőműves mozgalomban betöltött szerepét, a hamiskártyást, a patríciusok félrevezetőjét, a „rózsakeresztesekről” és a „fény angyalairól” szóló mesék, s az egyház tanaival ellenkező eszmék hirdetőjét, mint vallásellenest, nőügyeit, Casanova bujálkodásait. Ezt feljelentésként fogadták, és az inkvizítorok titkára július 24-én írásban elrendelte Casanova letartóztatását. A Sôhajok hídján át az ólomtetők alá juttatta Manuzzi Casanovát.

1756. október 31-én éjszaka – több mint egyévi fogság után – Casanova megszökött. Sok éven át misztikum fedte ezt a szökést, amíg az 1880-as években egy bizottság megállapította annak tényét. A sors iróniája, hogy 1780-ban a Velencébe vizsátért Casanova éppen Manuzzit kérte meg: protezsálja be őt az inkvizítorok titkárai-

nál. Így lett maga is az inkvizítorok testületének fizetett ügynöke ez év október 3-án. A rendes ügynökök közé vették fel havi 15 dukát fizetéssel. Három hónap múlva azonban elvesztette ezt az állandó jövedelmét, mert elégedetlenek voltak ügynöki munkájával. Utolsó jelentése 1782. október 31-én kelt Comisso összeállítása szerint. Ezután újból külföldre távozott. Váldstein német gróf csehországi könyvtárában kapott állást. Itt írta meg fő művét, Emlékiratait. Casanova 1798. június 4-én halt meg.

Színes, kalandos életéről sok írás jelent meg. Bizonyos, hogy egyike a legիրésőbb velenceieknek. Ott is született 1725. április 2-án egy vándorszínész pár gyermekeként. Szülei papnak akarták adni, egyházbiztosnak, de Calabria, Róma után visszatért szülővárosába. Ott egy dúsgazdag szenátort, aki az utcán szélütést kapott, megmentett, és évekig élet gondtalanul annak palotájában. Ezután el kellett utaznia, mert nem vigyázott a szájára. Párizs, Drezda, Bécs Casanova tartózkodási helyei, 1755-ben ismét Velencében tűnik fel. S bár a szigorú állami intézkedések tiltják, szívesen teremt kapcsolatokat Velencében tevékenykedő külföldi követekkel. Így Bernis abbéval, Franciaország velencei képviselőjével. Ez később még kamatozik Casanovának. Bernis – madame Pompadour támogatásával – külügyminiszteri kinevezést kap. Amikor Casanova szökése után Párizsban tűnik fel, természetesen felkeresi Bernis-t, aki fogadja, és terveit vannak az életvidám, szellemes, a nők bálványának tekintett, behízelgő Casanovával. Emlékiratai szerint a külügyminiszter titkos megbízatást ajánl neki, amit Casanova elfogad. Ennek lényege: a Dunkerqueben állomásozó hadiflotta felderítése. Casanova ezt a feladatot fényesen teljesíti. Kiváló tulajdonságait bevetve beférkőzik a flotta parancsnokának és tisztjeinek bizalmába, meglátogatja a hajókat, a legapróbb részletekig megjegyzi a látottakat, éjszakai szállásán jegyzeteket készít, és visszatérve Párizsba összeállítja jelentését. Az ismeretek szerint maga Bernis nézi át és tömöríti a jelentést, és ezután adja át Casanova azt összekötőjének. Mindezt busás pénzjutalmat kap. Persze asszonyok is segítették őt a feladat technikai előkészítése során. Később Bernis abbé Choiseul herceg váltotta fel a külügyminiszteri poszton, így Casanovának ez a remek kapcsolata megszűnt. Casanova tehát ekkor mint hírszerző ügynök tevékenykedett, és csak ezután, Velencébe visszatérve kezdett dolgozni a velencei elhárításnak.

Manuzzi másik kiemelkedő teljesítménye Querini avogador és csoportjának felderítése volt. Korábbiakban ismertettük Querini mozgalmát, az inkvizítorok fokozták a megfigyelést. Ebben fontos szerepet kapott Manuzzi: megszerezte a szükséges információkat, nemegyszer ügyes provokációk révén. Tény, hogy e műveletek végén valamelyest tisztábban látták az inkvizítorok az ellenük irányuló patríciusi szervezkedést. Az is tény, hogy az inkvizítorok úgyszólván korlátlan hatalmát némileg megnyírálta a Tizek Tanácsa.

Manuzzinál említésre méltó még egy Domenico Bruni nevű könyvkereskedő felderítése, aki Voltaire Candide-ját értékesítette titokban. 1763. október 22-i jelentésében Maruzzi a Legfelsőbb Törvényszék figyelmébe ajánlotta azzal, hogy az „nevetéssé teszi az egyházi embereket, a főpapságot, sőt bizonyos mértékben még a pápát is”.

Manuzzi kiváló megfigyelő, széles körű társadalmi ismerettséggel rendelkező velencei volt, aki egyaránt otthonosan mozgott fogadásokon, estélyeken, kávéházakban, kocsmákban, számára fontosnak vélt velenceiek otthonában. Könnyedén leplezett le embereket, beszámolt a közhivatalokban eluralkodott rendetlenségről, a szabadkőműves mozgalom titkos összejöveteleiről, a Velencei Köztársaság elleni kijelentésekről, tervekről, a katolikus vallás elleni megnyilvánulásokról, kártyajátékokról, a pros-

tituáltak tevékenységéről, ügyvédek törvényellenes machinációiról stb. Információit esetenként egyes kombinációkkal szerzi meg.

Casanova jelentései alázatosak, de – Szerb Antal szerint – „irodalmibbak”. Szám szerint tíz szerepel Comisso kötetében (könyörgése segélyért, egészen alázatos könyörgése a „Nagyságos Törvényszékhez”, hamis pénz terjesztésébe keveredett ártatlanul, ügyvédek bűnös tevékenysége a házasságok felbontásában, a Coriolanus című balett bomlasztó jellege, fiatalok „feslett” színházi viselkedése, kártyajátékok, esti aktrajzolások), a kiégett, „öreg” Casanova jelentései, amelyekkel az inkvizítorok olyannyira elégedetlenek voltak, hogy rendszeres havi díjazását megszüntették.

Casanova a sikertelen időszak után kilenc évvel később ismét elhagyta Velencét. Waldstein gróf csehországi kastélyában, ahol a gróf könyvtárosává fogadta az öreg kalandort, „fejezi be Casanova hányatott életét, miután utolsó nyugalmas esztendőiben megírta a művet, amelyért a világra jött” – Szerb Antal megállapítása szerint. És ez egyben érthetővé teszi az „irodalmibb” minősítés hiábavalóságát egy ügynöki jelentés elbírálásakor. Tegyük hozzá: Casanova nevét a világirodalomba halhatatlan Emlék-iratai jegyezték be.

Az évtizedek során készített jelentések a napi élet számos, kicsinyes eseményeit, pletykáit is érintik, és sok szót vesztegetnek az ügynöki jelentések készítői a prostitúcióra, a bujálkodásra, az egyszerű denunciacióra. Mások olyan eseményeket jelentenek az inkvizítoroknak, hogy az olvasó úgy érzi: nem volt mit jelenteni, és a világért sem akartak kimaradni a többiek közül. Csak néhány jelentésre írt rá az inkvizítori titkár utasítást (pl. Casanova letartóztatásának elrendelése). Bizonyos, hogy az inkvizítorok nagy figyelmet fordítottak az ügynökök jelentéseire.

A század vége felé kerül előtérbe a Velencében tartózkodó franciák felderítése, a franciákkal szimpatizáló helybeliek megfigyelése, a fenyegető francia katonai támadás előtti hírszerzés-védekezés. Ezt főként egy bizonyos Girotto végzi eredményesen. Egyes jelentései katonai információs jellegűek. Utolsó jelentése 1797-ben kelt, hónap megjelölése nélkül. Itt már érződik a közelgő francia megszállás, mindazonáltal a jelentésíró változatlanul hangsúlyozza hűségét szolgálata iránt. Andrioli is aktívan megfigyelte a franciákat (1776 és 1780 között 12 jelentés). Gioacchini több jelentésben számol be francia szimpatizánsok kijelentéseiről, név szerint megnevezve e személyeket. A kötet utolsó darabja is tőle származik: 1797. április 27-ről, 15 nappal a franciák bevonulása, a Velencei Köztársaság megszűnése előtt. Ebben egy Fiori nevű festő „megjósolja, hogy a franciák nemsokára ostrom alá veszik Velencét”.

*

A kötet végén természetesen számos megválaszolatlan kérdés merül fel: az Állami Invizítori Testület működési mechanizmusa; a Tízek Tanácsával fenntartott „napi” kapcsolat, különösen a nyomozások, megfigyelések, letartóztatások, az elítélések tekintetében. És az ügynökök vonalán: a pénzbeli díjazáson kívül – amely valószínűleg a fő motívum volt – még milyen alapon álltak az inkvizítorok szolgálatába az ügynökök, mennyiben voltak ismertek a városban, környezetükben? Hogyan adták át jelentéseiket, és kiknek? Milyen apparátussal működtek az inkvizítorok? Hogyan archiválták a jelentéseket? E kérdések persze elméletiek, mert Comissót feltehetően ugyanaz indította e jelentések dokumentálására, mint Szerb Antalt annak lefordítására és később Illés Endrét ezek „mértatására”.

A kis kötetben szereplő több mint 180 ügynöki jelentés reprezentatív képet nyújt – a korabeli operatív eszközök felhasználásával – a 18. századi Velence belső viszonyairól, és értékes következtetések vonhatók le a korabeli velencei titkosszolgálat működéséről, de egyben dokumentálja: egy titkosszolgálat – mégha annyira nagy hatalmú is – befolyásolhatja ugyan az államhatalom tevékenységét, de semmiképpen nem döntheti el annak fennmaradását vagy bukását.

Az évszázadok folyamán világhódító hatalmak tűntek el, mások előretörttek, majd megint újabb nagy változások következtek be. Így történt ez a Velencei Köztársasággal is, amely az új óceáni útvonalak belépése következtében „kiesett” a tengeri kereskedelem fő áramából. A nagy kereskedelmi hajóhaddal rendelkező hatalmak (pl. Törökország) átvették Velence korábbi hegemon szerepét. Összefoglaló egyetemes történeti munkákban csak szerény hely jut az egykori városállamnak.

A Velencei Köztársaság fennállásának fénykorát elsősorban nem hódításai, hanem nagy művészeinek örökbeccsű alkotásai teszik halhatatlanná, és megannyi gyönyörű palotája, a város egyedülálló, sajtóságaos bája belső vízi útjaival. Megörökítik azok a felbecsülhetetlen értékű iratok is, amelyeket önfeláldozó emberek – köztük a Diarii szerzője, Sanuto – vetettek papírra, abban a biztos tudatban, hogy évszázadok múltán is bizonyítják majd a városállam működési mechanizmusát, a tényyszerűen megörökített események mögött a köztársaságot képviselő emberek tevékenységét és azok mozgatórugóit.

Ezek a dokumentumok – amelyeket a város archívuma őriz, és amelyek az idők folyamán külföldi, így bécsi állami levéltárakba is elkerültek – többek között fényt derítenek a Velencei Köztársaság irányításának napi gyakorlatára és a fennmaradását elősegítő, de közeli bukását úgyszólván előre jelző titkos szervezetek működésére is.

Jegyzetek

¹ Janus Pielkiewicz: A kémkedés világtörténete I–II. Bp. 1997.

² Giovanni Comisso: Velencei képek. Bp. 1943., ill. 1982.

³ Günter Ogger: A Fuggerek. Császári és királyi bankárok. Bp. 1999. 56–58.

⁴ Jászay Magda: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Bp. 1990. 413.

⁵ Festészet: Giovanni Bellini (1430–1516) a velencei festészet atyja; Carpaccio (1455–1526), Piero della Francesca (1431–1506), Tiziano (1471–1576), Giorgone (1480–1510), Tintoretto (1518–1594), Veronese (1528–1588), Piazzetta (1682–1754), Tiepolo (1696–1770), Canaletto (1696–1768). Szobrászat: Canova (1757–1822). Zene: Monteverdi (1567–1642), Vivaldi (1675–1741). Irodalom: Aretino (1492–1566), Goldoni (1707–1793), Casanova (1725–1798).

⁶ Erdődy János: A Szárnyas Oroszlán. Bp. 1967. 327.

⁷ Uo. 247.

⁸ Uo. 195.

⁹ Uo. 195.

¹⁰ Dr. Kárpáthy-Krajánszky Mór CRP: Magyar inkvizíciós perek Velencében. Bp. 1933.

¹¹ Convento Frari 91–93. In: Kárpáthy-Krajánszky: i. m. 4.

¹² Uo. 5.

¹³ 1525. május 23.: az első protestánsper. Vádlott Giorgio Horváth Lutherral együtt érez, védi az egyház és a pápa által kárhözottatott elveket. Tanúkihallgatások. A színhely Murano. A jegyzőkönyvből nem tűnik ki a folytatás.

1578: Vicenzában kezdődött: egy Forniero nevű vicenzai lakos meggyóna lelkiatyjának, hogy Velencében járva, megszállt egy házban, ott megismerkedett Komjáthy Jánossal, és az etnek volt. Ezt Forniero gyóntatópapjának arra a kérdésére válaszolta, hogy ismer-e etnekeket? Ezután a vicenzai inkvizítor ki-

hallgatta, majd a jegyzőkönyvet továbbította a velencei Sant'Uffiziónak. Az ügynek nem lett folytatása, mert Komjáthy Magyarországra tért vissza. A fenti ügyhez tartozik: gyimesi Forgách Pál és Imre bárók hagyatéki pert indítottak Forgách Ferenc váradi püspök és „historikus” utáni 6000 scudi hagyaték ügyében. Komjáthy ebben járt el, bizonyára a Forgáchok familiárisa lehetett.

Forgách Ferenc nagyváradi püspököt Oláh Miklós esztergomi érsek segítette padovai tanulóéveiben. Forgách Ferenc kezdetben Ferdinánd udvarában fordult meg, majd Olaszországba, Padovába, onnan Velencébe ment, majd Raguzán át Erdélybe távozott. 1575-ben gyógykezelésre újra Padovába utazott. Ekkor Velencében szörnyű pestisjárvány tört ki, két évig tartott. Az 51 000 áldozat között Forgách is meghalt. Két testvére kérte a dózsát a hagyaték kiadásának elrendelésére. Egy kiadványban lett levelükből úgy tűnik, hogy a betegeskedő Forgách végleg Padovában akart megtelepedni. Ezt a testvérek kiemelték: „... a Magas Velencei Szenátus felségterületére végleg akart letelepedni. Ok: a Szenátus igazságossága, virágzó körülményei”. Venetianische Depeschen vom Kaiserhof. Szerk. Turba. Wien, 1895. 262. (Fontes Rerum Austriacarum II/3.)

1581: Giacomo Grisoni-per. (Eretnekségben meghalt, csak jószágvesztésre ítélték.) Az ügy tele van magyar vonatkozásokkal. A jegyzőkönyv három tanú vallomását is tartalmazza.

1619. augusztus 9.: az inkvizíció előtt Marchetto György lánya, Júlia. Kb. 22 esztendő. Kisgyermekként a törökök Konstantinápolyba hurcolták. Onnan Kairóba került, ott egy olasz kereskedő szolgálója lett, tőle gyermeke, Kati született, akit rokonai Velencébe vittek. Az inkvizíció előtt eskü alatt vallotta, hogy hitű. Penitenciát szabtak ki rá. Dr. Kárpáthy megjegyzése: „Aligha térhetett haza, Magyarországra életében. Nincs kizárva, hogy valamelyik Marchetto-Marchetti velencei család a mi magyar lányunkra tudná visszavezetni eredetét.” *Kárpáthy-Krajánszky*: i. m. 15.

1627. augusztus 26.: Lorenz Selcher (Schaelberg-Selcherus) néhai Pál fia, 32 éves, erdélyi „studens” önként jelentkezett, vallotta: lutheránus volt, vissza akart térni. Feloldozás, penitencia.

1632. november 18.: Gallus Lupinus pere. Erdélyi, 23 éves, bizonyára szász, jelenleg velencei lakos. Lutheránus, beteg alkati: ha meggyógyul, visszatér. Penitencia.

1683. március 11.: Valami „Chiffer” Vassilie fia, kb. 18 éves, magyar katonának vallja magát. 12 évesen a törökök elrabolták, Konstantinápolyba viszik, ott megkötözték, körülmélték, majd Spalatóba és Velencébe kerül. Ott „Chatechumeni”-be viszik (megkeresztelésre előkészítő intézet zsidók, mohamedánok, pogányok részére Velencében). Ott három hónapot töltött, most jelentkezett. Penitenciára ítélik.

1642. június 12.: Velinkovich Márton. Őt is a Chatechumeniből hozták, feltételeken visszaveszik, penitenciát szabnak ki rá.

1705. június 8.: Janko Polsinich kapitány. A per lefolyásakor Németországban tartózkodott. Belekeveredett egy „bűbajos, asztrológus, szellemidéző társaság perébe, ahol előkelő dámák, urak szerzetesek vannak érdekelve, akik az akkor még majdnem lakatlan Lidón tartották titkos szertartásaikat.” Uo. 17.

¹⁴ Uo. 18.

¹⁵ *Erdődy*: i. m. 248–249.

¹⁶ Uo. 273–274.

¹⁷ *Jászay*: i. m. 248–249.

¹⁸ *Barozzi*: Le relazioni degli Stati europei lette al Senato degli Ambasciatori veneziani. I–II. Szerk.: A. Barozzi és Berchat. Venezia, 1871. I., 330. *Jászay*: i. m. 242.

¹⁹ *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Forrástanulmány. Szeged, 1929. 12–14.

²⁰ *Leopold von Ranke*: Zur venezianischen Geschichte. Leipzig, 1878.

²¹ *Balogh*: i. m. 16.

²² A nyolc követi jelentésből kettőt ismertettünk. *Sebastian Zustignan* jelentése 1503-ból (az 1503. március 28-i tanácsülésen szóban is előadta). Bemutatkozása; a király bemutatja Bácsón a hadakat; tárgyalások Bakócz Tamással; a király követet küld Konstantinápolyba; II. Ulászló negatív jellemzése: részletesen, számokkal ismerteti a király gazdálkodásának adatait, a kiadás sokkal több, mint a bevétel, „a király a kincstárnak is adós, saját becsületére 70 000 arannyal tartozik... A király asztala naponként 20 aranyba kerül, a kenyeret és bort nem számítva.” A magyar társadalmi rend tagozódása és jellemzése, különös tekintettel a sereg kiállítására, a „hadrafoghatóság” részletezése; a királyné jellemzése. Végül *Zustignan* részletezte követi kiadásait. „Esküdözött, hogy a sajátjából 150 dukátot adott borralalónak, ezt nem veszi számításba, mert nem lehet.” Megköszöni, hogy „Capo d'Istria podestájává és kapitányává választották, de nem hiszi, hogy elfogadhatja. Nagy családja, jelenlegi vagyoni viszonyai...” miatt. „Azután lejöven a doge szokás szerint megdicsérte.” *Diarii* IV. 858–863. Idézi *Balogh*: i. m. VIII, XI.

Vincenzo Guidoto jelentése 1525-ből. 23 hónapot töltött Magyarországon; utolsó (július 9-i) levelében beszámolt a hatvani országgyűlésről; elutazott július 25-én, miután a hatvani országgyűlés feloszlott, mindeki visszatért Budára; beszámol Verbőcziről, az új nádorról, annak viszályáról a leváltott nádorral; jel-

lemzi Szapolyai Jánost, ismerteti anyagi helyzetét; ismerteti fogadását a királynál, aki a dózse iránti tiszteletét fejezte ki; részletezte az audienciákat (valószínűleg a búcsújáról van szó – T. J.); ismerteti az új nádor és a régi nádor viszályának kihatását a hatvani országgyűlésre; majd jellemzi az új főkamrás, kincstartó, Thurzó Elek anyagi viszonyait.

Ezután a következőkkel vezeti be beszámolóját: „Kegyelmes herceg. Magyarország királysága a világ összes királysága között a legszebb és legjobb: ha jól kormányoznak.” A következőkben részletezi ezt a gazdagságot, ugyanígy a király jövedelmét; II. Lajost egyértelműen pozitívan jellemzi, jókat ír a királynéről is, de közli, hogy „mindenki anyaságra alkalmatlannak ítéli”.

Részletesen elemzi a magyar társadalom megoszlását: „Háromféle ember van: főpapok, főnemesek, köznemesek.” A főpapok: a két érsekség (Esztergom – hozzátartoznak: Eger, Erdély, Zágráb, Veszprém, Vác. Győr = 6 püspökség; Kalocsa – hozzátartoznak: Pécs, Szerém, Csanád, Várad, Nyitra, Bosznia = 6 püspökség). Részletezi valamennyi püspökség vezetői és jövedelmüknek megoszlását.

Világi méltóságok: A királyság nádora: Verbőczy István

Megyéék: 52, korábban 72 (ok: a török „térfoglalása”).

Második méltóság: Horvátország bánja vagy kapitánya;

Harmadik méltóság: Erdélyi vajda (Szapolyai János. Rövid jellemzése);

Negyedik méltóság: Temesvár grófja

Egy „provizor”: Bornemissza János úr.

Vannak még udvarmesterek.

A követ megemlíti még a király pecségeit (hármát használ); a katonák fizetését részletezi („... ami egy nyomorúság”), leírás ad Budáról; részletezi kalandos eltávozását Magyarországról. Végül a dózse részére küldött ajándékot („egy kis aranyozott ezüstkancsót”), annak értékét és nagy alázattal kéri a dózsét, hogy „szokott nagylelkűségével” hagyja neki ezt a 20–25 aranyat érő tárgyat kárai kis részének pótlására. Guidoto jelentését Balogh nem a Diáriiből vette közvetlenül, hanem lábjegyzetben megjegyezte: „Közölte először Fr. Firnhuber: Vincenzo Guidoto Gesandtschaft am Hofe König Ludwigs von Ungarn, 1523–1525. [Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst] Wien, 1849. 66–138. In: Balogh: i. m. LXXII, LXXIX, LXXXIII–LXXXV.

²³ Uo. 17.

²⁴ Uo. 16–21.

²⁵ Jászay: i. m.

²⁶ Uo. 224.

²⁷ Uo. 384.

²⁸ Óváry: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. Bp. 1890. II. k. 40.

²⁹ Erdődy: i. m. 153–157

³⁰ Illés Endre: Két oroszán között. Bp. 1973. 439.

³¹ Uo. 65.

³² Giovanni Comisso: Le mie stagioni. Milano, 1960. 502.

³³ Uo. 451–453. Gergely Ágnes fordításai.

³⁴ Illés: i. m. 353–354.

GAZDASÁGPOLITIKA A TÁRSADALMI ÉS ANYAGI ÉRDEKEK
FÜGGVÉNYÉBEN
NAGY-BRITANNIÁBAN ÉS NÉMETORSZÁGBAN (1870–1914)

David Reynolds szerint a nemzetközi politika egyik axiómája, hogy „a gazdagság általában szükséges a politikai és katonai hatalom alátámasztásához”.¹ A hosszú távú termelési és jövedelemszerzési kapacitások és a mindenkori harcképesség között fennálló viszony fontossága miatt az első világháborút megelőző nagyhatalmi versengés mindig a történelemszakma heves érdeklődését váltotta ki. Nagy-Britannia és a megdöbbentő gyorsasággal fejlődő császári Németország rivalizálása ezáltal komoly gazdasági dimenziót is kapott az utóbbi évtizedek nyugati történetírásában. Tanulmánykötetek tucatjai és kiváló munkák megszámlálhatatlan sokasága vállalkozott a feladatra, hogy feltárja a császári Németország, a Második Birodalom hirtelen előretörésének és a késő viktoriánus Anglia relatív gazdasági térszűkítésének közvetlen és közvetett okait. A jelen tanulmány egy, e kérdéskör hátterét képező ellentétet elemez, mely a két országban domináns korabeli gazdaságfilozófiai álláspontok és a hosszú távon érvényes gazdaságpolitikai struktúrák között feszült.

1903 decemberében egy, a Reichstagban folyó éles vita közepén, mely során az angol-német kereskedelmi kapcsolatok jövőjéről hoztak döntést a birodalmi törvényhozás tagjai, Eduard Bernstein így érvelt: „a kérdés lényege a következő: úgy látjuk-e két ország egymáshoz fűződő viszonyát, mint irigy, barbár törzsekét, ahol ha ez egyik nem lop, őt lopják meg – vagy a nemzetek közötti békés együttélés szemszögéből tekintjük azt.”²

Paul Kennedy zseniálisan idézte Bernstein gondolatát, hiszen az tökéletesen összefoglalta a kor gazdasági gondolkodásának két uralkodó nézetét: a Cobden által hirdetett szabadkereskedelmi liberalizmust, mely harmonikus képet festett az egyre terebélyesedő világgazdaságról, és a protekcionista neomerkantilizmust, amely egy rövid liberális közjáték után megújult erővel tört fel a kontinensen, követve a 18. századi közép-európai kameralizmus hagyományait. E két uralkodó szemlélet szembenállását és ellentétes működését talán semmi sem példázza jobban, mint a 19. századi Európa két meghatározó gazdasági hatalma – a korán kapitalizálódott, gyarmatbirodalommal rendelkező Nagy-Britannia és Németország – eltérő gazdaságpolitikai stratégiája és az annak alapját képező állami szerepvállalás jellege. Míg az előbbi az 1870-es évekre már fejlett ipari társadalomnak vallhatta magát, melyben az évszázados angol liberális szellem mély gyökereket vert, az utóbbi agrárjellegű, relatív elmaradottságából lépett a „második ipari forradalom” korszakába, az egyetlen nagyhatalomként, amely „egyesítette a nyugati demokráciák ipari erejét a keleti monarchiák autokratikus döntéshozatali rendszerével”.³ Valóban, amíg Angliában egy individuális döntésekre épülő, az állami intervencióval szemben folyamatos ellenérzést tápláló politikai és üzleti kultúra alakult ki, addig a nemzeti egység útján poroszosított Németországban – Thorstein Veblen század elei klasszikus művének gondolatát idézve – a patriotizmus és lojalitás által meghatározott közös szellem idealista aspirációkhoz fűződő szentimentális ragaszkodáson nyugodott.⁴ Amint azonban látni fogjuk, a két országban kialakult, egymástól jelentős mértékben eltérő gazdaságpolitikai rendszerek és gyakorlatok nem pusztán elvont ideológiák szülöttei voltak, azok majdnem minden esetben összhangban álltak az adott

pillanatban uralkodó társadalmi érdekekkel és a két ország gazdaságának ugyancsak eltérő jellegével.

Szűk három évtized zavartalan szabad kereskedelme után az 1870-es évektől a kontinens szinte minden számottevő hatalma egyre inkább a korábbi merkantilista gyakorlatból eredő protekcionizmus és az ehhez szorosan kapcsolódó intenzívebb állami szerepvállalás felé fordult. A század közepére már Európa jelentős részét elérték az iparosodás hullámai, melyek nagyban átformálták az „újonnan érkezők” gazdasági pozícióit, és szükségszerűen újradefiniálták e nemzetek külgazdasági viszonyait. Az ipari forradalom úttörőivel szemben a modernizációs folyamatokba viszonylag későn bekapcsolódó országok számára a sikeres iparosításhoz elengedhetetlennek tűnt – legalábbis kezdetben – a fokozott állami támogatás. Az így felmerült gazdasági érdekek a központi kormányzatot mindenhol egyes üzemek vagy egész iparágak tudatos fejlesztésére, illetve a gazdasági szereplők tevékenységének közvetett serkentésére ösztönözték. Az újonnan kialakuló általános tendenciákat egy specifikus körülmény is alátámasztotta, mely végérvényesen a neomerkantilizmus táborába sodorta Közép-Európa országait. Az 1870-es évek kezdetétől – és különösen a következő évtizedben – egyre erőteljesebben árasztotta el a kontinentális gabonapiacokat az olcsó amerikai és orosz búza, amely sértette a még mindig szinte teljhatalmú agrárius érdekeket, s alapjában rengette meg a mögöttük álló mezőgazdasági potenciál nemzetközi versenyhelyzetét, hosszú távú gazdasági kilátásait. A Friedrich List által propagált nézetek tehát az újonnan iparosodó nemzetek gazdasági gondolkodását határozták meg a gyakran nehézkes strukturális gazdasági és társadalmi átalakulás időszakában. Ahogy Barry Supple fogalmaz, a viszonylagos fejletlenség növelte annak valószínűségét, hogy az állami intervenció nélkülözhetetlen lesz az ipari növekedés előtt magasodó akadályok leküzdésében.⁵

Nagy-Britannia a viktoriánus korszak közepére már komoly fejlődésen ment keresztül az elsődlegesen ipari társadalommá válás felé vezető úton. Meghatározó iparágai és legfőbb vállalatai, csakúgy, mint vasúti hálózata és egyéb infrastrukturális rendszerei évtizedek óta kiépültek, és megbízhatóan működtek. A kapitalista üzleti kultúrán alapuló liberális piacgazdaság domináns szerepe évszázadok óta érvényben volt, ugyanakkor a bérből és fizetésből élők hosszú ideje a munkaképes lakosság túlnyomó többségét képezték. A parasztság, mint tradicionális társadalmi osztály, gyakorlati értelemben véve eltűnt, a mezőgazdaság rendszere pedig a piaci kapitalizmus keretein belül szerveződött át, oly módon, hogy a kontinentális viszonylatokban elképzelhetetlen vagyonnal és óriási birtokokkal rendelkező arisztokrácia a modern társadalomba integrálódva maradhatott fenn. A gazdasági hatalom azonban elsődlegesen egy széles alapokra épült iparos, kereskedő és fináncburzsoázia kezében volt, melynek együttes gazdagsága semmihez sem volt mérhető.⁶

Az angol vállalkozóknak továbbra is behozhatatlannak tetsző előnyük volt riválisaikkal szemben a legtöbb ipari termék esetében, mind a termelékenység, mind a költséghatékonyság terén. Általában véve az angol ipar képviselői az 1870-es években a szabad kereskedelem megrögzötten dogmatikus támogatói voltak. Az 1873-at követő recesszió idején inkább a kontinens országaiban mutatkozott komoly félelem a brit termékek által okozott kíméletlen versenytől, semmint az Egyesült Királyságban, amely elsősorban nyersanyagokat, élelmiszert, illetve a kínálat bővítésére szolgáló termékeket importált.⁷ Hogy a brit munkások kenyere hazai, német vagy amerikai búzából készült, az 1846-ban végleg eltörölt gabonavámok óta már nem gerjesztett

heves vitát a csatornán túl. A század második felében Európában és Észak-Amerikában felgyorsuló iparosodási hullám új lehetőségeket tárt fel a brit gazdaság számára, mely a világháború előtti évtizedekben egyre inkább a harmadik szektor felé fordult. Másképpen fogalmazva, a világ műhelye lassanként a világ legnagyobb befektetője, szállítója, bankára és biztosítója szerepében tűnt fel. A City külföldi tőkebefektetései, melyek a hazai nettó tőkeképződés több mint 50%-át elszívták, és a nemzetközi kereskedelemben betöltött abszolút vezető szerepe megerősítette Londont a világ pénzügyi központjának szerepében. Ennek eredményeként a sterling, mint uralkodó valuta, szerepe tovább erősödött. Anglia prosperitása és gazdasági fölénye tehát elválaszthatatlanul összefüggött az individuális szellem és a korlátlan, már régóta szabad verseny által karakterizált nemzetközi kereskedelemmel, amely az aranystandard stabilitására épült, és minimális állami beavatkozást igényelt.

Az 1871-ben egyesült császári Németország merőben más képet mutatott. A – már az 50-es években kezdődött, példátlan gyorsasággal és mindent elsöprő erővel előretörő – nehézipari fejlődés sok helyen érintetlenül hagyta a preindusztriális társadalmi berendezkedést. A körülbelül 10 millió foglalkoztatott 35%-a még 1914-ben is a mezőgazdaságban dolgozott, a pomerániai és brandenburgi földbirtokosok alkotta *junkerréteg* pedig továbbra is a politikai hatalom első számú birtokosa maradt. Knut Borchardt szavaival élve, „a gazdasági növekedés nem jelentett semmiféle demokratizálódást, a burzsoázia alig, míg a proletariátus egyáltalán nem vett részt a döntéshozatalban”.⁸ Habár Németország korábban mezőgazdasági exportörnek számított, a viszonylag nagy agrárszektor konzerválása nem csökkentette az egyre növekvő lakosság élelmiszer-szükségletét, ami elengedhetlenné tette a gabonabehozatalt, a viszonylag kis, rosszul felszerelt birtokok pedig nem bírták a külföldi versenyt, s a kelet-poroszországi junker földbirtokok és a többmilliós parasztság nyilvánvalóan politikai okokból történő életben tartása, amely elkerülhetetlenül megnövelte a hazai élelmiszer- és nyersanyagárakat, kizárólag egy általános, majd minden termékre kiterjedő védővámrendszer bevezetésével volt lehetséges.

A protekcionista állami gazdaságpolitika, mely a nagy és egységes belső piac biztosítására, illetve a tudatos, stratégiai célokat is figyelembe vevő iparfejlesztésre helyezte a hangsúlyt, megerősítette a nehézipari ágazatok megdöbbenő fölényét. Pontosan a nehézipar mágnásai jelentettek partnert a konzervatív agráriusok számára, hiszen közös gazdasági érdekeiktől vezérelve vehemensen követelték az aktív állami szerepvállalást. Ezáltal a német iparosítás összeegyeztethetőnek bizonyult a mélyen beágyazott földbirtokos uralkodó osztály és a militarizmus bűvkörében élő dinasztikus állam fenntartásával. Az ipari szektor figyelemre méltó gazdasági térnyerése ellenére tehát az iparosodás hullámai sokkal kevésbé voltak képesek a tradicionális társadalmi és politikai struktúrák átforgatására, mint Nagy-Britanniában. A nagyipar mérhetetlen gazdagsága az agrárius elit töretlen politikai hatalmával párosult, megalapozva a „*rozs és acél*” szövetségét, mely a császári Németország gazdaságpolitikájának alaptényezője lett.

Az első mezőgazdasági és ipari védővámok 1879-ben kerültek bevezetésre, melyek – Wilhelm Treue pontos megállapítása szerint – még nem képeztek olyan intézkedéseket, melyekből egyenesen következett volna a kartellesedésen át kiteljesedő, „szükséges és magától értendő” nemzetgazdasági protekcionista rendszer századvégi végleges kiépülése.⁹ Való igaz, a korai vámtarifák még meglehetősen mérsékeltnek tekinthetők, 10–15% az ipari termékekre vonatkozóan, 5–7% a

mezőgazdaságban. A pillanatnyi kereskedelmi nehézségek keltette félelmek lecsillapítására bevezetett védőintézkedések azonban hamarosan jóval markánsabb formát öltöttek. Az 1885-ös és 1887-es vámtörvények a tarifákat a gabonafajták esetében ötszörösre, néhány kulcsfontosságú nehézipari termék estében pedig két-háromszorosra emelték. A korszak végére, míg Nagy-Britanniában az ipari árukra kiszabott vámtételek átlaga erőteljesen a 0-hoz konvergált, addig Németországban ennek megfelelője 13% volt.¹⁰ Pollard szerint a protekcionista állami politika sikere alapvetően abban állt, hogy „a védelmet igénylő nehézipar nagymértékben koncentrált volt, együttesen képviselte érdekeit, és jelentős forrásokat tett félre agitációs és propagandacélokra”.¹¹

A nagyfokú koncentráció ténylegesen a német ipari struktúra egyik legjellemzőbb elemévé vált, ahol mind a vertikális, mind pedig a horizontális integráció jelei megfigyelhetők voltak. Már a korai iparosodás idején, amint a szénbányászat legfőbb képviselői a vas- és acélkohászat vezető vállalkozói lettek, megindult a központosított termelési struktúrák kiépítése. Ez a Németországra azóta is különösen jellemző gazdasági folyamat természetesen nem pusztán a hagyományos közösségi szellemre és nagyfokú fegyelemre épülő porosz értékek következménye volt. Az iparmagnások számára érthető módon meghatározó materiális érdekek jelentős szerepet játszottak. A gyors ipari növekedés alapjául szolgáló modern, magas szintű technológia alkalmazása és a nehézipari vállalatok sajátos költségstruktúrája erőteljes tökekoncentrációt feltételezett, és igényelte azokat a biztos piacokat, ahol a hatalmas produktum elhelyezhető volt. A német gazdaságot uraló kartellek és szindikátusok tehát az együttműködésből adódó organizációs előnyök mellett a szabad verseny minél nagyobb fokú kizárását is ösztönözték. Üzleti gyakorlatuknak megfelelően a merkantilista vámfalak mögött magasan tartották az árakat, garantálva ezzel a kielégítő profitot.¹² Fontos megjegyezni, hogy az állam nem pusztán kereskedelempolitikájával támogatta a korszerű hazai nagyipar fejlődését. A közvetlen állami szerepvállalás legalább ilyen mértékben járult hozzá Németország egyedülálló külkereskedelmi sikereihez. A vasút teljes és az energiatermelés részleges állami monopóliuma lehetővé tette a szállítási és termelési költségek manipulációját, ami csökkentette a német termékek árait, míg jelentősen megdrágította a konkurenciát jelentő importot. A német nagyvállalatok tehát – főleg a rosszabb években – akár dömpingáron is hajlandók voltak exportálni, pusztán azért, hogy -kiszorítsák vetélytársaikat a piacról, s hogy ezzel biztosítsák az oly fontos és egyre nagyobb vásárlóerővel rendelkező egységes német piacot.¹³ Bár a legújabb irodalom az állami katonai megrendelések jelentőségére vonatkozó korábbi érveléseket túlzónak tartja, nem tagadhatjuk, hogy legalábbis katalizátorként hozzájárultak a kulcsiparágának számító kohászat és nehézgépgyártás előretöréséhez.

Az erősödő koncentrációs folyamat növelte a német nagyipar azon képességét is, hogy kiterjedt propagandaszervezetek működtetésével folyamatos nyomást gyakoroljon a központi kormányzatra. A *Német Iparosok Központi Uniója*, amit még a neomerkantilista éra kezdetén alapítottak, 1903-ra becslések szerint mintegy 35 000 vállalatot fogott össze, és szoros kapcsolatot tartott fent a német ipar közel 70 százalékával.¹⁴ Hatalmas pénzügyi forrásait felhasználva napilapok tucatjait vásárolta fel, és agitációs csoportok egész sorát hívta életre, melyek révén egyrészt támogatta a junkerek által befolyásolt államhatalom agresszív külpolitikáját, másfelől emlékeztette szövetségeseit a protekcionista gazdaságpolitika nélkülözhetetlen, sőt kívánatos voltára. Különösen az 1870-es évek végén fontos politikai tényezőnek számított a

Német Vámreformerek Egyesülete, amely az erőteljes nyomásgyakorlás mellett az új vámpolitika értelmi szerzőjeként is figyelemre méltó szerepet vállalt.¹⁵

Az évszázados ipari fejlődés ellenére a brit gazdaságban a nagyipar szerepe soha nem volt olyan meghatározó, mint Németországban. Reynolds sorait idézve, „*ami valóban különlegessé tette a brit kapitalizmust, az a kapitalizmus nem ipari formáinak gazdasági fölénye, és azok a földbirtokos osztállyal és annak értékeivel való azonosulása – amit a történetírás gentleman kapitalizmusnak nevez*”.¹⁶ A gazdasági pozícióit még mindig földvagyonára alapozó arisztokrácia valóban a társadalmi piramis tetején állt, életmódjával és politikai nézeteivel követendő példát jelentett a bizonyos szempontból igen elismert, de komoly társadalmi presztízzsel nem rendelkező üzleti körök számára. Habár az 1884-es választási törvény mintegy 2,2 millió fővel tovább bővítette a választójoggal rendelkezők számát, megfosztva a földbirtokosokat a megyei szintű politikában betöltött privilegizált helyzetüktől, az arisztokrácia vezető szerepe, miként Németországban, az Egyesült Királyság irányításában is töretlen maradt.

Ez a földbirtokos osztály azonban nagyban különbözött porosz kortársától. Az a nagy erejű koncentrációs folyamat, amely a német gazdaságban az ipart jellemezte, Angliában az agráriumhoz kötődött. 1873-ban közel hétezer ember birtokolta az összes magántulajdonban lévő föld mintegy 80%-át, az 525 arisztokrata együttesen 15 millió acre, míg a 28 herceg másfélmillió acre területet mondhatott magáénak. A vezető nagybirtokosok tehát a kor viszonylatában elképesztő vagyonnal rendelkeztek. Tekintettel arra, hogy a brit mezőgazdaság termelékenysége és modern ágazati struktúrája szinte rivális nélkül maradt a nagy amerikai agrárkonjunktúra időszakáig, a junkerekkel ellentétben az angol birtokosok aligha voltak a nemzetközi kereskedelmet korlátozó politikai irányzatok támogatói. Talán még ennél is fontosabb az a megállapítás, miszerint a modern ágazatok mágnásai között is túlsúlyban voltak London kereskedő- és finánclemei a közép-angliai és walesi iparvállalatok irányítóival szemben. W. D. Rubinstein adatai szerint az 1880 és 1914 között elhunyt 126 milliomos közül nem kevesebb mint 61 halála előtt a fővárosban tevékenykedett, míg a vidéki gazdagok jelentős része arisztokrata származású volt. Az olyan kereskedővárosok, mint Liverpool, Glasgow vagy Bristol sokkal több nagy vagyonú polgárt tartottak nyilván, mint az ugyancsak népes ipari központok.¹⁷

A nemzetközi kereskedelem és a pénzügyi szektor Nagy-Britanniában nem a nagyipari terjeszkedést elősegítő és a hatalmas vállalatok igényeit kielégítő másodlagos gazdasági egységek voltak. Ellenkezőleg, önálló és a hazai ipari fejlődéstől szinte teljesen független ágazatokká fejlődtek, sőt időben meg is előzték a 19. században oly jelentőssé váló szekunder szektort. A City, amely korábban a brit állam legfőbb hitelezője és az államadósság kezelője volt, most új terjeszkedési lehetőségeket fedezett fel a külföldi befektetések, a nemzetközi pénzügyletek és a tengeri kereskedelem biztosítása terén. Érdekei elsősorban nem az iparhoz, hanem a nemzetközi pénz- és értékpapírpiacon működéséhez kötődtek. A gazdasági életet, különösen annak dinamikusan fejlődő szegmenseit domináló londoni érdekcsoportok figyelme elsődlegesen a nemzetközi szabadpiac kiterjesztésére irányult.

Az 1914-et megelőző években az ipar tőkésítésére Londonban rendkívül korlátozott lehetőségek álltak rendelkezésre. A helyi hatóságok, vasutak és közüzemek szabadon hozzáfértek a City pénzügyi piacaihoz, részvényeiket vezették a tőzsdén. Egyéb vállalatok tőkeigényének kielégítésére azonban a *London Stock Exchange* aligha volt alkalmas, hisz a háború előtti időszakban a tényleges befektetések mindössze 10%-a

esett ipari vállalatok részvényeinek vásárlására, míg a jövőbeni fejlődés kulcsát jelentő modern ágazatok képviselői az össztőke pusztán 3%-ához jutottak hozzá. Ennek eredményeként természetesen a nagyipar pénzforrásait többségükben az egyéni összeköttetések, illetve a saját profit állandó visszaforgatása jelentették.¹⁸ Persze, ahol szinte minden iparágat néhány dúsgazdag család dominanciája határozott meg, a fináncsőke hiányának kérdése gyakorlatilag fel sem merült. Következésképpen, ahogy Tom Kemp értékeli a brit ipar lordjainak gazdasági attitűdjét, *„nagyobb hangsúlyt fektettek vagyoni helyzetük kiélvezésére és arisztokratikus életformájuk tökéletesítésére, mint produktumuk esetleges növelésére”*.¹⁹ Ilyenformán magától értendőnek tekinthető az a tény, miszerint a brit ipar hagyományos, de még mindig meghatározó ágazatainak képviselői az erősödő nemzetközi verseny és a korlátozott pénzügyi mozgástér ellenére a liberális gazdaságpolitika határozott támogatói maradtak.

Szöges ellentétben az ipari tőkebefektetések elégtelen és rosszul szervezett rendszerével, a külföldi investíciók piaca egy dinamikusan fejlődő és kifejezetten jól menedzselte ágazat képét mutatta. Különösen nagy aktivitást tanúsítottak a kereskedelmi bankok, melyek külföldi kölcsönügyleteket bonyolítottak, a külföldi kormányok és gazdasági társaságok ügynökeiként léptek fel, illetve vezető szerepet vállaltak a devizapiacok működtetésében. Egyes számítások szerint a brit polgárok birtokában lévő külföldi ingó és ingatlan vagyon a századfordulón 2,4 milliárd font sterlingre rúgott, ami a világháború kitöréséig 4 milliárdra emelkedett.²⁰ Más források ugyancsak szemléletes kimutatásai szerint a múlt század végétől a külföldre, elsősorban a brit gyarmatokra, valamint Észak-Amerikába irányuló befektetések rendre minden évben meghaladták a hazai tőkeképződés mértékét, az 1910-es évekre átlépve az évenkénti 200 millió fontos értékhatárt. Bár a tőkeexport mértéke első pillantásra nyilvánvalóan horribilisnek tűnik, az ország kereskedelmi helyzetéből következően nélkülözhetetlen szerepet játszott a City számára alapvető fontosságú és teljességgel elengedhetetlen pénzügyi stabilitás megővésében. A mintegy 150 millió fontot kitevő árukereskedelmi hiányt kizárólag az egyre nagyobb láthatatlan jövedelmek fedezték: hitelezés, biztosítás és tengeri szállítás, melyek értéke az 1900. évi 100 millió fontos szintről 1913-ra annak a duplájára nőtt.²¹

A szigetország gazdasága tehát szorosan kapcsolódott, sőt a legtöbb prominens nyugati szerző megállapítása szerint abszolút mértékben integrálódott a fokozatosan globalizálódó nemzetközi piacok működésébe. A hazai népességnek, és főleg befolyásos elemeinek prosperitása legalább annyira függött a nemzetközi kereskedelem nagy volumenének fenntartásától és a további rentábilis külföldi befektetések biztosításától, mint a hazai ipar produktivitásától és külkereskedelmi sikereitől. Habár az ipari termelés szükségszerűen a gazdasági potenciál nélkülözhetetlen bázisa maradt, a harmadik szektor szerepe egyre fontosabbá vált az ország nemzetközi pozícióinak megerősítésében és a jövőbeni fejlődés lehetőségeinek biztosításában. A külpiacok és a kereskedelmi összeköttetések jelentette nemzetközi gazdasági kapcsolatok olyannyira fontosak voltak a hatalmas gyarmatbirodalommal rendelkező Nagy-Britannia számára, hogy megszüntetésük – amit egy esetleges protekcionista fordulat mindenképpen indokolt volna – elkerülhetetlenül katasztrófába sodorta volna az angol gazdaságot. Tovább erősítette e gazdasági szálak jelentőségét az a gyakorlat, mely értelmében a tárgyalt időszak utolsó éveiben a külföldi befektetések nagy része már a korábban alapított és komoly profitot termelő külföldi vállalkozásoknak jutott.

A brit gazdasági gondolkodás által meghatározott távlatokat a vállalkozási kultúra szempontjából minden országban jelentős, innovációs szerepet betöltő bankrendszer prioritásai is megerősítették. Bár Anglia büszkélkedhetett az első központi bank létrehozásával, az 1694-ben alapított *Bank of England* az európai neomerkantilizmus évtizedeiben is privát, üzleti gyakorlatában az államhatalomtól teljesen független intézmény maradt, melynek legfőbb célkitűzése a sterling stabilitásának megőrzése volt, még akkor is, ha az egyes esetekben a gazdasági növekedést gátló lépésnek tűnt. A bank irányító testületének összetétele pontosan tükrözte a liberalizmusba vetett hit megingathatatlan voltát. Az 1890 és 1914 közötti periódusban képviselt 35 cég közül 13 volt kereskedelmi bank, 17 kereskedelmi társaság, négy pedig a könnyűiparhoz kötődött. Az egyetlen nehézipari reprezentáns a *Vickers* mamutvállalat volt, melynek piacát a brit hadsereg és flotta megrendelései képezték, s így érdekei a mindenkori gazdaságpolitika nemzetközi orientációjával álltak összhangban.²² A nagy hatalmú, a szigetország monetáris politikáját kizárólagosan determináló pénzügyi vezetéséből nem pusztán a nagyipart, de az azt támogató befektetési bankokat is tudatosan kizárták, biztosítva ezzel a szabad kereskedelemre felelködött réteg érdekeinek dominanciáját.

Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a néhány, az ipari fejlődés iránt elkötelezett közép-angliai pénzügyi intézettel eltekintve az angol magánbankok – csakúgy, mint a később alapított részvénytársasági bankok – többségének üzletpolitikája sem sokban tért el a *Bank of England* által mutatott példától. A hagyományos gyakorlatnak megfelelően rövid lejáratú hitelekkel folyósítottak kereskedelmi és termelési célokra, de irtóztak a nagyipari fejlesztésekhez szükséges hosszú lejáratú kölcsönöktől. A banki szféra és az ipar közötti igen hiányos kapcsolatrendszer a statisztikák is jól bizonyítják. A pénzügyi intézetek közvetlen partnereinek 49%-a biztosítási cég, 31%-a befektetési társaság, 24%-a vasúti társaság, 19%-a gyarmati bank, 12%-a hajózási vállalkozás volt, míg az iparvállalatok aránya maximum 30%-ra tehető, de ennek is igen nagy része tengerentúli hitelfelvevő volt. Egy másik kimutatás szerint a bankok pusztán 5%-a volt érdekelt elsősorban az iparban, 69,5%-a a pénzügyi szférához, a kereskedelemhez és a tengeri hajózáshoz állt közel.²³

Németországban az 1870-es években létrejövő részvénytársasági bankok többsége a francia *Crédit Mobilier* példáját követve mint finanszírozási bank jött létre. Ezzel szemben néhány, a későbbiekben meghatározó szerepet betöltő bankház, a *Deutsche Bank* és a *Disconto Gesellschaft* az angol letéti bankok mintájára alakult. Mivel a német magánbankok, valamint a regionális pénzügyi intézetek – különösen nemzetközi összehasonlításban – relatíve kevés tőkével rendelkeztek, a vállalati koncentráció ebben az ágazatban is főszerepet kapott. Ezt elősegítette a közvetlen állami beavatkozás, hiszen a bank- és a tőzsdetörvény egyaránt korlátozta a kisbankok érvényesülési lehetőségét. A vezető pénzügyi intézetek 1895 és 1914 között 104 magánbankot, valamint kevésbé tőkeerős finanszírozási bankot vásároltak fel. A kilenc legnagyobb bank 1913-ra nagyobb betétes állományt mondhatott magáénak, mint a közel 150 vidéki vetélytárs, és ugyanebben az évben 4,85 milliárd márka értékű hitelkihelyezést hajtott végre.²⁴ 1914-ben a német pénzügyi szektort gyakorlatilag öt óriásbank uralta: a *Deutsche Bank* 220, a *Dresdner Bank* 180, a *Disconto Gesellschaft* 170, a *Darmstädter Bank* 154 és a *Schaffhausenscher Bankverein* 145 millió márka jegyzett tőkével.²⁵ Az univerzális nagybankok egyesítették a letéti és vállalkozó bank

általában elkülönült típusait, ezzel rugalmasabbá váltak a hitelezésben, és a gazdaság tőkeakkumulációs képességéhez is jelentősen hozzájárultak.

A korszakban kiépülő német bankrendszer tanulmányunk szempontjából legfontosabb tulajdonsága az, hogy fejlődése elválaszthatatlanul összefonódott a már elemzett nagyipari koncentrációval. Gerschenkron jól ismert szavait idézve, „a német bankok elkísérték az iparvállalatokat a bölcsőtől a koporsóig, alapításuktól a felszámolásukig, életük minden viszontagságán keresztül”.²⁶ A vezető bankok korán felfedezték a monopol jellegű, elképesztő gyorsasággal terjeszkedő nehézipari vállalatok magas profitképességében rejlő befektetési lehetőségeket, míg az egyre monumentálisabb méreteket öltő üzemek hiteligényét kizárólag koncentrált banki tevékenység útján lehetett kielégíteni. Ebből kifolyólag a nagyipar és a bankszektor között hosszú távú, tulajdonképpen máig tartó, szoros egymásrautaltság alakult ki, mely erősen protekcionista üzleti politikát feltételezett. A profitképesség megőrzése érdekében a bankok megkövetelték ügyfeleiktől, hogy minden pénzügyi tranzakciót rajtuk keresztül bonyolítsanak, így megfelelően tudták kontrollálni azok finansciális helyzetét és külső hitelfelvételeit. Szintén ösztönözték a bankházak a kartellszerződéseket, illetve a szindikátusok alapítását, hogy ezúton is javítsák ügyfeleik, és így saját maguk üzleti pozícióit. Statisztikai felmérések szerint az 1890-es években a kohászati vállalatok tőkeemelési időben szinte mindig pontosan egybeestek az új kartellszerződések aláírásával.²⁷

A nagybankok organizációs tevékenységének köszönhetően a monopóliumok egyre inkább jellemezték a német gazdaságot. Néhány évtized leforgása alatt a kartellek piaci részesedése a papíriparban 90%-ra, a bányászatban 74%-ra, az acélgyártásban pedig 50%-ra nőtt.²⁸ A 19. század utolsó éveiben meginduló hatalmas konszernek kiépítése is jelentős részben a nagybankok fáradhatatlan szervezőmunkájának köszönhető. A máig világhírű elektronikai mamutvállalat, az *AEG* a *Deutsche Bank*, a *Berliner Handels-Gesellschaft*, valamint a *Bankhaus Delbrück* segítségével jött létre. A szintén ismert rivális, a *Siemens és Halske* konstrukciójában a *Deutsche Bank* mellett a *Disconto-Gesellschaft* és a *Darmstädter Bank* vett részt. Jó példa az ipari koncentráció e későbbi szakaszának méreteire a fegyveripar vezetőjének tartott Krupp Művek fejlődése, amely 1912-re 68 000 munkást foglalkoztatott, abszolút monopolhelyzetet élvezett Németországban, és nehéztüzérségi termékeivel az európai piacokat is uralta.²⁹ Az sem mellékes, hogy Friedrich Krupp a császárság leggazdagabb embere lett, s egymaga finanszírozta a 25 000 tagot számláló, az agresszív német külpolitika egyik legfőbb támogatójának számító Flottaegyletet.³⁰

A vegyipar ugyancsak példaértékű koncentrációja 1904-ben vette kezdetét, amikor is az ágazat két legjelentősebb képviselője, a *BASF* és az *FFB* társultak, majd az újonnan alakult érdekcsoporthoz még ugyanebben az évben csatlakozott az *AGFA*. A „hármass szövetséggel” (*Dreibund*) szemben, három évvel később, versenyhelyzetének javítása érdekében, a kölni *Hoechst* konszern köré szerveződve megalakult egy újabb vállalatcsoport, a „hármass unió” (*Dreiverband*). A két rivalizáló triumvirátus azonban hamar felismerte, hogy hosszú távon csak az általános fúzió teremtheti meg a valóban ideális piaci feltételeket. A tárgyalások már a háború előtti években megkezdődtek, melyek eredményeként 1925-ben létrejött az *IG Farbenindustrie AG*, amely a maga 140 000 dolgozójával a német gazdaságtörténet egyik legnagyobb vállalata volt.³¹

A világháborút megelőző utolsó években az öt óriásbank már egyes ágazatokra koncentrált tevékenységét, hogy ezzel az antiliberális üzleti gyakorlatot továbbfejlesztve, már a gazdaság egész szegmenseit monopolizálja saját irányítása alatt. A *Deutsche Bank* elsősorban az elektronikai és elektrotechnikai iparban szerzett domináns szerepet, de a nemzeti egység előtti időkből származó külgazdasági tevékenységéhez is hű maradt, hiszen a monumentális Berlin–Bagdad vasúti projekt legfőbb hitelezője volt. A *Dresdner Bank* a szászországi textilipar mellett a felső-sziléziai szénbányászatban és vaskohászatban volt érdekelt. Elsődleges prioritásai a *Darmstädter Bankot* a világpiacon szinte egyeduralkodó német vegyiparhoz, míg a *Disconto-Gesellschaftot* a Ruhr-vidék prominens bányáihoz és kiemelkedő acélgyártásához kötötték. A német gazdaság meghatározó szereplői tehát az állami politikához hasonlóan üzleti sikereik zálogát egyre inkább a vámfalak által védett, körülbelül 65 milliós egységes nemzeti piac monopolizálásában látták, visszaautasítva ezzel a szabad versenyre való hajlandóság legszűkebben értelmezett formáját is. A nagybankok és a vezető iparvállalatok egybefonódása személyi kapcsolatokban is tükröződött. A *Deutsche Bank* 1914-ben 114 nagyipari társaság igazgatótanácsában képviseltette magát, és így egy 691 millió márka jegyzett tőkével és további 238 millió márka tartalékkal rendelkező vállalati csoportot szervezett maga köré. 1870-es alapítása Georg von Siemens nevéhez fűződik, aki az elektronikai ipar mágna lett, és aki a német bankokat a „*vállalkozási szellem vezetőinek*” nevezte.³²

Tekintettel arra, hogy az iparvállalatok jelentős része semmiféle kapcsolatban nem állt a nagybankokkal, a provinciális bankházak és a magánbankok tevékenységében is elsődlegesen az ipari orientáció dominált – szöges ellentétben a már bemutatott brit példával. Hasonló módon különbözött nagy angol vetélytársától a frankfurti székhelyű *Deutsche Börse*, melynek üzleti távlatait erősen behatárolta a még Bismarck alatt kiadott tőzsdetörvény. Míg 1883-ban a vállalati részvények forgalma 40, a kötvényeké pedig 50 millió márka volt, 1889-re a részvényforgalom 350 millió márkára ugrott, a kötvényvásárlás értéke viszont nem változott. 1910-re ugyan a kötvénypiac is erősödött, mintegy 380 millió márkás éves forgalommal, a vállalatok tőzsdei tőkésítése ugyanakkor elérte az egymilliárdos álomhatárt.³³ Figyelembe véve, hogy a börzén jegyzett vállalatok többsége ipari konszern volt, a német tőzsdei kereskedelmet, jellegét tekintve, össze sem lehetett hasonlítani az angol gyakorlattal. Bár a német bankok, elsősorban a *Deutsche Bank*, befektetései révén a tőkekivitel komoly növekedést mutatott, és 1913-ra összességében elérte a 30 milliárd márkát, a gazdasági összteljesítmény és az angol tőkeexport viszonylatában egyaránt jelentéktelen maradt.³⁴

Bár a tárgyalt korszak minkét országban a nagyburzsoázia gazdasági és politikai előretörését hozta magával, a nagyipar és a nemzetközi kereskedelem vezető szereplői mellett továbbra is fennmaradtak a hagyományos, részben preindusztriális elemek is. Nagy-Britanniában az ipar szerkezetét még mindig a családi vállalkozások határozták meg, melyek némelyike méreteiben alig különbözött a 18. századi manufaktúráktól. Ahogy Tom Kemp fogalmaz, az angol vállalkozók ragaszkodtak a hagyományos technológiák és üzleti gyakorlatok alkalmazásához, nem használták ki a modern természettudományos oktatás és a nagyvállalatokban olyan hatékony menedzsment előnyeit, és semmi hajlandóságot nem mutattak vetélytársaikkal való összefogásra, koncentrált üzleti csoportok létrehozására.³⁵ Pedig a századfordulón a brit ipar már egyáltalán nem volt olyan irigylésre méltó helyzetben, mint néhány évtizeddel azelőtt. Az 1896 és 1900 közötti időszakban a külkereskedelmi hiány

évenként 160,6 millió fontra ugrott, majd a következő öt évben 174,5 millió fontra nőtt. A század első éveiben dömpingáron érkező német kohászati és gépipari termékek térhódításának hatására egyre többen tartották a külhoni riválisokat bűnösnek a hazai termelés fokozatosan romló piaci helyzetéért.³⁶

Mivel a nagyipar befolyása a gazdaságpolitika irányítására ily módon igen korlátozottnak bizonyult, a vámpolitika gyökeres reformjának kérdése, a gazdaság széles termelőbázisa helyett, elsősorban egy kiemelkedő politikus, Joseph Chamberlain gyarmattügyi miniszter érdeme volt. 1895-ös kinevezését követően felvázolta programját egy birodalmi vámunió kiépítésére, ami az addig elhanyagolt gyarmati erőforrások „megfelelő kiaknázását” is célul tűzte ki. Pontosan a német és amerikai példákban tanulva, egy nagy gazdasági potenciállal bíró belső piacon látta az angol gazdaság biztos bázisát.³⁷ Az ambiciózus program hatékonyságát illetően természetesen komoly kételyeket ébresztett a szigetországban, hisz míg a gyarmati áruk addig is vámmentesen érkeztek az angol piacokra, a tervezet értelmében külső vámfalakat emeltek volna. Ez alapján sértette London és a mögötte álló omnipotens pénzügyi elit érdekeit. Ugyancsak fontos megállapítani, hogy a brit koronabirtokok túlnyomó része, elsősorban az afrikai területek, olyannyira fejletlenek voltak, hogy gazdasági hasznuk aligha válhatott realizálhatóvá.³⁸

Miután elképzelései süket fülekre találtak, 1903-ban – a kormánytól most már független – Chamberlain nemzeti kampányhadjáratot hirdetett egy általános vámreformra, ami kombinálta a brit ipari termékek védelmét a gyarmati áruknak nyújtott preferenciával, és átlagosan 10–15%-os vámtételeket irányzott elő. A vámreformkampány a valóságban igen komplex képet mutatott, hiszen a gyakorlati és gazdaságfilozófiai megfontolásokon túl a *tory* pártban zajló adózó hatalmi vetélkedés, továbbá a személyes ellentétek is hangsúlyos aspektusai voltak a századelő egyik legjelentősebb politikai vitájának. Mivel a kampány a választók elé került, az eredetileg pragmatikus tervek szükségszerűen szerteágazó ígéretekbe transzformálódtak, melyekkel a kampány elsősorban a farmer közösségeket és az egyre nagyobb választóerőt képviselő munkásosztályt célozta meg. A program alapeleme a következő volt: a megemelt vámok egyrészt biztosították volna a brit állam szükséges bevételeit, másrészt finanszírozhatóvá teheték egy kiterjedtebb szociális védőrendszer kiépítését, hogy az edwardi Anglia minden lakóját megkíméljék a szegénység és a nehézségek borzasztó következményeitől.³⁹

Különösen nagy hangsúlyt fektetett a tervezet a munkahelyek megőrzésére, sőt esetleges bővítésére, illetve a brit ipar pozícióinak megőrzésére és megerősítésére. A kampány tehát gyakorlatilag az ipari szektor kampánya volt, melyet nem véletlenül éppen egy birminghami iparmágnás vezetett. A program legfőbb támogatói természetesen a feldolgozóipar azon ágazatai voltak, ahol a német és amerikai konszernek uralkodó szerepe megkérdőjelezhetetlennek tűnt, a vas- és acélgégyártás, a vegyipar, az elektrotechnika, valamint az üveg- és optikai ipar. Az 1904 kezdetén összehívott Vámügyi Bizottság (*Tariff Commission*) eredeti tagjai között 59-ből 47 ipari érdekeltségű volt, s azok többsége is az erősödő nemzetközi versenyt megszenvedő magasabb szintű szekunder szektort képviselte, de a szélesebb alapokra helyezett Vámreform Ligát (*Tariff Reform League*) is hasonló konstelláció jellemezte. Mind a befolyásos földbirtokosok, mind a vezető kereskedők és bankárok hiányoztak Chamberlain támogatói közül. Még a néhány említésre méltó kivétel, mint Sutherland grófja, vagy Vincent Caillard, az Egyiptomi Nemzeti Bank irányítótanácsának elnöke

is szorosan kapcsolódott az iparhoz - az előbbi a szén- és vasbányászat tette gazdaggá, míg a másik a *Vickers* vezérigazgatói posztját is betöltötte.⁴⁰

Azzal, hogy szelektív vámtételek helyett egy markáns, minden követ megmozgató gazdaságpolitikai irányváltást propagált, Chamberlain dogmatikus kampánya elidegenítette a társadalom döntő hányadát, különös tekintettel annak befolyásos rétegeire. Az ipari burzsoázia nagy része a még mindig sikeres alapágazatokhoz, a szénbányászathoz, a posztóiparhoz és a katonai versengés által fellendített hajógyártáshoz kötődött, így semmi érdeke nem fűződött a külkereskedelmi kapcsolatok háttérbe szorításához, részben pontosan azért, mert nyersanyagforrásaik és elsődleges piacaik egyaránt az Egyesült Királyság határain kívül estek. A lordok többségét nemigen érintették a felmerülő kérdések, a beáramló kanadai és ausztrál agrártermékek az új rendszer keretein belül is vámkedvezményben részesültek volna, míg a City érdekcsoportjainak támogatása egyszerűen ki volt zárva. A londoni nagytőkések, akik jövedelmét a zavartalan nemzetközi árucserre és tőkeforgalom jelentette, éppenséggel olyannyira sértve érezték alapvető érdekeiket, hogy saját liberális prioritásaiak érvényesítésére önálló szervezeteket hoztak létre, melyek közül a legjelentősebb a Szabad Kereskedelmi Unió (*Free Trade Union*).⁴¹ Bár a külkereskedelmi és pénzügyi egyensúly fenntartása a City alapvető érdeke volt, az angol gyarmatbirodalom árufelvevő kapacitásai még képesnek bizonyultak kompenzálni az anyaországot az európai piacok elvesztéséért. Eric Hobsbawm sorait idézve: „*Sokkal egyszerűbb megoldást kínált Angliának, ha visszahúzódik formális és informális birodalmának csatlós országai közé, és egyre inkább a nemzetközi kölcsönzés, pénzügyletek és kereskedelem felé fordul*”.⁴²

Bár a munkásosztály kétségtelenül sokat nyerhetett a Chamberlain-féle új gazdaságpolitikai vonaltól, melynek mottója az idő elteltével egyre inkább a „*Tariff Reform Means Work for All!*” szlogen lett, a proletariátus szemében – nem kis részben a liberálisok ellenérveinek hatására – a vámtételek legfontosabb következménye a drága kenyér volt. Ahogy a konzervatív vezető, Balfour mondta, „*Chamberlain elképzelései a politikai realitások körén kívülre estek*”.⁴³ Mi sem bizonyította ezt jobban, mint a megalázó vereség az 1906-os parlamenti választásokon, melyek a Liberális Párt emberemlékezet óta legfölkényesebb győzelmét hozták. A protekcionista törekvéseknek valójában esélyük sem volt a korszak Angliájában, hiszen szembeszálltak azok érdekeivel, akik ténylegesen számítottak. A bankárok, nagybefektetők és hajózási társaságok alkotta gazdasági elit és a generációk óta ezen csoportok érdekeit követő tisztviselők nem szakadtak el a szabadelvű liberalizmus gazdasági és politikai dogmáitól. Fontos megjegyezni, hogy a tárgyalt intervallum brit társadalmára oly jellemző hihetetlen vagyoni egyenlőtlenség (1911 és 1913 között az állampolgárok 0,85%-a birtokolta a nemzeti vagyon 65,5%-át) szintén nagyban hozzájárult a neomerkantilista nézetek által hangoztatott állami szerepvállalás és erőteljes központosítás magtagadásához. Azok ugyanis egy demokratizálódó országban elkerülhetetlenül felvetették volna – ahogy ez fél évszázaddal később meg is történik – a jövedelmek bizonyos fokú újraelosztásának kérdését.⁴⁴ A választási vereség és az azt követő liberális politikai kurzus egy „*szabad versenyen alapuló piacgazdaság egyértelmű manifesztuma volt, melyben az állam szerepe kizárólagosan olyan területekre koncentrálódott, ahol a piaci viszonyok nem kínáltak tolerálható megoldásokat*”.⁴⁵

Ha Nagy-Britannia gazdaságát és a hozzá kötődő érdekrendszereket összetettnek tekintjük, akkor ugyanez a kijelentés hatványozottan érvényes az Otto

von Bismarck alatt váratlan gyorsasággal egyesített Németországra. A komoly állami segítséggel és a magángazdaságban rejlő erőforrások központosításával felépült modern, virágzó nagyipar és példaértékű pénzügyi szektor mellett az iparosodás előtti időszak termelő szervezetei is sok esetben konzerválódtak. A császárság vidéki, kisvárosi világát nem pusztán a konzervatív agrárelemek, hanem a számtalan manufaktúra, valamint a céhes iparosok is jellemezték. Bár a céhek privilégiumai 1860-ban jogi értelemben megszűntek, mégis befolyásos és nagy presztízzsel felruházott szervezetek maradtak, fenntartva a középkori munkaszervezés és technológia alkalmazását. Természetesen, mint Európa más területein, a preindusztriális iparos közösség Németországban is szemben állt a kapitalizmus eszmevilágával, és helytelenítette a számára tisztességtelen versenyt kínáló nagyvállalatok gazdasági fölényét.⁴⁶

Mindezek ellenére a céhes iparosok és az óriás konszernek gazdaságpolitikai érdekei egybeestek. Ha más-más indítatásból is, egyként álltak ki a protekcionizmus és a fokozott állami szerepvállalás mellett. Míg az előbbi a nagyburzsoázia hatalmának korlátozását és saját társadalmi helyzetének biztosítását az államtól várta, az utóbbi éppen gazdasági fölényének és piaci biztonságának zálogát látta a központi kormányzatban. Annak ellenére, hogy e tanulmánynak nem célja a korszak ideológiatörténeti aspektusainak bemutatása, meg kell említenünk, hogy pontosan ez a jóságos államba vetett hit irányította a tradicionális német középosztály haragját a külföldi vállalkozók és a zsidó fináncemek ellen, pedig valójában éppen ez a neomerkantilista állami politika tette lehetővé a nagyvállalatok számára monopóliumaik létrehozását, ami alapjaiban zárta ki a kistermelőket mind a hazai, mind a nemzetközi szabad versenyből.

A Poroszországban egykor meghatározó liberális erők kiszorultak az állami politika alakításából. Ennek alapvető oka az volt, hogy az egykor szintén a szabad kereskedelmet pártoló porosz junkerek és a vámpolitikából sokat profitáló nagyiparosok az 1873-as gazdasági válságot követően erőteljesen jobbra tolódtak. Az északi kereskedővárosokat benépesítő, nemzetközileg nyitott középosztály, amely tevékenységét korábban a brit és németalföldi kapcsolatokra építette, természetesen fellépett a protekcionista vámpolitika ellen, de – Treue szavaival élve – az agrárius és nagyipari érdekeket képviselő porosz fölény a gazdaságpolitikai döntéshozatalban is érvényesült.⁴⁷ A Német Birodalom 1871. április 16-án elfogadott alkotmánya a gazdasági és szociális törvénykezés felelősségét a központi törvényhozás kezébe tette le. A német törvényhozás meghatározó egysége azonban, a brit állami berendezkedéssel szemben, nem a képviselőház, hanem a felsőház, a *Reichsrat* lett, amely előkészítette a törvényeket, és az egyes államok hivatalosan kijelölt delegációiból tevődött össze határozott porosz dominancia mellett.⁴⁸

Már Thorstein Veblen is felismerte, hogy a német állami gazdaságpolitika legnagyobb vesztese az egyszerű ember, és különösen az ipari munkásosztály volt. A katasztrofálisan alacsony mezőgazdasági produktivitás és a személyes üzleti szakértelem hiánya miatt versenyképtelen kelét-poroszországi fölbirtokos réteg konzerválása érdekében bevezetett védővámok magasan tartották az árakat, ami hasonlóképp vonatkozott a monopolhelyzetben lévő nagyvállalatok árpolitikájára is. Következésképpen mind az alapvető élelmiszerek, mind a közszükségleti cikkek beszerzése jelentősen megterhelte a proletariátus anyagi helyzetét, annak ellenére, hogy az állami szociálpolitika valóban felmutatott bizonyos eredményeket. Ezen a ponton kell leszögeznünk, hogy a korszak Európájában a modernizálódó politikai

intézményrendszerek még messze álltak a valódi demokratikus berendezkedéstől, s ez a sajátos átmeneti politikai konstelláció, főleg Németországban, lehetővé tette, hogy a társadalom viszonylag szűk rétegei diktálják az állami intézkedések ütemét és irányát. Ha ugyanis a német választási törvény nem biztosított volna többszörös szavazatértéket a magasabb vagyoni osztályok számára, a 20. századra a Reichstag inkább egy szociáldemokrata pártgyűlésre emlékeztetett volna, mintsem egy konzervatív birodalmi parlamentre.

Bismarck követője, Caprivi felfogása szerint a császárság gazdasági fejlődésének biztosítékát már nem feltétlenül a magas vámfalak és a sok esetben korlátozó hatású állami intervenció, hanem egy kiterjedt nemzetközi szabadpiac jelentheti. A német nagyipar versenyképességét ekkorra már termelékenység, valamint technológiai és szervezetségi fölénye adta, így a gazdasági realitásokat elvesztő agrárvámok (a hazai fogyasztási szerkezet minőségi javulása következtében a junker birtokok rozstermelése eladhatatlanná vált, és az igények kielégítésére búzát kellett importálni) nem szolgáltatnak elegendő okot a protekcionista politika folytatására.⁴⁹ Ma már tudjuk, az „új irányvonal” alapvetően hibás politikai és gazdasági kalkulációk eredménye volt, ami – még mielőtt az új kereskedelmi szerződések komolyan mérsékeltek volna a vámtarifákat – a kancellárnak pusztán három éve elfoglalt bársonyszékébe került.

Az *Agrárius Liga* szorgos politikai ténykedése mellett ugyanis az egyébként valóban rentábilis nagyipar képviselői sem támogatták az új szerződéseket. A magas vámokkal védett nemzeti piac egyfelől garantálta belföldi monopolhelyzetüket, másfelől, amíg a legnagyobb kereskedelmi partnernek számító Nagy-Britannia belföldi és birodalmi piacaira vámmentesen érkezhettek termékeik, nem állt érdekükben a hazai állami kedvezmények felesleges feladása. Bár a védővámok következtében egyes alapanyagok és félkésztermékek árai a világpiaci árszint fölé emelkedtek, ez az ipari nyersanyagok többségére a vámpolitika sajátos logikája miatt nem állt, a költségemelő tényezők hatását pedig a német vállalati koncentráció vertikális elemei kiküszöbölték a legnagyobb konszernek árpolitikájából. Továbbá a középrétegek, amelyek sokat nyerhettek volna a szabad verseny által leszorított árakkal és szélesebb áru kínálatlaltal, közel sem tudtak olyan mélyen beépülni a politikai irányítás és a közigazgatás rendszerébe, mint ahogy az Angliában az állam felépítésének elmaradhatatlan eleme volt.

A rövid liberális kísérletet követően a német kormányzat elvetette, illetve nem hosszabbította meg a kereskedelmi szerződéseket, s az első világháborúig konzerválta a hagyományos protekcionista irányvonalat. Az egyre veszélyesebb formát öltő diplomáciai versengés csak tovább lendítette az állam központosító törekvéseit, melyek részeként 1914-re már a nemzeti termék 15,4%-ára rúgtak a központi kiadások, aminek nagy része a fegyveres erők után az izmosodó szociális és oktatási rendszer finanszírozására ment el.⁵⁰ Bár talán túlzás az a több szerző által alátámasztott kijelentés, miszerint az állami gazdaságpolitika a szociálpolitika alárendelt egységévé vált volna, kétségtelen, hogy a korban modellértékű szociális intézményrendszer és a kiváló, mindenki számára elérhető általános oktatás jelentős szerepet játszott a német népesség összekovácsolásában. A központi kormányzat tudatosan próbálta – több-kevesebb sikerrel – immár a modern ipari társadalom keretein belül konzerválni a dinasztikus államhatalmat a dinasztia iránti belső elkötelezettség erősítése és a piacgazdasági keretek között előnytelen helyzetben lévő társadalmi csoportok anyagi érdekeinek védelme által.

A császári Németországban a gazdaságpolitikai irányítás szervezete is tükrözte az állam központosítási törekvéseit. Míg Nagy-Britanniában több intézmény, nevezetesen a Kincstár (*Treasury*), a Kereskedelmi Tanács (*Board of Trade*), bizonyos területeken a Gyarmatügyi Minisztérium (*Colonial Office*) és végül maga a *Bank of England* osztozott a gazdasági irányítás felelősségén, a német kormányzat eleinte a legfelsőbb közigazgatási hivatalra, a kancelláriára bízta a birodalmi gazdaságpolitika kialakításának feladatát. Bár hosszú idő telt el az össznémet Kereskedelmi és Ipari Minisztérium felállításáig, szerepkörét a gyakorlatban a hazai termelési kapacitások jelentős részét felügyelő porosz Kereskedelmi Minisztérium töltötte be. Természetesen, mint a korszak minden országban, az állami jelenlét a *Reich* alattvalóinak életében sem vált olyan érzékelhetővé, mint azt a mai szemlélő modern viszonylatban meghatározónak vélné.⁵¹ Ki kell azonban jelentenünk, hogy míg az angol társadalom a modernizáció minden kihívása ellenére visszautasította az állami központosítás és a nemzetállami koncepciók által determinált korabeli protekcionista eszmevilágot, a poroszított német állam hatalmának és a gazdasággal való összefonódásainak lassú, de tendenciózus erősödése már egy új, centralizált politikai struktúra felé mutatott, mely az ország és a nemzetgazdaság 20. századi fejlődésének központi eleme lett.

Az 1871 és 1914 közötti korszak Európájának két vezető, egymással is heves rivalizálást folytató gazdasági hatalma, Nagy-Britannia és Németország a szakirodalom által hagyományosan második ipari forradalomként titulált gazdaságtörténeti periódusban erősen eltérő fejlődésen ment keresztül. Bár nehéz feladat lenne annak minden vitát kizáró bizonyítása, hogy a két államban érvényesülő, egymástól ugyancsak különböző gazdasági eszmerendszerek és gazdaságpolitikai gyakorlatok jelentették az eltérő fejlődési eredmények és gazdaságszerkezeti sajátosságok legfőbb magyarázatát, a tétel megfordítása nagyrészt igaz. Kiindulva abból az állításból, miszerint „*az állam a mögötte álló társadalmi erőknek csak közvetett függvénye*”,⁵² könnyen kezelhető a szigetországi liberalizmus és az annak alapvetően ellentmondó közép-európai protekcionizmus nagyban elütő jellege és eredete.

Anglia újabb ipari modernizációja, legalábbis ami a 19. század második felének gyáripari forradalmát illeti, már egy alapjában átalakult, politikai önszerveződésében demokratizálódott társadalom keretein belül ment végbe. Mivel a kormányzati politika mozgásterét az aktuális társadalmi környezet határozta meg, a mindenkori gazdaságpolitika irányvonalának az immáron átforgalmazott politikai élet szabadelvű eszmevilágát kellett tükröznie. A Német Császárság esetében a fejlődés logikája fordítottan bizonyult, amennyiben a gazdaság strukturális és technológiai modernizációja megelőzte, vagy legalábbis menet közben messze lekörözte a szigetországban ennek a folyamatnak az alapjául szolgáló társadalmi változást. Az államhatalom részben mesterséges konzerválása ahhoz vezetett, hogy a gazdasági realitások és a politikai berendezkedés messze kerültek egymástól. A fantasztikus ütemben modernizálódó piaci szféra és a tradicionális osztályok közötti társadalmi egyensúly fenntartása tehát ismét csak mesterséges eszközökkel, az állam bevonásával történhetett.

Az Egyesült Királyságban, ahol a további fejlődés stabil gazdasági alapja és hosszú idő alatt megteremtődött társadalmi alapfeltételei biztosítottak voltak, a szűk látókörű, nemzetállami eszmékre épülő protekcionizmus esélyeit sem a politikai szükség, sem a gazdasági realitások nem támasztották alá. A szigetország évszázadok

óta egységbe forrt, megingathatatlan identitástudattal bíró társadalma belső egyensúlyának és vagyoni gyarapodásának biztosítékát egyértelműen a globalizálódó világ gazdaság zavartalan működésében látta, hiszen az Britannia prosperitását már generációk óta hatékonyan szolgálta. Az újonnan egységesülő Németország számára az állami politika legfőbb prioritása ezzel szemben a nemzeti összetartozás érzésének megerősítése és az új birodalom gazdasági bázisának megeremtése volt. Berlin és a német magángazdaság számára tehát a nemzetállam és a nemzetgazdaság léte jelentette, legalábbis a kortársak szemében, a jövőbeni meggazdagodás legfőbb garanciáját, ami a gazdaságpolitika irányítói számára a neomerkantilizmus erősen államközpontú és protekcionista modelljét jelölte ki követendő irányvonalként.

Irodalom

- Anderson, P. R.*, The Background of Anti-English Feeling in Germany, 1890–1902. Oregon Books. New York, 1969.
- Berend T. I.–Ránki Gy.*, Európa gazdasága a 19. században. Gondolat. Budapest, 1987.
- Born, Karl Erich*, Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Deutschen Kaiserreiches 1867/71–1914. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. Stuttgart, 1985.
- Cippola, Carlo M.* (ed.), The Fontana Economic History of Europe. Harvester Press/Barnes & Noble. New York, 1976. vol. 3. The Industrial Revolution 1700–1914. Vol. 4. The Emergence of Industrial Societies.
- Feldenkirchen, Wilfried*, Banking and Economic Growth. In: W. R. Lee, German Industry and German Industrialization. Essays in German Economic Development and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Routledge. London, 1991.
- Kemp, Tom*, Industrialization in Nineteenth-Century Europe. Longman. New York, 1985.²
- Kennedy, Paul M.*, A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992.
- Kennedy, Paul M.*, The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860–1914. The Ashfield Press. London, 1994.
- Majoros István*, Fejlődési utak a 19. századi Európában. I. A gazdaság átalakul. Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs, 1995.
- Mathias, Peter & Pollard, Sidney* (ed.), The Cambridge Economic History of Europe. vol. 8. The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies. Cambridge University Press. Cambridge, 1989.
- Plumpe, Gottfried*, The Political Framework of Structural Modernization: The IG Farbenindustrie AG, 1904–1915. In: W. R. Lee, German Industry and German Industrialization. Essays in German Economic Development and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Routledge. London, 1991.
- Pollard, Sidney*, Peaceful Conquest. The Industrialisation of Europe 1760–1970. Oxford University Press. New York, 1994.
- Pollard, Sidney*, Britain's Prime and Britain's Decline. The British Economy 1870–1914. Edward Arnold, 1990.
- Pollard, Sidney*, The Development of the British Economy 1900–1970. Edward Arnold, 1992.⁴
- Porter, Bernard*, The Lion's Share. A Short History of British Imperialism 1850–1983. Longman. New York, 1984.²
- Reynolds, David*, Britannia Overruled. British Policy and World Power in the Twentieth Century. Longman. New York, 1991.
- Treue, Wilhelm*, Gesellschaft, Wirtschaft und Technik Deutschlands im 19. Jahrhundert. Deutscher Taschenbuch Verlag. München, 1999.
- Veblen, Thorstein*, Imperial Germany and the Industrial Revolution. Transaction Publishers. New Brunswick, 1990.

Jegyzetek

- ¹ Reynolds 1991, 11.
- ² *Reichstagsverhandlungen*, 11. Legislaturperiode, I. Session (1903/4) 6th Sitting of 12/2/1903. In. Kennedy 1994, 306.
- ³ Kennedy 1992, 205.
- ⁴ Veblen 1990, 219.
- ⁵ Cippola 1976, III. 351.
- ⁶ Kemp 1985, 169.
- ⁷ Ibid, 170.
- ⁸ Cippola 1976, IV. 128.
- ⁹ Treue 1999, 250.
- ¹⁰ Pollard 1994, 258.
- ¹¹ Ibid, 260.
- ¹² Kemp 1985, 108.
- ¹³ Kennedy 1994, 295–296.
- ¹⁴ Anderson 1969, 213.
- ¹⁵ Mathias–Pollard 1989, 786.
- ¹⁶ Reynolds 1991, 15.
- ¹⁷ Pollard 1990, 229–230.
- ¹⁸ Pollard 1992, 7.
- ¹⁹ Kemp 1985, 175.
- ²⁰ Pollard 1992, 8.
- ²¹ Berend–Ránki 1987, 137–138.
- ²² Pollard 1990, 245.
- ²³ Ibid 1990, 249.
- ²⁴ Born 1985, 56–58.
- ²⁵ Treue 1999, 244.
- ²⁶ Majoros 1995, 61.
- ²⁷ Feldenkirchen 1991, 131.
- ²⁸ Cippola 1976, IV. 138.
- ²⁹ Berend–Ránki 1987, 289.
- ³⁰ Anderson 1969, 218.
- ³¹ Plumpe 1991, 220–221.
- ³² Treue 1999, 243.
- ³³ Feldenkirchen 1991, 130. (Diagram)
- ³⁴ Berend–Ránki 1987, 295.
- ³⁵ Kemp 1985, 185.
- ³⁶ Kennedy 1994, 302.
- ³⁷ Porter 1984, 188–189.
- ³⁸ Berend–Ránki 1987, 134.
- ³⁹ Pollard 1990, 239.
- ⁴⁰ Ibid 240.
- ⁴¹ Mathias–Pollard 1989, 610–613.
- ⁴² E. Hobsbawm. In. Berend–Ránki 1987, 139–140.
- ⁴³ Reynolds 1991, 72.
- ⁴⁴ Pollard 1992, 1.
- ⁴⁵ Kemp 1985, 187.
- ⁴⁶ Ibid, 105.
- ⁴⁷ Treue 1999, 250.
- ⁴⁸ Mathias–Pollard 1989, 773.
- ⁴⁹ Treue 1999, 252.
- ⁵⁰ Mathias–Pollard 1989, 775.
- ⁵¹ Treue 1999, 253.
- ⁵² Berend–Ránki 1987, 284.

DÉL-TIROL LAKOSSÁGA AZ OLASZ ÉS A NÉMET NACIONALIZMUS SZORÍTÁSÁBAN (1922–1945)

1919. szeptember 10-én, a saint-germain-i békeszerződés értelmében, Olaszország győztes államként megkapta Dél-Tirolt. A londoni szerződés 4. cikkelye (amelyet még az olasz hadba lépés előtt, 1915. április 26-án rögzítettek) kimondta: abban az esetben, ha Olaszország az antant oldalán győztesen kerül ki a háborúból, területéhez csatolják az Osztrák–Magyar Monarchia¹ egyik déli területét, Dél-Tirolt.

Az olasz kormányok már régóta szerették volna megszerezni ezt a Brenner-hágótól délre fekvő területet. Utóbb, a második világháború után nemegyszer azzal érveltek, hogy ez a német nyelvterület oszthatatlan földrajzi egységet képez az olasz Trentino tartománnyal. Az Imperium Romanumra is hivatkoztak. Valójában abból indultak ki, hogy a Brenner-hágó alkalmas védelmi vonal a német terjeszkedéssel szemben.

Az ott élő kb. 180 000 német nemzetiségű lakos a békeszerződés végrehajtásakor hirtelen, egyik napról a másikra egy idegen országban találta magát, ahol ettől kezdve nem nagyon számottevő kisebbségként kezelték. Igaz, a háború után, a Vittorio Emanuele Orlando 1919. júniusi bukása után alakult új, Francesco Saverio Nitti vezette liberális olasz kormány kétoldalú tárgyalásokat kezdett a dél-tiroliakkal.

Nitti első parlamenti beszédében garanciát adott a német nyelvű kisebbségnek szabad kultúr- és gazdaságpolitikai tevékenység folytatására. 1919. november 18-án fogadta a tiroli pártvezetőket, akik beszámoltak politikai munkájukról. 1920 márciusában az általuk alakított a dél-tiroli delegáció autonómia-elképzeléseit programcsomagban foglalta össze.² A radikális dél-tiroli irredentista csoportok azonban, mint például az *Andreas Hofer Bund* akciói igen terhéssé tették az akkor már Giovanni Giolitti vezette olasz kormány és a dél-tiroli képviselők kapcsolatát. Hogy a kormányzat megnyugtassa dél-tiroli közvéleményt, 1921. október 25-én új oktatásügyi törvény lépett hatályba, amely a tartomány népiskoláiban az oktatás nyelveként az olasz anyanyelvű gyerekeknek az olaszt, a német anyanyelvűeknek a németet írta elő.

Dél-Tirol helyzete a fasiszmus első évtizedében

Dél-Tirol a marcia su Roma után

Benito Mussolini 1922. október 28-i hatalomra jutása, a *marcia su Roma* után a dél-tiroliak helyzete súlyosabbra fordult. A dél-tiroli fasiszta csoportok a központi és a helyi hatóságok támogatásával olaszosító politikába kezdtek. Ekkor vezették be a régióban az osztrák helyett az olasz törvényhozást. Ez önmagában természetes lett volna, de a fasiszta hatalom kontextusában fenyegető felhangot kapott. Ettore Tolomei, aki 1923 elején nemcsak a tartomány ügyeivel foglalkozó hivatal és kutatóintézet, az „Istituto per l'Alto Adige” vezetője, hanem az olasz szenátus tagja is lett, a fasiszta olaszosító politikát a következő megállapításokkal támasztotta alá: „Abból a tényből kiindulva, hogy a fasiszta kormány létrehozta Trentino tartományt, az ott élő németeknek be kell látniuk, hogy, habár a fasiszta kormány a két népcsoport békés együttélése érdekében elfogadja a dél-tiroliak túlkapásait és szokásait, semmi esetre sem hajlandó a *Deutscher Verband* által az előző kormánytól követelt, a németiség

megerősítésére vonatkozó garanciákat megadni. Épp ellenkezőleg, a jövőben megnyitja az *italienità* (olaszság) kapuját, ami majd szétárad mindenfelé, és természetes módon alátámasztja, és a nemzet erejével minden lehetséges módon elősegíti ezen határ menti országrész asszimilációját a nagy nemzeti egység nevében.”³

1923. július 15-én a bozeni városi színházban Tolomei kihirdette 32 pontból álló programját. Ez mindenekelőtt a német család- és helységnevek olaszosítását célozta.⁴ Elsősorban a fiatalság körében számolt a „természetes asszimilációval”. Az emberi jogok provokatív megsértése, a német családnevek olaszosítása 1943-ig körülbelül 13 500 személyt érintett.⁵ Az olasz fasiszta politika Németországban és Ausztriában 1925-től egyre élesebb visszhangot váltott ki. Különösen az osztrák és a bajor politikai körökben volt nagy a felháborodás; erre hivatkozva szorgalmazták nemegyszer az esetleges *Anschluss*t is. Ebben a kérdésben az osztrák közvélemény több szektora mind egységesebb álláspontra helyezkedett, mivel Németország a háború után végső soron továbbra is meg tudta tartani hatalmi pozícióját, idővel gazdasági rendszerét is stabilizálva. Nem így Ausztria, amely a Monarchia felbomlása után súlyos, elhúzódó gazdasági válsággal küszködött.

Habár a dél-tiroliak számára az osztrák és a német véleménynyilvánítás lélektani segítséget nyújtott, ennél több segítséget akkor nem kaphattak; így nem voltak olyan helyzetben, hogy a rájuk nehezedő fasiszta elnyomással egyedül megbirkózzanak.

1926 februárjában került sor Mussolini és Gustav Stresemann német kancellár híres szópárbajára. Ennek során a Duce világosan kifejtette, hogy Dél-Tirol Olaszország kizárólagos belügye, az olasz kormány pedig azon dolgozik, hogy „a szóban forgó területet olasszá tegye, mert az amúgy is olasz, geográfiai, történelmi fejlődésében egyaránt”.⁶ Stresemann válaszában kifejtette, hogy Németország nem szándékozik beavatkozni az olasz belügyekbe, de Dél-Tirol népének joga van német kultúrájának és identitásának a megőrzésére, mert a német kultúrkörhöz tartozik. Az utolsó szó Mussolininek jutott; ekkor visszafogottabb stílusban, a demagóg frázisokat mellőzve nyilatkozott, mivel nem akarta tovább súlyosbítani az amúgy is sok konfliktus terhelte olasz–német viszonyt.

A fasiszta kormány kisebbségellenes intézkedései

1923. október 1-jén hatályba lépett a *Lex Gentile* néven emlegetett olasz oktatásügyi törvény az iskola olaszosításáról. A Giovanni Gentile, egykori liberális filozófus és politikus által szerkesztett jogalkotás elrendelte a hittanórának a tanrendbe való kötelező beépítését. A német nyelv használatát csak úgynevezett *Anhangsstunde* (különóra) keretein belül tette lehetővé. 1925-ben azonban ezt a lehetőséget is megszüntették. Még ugyanebben az évben az olasz nyelv a tartományban a jog és az igazságszolgáltatás kizárólagos nyelve lett.

1926. május 16-án nyilvánosságra hozták az újonnan kinevezett polgármesterek listáját, augusztus 26-án pedig a német nevek olaszosítására vonatkozó dekrétumot. A Mussolini elleni merénylet után (Bologna, 1926. október 31.) újabb drasztikus intézkedések bevezetésére került sor. Azokat a személyeket, akik nem fasiszta pártok létrehozását indítványozták, börtönnel fenyegették. A bozeni német újságok, a *Volksbote* és az *Überetscher Anzeiger* megjelenését beszüntették. 1926. november 9-én a brixeni *Katholischer Gesellenvereint* (Katolikus Legényegylet) is főszozlatták.

1926. szeptemberében az olaszt a népiskolákban kizárólagos tanítási nyelvként vezették be, 1927-től a hitoktatás nyelve is ez lett. Ezek az intézkedések főleg klerikális és intellektuális körökben ütköztek ellenállásba.⁷

A következő támadást a dél-tiroli földművesek kedvező gazdasági feltételei ellen intézték. Márciustól korporatív szellemben megkezdődött valamennyi gazdasági társulás kötelező átalakítása és a fasiszta irányítás alatt álló úgynevezett „tartományi gazdasági tanácsok” létrehozása. Ennek az intézkedésnek a keretében a Bozeni (addigra Bolzano) Kereskedelmi Kamarát is megszüntették. 1926. október 3-án a tartomány központi mezőgazdasági bankjába harminc fegyveres fasiszta tört be, akik megakadályozták vezető testületének az újraválasztását. Ezzel az agresszív áttöréssel elérték a dél-tiroli parasztok szilárd anyagi alapokkal rendelkező gazdasági érdekképviseleti intézményének feloszlását. Habár az intézmény utóbb átmenetileg újra megnyitotta kapuit, az október 3-i betörés következményei olyan súlyosak voltak, hogy 1927. május 30-án a kamara végleg bezárt.

1927 novemberében egész Olaszország területén bevezették a párttilalmat. Minden egyéb nem fasiszta szervezetet is feloszlattak. Erre a sorsra jutott a *Deutscher Verband*, a dél-tiroli németek keresztény-konzervatív tömörülése is.

1926. december 6-án bozeni központtal önálló tartományt hoztak létre. Ez látványosan könnyebbséget hozott a dél-tiroliaknak, mivel ez az addigi tartományi központ, Trident (*Trento*) nagy politikai és gazdasági befolyásának a végét jelentette. Mussolini viszont a tartomány élére új prefektust jelölt ki, szélesebb hatáskörrel, kimondva: a prefektúrának a tartományban azzá a „legfelsőbb szervvé kell válnia, amely egyben a központi végrehajtó hatalom közvetlen helyettese is”.⁸ A 20-as évek végén, a 30-as évek elején bevezetett gazdasági intézkedésekkel a várostól délre nagy ipari központ kiépítését készítették elő. Ennek nevében 1931/32-ben a város teljesen új arculatot kapott: az osztrák-délnémet építési stílust a modernizált, Mussolini által preferált római-latin váltotta fel; hatalmas új munkáslakótelep is épült.

Az egymást követő prefektusok (Umberto Ricci, Muzio Levoni, Alfonso Limogelli és különösen Marcello Vaccari) működésük alatt erőszakosan támogatták a kisebbségellenes fasiszta politikát. Ennek a politikának nemcsak korábbi német közéleti személyiségek (pl. Rudolf Riedel tanár, Josef Noldin ügyvéd) estek áldozatul, hanem a németek iránt megértő olaszok (így a 25 éves Angela Nicoletti tanárnő) is.

Hogy milyen hatékonysággal működött ez a fasiszta gépezet, az lemérhető az *Archivio*-ban megjelent, 1928-ban Tolomei által nyilvánosságra hozott ötéves mérleg, amely az „*I provvedimenti per l'Alto Adige, dopo un quinquennio – Fatto e non fatto*” („Az Alto Adige-re vonatkozó intézkedések öt év távlatában – Végrehajtott és még végre nem hajtott intézkedések”) címmel jelent meg.⁹ „Az egykori 790 német népiskolából – szerepel az íratban – az 1927/28-as tanévre már csak 35 felső osztály (6.-tól 8. osztályig) működött. Ezekben is már csak egy-két helyen folyt német nyelvű oktatás. Míg 1921-ben 745 tanerő dolgozott nyilvános német népiskolákban, akik között 650 volt vizsgázott tanár”,¹⁰ ez a szám is 165-re csökkent.

Giovanni Battista Marziali, az újabb prefektus kinevezésével 1928. szeptember 19-én a fasiszta kisebbségellenes politika lendülete cseppet sem hagyott alább. Az iskolapolitikát még jobbmódú emberek privát eszközeivel is nehéz volt megkerülni. A német magántanítást üldözték, ennek kapcsán ismét sok tanárt fenyegettek börtönnel.

A fasiszta kisebbségellenes politika következő célpontja a dél-tiroli mezőgazdasági tulajdonrendszer lett. 1929-ben a római kormány hatályon kívül helyezte a *Südtiroler Höferecht* nevű, még 1900-ban hozott osztrák törvényt a dél-tiroli parasztok

földjeinek oszthatatlanságáról. Ez a törvény, figyelembe véve a hegyes-völgyes vidéken elterülő dél-tiroli termőföldek rossz minőségét, emiatti alacsony hozamát, a dél-tiroli parasztság megélhetésének alapvető feltétele volt. A törvény eltörlése lehetővé tette a nagyparaszti földtulajdonok felparcellázását, illetve értékesítését. Olasz bevándorlók igen olcsón vásárolhatták meg ezeket a földdarabokat; tervszerű áttelepítésük tovább növelte az olaszok részarányát Dél-Tirolban. A betelepítést szolgálta az a rendelkezés is, amely kimondta a bozeni munkáslakások építésére előirányzott tőke nagyarányú növelését. Mert, mint Ettore Tolomei mondja: „...ennek a városnak százezer lakosú, tisztán olasz várossá kell válnia.”¹¹

A 20-as évek végén némi enyhülés mutatkozott Mussolini nemzetiségi politikájában az olasz külpolitika új irányainak, az Ausztriához való közeledésnek a keretében. A Duce több tárgyalást is folytatott a dél-tiroli polgárság képviselőivel, valamint a dél-tiroli egyházzal az ország gazdasági stabilitása, illetve jobb külpolitikai megítélése érdekében. Ennek eredményeképp kerültek bele a Mussolini-kormányzat és a Szentszék 1929. november 2-i lateráni megállapodásaiba legalább a dél-tiroli német katolikusok helyzetét javító passzusok is, és kötötték meg 1930. február 6-án az olasz–osztrák barátsági szerződést.

A faszizmussal szembeni dél-tiroli ellenállás

Először a 20-as évek közepén kezdtek kialakulni olyan dél-tiroli német ifjúsági csoportok, amelyek (először még csak passzív) ellenállást tanúsítottak a faszizmussal szemben. Ezek létrejöttében támogató, ösztönző szerep jutott a katolikus egyháznak. A Brixeni Gimnazisták (*Brixner Gymnasiasten*) csoportja, amely 1925-től létezett, később antifasiszta akciókban, illetve provokációkban is részt vett: német nyelvű sajtótermékeket csempészték Dél-Tirolba. A *Niebelung* nevű tömörülés 1928. november 3-án alakult. Feladatának a német kultúra és a német nyelv ápolását tekintette. Számos dél-tiroli dalárda (*Singgesellschaft*) alakult. Mint politikai szerveződések, az úgynevezett munkaközösségek (*Arbeitsgemeinschaft*) működése volt jelentős (később a terület nemzetiszocialista mozgalmaiban is fontos szerephez jutottak). Michael Gamper kanonok szervezése alatt úgynevezett katakombaiskolák (*Katakombenschule*) alakultak, amelyekben titokban német nyelvoktatás folyt. Az itt dolgozó tanárok munkája tipikus példája a fasiszta kisebbségellenes politikával szembeni passzív ellenállásnak.

A helyi katolikus egyház is sokat tett a német nyelvű oktatásért. Az úgynevezett plébániaiskolákban (*Pfarrerschule*) azt hangsúlyozták ki, hogy a lateráni szerződés lehetővé tette az olasz iskola keretein kívüli német nyelvű hitoktatást. Sok, keményebb ellenállásra hajló csoport is alakult ezekben az években. Ilyenek voltak az úgynevezett nemzetvédelmi egyesületek (*Völkischer Schutzverein*), mint pl. a *Deutscher Schutzverein*, a *Südmark*, valamint a *Tiroler Volksbund*. Ezek tagjai később a nemzeti-szocialista mozgalom fontos bázisává lettek.¹²

Dél-Tirol kérdése a nemzetközi konferenciákon

A dél-tiroli lakosság oldaláról egyre több igény mutatkozott az iránt, hogy az itteni német népesség gondjait nemzetközi konferenciákon is megvitassák. A témáról először 1926. június végén a Népszövetség Barátainak Nemzetközi Szövetsége és Ki-

sebbségi Tanácsa (*Weltverband der Völkerbundsvereinigungen*, illetve *Minderheitskommission*) londoni világtalálkozóján vitatkoztak. Olaszországot felszólították, hogy ismerje el, illetve tartsa be a német nyelvű kisebbség jogait. Az augusztus 13-ától 20-áig Oberammergauban ülésű *International Fellowship of Reconciliation* (Nemzetközi Megbékélés Szövetsége) ülésein, valamint az Amerikai Német Katolikusok Központi Egyesületének (*Zentralverein der deutsch-amerikanischen Katholikern*) 1926. július közepén, Chicagóban rendezett éves eucharisztikus konferenciáján is vitatták a témát. 1927 októberében dél-tiroli képviselők jelenlétében is megtárgyalták a kisebbségi kérdést. Az olasz küldöttség vezetője azonban kijelentette, hogy kizárólagos olasz belügyről van szó, és visszautasított mindenemű, az olasz fasiszmus kisebbségpolitikája ellen irányuló kritikát.¹³

Ausztria: a dél-tiroli érdekek képviselője a 20-as években

Mivel Dél-Tirol az első világháború végéig Ausztriához tartozott, mind a dél-tiroli, mind az osztrák közvélemény Ausztriától várta a dél-tiroli érdekek képviselését. Az a nagy gazdasági, illetve politikai válság azonban, amellyel Ausztria a Monarchia felbomlása után sokáig, bizonyos vonatkozásokban egészen az Anschlussig küzdött, sokáig nem tette lehetővé, hogy Bécs ezen a téren túlságosan aktív legyen. Az olasz kormány kisebbségellenes politikája ennek ellenére mind Ausztriában, mind Németországban nagy felháborodást váltott ki, és számos szolidaritási akciót eredményezett. A tiltakozás főleg a főiskolákon és az egyetemeken volt igen heves.

1926 decemberében Ignaz Seipel osztrák kancellár is kijelentette: „Egyetlen alkalmat sem fogunk elszalasztani az ügyben, hogy az olasz kormánynak a tudomására hozzuk: addig, amíg a dél-tiroliak panasza el nem némulnak, a két ország közt jó viszony kialakítása nem lehetséges.”¹⁴ Az osztrák kormány sem akarta azonban a kialakult olasz-osztrák ellentétet tovább mélyíteni. A következő években igen óvatos politikát folytatott e kényes kérdésben. Ezt viszont osztrák politikai körökben sokan nem nézték jó szemmel. Ezt a megállapítást támasztja alá az osztrák kormányhoz, parlamenti képviselők által összeállított, 1928. január 17-én benyújtott interpelláció. Ez arra mutatott rá, hogy az olasz kormány nem tartja magát a békeszerződésben megfogalmazott, Dél-Tirolra vonatkozó kötelezettségeihez. Seipel készséggel osztotta ezt a megállapítást, de kijelentette, hogy az 1919. december 1-jén, III. Viktor Emanuel olasz király trónfoglaló beszédében elhangzott ígérek be nem tartása már kizárólag olasz belügy. Alfons Gruber történész szerint viszont a tárgyalt problémát nem tekinthették volna tisztán olasz belügynek, mivel az Ausztria és Olaszország közt létrejött békeszerződés világosan tartalmazza azt az olasz ígéretet, miszerint „Olaszország hajlandó elismerni a dél-tiroli német nemzetiségű kisebbség etnikai jellegzetességeit.”¹⁵

Mussolini külpolitikai törekvései Dél-Tirol kapcsán

Mivel Mussolini egy esetleges olasz–francia konfliktus kialakulása esetén, a jugoszláv érdekszféra okán Olaszország izolációjától tartott, a 20-as évek végétől kezdte felmelegíteni a fagyos olasz–osztrák, valamint olasz–vatikáni kapcsolatokat. A Szentszékkal folytatott tárgyalások eredményeképp az egyháznak sikerült elérnie, hogy a dél-tiroli

hittanórák hivatalosan is németül folyhassanak. Hatályon kívül helyezték továbbá azt az 1928. május 11-i prefektusi határozatot is, amely kimondta a dél-tiroli katolikus ifjúsági szervezetek feloszlását. Ez része volt a római kormány lateráni engedményének, amely bizonyos korlátozásokkal országosan is lehetővé tette katolikus ifjúsági egyletek működését. Az 1929. február 11-én aláírt lateráni szerződés tartalmazott ugyan Dél-Tirolra vonatkozó bekezdéseket is, de egyértelmű szabályozás nem következett belőle.¹⁶

Ez a problémakör az egy hónapokon keresztül húzódó, Mussolini és Seipel közti, követek közvetítésével bonyolított eszmecsere témájává is vált. Az osztrák kancellár, akitől nemcsak az osztrák polgárok, hanem a nemzetközi körök is elvárták a dél-tiroli érdekek képviselését, nehéz feladat előtt állt. Ausztriának ugyanis katasztrofális gazdasági állapota miatt szüksége volt az olasz pénzügyi támogatásra. Ezért cserébe viszont az olasz kormány elvárta, hogy Ausztria ne avatkozzék be Dél-Tirol kérdésébe. Ez maga után vonta a dél-tiroliak teljes kiszolgáltatottságát az olasz fasiszta politikának.

Az új osztrák kormány, élén Johannes Schoberrel, jó kapcsolat kiépítésére törekedett az olasz kormánnyal. Miután 1928 februárjában ez utóbbi ígéretet tett az osztrák beruházási kölcsönigény kielégítésére, baráti együttműködés vette kezdetét a két ország közt. Az 1930. február 2-án aláírt, tíz évre szóló, említett barátsági szerződés – amelyet a két ország kormányfői írtak alá, habár nélkülözte a Dél-Tirolra vonatkozó egyértelmű állásfoglalást, és inkább az osztrák diplomácia könnyelmű kompromisszumkészségének tulajdonítható – hozott némi könnyebbséget a dél-tiroliak számára is: azokat a dél-tiroliakat, akik politikai okból rendőri őrizetben voltak, azonnal szabadon engedték. A rendőri felügyelet alatt állók kontrollját is megszüntették.¹⁷

A bécsi keresztényszociális újság, a Reichspost ezt az olasz rendelkezést kedvezően ítélte meg, és a dél-tiroliakkal való jobb bánásmód első példaként üdvözölte.¹⁸ Az Innsbrucker Nachrichtenben megjelent cikk már nem volt ilyen optimista: szerinte hiányzanak a konkrét intézkedések a német anyanyelv szabad gyakorlására. „Elvárják – írta a lap –, hogy az osztrák barátsági szerződést ne csak szép szavakba öltöztessék, hanem az igazságosság és a testvériség szellemével is felruházzák.”¹⁹ Olasz oldalról viszont az volt az általános vélemény, hogy Ausztria Olaszországhoz való közeledése automatikusan maga után vonja a Dél-Tirolról való egyértelmű osztrák lemondást.

Hitler és Dél-Tirol

Hitler álláspontja Dél-Tirol ügyében

A történész Stuhlpfarrer Hitler későbbi Dél-Tirol-politikáját szervesen vezeti le egész koncepciójából. „Külpolitikai tervek, az esetleges szövetségesek számbavétele, nemzeti ideológia és az élettérelmélet alkották a nemzetiszocializmus politikai logikáját, ami szisztematikus kényszerpályán egyenesen vezetett a dél-tiroli németek áttelepítéséhez.”²⁰

Hitler már a 20-as évektől kezdve Olaszországot mint lehetséges jövőbeli szövetségest tartotta számon. 1922. november 14-én, tehát közvetlenül a *marcia su Roma* után a következőket jelentette ki: „Azzal az Olaszországgal, amely napjainkban nemzeti újjászületését éli, és amely előtt még nagy jövő áll, Németországnak szövetségre kell lépni.”²¹ Ennek a tervnek a megvalósításához viszont szükséges volt a Dél-

Tirolról való egyértelmű német lemondás. Csak ebben az esetben remélhették a németek, hogy Mussolini beleegyezését adja Ausztria annektálásához.

Hitler, akkor még nem publikált, a Mein Kampf folytatásának tekinthető „*Das zweite Buch*” („A második könyv”) című írásában is kifejtette ezeket a nézeteket. A könyv alapjául e tekintetben az 1926 februárjában megjelent „*Die Südtiroler Frage und das deutsche Bündnisproblem*” („Dél-Tirol kérdése és a német szövetség problémája”) című füzet szolgált. Hitler akkor kategorikusan elutasította azt a verziót, hogy háború révén csatolja a Német Birodalomhoz Dél-Tirolt.

A Dél-Tirolról való ilyen német lemondás azonban egyenes ellentétben állt a náci ideológiával. Ennek alapján, az NSDAP németországi erősödésével párhuzamosan, a dél-tirolói németek egyre inkább reménykedtek abban, hogy a nemzetiszocialisták majd felkarolják ügyüket. Ez a dél-tiroliaiak kárára folytatott politika főleg a német szociáldemokraták és a katolikusok körében váltott ki heves tiltakozást. Ők Hitlert azzal gyanúsították, hogy elárulta a dél-tirolói testvérek ügyét.²² Magán az NSDAP-n belül is kialakulóban volt egy szárny, amely Hitler nézeteit ezen a ponton erősen bírálta. Felrötták Hitlernek, hogy „elárulta az NS-programot.”

Hitler abban a reményben választotta Olaszországot esetleges jövőbeli szövetségésének, hogy megvalósítsa expanziós terveit kelet felé. Ebben a kérdésben ugyanis a két ország érdekei nem ütköztek. Míg Németország keleti irányba terjeszkedett volna, az olaszok megkapták volna a mediterrán zóna fölötti felügyeletet. Engelbert Dollfuss osztrák kormánya már hatalomra jutásától, 1933-tól kezdve többszöri tárgyalássorozaton próbálta megváltoztatni az NSDAP véleményét a kérdésben.

A dél-tirolói NS-csoportok kialakulása és munkája

1927–28-tól a bozeni német NS-párt megerősödött: Dél-Tirolban is kezdetét vette a nemzetiszocialista mozgalom kibontakozása. Mivel a nemzetiszocialista nézetek különösen a fiatalok körében terjedtek, az új mozgalom központi magjaként éppen a náci ifjúság antifasiszta csoportjai szolgáltak. Az NSDAP első dél-tirolói helyi szervezetei 1931 őszén Meranban, valamint 1932 januárjában Bozenben alakultak. Ezek azonban ideológiai azonosságuk alapján eleinte szoros kapcsolatot alakítottak ki a fasiszta párt helyi csoportjaival, ami a dél-tirolói németekből ellenérzést váltott ki. 1932 márciusában került sor egy Hitler, a dél-tirolói NSDAP-csoport küldöttei, illetve a Külföldi Németekért Egyesület (*Verein für das Deutschtum im Ausland* – VDA) bajor képviselői közti találkozóra. Itt azonban a dél-tirolói katolikus-konzervatív Reut-Nicolussi kérését, miszerint az NSDAP-nek újra fel kellene vennie programjába a dél-tiroliaiak ügyének rendezését, Hitler – nyilvánvalóan külpolitikai megfontolásból – még mindig egyértelműen elutasította.²³

1933 júniusában *Südtiroler Heimatfront* néven újjászervezték a *Völkischer Kampfring Südtirols* nevű szervezetet Rolf Hillebrand vezetésével, aki később majd Reichsjugendführer, NSDAP-, valamint SS-tag is lesz. Hillebrand Németországba emigrálása után 1935-től a szervezet vezetését egyelőre Peter Hofer vette át. Hillebrand a szervezet együttműködésére törekedett a korábbi nagynémet, illetve a nemzeti-katolikus csoportokkal. Programjukba fokozatosan sokat felvettek a nemzetiszocialista nézetekből és ideológiából. Megkérdőjelezték többek között a parlamentáris demokrácia létjogosultságát is. A szervezet felépítése is nagy hasonlóságot mutat az NSDAP felépítésével. Szociálideológiai célkitűzésük a nemzetiszocializmus meg-

valósítása volt, amivel a kommunizmus és a polgári-kapitalista társadalmi struktúra-modell egyidejű elutasítását akarták kifejezni. 1933 és 1939 között illegálisan működött, de 1939-ben, ADO néven (*Arbeitsgemeinschaft der Optanten*, Optánsok Munkaközössége, azoké a dél-tiroliaké, akik az ún., később tárgyalandó opció során a németországi áttelepülés mellett döntöttek) már kiléphetett az illegálisból. Az opció idején (ez a dél-tiroliakra vonatkozó általános szavazás volt, amelyben dönteniük kellett, hogy kitelepülnek-e Németországba, vagy továbbra is – az olasz állampolgárságot megtartva – Olaszországban kívánnak élni) fontos szervezői feladatokat látott el.²⁴

Egy Németországból irányított szervezet is tevékeny volt a tartományban: a *Verein für das Deutschtum im Ausland*. Ezt még 1908-ban alapították. Az első világháború előtt gazdasági, politikai, valamint kulturális közvetítő szerepet töltött be az anyaország és a közép-európai német kisebbségek között. A háború végétől a német revíziós politika fegyvere lett. Dél-tiroli szervezeteknek évente 150 000 szövetségi márkát folyósított.²⁵

A nemzetiszocializmussal szembeni dél-tiroli ellenállás 1938-ig

A dél-tiroli jobboldal viszonya a nemzetiszocializmushoz korántsem volt egyértelmű. A tartományban a katolikus egyház, s még két további német csoport, a *Deutscher Verband* (DV) és az *Andreas-Hofer-Bund* (AHB) is fontos szerepet vállalt a nemzetiszocializmus elleni küzdelemben. A katolikus-konzervatív DV az olasz párttilalom bevezetésétől, 1927-től illegálisan működött. Kezdetben a DV-politikusok körében nagy volt a rokonszenv az NSDAP nézetei iránt. Később azonban erős kritikával támadták egyrészt kétarcú Dél-Tirol-politikáját, másrészt diktatórikus jellegét. A DV mindig is a parlamentarizmus és a demokrácia elkötelezettje maradt, mind az olasz fasizmus, mind a nemzetiszocializmus ellenében.

Reut-Nicolussi már a 30-as évek elejétől kereste a kapcsolatot az osztrák szociáldemokratákkal, a német–olasz–osztrák megbékélés jegyében. Már 1926-ban befecsejtett, „*Südtirol unter dem Beil*” („Dél-Tirol bárd alatt”) című könyvében szülőföldje hányattatott sorsára világított rá. A könyv később angolul is megjelent. Hitlerrel lezajlott említett, 1932-es találkozása riasztóan hatott rá. A 30-as években több propagandautat szervezett Angliába és az Amerikai Egyesült Államokba.

Az *Andreas-Hofer-Bund*ot 1929-ben az ausztriai Innsbruckban alapították, majd Németországban és Ausztriában is igen népszerű tömörüléssé vált. Tevékenyen részt vett az olasz fasiszta kormányzat kisebbségpolitikája elleni harcban: propaganda-füzeteket adott ki, röpcédulákat terjesztett, fontos munkát végzett a német kultúra és irodalom ápolása terén is. Célja Dél-Tirol egyesítése volt. De minthogy Hitler pragmatikus álláspontját nem fogadták el, és nem hajlottak kompromisszumra ebben a kérdésben, 1928-ban a náci feloszlatták a szervezetileg hozzájuk kapcsolódó csoportot. 1939. november 20-án a szervezetet már nem mint az olasz fasizmus elleni, hanem mint náciellenes csoportot szervezte újjá Dr. Friedl Volgger.

A katolikus egyháznak a nemzetiszocialistákról kialakult kép nem volt egységes, de inkább negatív jelleget öltött. Számos egyházi tisztségviselő egyszersmind DV-tag is volt. Michael Gamper kanonok, a katakombaiskolák szervezője a nemzetiszocialista nézetek ellen is harcolt, főként mikor a VKS által szervezett úgynevezett szükségiskolák (*Notschule*) konkurenciaharc formájában veszélyeztették iskoláinak a működését. Két dél-tiroli újság, a *Volksboten* és a *Dolomiten* főszerkesztőjeként is

dolgozott. Endrici püspök 1937-től arra próbálta ösztönözni, hogy náciellenes cikket közöljön újságaiban. A *Volksboten* hasábjain 1937. március 14-én meg is jelent XI. Pius pápa „*Mit brennender Sorge*” („Égető aggodalommal”) című enciklikája, amely burkolt formában ugyan, de felemelte szavát a nácik ellen.

A katolikus egyházban létezett viszont egy másik szárny, amely nyíltan a náci nézetek követőjének vallotta magát, és a nemzetiszocializmusban a németiség és a Nyugat megmentőjét („*Rettung des Abendlandes*”) látta.²⁶ A Német Nemzeti Alapítványnak (*Deutsche Nationalstiftung*) a nemzetiszocializmusról kialakított véleménye viszont kifejezetten pozitív volt.

Mivel az egyes mozgalmaknak nem volt egyértelmű politikai célrendszere, illetve szervezésbeli problémákkal is küzdöttek, nem beszélhetünk egységes programjukról. Az említett dél-tiroli szervezetek kivétel nélkül még a 20-as évek olasz fasiszta politikájának a korszakában jöttek létre. Az egykori antifasiszta csoportok utódszervezetei alkották a dél-tiroli NS-mozgalom bázisát. Tagjaik többnyire fiatalok voltak. A nácikkal szembeni ellenállás inkább az idősebb korosztály körében volt aktív. Leopold Steurer szerint Dél-Tirolban a lakosságnak a nemzetiszocializmushoz való viszonyát szinte egyfajta generációs véleménykülönbségre egyszerűsíthetjük.²⁷ A szakirodalom Dél-Tirol kapcsán egyedülálló történelmi jelenségként jellemzi a *dél-tiroli németiség oldaláról az antifasiszta nemzetiszocializmust, olasz oldalról pedig az antináci fasizmust*.

A dél-tiroliak nemzeti-nyelvi elnyomását és szenvedéseit látva nem meglepő, hogy a náci ideológia pángermán nézeteiben ezek a csoportok jobb alternatívát véltek fölfedezni a fasizmussal szemben. A dél-tiroli német ifjúsági szervezetek nácibarát akcióival kapcsolatban jegyzi meg Alfons Gruber: „E nézetazonosságok esetében kevésbé a nemzetiszocialista Németország melletti spontán szimpátiatüntetésekről volt szó, sokkal inkább a nemzeti gondolat győzelme feletti öröm kifejezésre juttatásáról, ami összefonódik azzal a reménnyel, hogy a sokat sanyargatott dél-tiroliak nemsokára megszabadulnak a fasiszta igtától.”²⁸

A Dél-Tirol ügyében folytatott tárgyalások a 30-as években az Anschlussig

Az olasz külpolitika dilemmája

Hitler hatalomra jutása és a náci mozgalom kiszélesedése Dél-Tirolban 1933-tól Mussolinit arra indította, hogy még erőteljesebb olaszosítási politikába fogjon. Mivel a 20-as években bevezetett olasz intézkedések nem hozták meg a várt eredményeket az asszimiláció terén, megváltozott a fasiszta elnyomó politika célpontja is: míg a 20-as években a fasiszta intézkedések főleg a dél-tiroli szociális viszonyok és a kultúra területeit célozták meg, addig a 30-as években a fő támadási pontok (továbbra is a dél-tiroli gazdaság mellett) a politikai és irredentista csoportok lettek.

1934-ben hozták létre a Bozeni Ipari Területet a modern gazdasági és ipari fejlesztési program keretében. Olyan lombardiai ipari konszerneket telepítettek a térségbe, mint a Feltrinelli, Viberti, Lancia. Ezek sok ezer munkásnak biztosítottak új munkahelyet. Ez az ipari komplexum a dél-tiroliak szemében örökre az olasz fasiszta politika szimbólumává lett. 1932-től megkezdte működését a *Commissariato per le migrazioni e la colonizzazione interna* (Belső Migrációs és Telepítési Biztosság). Ez a hivatal az olasz munkások migrációját és áttelepülését intézte ebben a körzetben. Ez a

belső kolonizáció főleg az 1939-től 1943-ig tartó periódusban volt jellemző. A térségbe betelepülő olasz munkások corpus separatumot alkottak a német környezetben.²⁹

Ennek az ipari konszernnek a létrejötte pontosan az olasz–etióp háború előkészületi szakaszára esett. Mussolini Hitler hatalomra jutása után, 1933 után külpolitikai kérdésekben válaszút előtt állt: kövesse-e azt az utat, amivel nem sodorhatja veszélybe Olaszország Saint-Germain után megszerzett helyét a nemzetközi nagypolitikában, vagy lépjen éppen a revizionizmus útjára, hogy megvalósíthassa közép-európai, illetve balkáni expanziós terveit. A Duce az utóbbi mellett döntött.

A konzervatív-antirevizionista olasz külpolitika utolsó fellángolása az osztrák nemzetiszocialisták által szervezett 1934. július 25-i puccs kapcsán mutatkozott meg, amikor Mussolini csapatait a Brennerhez vezényelte az esetleges náci agresszió elhárítására.³⁰ Az ezt követő években óvatos közeledésre került sor Olaszország és a Harmadik Birodalom között. Ennek jegyében új olasz követeket neveztek ki Berlinbe: Bernardo Attolico 1935-ben, Galeazzo Ciano 1936-ban. 1936-ban Mussolini megvonta az osztrák Heimwehrtől az olasz támogatást. Ennek az osztrák fegyveres szervezetnek az volt a feladata, hogy visszaszorítsa az egyre növekvő nemzetiszocialista mozgalmat Ausztriában. Ezzel az intézkedéssel Mussolini kimutatta, hogy nem zárkozik el az olasz–német szövetségi lehetősége elől.

Ausztria szerepe Dél-Tirol kérdésében a 30-as években az Anschlussig

Dél-Tirol kérdése és az osztrák Anschluss-probléma a 30-as években egymással szorosan összefüggő, kölcsönhatásban álló történelmi problémakörök. Ezekben az években az osztrák közvélemény szócsövei élesen bírálták az osztrák kormány Dél-Tirol kérdésében játszott passzív szerepét. Az osztrák kormány viszont az Olaszországhoz való közeledésben a német Anschlusstól való megmenekülés egyedüli lehetőségét látta. E ráutaltság miatt az osztrák külpolitika nem volt olyan helyzetben, hogy érdemben képviselhesse a dél-tirolai érdekeket, sőt a kérdést egyre fokozódó óvatossággal kezelte. Ezt alátámasztják azok a magas szintű olasz–osztrák találkozók is, amelyekre 1930-tól az Anschlussig sor került.

Mussolini és Richard Schüller osztrák külügyminiszter 1930. február 7-i megbeszélései semmilyen eredményt nem hoztak a dél-tirolai kisebbségre vonatkozóan. Két hónappal később, április 13-án Dollfuss osztrák kancellár Mussolinivel tartott találkozáján még a német nyelv magántanításának az engedélyezése sem került szóba. Dollfuss 1933. augusztus 18–19-én tett ricionei látogatása alkalmával, miután Ausztria az osztrák parlament feloszlásával a hivatásrendi diktatúra fasisztoid útjára lépett, új közös cél megfogalmazására került sor: ez a cél a nemzetiszocializmussal való szembeállítás volt.³¹

Az 1929–33-as világválság során Ausztria különösen rossz gazdasági és politikai körülmények közé került. Gyenge belpolitikai helyzete miatt Németországnak sikerült a kis országban egyre nagyobb befolyásra szert tennie. Mivel az olasz–osztrák politikai kapcsolatok elég erősnek mutatkoztak, Németország gazdasági téren kívánta függővé tenni déli szomszédját. 1930-ban kezdődtek meg a Julius Curtius német és Johannes Schober osztrák külügyminiszter nevével fémjelzett vámuniós tárgyalások. Miután ez a terv a nagyhatalmak ellenállása miatt megghiúsult, a két ország viszonya még jobban megromlott. Ezt tetézte, hogy egy bécsi előadása nyomán Heinz Frank nemzetiszocialista politikust az osztrák hatóságok kiutasították az országból. Hitler ezt

az intézkedést a náci Németországgal szembeni provokációnak minősítette, és Ausztriát a *1000-Mark-Sperre*³² válaszüntézkedéssel sújtotta. Ennek értelmében az Ausztriába utazó német állampolgár köteles 1000 márka vámot fizetni. Ez a rendelet tovább gyengítette Ausztria gazdaságát.

Az abesszin háború diplomáciai csatornáin kapcsán Olaszország és Németország közt létrejött érdekközeledés Ausztria teljes elszigetelődését és a fasiszta Olaszországnak, valamint a náci Németországnak való teljes kiszolgáltatottságát eredményezte. Ebben a nehéz gazdasági és politikai helyzetben az osztrák nemzetiszocialisták egyre nagyobb teret nyertek. Ernst Rüdiger Stahremberg, az osztrák Heimwehr főparancsnoka azon a véleményen volt, hogy az egyre erősebb náci terrorra osztrák terrorral lehetne megfelelő módon válaszolni. Az osztrák kormány a belpolitikai problémákat, valamint a Hitler-mozgalom leküzdését az olasz fasiszta példára létrehozott autoritárius kormánnyal gondolta megoldani. Dollfuss osztrák kancellár kettős belpolitikai frontharcot vívott: egyik oldalról a demokráciát követelő szociáldemokraták, másik oldalról a nemzetiszocialisták ellen. Mussolinit idolként csodálta, és a *riccionei* találkozó, 1933. augusztus 18–19-e óta országát több vonatkozásban olasz fasiszta mintára igyekezett berendezni (*österreichischer Ständestaat*).³³

Az osztrák náci Dollfuss elleni merénylete (1934. július 25.) után Kurt Schuschnigg, az új osztrák kancellár 1934. november 19-én találkozott először Mussolinivel. Az olasz partnernek a kancellár egy Dél-Tirolról szóló négy pontos memorandumot is előterjesztett, amelyben az olasz fasiszta kisebbségpolitikával szembeni kifogásait és igényeit foglalta össze. Ezek témái: 1. a dél-tiroli nevek olaszosítása; 2. a német nyelv magántanításának problémája; 3. a katolikus ifjúsági csoportok feloszlata; 4. a politikai foglyok szabadon engedésére vonatkozó garanciák megadása.³⁴

Mussolini Stahremberggel folytatott megbeszélései folyamán úgy nyilatkozott, hogy a dél-tiroliak, főleg azok a fiatalok, akik maguk is náciak, hallani sem akarnak többé Ausztriáról, csupán a náci Németországban bízniak.³⁵ Ezt a megállapítást olvasva nem férhet ahhoz kétség, hogy mind olasz, mind osztrák oldalról nagy volt a félelem a nemzetiszocialista mozgalom dél-tiroli terjedésétől, valamint a náci Németország ottani befolyásától. Az osztrák kormány veszni látta befolyását az említett, németek lakta olasz területen. Az olaszok viszont elsősorban a dél-tiroli irredentizmustól tartottak, amelyet a nemzetiszocialista mozgalom újra életre hívott, a korábbi-nál agresszívebb formában.

Schuschnigg közbenjárásával sikerült elérni, igaz, csak 1936 áprilisában, hogy Mussolini fogadja a dél-tiroliak delegációját a római Palazzo Veneziában. Itt érdeklődését fejezte ki a német oktatás iránt. A kérdéssel az osztrák kancellár 1937. április 22–23-í velencei találkozójukon újra személyesen tárgyalt Mussolinivel, aki biztosította őt arról, hogy a dél-tiroli német kisebbség mindazokat a jogokat meg fogja kapni, amelyeket az Olaszországban élő többi kisebbség megkap.³⁶

Olaszország Németországhoz való közeledése önmagában is maga után vonta az egyre erősödő náci befolyást Ausztriában. 1936. július 11-én írták alá a *gentlemen's agreement*³⁷ Németország és Ausztria közt, amit az irodaírom jó része az Anschluss-hoz vezető út első stációjaként fog fel. A szerződés ratifikálásával Ausztria elkötelezte magát az úgynevezett *deutscher Weg* iránt. Habár az osztrák náci pártokra vonatkozó tilalom továbbra is érvényben volt, a közbiztonságot felügyelő miniszter tisztét már a náci Seyss-Inquart, az Anschluss utáni Ostmark (Ausztria új neve a Harmadik Birodalomban) Gauleitere töltötte be.³⁸

A következő stáció 1938. február 12-ére tehető, amikor Hitler Berchtesgadenben az odahívott Schuschnigg elé ultimátumot terjesztett. Ebben megvonta tőle a kancellári döntéshozatali jogot. Megkezdődött a német csapatok ausztriai bevonulása. Schuschnigg kapitulált. Ausztria már nem létezett.

Az igazsághoz tartozik, hogy az Anschluss az osztrákok körében a maga idején nem ütközött túl nagy ellenállásba. Az 1938. április 10-én megtartott formális népszavazáson az osztrák polgároknak arra a konkrét kérdésre is válaszolniuk kellett: „Egyetért-e Ön Ausztria uniójával a Német Birodalommal?”³⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy a Dollfuss elleni merénylet óta Ausztriában gyakorlatilag mindennaposá váltak a zavargások, erőszakos cselekmények, nem tűnik olyan meglepőnek, hogy az osztrák állampolgárok nagy része a nemzetiszocialista mozgalomban és az Anschlussban a káoszból a konszolidációhoz vezető kiutat látott. A választás ennek megfelelően zárult: a választók 99%-a a Németországgal való unióra szavazott. Természetesen nem mellőzhető a kezdődő terror lélektani hatása; az sem zárható ki, sőt szinte valószínű, hogy az eredményeket meghamisították.⁴⁰

Dél-Tirolra vonatkozó tárgyalások Németország és Olaszország közt (1933–1938)

1933–1938 között Ausztria a Német Birodalom egyre fenyegetőbb expanziós terveivel szembeni védekezésben partnert látott az olasz kormányban. Az ugyanis akkor meg szeretne volna akadályozni Németország keleti terjeszkedését és ezáltal megerősödését. Az erre vonatkozó olasz aggodalom jutott kifejezésre az 1934-es júliusi osztrák események kapcsán is. A kelet-afrikai olasz kolonizáló háború, illetve a spanyol polgárháború kapcsán Olaszország tudatosan közeledett Németországhoz. Ennek eredményeképp a két diktátor közös célt is megfogalmazott: „Azt mondhatjuk, hogy először Spanyolországban találkoztunk, a bolsevizmus elleni harc keretei között”⁴¹ (Mussolini). Az abesszin háború hónapjaiban Mussolininek szüksége volt a német támogatásra. Noha Berlin ez ügyben némi óvatosságot tanúsított, a közös célok és érdekek, nem utolsósorban pedig a két totalitárius rendszer ideológiai azonosságai miatt egyre szorosabb együttműködés alakult ki a két ország között. 1936 őszén megszületett a Berlin–Róma tengely.

Míg az osztrák külpolitika (egészen 1938. március 11-éig, az Anschluszig) szorongatott helyzetében is igyekezett a dél-tiroliak ügyével foglalkozni, az 1933-tól 1937-ig terjedő időszakban Berlin és Róma között e témáról egyetlen tárgyalás során sem esik szó, habár Hitler és Mussolini már 1934-ben és 1937 szeptemberében is találkoztak. A már említett problémáról Mussolini először egy Göringgel folytatott beszélgetése során ejtett szót, 1937 januárjában.⁴² Göring akkor kijelentette, hogy az NSDAP elismeri a fasiszta Olaszországot, valamint azt is hozzáfűzte: „Napjainkban nem létezik semmiféle Dél-Tirol-probléma. Ami létezik, az csupán az olasz határ, amit mindenképpen tiszteletben kell tartani.”⁴³ A német fél azt is hangsúlyozta, hogy a náci Németországnak nem áll érdekében olyan osztrák–német Anschluss, amely veszélyeztetheti a Brenner-határvonalat. Rámutatott továbbá, hogy Németország, ismerve az erre vonatkozó olasz aggályokat, kész írásbeli garanciát vállalni a Brenner-határvonal sérthetetlenségéről. Ettől kezdve tehát világossá válik, hogy a náci Németország Dél-Tirol kérdésével már kizárólag a hitleri expanziós politika megvalósításának az összefüggésében foglalkozik, és egyáltalán nincs tekintettel a dél-tiroli német anyanyelvű kisebbségre.

Ezt támasztják alá Göring szavai is, aki von Hassel római német nagykövettel folytatott megbeszélése során, 1934. január 16-án, még a Mussolini-találkozó előtt kijelentette: „A különös fontosságú német–olasz kapcsolatokat semmiféleképpen nem tehetjük függővé a kis létszámú dél-tiroli kisebbségtől.”⁴⁴ Göring hajlandó volt tehát kiszolgáltatni a dél-tiroli németeket, a náci külpolitikai érdekeket helyezve előtérbe. Von Hassel viszont azon az állásponton volt, hogy itt nem csupán a fent nevezett kisebbség helyzetének megoldásáról van szó; sokkal inkább a német politika morális tényezőiről: ha Németország egyszerűen lemond a dél-tiroli németekről, ez a többi, határon kívül élő német anyanyelvű kisebbség számára ijesztő példa lesz. Ezek után Göring elvetette azt a tervét, hogy Mussolininek már az 1937-es januári találkozáson előterjessze a dél-tiroli németek áttelepítéséről szóló náci indítványt.⁴⁵

Hitler 1937. szeptember 26–29-i, Mussolinivel folytatott berlini tárgyalásai udvarias hangnemben zajlottak.⁴⁶ A Führer már köszöntőbeszédében biztosította a Ducét Németország baráti közeledéséről. Mussolinit az új olasz birodalom zseniális megteremtőjeként üdvözte. Kihangsúlyozta továbbá az európai fenyegetettség ellenére még mindig fennálló régi barátság és politikai együttműködés megőrzésének fontosságát.⁴⁷ Miután Mussolini hazaérkezett, a római Palazzo Venezia erkélyén tartott beszédében közvetítette az olasz néphez Németország baráti üdvözlését. Ciano ennek kapcsán jelentette ki, hogy a Berlin–Róma tengely életre hívása után már csak a Róma–Tokió tengely kialakítására van szükség ahhoz, hogy a „rendszer tökéletes legyen”.⁴⁸

A dél-tiroliak áttelepítését célzó tárgyalások

Az Anschluss utáni helyzet (1938)

Mussolinit az Anschluss híre váratlanul érte. Sértődötten vette tudomásul, hogy Hitler előzetesen nem tájékoztatta erre vonatkozó terveiről. Az olasz külügyminiszter is hasonló véleményen volt: a Führernek még a berchtesgadeni német–osztrák találkozó előtt konzultálnia kellett volna a Ducéval. Ciano még azt is hozzáfűzte, hogy a jövőbeli hasonló jellegű német intézkedések megakadályozhatják a tengelyhatalmak közti zökkenőmentes munkát.⁴⁹ Róma aggodalma kettős volt: az első az ország területi fenyegetettségére vonatkozott. A második egy kellemetlen kérdést vetett fel: mi lesz a kialakult helyzetben a megerősödött Németország hivatalos álláspontja a dél-tiroli kérdésben?

Közvetlenül az osztrák annexió után Hitler magánlevélben biztosította Mussolinit a Brenner-határ sérthetetlenségéről. Hitler 1938. február 20-i beszédében újra kifejezte a Duce iránti rokonszenvét. Groteszk módon köszönetet nyilvánított Schuschnigg volt osztrák kancellárnak is a Német Birodalommal folytatott közös munkájáért. Hitler az Anschluszt az egy ország – egy nép náci tézisével legitimálta.⁵⁰ Hitlernek ez a kijelentése újra felébresztette a dél-tiroli irredenta érzelmeket. Az olasz kormány nem látta többé elégségesnek Hitlernek a Brenner-vonalra vonatkozó, magánlevélben adott garanciáit.

1938. május 7-i olaszországi látogatása során Hitler újból kihangsúlyozta az immár német–olasz határszakasz sérthetetlenségét. Abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy a két ország jövőbeni kapcsolata virágzó és sikeres lesz.⁵¹ Az olaszokat megnyugtató, a dél-tiroliak iránt lojálisabb von Hassel német követ helyére a náci von Mackensent nevezték ki.

Mivel az olaszországi német kisebbség körében a zavargások kiújultak, Dél-Tirol kérdésének megoldása egyre égetőbbé vált. Az Anschluss a dél-tiroliak számára nem a német külpolitika végcéljaként jelent meg, hanem sokkal inkább a náci Németország revizionista dinamizmusának egy közbülső állomásaként, ami majd a Brenntől délre eső németek lakta területeknek az anyaországhoz csatolásába torkollik.

Az Anschluss kapcsán a külvilág számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a német fegyveres potenciál már olyan erős, hogy Olaszország aligha tudna ellenállni az esetleges északról jövő támadásnak. A Duce tehetetlenségében elhatározta, hogy teljes nyugalommal fogja követni az eseményeket, és a biztonság kedvéért nyugat felé folytatott tárgyalásokat: 1938. április 16-án Róma presztízsét növelő olasz–brit szerződést írtak alá.

A kisebbségek áttelepítéséről szóló ötlet története

A kisebbségek áttelepítésének a terve – gyökereit tekintve – a 18. századi nagy nemzeti gondolatok megszületéséig nyúlik vissza. Gyakorlatát viszont az egy nép, egy ország elmélete hívta életre, mint a kisebbségi problémák megoldását (a többségi lakosság szempontjából). Leopold Steurer szerint az áttelepítésnek három lehetséges változata ismeretes: „... a kisebbség létezésének hivatalos tagadása, a tudatos asszimiláció és elnemzetietlenítés, valamint az országból való kiűzéssel megvalósított fizikai kiküszöbölés, más néven kitelepítés”.⁵²

Két népcsoport kicserélését egy kisebbségi konfliktus lehetséges megoldásaként hivatalosan első alkalommal a neuilly-i szerződés tartalmazta. Ez 1919-ben a görög és a bolgár népcsoportok önkéntes cseréjét irányozta elő. Görögország és Törökország között is ez a megoldás szolgált a lausanne-i szerződés alapjául 1923-ban. Ez az okmány már kötelezően írta elő a mindkét ország területén élő kisebbségeknek az anyaországba való áttelepülését. Akkoriban 430 000 török települt át Görögországból, és 1 400 000 görög Törökországból.⁵³

Az első világháború után nemcsak olasz, hanem dél-tiroli német oldalon is alakultak szervezetek a saint-germain-i békével létrejött kisebbségi probléma radikális megoldásának a keresésére. Olasz részről a *Pro Patria*, a *Lega Nazionale* és az *Associazione Nazionalista Italiana (ANI)* voltak az olasz irredentizmus legfontosabb tridenti csoportjai. Tagjaik között szép számmal akadtak vezető beosztású olasz nacionalisták. Ettore Tolomei már 1914-ben írott „*Per i confini della Patria*” című művében felvetette a térségben élő németek áttelepítésének a gondolatát.⁵⁴ A fasiszta Dél-Tirolpolitika filozófiai alapjait az ANI-hoz tartozó olasz teoretikusok szolgáltatták, akik szoros kapcsolatban álltak az olasz fasiszta párttal is.

1927–1928-ban Siegfried Lichtenstaeder német újságíró is foglalkoztatta az áttelepítés ötlete. Ő Dél-Tirol kérdésének a megoldásaként három lehetséges variációt közölt: „Tirol és a svájci Tessin tartomány közti lakosságcsere, egy általános »etnikai tisztogatás« Olaszország, Franciaország és Svájc bevonásával; a megfelelő kisebbségek lakosságcsereje Dél-Tirol, Korzika és Nizza között; végül a dél-tiroliak Dél-Karintia szlovén nyelvű területeire való áttelepítése, és az ott élő lakosság Dalmáciába költöztetése.”⁵⁵ Habár erre nézve nem állnak rendelkezésre adatok, valószínű, hogy ebben a kérdésben Lichtenstaeder megoldása szolgáltatta a nemzetiszocialista külpolitika alapelveit.

Németország és Olaszország között a dél-tiroli kisebbség áttelepítéséről diplomáciai téren először 1925-ben esett szó. A Giulio Cesare Montagna törökországi olasz nagykövet és Rudolf Nadolny római német nagykövet közti tárgyalás menetében vetődött fel ez az esetleges megoldás. Az akkori olasz terv szerint a dél-tiroli német kisebbséget kelet-porosz területekre telepítették volna át. Modellként a görög–török megoldást ajánlották. Nadolny ezt a tervet Berlinnek is továbbította, de Stresemann egyértelműen elutasította.⁵⁶

1938-ban, miután Ausztria problémáját az Anschluss-szal a németek megoldottnak tekintették, nem maradt más hátra, mint hogy számukra is megfelelő megoldást találjanak a Dél-Tirol-kérdésben. Míg az NSDAP állásfoglalása ebben a témában 1938-ig ellentmondásosnak bizonyult, Hitlert attól kezdve egyre többen foglalkoztatta az áttelepítés esetleges gondolata. Tudatában volt ugyanis az Anschluss és a Dél-Tirol-kérdés szoros összefüggésének. Göring, aki a problémakört mindig nagy cinizmussal kezelte, 1931-es és 1933-as olaszországi látogatása alkalmával is országának Dél-Tirolról való teljes lemondását hangoztatta.⁵⁷ Egyedüli lehetőségnek az áttelepítést látta, és ezt a megoldást a sajátjaként tartotta számon. Tervében az áttelepülést önkéntessé tette volna. Ezen később már a német *Auswärtiges Amt* sem változtatott, ez maradt tehát a végleges módzat is.

Az olasz külügyminiszter is üdvözölte ezt a megoldást, mint azt naplója egy áprilisi bejegyzésében olvashatjuk: „Elkerülhetetlen lesz, hogy a németek meggyőzzék barátait az áttelepülés szükségességéről, mivel Dél-Tirol geográfiai szempontból olasz terület, a hegyeket pedig lehetetlen helyükről elmozdítani, és a folyók folyási irányát sem lehet megváltoztatni, elkerülhetetlen tehát, hogy az embereket telepítsék vissza.”⁵⁸

Olaszország és Németország közt ezután hivatalosan is elkezdődtek az áttelepítésre vonatkozó tárgyalások. Ennek résztvevői olasz részről Giuseppe Renzetti berlini olasz főkonzul, Massimo Magistrati berlini olasz követségi tanácsadó, Giovanni Preziosi, az olasz fasiszta fajelmélet teoretikusa, és az olasz külügyminiszter, Galeazzo Ciano voltak; német oldalról Max Lorenz főkonzul, Kurt Heinburg kiküldött és Ernst von Weizsäcker német államtitkár.⁵⁹

Az áttelepítésről kötött szerződés

Közvetlenül Hitler 1938. április 3-i, Mussolinivel folytatott megbeszélése után Ciano azt javasolta a Ducénak: említse meg a Führernek a dél-tiroliak áttelepítését célzó indítványt a kérdés végleges megoldásaként.⁶⁰ Ezzel egyidejűleg Renzetti berlini főkonzul Göringgel folytatott április 8-i megbeszélései során hangsúlyozta a jövőbeni olasz–német szövetség fontosságát. A találkozó végén német oldalról említésre került az önkéntes alapon történő dél-tiroli német áttelepítés lehetősége.

Olasz részről a németekkel való katonai-politikai szövetség megszilárdítására egyre nagyobb igény mutatkozott. Ehhez viszont szükségesnek látták a dél-tiroli kérdés „végleges lezárását”. 1939. májusi római látogatása alkalmával Hitler újabb szóbeli garanciát adott a Brenner-vonal sérthetetlenségére. A két diktátor találkozájának nem volt nagyobb diplomáciai jelentősége. Az irodalom valószínűsíti, hogy Hitler Mussolinivel folytatott magánjellegű beszélgetése során felvetette a dél-tiroliak Németországba való áttelepítéséről szóló javaslatot, de ezt a Duce elutasította.⁶¹ Mussolini, hogy éreztesse Hitlerrel az Anschluss okozta, még el nem ült sértődöttségét, a

Führert csak látogatásának második napján fogadta személyesen. A hazautazás előtt a két diktátor ennek dacára biztosította a világot baráti kapcsolatukról. Hitler olasz útja következményei miatt volt fontos: Németország vállalta, hogy beszünteti a Dél-Tirolba irányuló nemzetiszocialista propagandát, Mussolini pedig válaszképpen ígéretet tett „a dél-tiroli német lakosság kulturális, nyelvi és oktatásügyi követeléseinek teljesítésére”.⁶² Ez után a diplomáciai enyhülés után az áttelepítést célzó kétoldalú tárgyalások egy ideig halasztást szenvedtek. Német oldalról egyelőre halogatták a probléma gyakorlati megoldását, mivel a Szudéta-vidék ellen tervezett támadás a német kormány teljes figyelmét lekötötte. A megbeszélések fonalát csak 1939 elején vették fel újra.

Csehország *Reichsprotektorat Böhmen und Mähren* (Cseh–Morva Protektorátus) való náci átszervezése nyilvánvalóvá tette a hitleri expanziós terveket. Németország ugyanis 1939 márciusában először szállt meg kiterjedt, nem németek lakta területeket. Az állam-, de sokkal inkább az etnikai határok e durva megsértése Mussolininál arra készítette, hogy mielőbb megindítsa a tárgyalásokat a dél-tiroli rendezés ügyében.

Ekkor Dél-Tirolban már szárnyra kelt a hír, miszerint a német csapatok ezek után biztosan bevonulnak Olaszország németek lakta területeire is. Sokan úgy vélték, hogy a meghódított szudéta területek lesznek a Dél-Tirolból való áttelepítés célterületei. A fenyegetőbbé váló nemzetközi helyzet is arra kényszerítette a tengelyhatalmakat, hogy mihamarabb végleges, mindkét ország számára elfogadható megoldást találjanak ebben a vitás kérdésben, még Csehország felszámolása előtt.

1939 januárjában megkezdődtek a tárgyalások Attolico berlini olasz nagykövet és Ribbentrop német külügyminiszter között. Mindkét fél egyetértett azzal, hogy a nyilvánosság kizárásával tárgyaljanak. 1939. május 6-án egy Ciano és Ribbentrop között lezajlott beszélgetés során elemezték a problémát. Az olasz külügyminiszter kijelentette, hogy Olaszország kész a Dél-Tirolban élő mintegy 10 000 volt osztrák, immár német állampolgárt Németországnak kiadni. Ismertette továbbá német kollégájával a teljes áttelepítést célzó olasz terv előkészületeit.⁶³ E találkozó fő témája azonban a két ország közti háborús szövetség volt: ekkor írták alá az acélpaktumot (*Stahlpakt*), 1939. május 22-én, az új német kancellária nagyköveti termében.⁶⁴

A szerződés valódi tartalmát titkos bejegyzésben rögzítették. Ez két fontos olasz érdeket is megfogalmazott: a már említett, „10 000 volt osztrák állampolgár áttelepítésére vonatkozó német beleegyezést, valamint a szerződést magyarázó részbe a Brenner-vonal sérthetetlenségéről rendelkező német garanciák explicit felvételét”.⁶⁵ A Brenner-határra vonatkozó német garanciákat olasz megkönnyebbülésre végre államközi szerződés rögzítette. Számos történész szerint Németországnak expanziós tervei megvalósításához volt szüksége a *Stahlpaktra*. Eszerint a német külpolitika Dél-Tirol kérdését használta fel céljához. „A teljes áttelepítés, a radikális etnikai döntés az a kiváló eszköz, amellyel Németország Olaszországot a német háborús politika érdekében lépre csalja.”⁶⁶ A két dolog összefüggését látszik bizonyítani, hogy „a szerződés aláírása után Hitler azonnal ismerteti a háborúba lépésről hozott döntését a német főparancsnoksággal”.⁶⁷ Olasz oldalon az áttelepítés mellett szóló érvek belpolitikai és etnikai, német oldalon inkább gazdasági, külpolitikai, valamint világnézeti jellegűek voltak.

Az áttelepítés megszervezésével és lebonyolításával Berlinben Heinrich Himmlert, az SS és a rendőrség főparancsnokát, illetve a *Volksdeutsche Mittelstellét*

bízták meg. Az utóbbi szervezet SS-fennhatóság alatt állt, és kizárólag az országhatárokon kívül élő német kisebbségek problémáival foglalkozott.⁶⁸

Később az áttelepítés két változatát javasolták Hitlernek: egy hosszabban elhúzódó és egy rövid időtartamú variációt. Hitler döntése, melyet Peter Hofer Gauleiterrel is közölt, csak a részleges kitelepítésre vonatkozott. Hitler azonban ezt a variációt csupán a teljes kitelepítést megelőző állomásnak tekintette.⁶⁹ A háborúra való felkészülés indokolta a nem jelentéktelen dél-tiroli német pénztulajdon mihamarabbi áttelepítését is.

1939. május 30-án Himmler a teljes áttelepítésről szóló memorandumot állított össze. Ez a dél-tiroliak áttelepítésének célterületeként Morvaországot jelölte ki. Tartalmazta az áttelepülők összes tulajdonának Olaszországból való kivonását is. Az erről a témáról összehívott 1939. június 23-i ülést Himmler így nyitotta meg: „Az áttelepítési akció célja Dél-Tirol kérdésének végleges megoldása.”⁷⁰ Az ötfőnyi olasz delegáció elé Himmler háromlépcsős tervet terjesztett: „1. Azoknak a dél-tiroli német állampolgárságú személyeknek az áttelepítése, akik a) nem földhöz kötöttek, b) földhöz kötöttek, 2. Azoknak a dél-tiroli olasz állampolgárságú személyeknek az áttelepítése, akik nem földhöz kötöttek, 3. Azoknak a dél-tiroli olasz állampolgárságú személyeknek az áttelepítése, akik földhöz kötöttek.”⁷¹

Nyitott maradt az áttelepülők területi elhatárolásának módja. Tisztázatlan maradt az is, hogy miként telepítik ki a dél-tiroliak pénztulajdonát. A német márka és az olasz líra átváltási árfolyamát sem állapították meg a tranzakciók esetében. A lebonyolítás technikai részével olasz oldalról Mastromatteit, német részről Otto Bene német főkonzult bízták meg.⁷²

A dél-tiroli kitelepítésről szóló három szerződést 1939. október 21-én kötötték meg. Közülük egyedül a ténylegesen a kitelepítésről szólót hozták nyilvánosságra. A másik kettő, a gazdasági és a biztonsági szerződés szigorúan titkos maradt. Amíg a dél-tiroli német állampolgárságú lakosokat az egyezmény kötelezte az elköltöztésre, az olasz állampolgárságú német anyanyelvű személyek kötelesek voltak 1939. december 31-ig az „opció” keretei közt nyilatkozni arról, hogy a továbbiakban is Olaszország területén kívánnak-e maradni, és az olasz állampolgárságot megtartani, vagy áttelepülnek Németországba és felveszik a német állampolgárságot. Azon dél-tiroliak kívándorlásának, akik Németországban kívántak tovább élni, 1942. december 31-ig kellett lezárulnia.⁷³

Az opció lebonyolítása

Miután az erre vonatkozó megállapodásokat megkötötték, a dél-tiroliakat mind több kétség gyötörte. Más-más volt ugyanis a különböző dél-tiroli szervezetek állásfoglalása. A DV és a VKS is a kitelepülés ellen volt. Vezetőik 1939. június 28-i közös gyűlésükön elhatározták, hogy mindenképp szülőföldjükön maradnak.⁷⁴ Július 6-án azonban a *Neue Zürcher Zeitung* azt az értesülést közölte, hogy az Olaszországban maradó dél-tiroliakat Szicíliába telepítenék át. Bene német főkonzul is emlékeztetett a cikkben foglaltakra, hogy rájesszen a maradni akaró német kisebbségiekre. Ezután a VKS megváltoztatta az álláspontját. A „Szicília-történetek” (*Sizilienlegende*) fenyegetése nyomán ettől kezdve nyíltan agítált a Németországba való áttelepülés mellett.⁷⁵

A VKS véleményváltozásának háttérében politikai-ideológiai okok is húzódtak. A csoport szellemiségét alapvetően a nemzetiszocialista ideológia határozta meg. Himmler augusztus 2-án a VKS vezetőivel lefolytatott találkozásán nyomatékosan

hangsúlyozta az áttelepülés szükségességét és fontosságát. Ezt az össznémetiség érdekeinek előtérbe helyezésével indokolta.⁷⁶

A DV továbbra is a maradók (*Dableiber*) érdekeit képviselte: azokét a dél-tiroliakat, akik Olaszországban kívántak maradni. Más néven nem optánsoknak (*Nicht-Optanten*) is nevezi őket a szakirodalom. Amíg a VKS minden gazdasági és politikai segítséget megkapott a német NSDAP-tól, a DV-nek a dél-tiroli nemzetiszocializmus fizikai és pszichikai terrorjával is meg kellett küzdenie. Az utóbbiak a maradókat a germanizmus elárulóinak és az olasz fasiszták kollaboránsainak minősítették. A DV az emberek józan eszére próbált hatni. A maradók előtt a hitleri állam embertelen rendszerének diktatórikus hajlamát is kritizálta. A VKS ezzel szemben propagandaharcában a Németországhoz fűződő szolidaritást hangoztatta.

A Szicília-történetek hatására az eleve elszánt áttelepülők sok követőre találtak. Fontos szólnunk a dél-tiroli katolikus egyház magatartásáról e kérdésben, hisz a dél-tiroli németiség erősen kötődött vallásához, amelynek a népcsoport történelme során mindig kiemelkedő szerep jutott. Habár 1939 októberében a katolikus egyház dél-tiroli képviselői is az áttelepülés mellett foglaltak állást, később Endrici tridenti püspök és Michael Gamper kanonok az áttelepülés ellen döntött. A dél-tiroli papság a Németországba való optálást addig azzal a dogmatikus érveléssel támasztotta alá, miszerint a pásztor nem hagyhatja magára nyáját, tehát a papnak követnie kell katolikus közösségét. Geisler püspök is hasonló dilemmával küszködött. Végül ő is áttért az áttelepülők oldalára.⁷⁷

Az opciót hivatalosan 1939. október 26-án jelentették be. Néhány technikai probléma azonban még mindig tisztázatlan maradt. Nem tisztázták például mit is jelent pontosan olaszul a *Volksdeutsche* német szó (olaszra *allogeno*-nak fordították), és kiket jelöl. A legnagyobb kérdőjel azonban a dél-tiroli javak áttelepítésére, valamint a célterületre vonatkozott, azaz arra, hogy hova is telepítsék a dél-tiroli lakosságot. A dél-tiroli pénztulajdon rendezése körüli probléma az olaszokat ráébresztette arra, hogy a dél-tiroliak elköltöztetése maga után vonja értékeiknek Olaszországból való kivonását, ezzel a Bozeni tartomány elszegényedését. Ezért ettől kezdve olasz részről inkább hátráltatták az opció folyamatát.

Nem történt hivatalos döntés az öt dél-tiroli völgyben élő ladinok sorsáról sem az opció körülményei között. Ez a 30 000 fős autochton népcsoport sem a dél-tiroli német, sem az olasz etnikumhoz nem tartozott. A kisebbségekre vonatkozó 1922 utáni fasiszta intézkedések őket is sújtották. Ők maguk 1918-ban politikai, kulturális és gazdasági okokra hivatkozva a dél-tiroli német kisebbséghez való kötődésüket hangsúlyozták.⁷⁸ Éppen e húsz évvel ezelőtti nyilatkozat miatt az opción való részvételüket sok esetben legitimnek ítélték. 2 000 ladin volt kész önként elhagyni Olaszországot (30%-uk a háború után visszatért).⁷⁹

A mintegy három hónapos opciós kampány kimenetelét 1940 januárjában tették közzé. Zavarra utal, hogy a sajtó, a szervezetek és a feldolgozások nagymértékben eltérő eredményeket mutattak ki. Az igen-szavazat aránya a legalacsonyabb publikált eredmény szerint a kisebbség 69,4%-a, a legmagasabb esetében 92,8%-a volt. A legvalószínűbbnek a 85–90% közti érték tűnik.⁸⁰ A január 10-i közlemény szerint összesen 85 365 személy szavazott a kivándorlás mellett, 31 831 ellene. A le nem szavazottak száma 50 049 volt (a lehetséges 266 985 szavazó közül). A VKS adatai szerint viszont a 227 278 lehetséges szavazó közül 200 975-en szavaztak Németország mellett, tehát mintegy 88%.⁸¹ A maradók aránya nagyobb volt azokon a településeken, ahol egy-egy közkedvelt vagy ismert személy a ki nem település mellett voksolt. Az

áttelepülés igen rendezetlen körülmények között zajlott. Az opció mellett szavazók és a tényleges áttelepülők száma például messze nem volt azonos. A valóságban mintegy 75 000 dél-tiroli vándorolt ki; közülük a háború után 20 000 tért vissza.

*

Terjedelmi okokból nem foglalkozhatunk a dél-tiroli tragédia 1943 utáni újabb fejezetével, amikor Mussolini bukása után a területet nem a salò-i köztársasághoz, hanem a Német Birodalomhoz csatolták. Ezúttal Dél-Tirol olasz lakossága élt át súlyos hónapokat, éveket. A kérdés a világháború befejeztével került új kontextusba, anélkül azonban, hogy azonnal nyugvópontra jutott volna.

A szövetségesek ösztönzésére a háború befejezése után azonnal megindultak az olasz–osztrák tárgyalások Dél-Tirol autonómia ügyében. Az osztrákok bátorítan igényt, hogy a területeket csatolják vissza Ausztriához, elutasították. A *De Gasperi–Gruber*-féle szerződést 1946. szeptember 5-én írták alá. Ez az első lépésnek tekinthető a Dél-Tirol jogilag 1948 januárjában megvalósult regionális autonómia felé vezető úton. „A Dél-Tirolban élő német anyanyelvű kisebbségnek etnikai jellegzetessége, valamint kulturális és gazdasági fejlődése a regionális autonómia keretein belül biztosított.”⁸² Ezzel *jogilag* pontot tettek az előző negyedszázadban súlyosan összehonyított probléma végére. A gyakorlati megoldáshoz azonban még évtizedekre volt szükség.

Jegyzetek

¹ *Toscano, Mario*: Storia diplomatica della questione dell'Alto Adige. Editori Laterza. Bari, 1968. 13.

² Uo., 76–87.

³ *Tolomei, Ettore*: Memorie di vita. Milano, 1978. 454.

⁴ *Guber Alfons*: Südtirol unter dem Faschismus. Bozen, 1974. 21–22. (Idézet Schloh nyomán uo. 303.)

⁵ *Steurer Leopold*: Südtirol 1918–40. Innsbruck, 1993. 200.

⁶ *Gruber*: i. m. 47.

⁷ Az intézkedéseket ld.: *Toscano*: i. m. 102.

⁸ *Gruber*: i. m. 25.

⁹ Archivio per l'Alto Adige (AAA), XXXIII. 1928. 5–50.

¹⁰ *Gruber*: i. m. 117.

¹¹ AAA, XXV. 1930. 305.

¹² *Steurer*: i. m. 175.

¹³ *Gruber*: i. m. 68.

¹⁴ Innsbrucker Nachrichten, 1926. 12. 02.

¹⁵ *Gruber*: i. m. 105.

¹⁶ Uo. 128.

¹⁷ Uo. 143.

¹⁸ Reichspost, 1930. 02. 22.

¹⁹ Innsbrucker Nachrichten, 1930. 02. 22.

²⁰ *Stuhlpfarrer, Karl*: Umsiedlung Südtirol. Wien–München, 1985. 23.

²¹ *Gruber*: i. m. 84.

²² *Boscesi P. B*: L'Italia di Mussolini dall'impero alla guerra. Milano, 1982. 112.

²³ *Steurer*: i. m. 169.

²⁴ Uo. 178.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 221.

²⁷ Uo. 223.

²⁸ *Gruber*: i. m. 186.

²⁹ *Steurer*: i. m. 244.

- ³⁰ Uo. 242.
- ³¹ Documenti Diplomatici Italiani (DDI) 1922–1935. Libreria dello Stato, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato. Hetedik sorozat, XIV. kötet, 1989. 111. dokumentum.
- ³² *Steininger, Rolf*: Österreich im 20. Jahrhundert. Von der Monarchie bis zum Zweiten Weltkrieg. Stationen auf dem Weg zum Anschluss. Innsbruck, 1989. 117.
- ³³ *Toscano*: i. m. 129.
- ³⁴ DDI 1935–1939. (1991) Nyolcadik sorozat, XVI. kötet, 748. dokumentum.
- ³⁵ DDI 1935–1939. (1991) Nyolcadik sorozat, I. kötet, 44. dokumentum.
- ³⁶ *Toscano*: i. m. 136.
- ³⁷ DDI 1935–1939. (1993) Nyolcadik sorozat, VI. kötet, 514. dokumentum.
- ³⁸ *Boschesi*: i. m. 103.
- ³⁹ *Kerekes Lajos*: Ausztria története. 1918–1955. Akadémiai kiadó, Budapest, 1966. 184.
- ⁴⁰ Uo. 184.
- ⁴¹ *Boschesi*: i. m. 87.
- ⁴² DDI. 1935–1939. Hatodik sorozat, VI. kötet. 60. dokumentum.
- ⁴³ *Toscano*: i. m. 137.
- ⁴⁴ Uo. 139.
- ⁴⁵ Uo. 140.
- ⁴⁶ DDI, 1935–1939. Nyolcadik sorozat, VII. kötet. 394. dokumentum.
- ⁴⁷ *Boschesi*: i. m. 84.
- ⁴⁸ Uo. 88.
- ⁴⁹ Uo. 109.
- ⁵⁰ Uo.
- ⁵¹ *Corsini, Umberto–Lill, Rudolf*: Alto Adige 1918–1946. Bozen, 1988. 261.
- ⁵² *Steurer*: i. m. 245.
- ⁵³ *Corsini, Umberto*: Dall'Anschluss all'istituzione della zona di operazione dell'Alpenvorland. L'apenninizzazione del nazismo. Le opzioni. L'occupazione militare del Reich. Il commissariato di Franz Hofer. Bolzano, 1994. 328.
- ⁵⁴ *Gatterer, Claus*: Im Kampf. Wien, 1969. 201.
- ⁵⁵ *Stuhlpfarrer*: i. m. 15.
- ⁵⁶ *Steurer*: i. m. 317.
- ⁵⁷ Uo. 249.
- ⁵⁸ *Ciano, Galeazzo*: Diario 1937–1943. Milano, 1980. 120.
- ⁵⁹ *Steurer*: i. m. 250.
- ⁶⁰ *Toscano*: i. m. 154.
- ⁶¹ *Stuhlpfarrer*: i. m. 42.
- ⁶² Uo. 43.
- ⁶³ *Boschesi*: i. m. 210.
- ⁶⁴ Uo. 216.
- ⁶⁵ *Steurer*: i. m. 252.
- ⁶⁶ *Stuhlpfarrer*: i. m. 60.
- ⁶⁷ Uo.
- ⁶⁸ *Gruber*: i. m. 223.
- ⁶⁹ Uo. 152.
- ⁷⁰ *Stuhlpfarrer*: i. m. 68.
- ⁷¹ Uo. 71.
- ⁷² Uo. 149.
- ⁷³ Uo. 152.
- ⁷⁴ *Steurer*: i. m. 337.
- ⁷⁵ Uo. 262.
- ⁷⁶ Uo. 344.
- ⁷⁷ Uo. 270.
- ⁷⁸ *Stuhlpfarrer*: i. m. 162.
- ⁷⁹ *Widmoser, Edward*: Südtirol A–Z. Bozen, 1982. 89.
- ⁸⁰ *Steurer*: i. m. 272.
- ⁸¹ *Stuhlpfarrer*: i. m. 208.
- ⁸² DDI 1943–45. Tizedik sorozat, IV. kötet, 1994. 269. dokumentum.

A HORVÁT TANKÖNYVEK MAGYARSÁGKÉPE A DUALIZMUS IDEJÉN

A tankönyvek szerepe a nemzettudat, a nemzeti önkép alakításában rendkívül nagy, s a dualista korszakban ennek jelentőségével Horvátországban is minden tankönyvíró tisztában volt.¹ A tankönyvek tudatosan szolgálták ezt a korabeli nevelésben kiemelt jelentőségűnek tartott célt. A nemzeti önkép meghatározása, formálása leginkább a nemzeti történelem bemutatásán keresztül történt, a történeti anyag ezért hangsúlyosan szerepelt nemcsak a történelemtankönyvekben, hanem az elemista olvasókönyvekben, gimnáziumi szöveggyűjteményekben és földrajztankönyvekben is. A korszak horvát tankönyvíroinak egyik legfontosabb célja volt a délszláv szolidaritás hangsúlyozása, az egymástól jelentősen eltérő horvát és szerb elgondolások, de általában véve is a két kultúra közelebb hozása egymáshoz, a tanulóifjúság megismertetése a horvát–szerb–szlovén együttműködés gondolatával. Azonban a tankönyvek politikai programként nem jelölhették meg a délszláv egységet, így ez a kérdés teljesen nyíltan nem formálódhatott meg bennük. Ugyanakkor az uralkodó és általában a Habsburg-dinasztia iránti hűséget is megjelenítették a tankönyvírók, különösen kihangsúlyozva a horvátságnak a dinasztia érdekében harcolva szerzett érdemeit.

A horvát történelem tárgyalása a magyar–horvát viszony, s általában a magyar történelem bemutatása nélkül – legalábbis a 11. század végétől, az államközösség kezdetétől – megvalósíthatatlan feladat lenne, ezért természetes, hogy a horvát tankönyvírók sem kerülhették meg ezt a témát. A dualista korszak horvát tankönyveinek magyarságképe számunkra különösen érdekes, részben azért is, mert a tankönyvekből merített kép és a gyermekkorban rögzülő számos sztereotípiát meghatározó jellegű a későbbi életkorra nézve is, még akkor is, ha a diák tovább tanul, s új benyomásokat szerez, új nézetekkel ismerkedik meg. Természetesnek tekinthető, hogy a tankönyvekben található állításokat, s így a magyarokról formált képet a korszak horvát történettudományának a magyar múltról formált véleménye, illetve általában a közéletben uralkodó magyarságkép szükségképpen befolyásolta. Ennek ellenére a tankönyvek, különösen az alsóbb fokú iskolák számára készült olvasókönyvek magyarságképe 1868 után kevésbé hangsúlyosan negatív, de legalábbis sokkal visszafogottabb, mint a korszak történeti tárgyú munkáinak, vagy éppenséggel politikai publicisztikájának magyarokról formált véleménye.

Horvát–Szlavónország vallás és közoktatás terén az 1868-as horvát–magyar kiegyezés révén autonómiát élvezett, így a tankönyvek írásába, szerkesztésébe csak a zágrábi „országos kormány” vallás- és közoktatásügyi osztályának (vagyis az illetékes horvát „minisztériumnak”) volt beleszólása. Azonban nyilvánvaló, hogy a báni kormányzat nem volt éppenséggel teljesen független Budapeستől, s valamennyire azért tekintettel kellett lennie a magyar fél érzékenységre (bár látni fogjuk, hogy a horvát tankönyvírók nem minden esetben törődtek ezzel). Emellett a tankönyv műfajából adódóan is tényszerűbb, higgadtabb hangvételt követel meg, mint egy publicisztikai írás. Ezenkívül különösen, ha az elemista (vagy a gimnáziumok alsó osztályai számára írt) olvasókönyvek magyarságképét vizsgáljuk, az előbb említett ok mellett ezek általában, de nem mindig visszafogottabb magyarságképére alighanem az is hatott, hogy a kor horvát elitjének (még a dualizmussal és a horvát–magyar kiegyezés rendszerével

nem szimpatizáló rétegének) sem állott mindig érdekében a feszültség fokozása és a magyarellenesség erősítése a szélesebb néprétegek körében.

A dualista korszak horvát tankönyveinek szövegét vizsgálva az is kiderül, hogy árnyalatnyi (vagy éppenséggel nagyobb) különbségeket fedezhetünk fel a Mažuranić bánsága idején kiadott könyvek magyarságról formált véleménye és a Khuen-Héderváry-korban napvilágöt látott tankönyvek magyarságképe között. Ennek az az oka, hogy Héderváry megpróbált konszolidációs kísérlete keretében a tankönyvek, valamint a kormányajtó révén egy pozitívabb magyarságképet sugallani, s ily módon valamit javítani a horvátok körében a magyarokról addig kialakult meglehetősen kedvezőtlen képen. A kísérlet persze nem sikerült, hiszen a bán egyéb területeken folytatott politikája éppenséggel a magyarokkal szemben táplált ellenséges érzületek megerősödését eredményezte, s ezt a folyamatot az egyes tankönyvekben fellelhető felülről kezdeményezett, óvatos változtatás érdemben nem befolyásolhatta, s a bán távozása után írt új tankönyvekből hiányoznak is az említett elemek. Az 1905 októberre és 1907 tavasza között lezajlott horvát–magyar közeledési kísérletek pedig olyan rövid ideig tartottak, hogy bár a sajtóban világosan nyomon követhető magyarságképre gyakorolt hatásuk, ez a lassan készülő tankönyvekben nem jelent meg, és nem figyelhető meg bennük ilyen irányú változás.

Először a történelemtankönyvek anyagából villantanék fel néhány példát. A vizsgált korszakban a horvát iskolákban a földrajzot és a történelmet többször is egy tantárgy keretében adták elő, így az 1860-as években, s 1900 és 1905 között is. A történelemtankönyveket a következő fontosabb szerzők írtak: Vjekoslav Klaić, Ivan Hoić, Ljudevit Tomšić, Fran B. Korinek és Stjepan Srkulj, de az első két történelem tananyagot is közvetítő tankönyv, amelyből idéznénk, egy horvát földön letelepült cseh pedagógus, Vjenceslav Zabož Marik műve (Marikok kívül Korinek is cseh volt). Marik Zágrábban letelepülve fontos szerepet játszott a horvát oktatás modernizálásában, számos tankönyvet írt, s nemcsak földrajz-könyveket, bár ez utóbbiakat használták legtöbbször. Marik neve fogalommá vált (Matoš egyik versében Marik iskolamester néven emlegeti). Két könyvből idéznék is néhány, magyarokról szóló részletet. Az egyiket még 1866-ban adták ki, de változtatásokkal több kiadást is megért. Címe: Az osztrák tartományok földrajza és történelme (Zemljopis i povestnica austrijskih zemaljah), míg a másik A Hárommegy Királyság földrajza (Zemljopis Trojedne kraljevine) elvben földrajz-könyv, de érdekes történelmi áttekintést is tartalmaz. Az osztrák országokat bemutató könyvben Marik több helyütt is emlegeti a magyarokat, s nem mindenütt egyforma hangsúllyal, míg a Magyarországról szóló fejezetben a honfoglalással, kalandozásokkal kapcsolatban tényközlésre szorítkozik (Arnulf hívta be őket először, Árpád alapította meg az országot, legyőzték Nagy-Moráviát, vereséget szenvedtek Augsburgnál, attól kezdve lenyugodtak), és tartózkodik a minősítő jelzőktől, addig a Morvaországról szóló részben már ugyanerről úgy szól, hogy „Arnulf behívta az urali hegyek alól (származó) vad magyarokat”.² Marik szerint Szvatopluk legyőzte őket, csak halála után, a Bretislav (sic!) melletti szerencsétlen ütközet után – itt azért megadja Pozsony korabeli horvát nevét is: Požun – elfoglalták egész Morvaországot „pusztítva és rombolva a városokat és templomokat, öldökölve a papságot és a leigázott népet”.

Erdélyt még külön tárgyalja, de történetének kezdetét a magyar honfoglalástól eredezteti (tehát nem szól valamiféle román jellegről), leírja, hogy a középkorban Magyarország része volt, de saját vajdája kormányozta. Különálló állammá Szapolyai János idején lett, aki a török szultánt segítette Ferdinánd ellenében. Erdély Marik le-

írása szerint hol német, hol török függésben élt, míg II. Apafi Mihály átengedte I. Lipótnak, és Erdély visszatért Magyarországhoz.

A Magyarországról szóló fejezetben a magyar történelem bemutatása jobbra csak az események felsorolása kommentár és jelzők nélkül. Megemlíti, hogy Géza vette fel elsőként a keresztséget, de csak Szent István kereszteltette meg az egész magyar népet. IV. Béla kapcsán a tatárok feletti horvát győzelemről szóló állítást bele-szővi a felsorolásba, egyedül Mátyás király kapcsán jegyzi meg, hogy „jeleskedett a harcmezőn is”. A mohácsi csata utáni helyzetről azt írja, hogy végül Ferdinánd legyőzte Szapolyait és egyedül uralkodott. A török hódítás kapcsán megjegyzi: Buda a török pasa székhelye volt. A rövid történeti áttekintést a karlócai békével lezárja. A Háromegy Királyság földrajza című könyvben már a horvát történelem bemutatása kapcsán részletesebben is szól a magyarokról. A könyvben a horvát történelem bemutatása egyébként a békés, tisztességes földművelő szlávok idillikus képének felvázolásával kezdődik. A magyar–horvát államközösség kezdetei, s általában története kapcsán Marik Ljubićra és Kukuljevićre támaszkodott, így természetes, hogy László és Kálmán fegyveres hódító kísérlete Marik szerint sem sikerült: Kálmán csak békés megegyezés és szerződés után foglalhatta el a horvát trónt. A tatárjárással kapcsolatban még jobban kihangsúlyozza a horvátok szerepét IV. Béla megegyezésében, sőt magában a muhi csatában is (Kálmán szlavón herceg kíséretében tűntek ki, míg szerinte a csatavesztés a magyar főurak esztelenségének következménye volt), majd 1242-ben, amikor a visszatérő királynak egyedüli katonai erejét képezték. Kihangsúlyozza, hogy Károly Róbertet a horvátok választották meg előbb, megemlékezik I. Lajos szerencsés dalmáciai hadakozásáról, a halála utáni időszak polgárháborúja kapcsán II. Károlyt a horvátok választásának mondja. A Mohács utáni helyzettel kapcsolatban megírja, hogy a horvátok is két táborra szakadtak. A 17. századi Habsburg-ellenes magyar felkelések kapcsán kijelenti, hogy a horvát nemesség általában nem csatlakozott, kivéve Zrínyi és Frangepán esetét. A 18. században magyar vonatkozásban azt írja, hogy II. József elvette a magyar alkotmányt, de halálos ágyán visszaadta. Az 1848-as magyar–horvát konfliktusról csak annyit ír, hogy megszakadtak Magyarország és Horvátország kapcsolatai, majd közli, hogy 1868-ban a szövetség felújított, s bemutatja, mi tartozik a báni kormány hatáskörébe, s melyek a közös ügyek Magyarországgal. Zágráb leírásánál megemlíti, hogy László alapította a püspökséget, s IV. Béla adott szabad királyi városi státust. Dalmácia kapcsán ír Péter király és Kálmán harcáról, s a magyar királyoknak tudja be a nagybirtokosok megjelenését, mert szerinte az Árpádok kezdték „a szegény nép terhére a legjobb földeket az előkelő családoknak adni”.³ Marikra még a földrajzkiadványok kapcsán visszatérek.

A kor horvát történettudománya kapcsán már említettem Vjekoslav Klaićot, aki a horvátok történetét bemutató fő művében, amely csak 1608-ig készült el, jobbra objektíven ítélte meg a magyarok szerepét a horvát történelemben. Több tankönyvet is írt, a középkorra vonatkozó fejezetekben magyarságképe hasonló a nagy szintézisében foglaltakéhoz, de látni fogjuk, hogy az újabb korra vonatkozóan már más magyarságképet mutat, s különösen 1848 kapcsán alkotott magyarságképe mutatja, hogy Mažuranić bánságának idején a horvát tankönyvek magyarságképeinek formálásakor nem voltak túlzottan tekintettel a magyar fél érzékenységre. Az iskolák számára legfontosabb az 1888-ban kiadott Horvát történelmi atlasza (*Atlas za hrvatsku povjesnicu*), amelyben csak a középkorra vonatkozó térképeket dolgozta ki. A kora középkori horvát állam fénykorában Klaić térképén 110 ezer négyzetkilométeres, magába foglalja Boszniát is (egyébként is Klaić minden művében Boszniát horvát

földnek tekintette). Az Osztrák–Magyar Monarchia története népiskolák, polgári és felsőbb leányiskolák számára⁴ című, 1875-ben írt tankönyvének középkori részében a magyar–horvát államközösség keletkezésénél ő is szerződésről beszél, a középkori és török kori horvát–magyar viszony kapcsán ő is a magyaroknak nyújtott horvát segítséget emeli ki, bár I. Lajos dalmáciai eredményeit is ismerteti. Mátyás uralkodása Klaić szerint a magyar történelem aranykora. A 17. század kapcsán minden Habsburg-ellenes magyar felkelést megemlít, de indítóokot (a vasvári békét) csak az egyetlen közös magyar–horvát megmozdulás kapcsán említi, itt felsorolja a magyar és horvát résztvevőket egyaránt. Rákóczi kapcsán viszont azt írja, hogy Pálffy János horvát bán megverte a kurucokat. II. József reformjait dicséri, megírja, hogy a magyarok lázadtak bevezetésük ellen, de nem említi, hogy ezt a horvát nemességgel közösen tették. Általában véve is Klaić a horvátok Habsburgok iránti lojalitását igyekszik érzékelteni az állandóan lázongó magyarokkal szemben, s még I. Ferencet is dicséri. Az illír mozgalom kialakulását Gaj nemzetébresztő tevékenységén túl így magyarázta: „A magyarok törekvése, hogy a Horvát Királyságot magyar tartománnyá tegyék, más horvát férfiakat is sértett, beálltak ezért Ljudevit Gaj körébe. Így kezdődött 1835-ben a horvát nemzet újjászületése.”⁵

Az 1848-as horvát–magyar konfliktusért Klaić kizárólag a magyarokra hárítja a felelősséget: „Ugyanakkor véres háború keletkezett magyarok és horvátok között. A magyarok minden erejükkel igyekeztek, hogy az ősi Horvát Királyságot teljesen uralmuk alá helyezzék.”⁶ Ezenkívül Klaić megvádolja Kossuthot, hogy kezdettől fogva a Habsburgok trónfosztására törekedett. Jelačićról azt írja, hogy Magyarországon szerencsésen hadakozott, ezért nevezték ki helytartóvá (hogy leváltották, azt nem említi), majd szól arról, hogy a bécsi felkelők megsegítésére jövő magyarokat a bán verte meg Schwechatnál (Pákozdról nem szól). Megemlíti Windischgraetz főparancsnokságát, Ferenc József trónra léptét (fő feladata harcolni a magyarok és olaszok ellen), de nem szól a tavaszi hadjáratról, s az orosz intervenciót azzal indokolja, hogy a „magyar lázadás” Lengyelországot (mármint az ottani orosz uralmat – S. D.) fenyegette. Klaić a magyar szabadságharc leverését így írja le: „Haynau osztrák generális és Jelačić Paszkevicz orosz generális segítségével lecsendesítette Magyarországot.”⁷ Ezután röviden megemlíti, hogy Görgey letette a fegyvert, Kossuth, Dembinszky és Bem elmenekült. Az aradi kivégzéseket kommentár nélkül közli (Klaić 1848-ról írt anyagát azért idéztem részletesebben, hogy összevethető legyen Hoićnak a Khuen-Hédervár-korban írt tankönyvének 1848-ra vonatkozó fejezetével). A könyv első kiadását Klaić az osztrák–magyar kiegyezés tényszerű, rövid közlésével zárta, majd később elvitte egészen Bosznia okkupációjáig.

Ivan Hoić az 1880–90-es években a legtöbb horvát történelemtankönyv szerzője volt. Itt most egy tankönyvből idéznék részletesebben, amely a Khuen-Hédervár-korszakban, 1893-ban jelent meg, *Történelem a gimnáziumok VIII. osztálya számára* címmel. A magyar honfoglalással kapcsolatban ugyan ő is a szlávokra gyakorolt negatív hatást emeli ki, és büszkén emlegeti Tomislav királynak a horvát krónika által feljegyzett győzelmeit a magyarok ellen, de Szent Istvánról már pozitívan ír, megemlíti, hogy a hagyomány szerint fiát, Imrét II. Krešimir horvát király lányával akarta összeházasítani, s a horvátok 1031-ben a magyarokkal szövetségben harcoltak a németek ellen, s ez a szövetség a horvátok számára Bizánccal szemben is hasznosnak bizonyult. Hoić állítása szerint Zvonimir Szent Lászlóval együtt küzdött a pápaság védelmében. Az Árpádok trónra lépését ugyan Smičiklast idézve értékeli, de kihangsúlyozza, hogy uralmuk alatt Horvátország nagyfokú önállóságot élvezett. A

tatárjárással kapcsolatban Hoić is kiemeli a horvátok szerepét IV. Béla királyságának megmentésében. Az Anjoukat Hoić szerint is a Šubićok hozták a magyar trónra, I. Lajos Velence elleni küzdelmeiről részletesen szól, majd a halála utáni véres viszályok kapcsán nem hangsúlyozza ki azok magyarelles jellegét, hanem Zsigmonddal szembeni felkelésnek mondja. A törökellenes harcokat közös magyar–horvát küzdelemnek írja le, Smičiklas nyomán megemlíti, hogy a horvát népdalok ezért a magyar hősokeket is sajátjukként emlegetik. Nándorfehérvár védelmére Hoić szerint horvátok és magyarok együtt ezrével siettek, Mátyásnak ugyan nem hallgatja el negatív vonásait, de uralmát Magyarország aranykorának nevezi. Megírja, hogy horvátok és magyarok Mohács után egyaránt két táborra szakadtak. A Bocskai- és Bethlen-féle mozgalmakban a horvátok azért nem vettek részt, mert azok protestáns jellegűek voltak, míg a Wesselényi (Zrínyi–Frangepán) összeesküvést közös magyar–horvát akcióként mutatja be. Ugyancsak közös magyar–horvát küzdelemről beszél II. József germanizációja és központosítása ellen, bár az uralkodó reformjait dicséri. Az illirizmus magyar–horvát küzdelmeit úgy vezeti be viszont, hogy a magyarok egyedül érezvén magukat az európai nemzetek között, arra törekedtek, hogy nyelvüket elfogadtassák Szent István koronája országainak más lakóival, és egy nyelv uralkodjék a Kárpátoktól az Adriáig. Megemlíti, hogy a magyarok milyen nagy erőfeszítéseket tettek nyelvük és kultúrájuk műveléséért. Az illirizmus kori magyar–horvát küzdelmeket igyekszik objektívan ábrázolni.

Ami igazán érdekes, az 1848 és a magyar–horvát konfliktus okainak bemutatása. „Abban a pillanatban már nagy volt a szakadék a magyarok és a horvátok között... Ezt a szembenállást (...) erősítette az osztrák udvari párt, amely ekkor már arra törekedett, hogy kihasználja a horvátokat a magyarok ellen.”⁸ Nem hallgatja el a megbékéltetési, közvetítési kísérleteket 1848 nyarán, s azt is állítja, hogy Jelačić hadjáratát a bécsi udvar egyetértésével indította el. Ugyan ő is Schwechatot Jelačić győzelmeiként emlegeti, de előtte nem felejt el megemlíteni, hogy „a magyarok elzárták Jelačić útját Buda felé”.⁹ Leírja a magyar visszavonulást Debrecenbe, de azt is, hogy Görgey vezérletével az osztrák sereget tavasszal Ausztria határáig kényszerítették vissza, s a magyarok Budát is visszafoglalták. A további eseményeket, a trónfosztást, majd az orosz intervenciót is tárgyilagosan ismerteti, Haynau kegyetlenségét pedig elítéli. Ugyancsak szomorú időknek nevezi és elítéli a neoabszolutizmust: „A forradalom idején láthatták Bécsben, hogy mire képesek a horvátok, és milyen nagy a magyarok ereje, mivel a nemzeti szellem élő és fejlett bennük, ezért kellett e két nemzetet német szellemmel elárasztani...”¹⁰ A horvát–magyar kiegyezést részletesen ismerteti és pozitívan értékeli (talán épp itt fogható meg legközvetlenebbül a Héderváry-korszak hatása): „Van még a kiegyezésben sok egyéb rendelkezés, amelyek által hazánk számára Magyarországgal szövetségben biztosítva van a békés fejlődés és a haladás minden formája.”¹¹ Éppen az ilyen tankönyvbeli megfogalmazások ellen interpellált a szaborban Smičiklas 1897-ben.

A Khuen-Héderváry bán távozása után kiadott történelemtankönyvek megint inkább a horvát–magyar szembenállást hangsúlyozzák ki. Ennek az időszaknak legjelentősebb történelemtankönyv-írója Stjepan Srkulj volt. Gimnáziumok számára írt tankönyvét – Az egyetemes és horvát történelem áttekintése (Pregled opće i hrvatske povijesti) – először 1905-ben adta ki, de némi kiegészítésekkel még az első jugoszláv államban is használták. Srkulj a kora újkorban is a magyarokkal kapcsolatban a negatívumokra helyezte a hangsúlyt, de itt csak az 1848-cal kapcsolatos részt idézném. Srkulj szerint a magyar–horvát konfliktus fő okozója a magyar nemzetállami törekvés

(egy magyar állam a Kárpátoktól az Adriáig), s Hoić könyvével szemben nem emlegeti a bécsi kamarilla szerepét. Jelačić Srkuljnal – akárcsak korábban Klaićnál – szerencsésen hadakozott Magyarország ellen. Az oktrojált alkotmányt horvát szemszögből elítéli. A magyar függetlenség kikiáltását Kossuth szerint Görgey győzelmeinek köszönhetően fogadtatta el, majd leírja az orosz intervenciót, a világosi fegyverletételt, és konstatálja, hogy Magyarország Miklós cár lábai előtt hevert. A megtorlást nem ítéli el, csak közli, hogy Magyarország katonái igazgatás alá került.

Srkulj még egy oktatást szolgáló munkája vált ismertté, s részben Horvátországban ma is használatossá. Ez horvát történelmi atlasza volt. Bár Srkulj atlasza csak 1937-ben készült el véglegesen, a középkori magyar–horvát állam ábrázolásánál teljes mértékben Klaićra támaszkodik, s vele összhangban Pozsega és Verőce megyéket, valamint a Muraközt Szlavónia részeként tünteti föl, sőt a 14. századi helyzetet ábrázoló térképen még a Szerémség is Horvátország része (ezen a térképen nem is jelöl meg belső határt Szlavónia és Horvátország között). Általában véve Klaić, s nyomában Srkulj középkort ábrázoló térképei a nemzeti nagyság érzetét akarták kelteni a tanulóknak (persze a korabeli magyar iskolai térképek készítői is szívesen tették ugyanezt).

A dualista korszak horvátországi elemista (és részben középiskolai) olvasókönyveiben ábrázolt magyarsággép sem nevezhető tulajdonképpen pozitívnek, csak legfeljebb nem kapnak bennük hangsúlyos szerepet az éles ellentétek. Az olvasókönyvek írói között olyan neveket találunk, mint Ivan Filipović, a modern horvát pedagógia és iskolarendszer egyik megteremtője, vagy Antun Mažuranić (a bán Ivan Mažuranić testvére), vagy Matija Mesić és Tadija Smičiklas történészek, Stjepan Basariček, valamint a számos olvasókönyvet író, népszerű Mirko Divković stb. Az elemista olvasókönyvek egyszerre próbáltak eleget tenni több feladatnak: horvát hazafiságra kellett nevelniük, a többi délszláv iránti barátságot kellett felébreszteni a nebulókban, de ugyanakkor lojálisnak kellett lenniük az uralkodó Habsburgokkal szemben.

A magyarokról az olvasókönyvek történelmi olvasmányaiban általában úgy esik szó, hogy a szerzők kihangsúlyozzák a horvátok szerepét a Magyarország védelmében. Ez benne rejlik a tatárjárásról szóló olvasmányokban, akár Divković Horvát hűség című olvasmányát nézzük,¹² akár Šenoa Hétszilvafások (Šljivari) című versét.¹³ Mindkettőben hangsúlyosan szerepel, hogy a horvátok mentették meg IV. Bélát, sőt Šenoa versében figyelmeztetik is a királyt, hogy erről ne feledkezzék el. Divković egy olvasókönyvében Mesićnek a mohácsi csatáról írt szemelvényét idézi,¹⁴ amelyben igen rossz fényben tűnnek fel a magyar urak – szembeállítva a hős horvátokkal (volta-képpen Smičiklas nagy szintézisében találhatjuk meg ennek megfelelőjét, amikor korabeli források alapján fest lesújtó képet a II. Lajos-kori magyarokról). Az olvasmányban – szabadon idézve Brodaricsot – a magyarok azért veszítették el a mohácsi csatát, mert nem akarták megvárni Frangepán horvát csapatainak segítségét. Más olvasókönyvekben is fontos szerepet kapnak a horvátok (Jurisics és Zrinyi Miklós) magyarországi törökellenes küzdelmei, szintén azzal a céllal, hogy a horvátok részéről a magyaroknak nyújtott segítség értékét hangsúlyozzák ki (igaz, ezt megteszik a Habsburgokkal kapcsolatban is, pl. a horvátoknak a harmincéves háborúban játszott szerepéről szólva). Már az elemista olvasókönyvek is igyekeztek a tanulókat megismertetni a szerb és szlovén kultúrával és irodalommal. A középiskolás olvasókönyvekben, szemelvénygyűjteményekben pedig más szláv népek irodalmából is mutattak be műveket (persze a nyugat-európai irodalom mellett).

Egy olyan középiskolai világirodalmi szemelvénygyűjteményre akadtam, amely a magyar irodalmat is igyekezett megismertetni a horvát tanuló ifjúsággal. Természetesen Khuen-Héderváry Károly bánsága idején jelent meg Zágrábban, 1896-ban. Ez része a Világirodalom fordításokban című szöveggyűjtemény-sorozatnak, annak is harmadik kötete, Szláv és magyar irodalmak címmel.¹⁵ A sorozat szerkesztője a híres nyelvész, Tomo Maretić volt, az említett kötetben a lengyel, cseh és orosz irodalom társaságában szerepel a magyar, összesen 172 oldal terjedelemben. Az elején van egy irodalomtörténeti bevezető Pfann Károly tollából, majd Jovan Jovanović Zmaj (horvátosított) fordításában sorakoznak Arany János (Murány ostroma) és Petőfi Sándor költeményei (néhány részlet a János vitézből, Falu végén kurta kocsmá, Téli éj, Egy telem Debrecenben) és részletek Az ember tragédiájából Madách Imrétől, valamint Eötvös Józseftől A falu jegyzője (részlet), Mikszáth Kálmán két elbeszélése, valamint egy-egy szemelvény Jókai Mór, illetve Mikszáth Kálmán regényeiből (Az új földesúr, illetve A tót atyafiak) Pfann Károly fordításában.

Végül a földrajztankönyvekről szólnék néhány szót. A legismertebb szerzők a korszakban: Vjenceslav Marik, Petar Matković, Ivan Hoić, Vjekoslav Klaić, Josip Modestin. Mariknak már említett, 1866-ban írt könyvében Magyarország természeti, gazdasági földrajzát (ahogyan a többi Habsburg-ország részét is) a statisztikai évkönyvek, míg Horátországát Matković egy tudományos munkája alapján mutatta be, eléggé részletesen.¹⁶ A horvát tanuló megtudhatta belőle, hogy (1866-ban) a magyar vasúthálózat már fejlett, de az ipari lehetőségek nincsenek úgy kihasználva, mint a jól fejlett mezőgazdaságban és állattenyésztésben, vagy éppen a kereskedelemben. Természetesen népességföldrajzi rész is volt, s egyenként bemutatta a könyv a jelesebb magyarországi városokat is. Érdekességgé kell megemlíteni, hogy a politika azért erre a Marik-féle tankönyvekre is rányomta a bélyegét. A Háromegye Királyság földrajza című könyvben a szerző ugyan megjegyzi, hogy a Muraköz Magyarországhoz került, mégis Varasd megye helyeinek felsorolásánál szerepelteti a muraközi községeket, városokat is, a mellékelt térképen pedig megjelöli ugyan Horvát-Szlavónország és a Muraköz között a határt, de Magyarországon kizárólag a muraközi községeket tünteti fel, s így mégis a Horvátországgal való kapcsolat látszatát kelti. A földrajztankönyveket persze a gazdaság- és népességföldrajzi változások miatt többször meg kellett újítani a dualizmus ötven éve alatt, és mind Matković 1882-ben, mind Modestin 1905-ben az Osztrák–Magyar Monarchia földrajzát bemutató új tankönyveket jelentettek meg, amelyek mind részletesen foglalkoztak Magyarország földrajzával is.

Magyarországgal kapcsolatban egy nem hivatalos tankönyvnek, inkább segédkönyvnek használt munkát említenék még meg. Szerzője Vjekoslav Klaić volt, címe: A horvátok által lakott országok földrajza 1880–83-ból.¹⁷ Ebben külön fejezetet szentelt a magyarországi horvátoknak, leírta különböző népcsoportjaikat, elhelyezkedésüket, eredetüket, rövid történetüket, statisztikai jellemzőiket, bemutatta szokásaikat. Külön figyelmet szentelt az asszimiláció jelenségének és kemény szavakkal ítélte el a magyar kormányzat tevékenységét, amellyel a magyar szellemet és a magyar nyelvet terjeszti közöttük, különösen a bácskai horvátság körében, amely Klaić szerint leginkább ki van téve az elmagyarosodásnak, bár arról is ír, hogy az utóbbi időben (mármint az 1870-es években) a bunyevácok körében megindult egy nemzeti újjászülési folyamat.

A dualizmus idején írt horvát tankönyvek, különösen a történelemkönyvek magyarságképének hatását nemcsak a két világháború közötti időszakban lehet felfedezni, amikor egyes szerzők, mint pl. Srkulj továbbra is tevékenykedtek, hanem még a

titói Jugoszlávia idején kiadott tankönyvekben is számos még 1918 előtt keletkezett megfogalmazást olvashatunk a magyar–horvát viszonyról¹⁸ (mintegy Jugoszlávia megteremtésének indoklásaként a Monarchiáról, s a magyar–horvát viszony egészéről igyekeztek minél sötétebb képet festeni), sőt nem egy régi történeti sztereotípiát még a mai horvát tankönyvekben is felbukkan.

Jegyzetek

- ¹ A korabeli horvát iskolaügy, tankönyvek kérdése, valamint a nemzeti ideológia és a tankönyvek viszonya kapcsán *D. Franković: Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb, 1958., illetve *Charles Jelavich: Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914* című műveire támaszkodhattam. Jelavich könyve persze elsősorban a korabeli horvát, szerb és szlovén tankönyvekben a délszláv egységeszme és a délszláv nacionalizmus viszonyát vizsgálja, a horvát tankönyvek magyarságképét csak itt-ott érinti.
- ² *Venceslav Zaboј Marik: Zemljopis i povestnica austrijskih zemaljah*. Zagreb, 1866. 26.
- ³ *V. Z. Marik: Zemljopis Trojedne Kraljevine*. Zagreb. 1877. 90.
- ⁴ *V. Klaić: Povijest austro-ugarske monarkije za pučke građanske i višje djevojačke škole*. Zagreb, 1875. Némileg leegyszerűsítve egy hasonló tankönyvet (*Povijest austro-ugarske monarkije za niže i više pučke škole*) 1903-ban is kiadott.
- ⁵ *Klaić: i. m.* (1903) 68.
- ⁶ Uo. 70.
- ⁷ Uo. 71.
- ⁸ *I. Hoić: Povjesnica Hrvatska za VIII. gimnazijski razred*. Zagreb, 1893. 144.
- ⁹ Uo. 145.
- ¹⁰ Uo. 147.
- ¹¹ Uo. 148.
- ¹² *M. Divković: Čitanka za III. razred gimnazijski*. Zagreb, 1889.
- ¹³ *M. Kušar: Čitanka za III. razred srednjih škola*. Bécs, 1910. Ez utóbbi olvasókönyvet főleg az osztrák igazgatású horvátok lakta területek iskoláiban használták.
- ¹⁴ *M. Mesić* Frangepán Kristófról (és koráról) írt tanulmányairól van szó: Rad 1870/XIII., 1872/XVIII. és XXI., valamint 1873/XXII.
- ¹⁵ *Svjetska književnost u prijevodima. III. Slavenska i madžarska književnost*. Zagreb, 1896. Szerk. T. Maretić, a magyar irodalom történetét bemutatta Pfann Károly.
- ¹⁶ *Marik: Zemljopis i povjestnica...; P. Matković: Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnosajah*. Zagreb, 1873.
- ¹⁷ *V. Klaić: Zemljopis zemalja u kojoj obitavaju Hrvati*. Zagreb, 1880–1883
- ¹⁸ Lásd *Szabolcs Ottó: Külföldi tankönyvek magyarságképe*. Bp. 1990. Szabolcs könyvében a vajdasági és szlovéniai tankönyveket vizsgálta, de a horvát–magyar viszonyt bennük részletesen tárgyaló fejezetek horvát tankönyvek alapján készültek, illetve a horvát történettudomány álláspontját tükrözték.

II. LIPÓT ÉS A BUDAPESTI ÉRTÉKTŐZSDE

Az alábbi írás II. Lipót belga uralkodó azon kétségbeesett próbálkozását igyekszik bemutatni, az eset többoldalú megvilágításával, miként akarta Kongó Szabad Állam nyereménykölcson-kötvényeit a magyar értékpapírpiacon bevezetni 1889 áprilisában. A felhasznált dokumentumok egy kivételével a Belga Királyi Palota Levéltárából (*Archives du Palais Royal*, a továbbiakban *APR*) származnak, a korábban Fonds Congo néven emlegetett, *Archives du Cabinet du roi Léopold II. Documents relatifs au développement extérieur de la Belgique* (továbbiakban: *ACL-DE*) elnevezésű gyűjteményből.¹

A Belga Királyság első uralkodója, I. Lipót több kísérletet tett arra, hogy országa is bekerüljön a gyarmatosító hatalmak klubjába. Ez azonban csak fiának, II. Lipótnak sikerült, ám neki is élete alkonyán vált valóra az a vágya, hogy országa *de jure* is gyarmattal rendelkezzen. II. Lipót a belga alsóház 1885. április 28-i döntését 30-án jóváhagyó szenátusi szavazás révén a sok küzdelem, diplomáciai fortély és jókora adag szerencse által megszerzett, Afrika közepén elterülő, Kongó Szabad Államnak elnevezett kétmillió négyzetkilométeres földterület teljhatalmú egyeduralkodója lett. A törvényhozás mindehhez azzal a szigorú feltétellel járult hozzá, hogy a két ország közti kapcsolat a perszónálunióra fog szorítkozni, mivel nem akart semmiféle módon kapcsolatba kerülni a király személyes szerzeményének tekintett, bizonytalan helyzetű óriás „földdarabbal”. A király azt állította, hogy az új állam megfelelő bevételekkel rendelkezik, és a sajtó is olyan feltétellel támogatta az új terület feletti uralkodás elfogadását, hogy „Kongó Szabad Állam Belgiumnak nem kerül egy fillérjébe, sem egy emberébe”.² Valójában a frissen megkaparintott terület jövedelmezősége, amelyet az uralkodó a későbbiekben kiaknázandó nyersanyagforrásokra alapozott, ekkor még teljesen kérdéses volt, mivel egyrészt hiányzott a megfelelő infrastruktúra, munkaszervezés és adminisztráció, másrészt pedig még a nyersanyagkincs pontos felmérése sem történt meg. Az új állam egyelőre feneketlen bendőnek tűnt, amely telhetetlenül nyelte a rááldozott milliókat. 1885 júliusában az uralkodó bizalmas emberével, Kongó „belügyminiszterével”, Maximilien Strauch-sal folytatott beszélgetése során már négymilliós deficitről esett szó. 1876-tól 1887-ig II. Lipót minden kongói kiadást saját magánvagyonából fedezett, s erre egy különleges alapot hozott létre, amely több mint évi egymillióval támogatta Kongót, de amelynek a könyvelését elválasztotta az új államétól.³ 1887–1888-ban a bevételek még csak a kiadások tizedrészét fedezték.⁴ Kongó Szabad Állam csak az 1890-es évek második felétől kezdett nyereségessé válni, de akkor már valóban látványos bevétele volt belőle az uralkodónak. Addig viszont a különféle beruházások megvalósítására és a folyó kiadások fedezésére még égető szüksége volt pénzre, igen sok pénzre.

II. Lipót vagyonát a szakirodalom csak becsülni tudja, még a nemrégiben előkerült Goffinet-gyűjtemény⁵ is csupán tágabb betekintést kínál a király pénzügyeibe, hiszen szerteágazó finansziális manőverei és különböző módokon elrejtett jövedelmei miatt vagyona állandóan változott. A Goffinet-gyűjtemény 1890-es megállapítása szerint az uralkodó értékpapírokból nyolcmillióval rendelkezett, tizenegymilliója pedig ingatlanokban fektült. Az éves királyi jövedelemből az afrikai különleges alapba juttatott összeg pedig húszmillió frankra rúgott. 1885-ig Kongóra több mint tízmilliót költött. Ebből következően a hetvenes években mintegy ötvenmillió frankos vagyonnal

rendelkezett. Nagyon gondosan ügyelt az anyagiakra, mindig a kedvező befektetési lehetőségeket figyelte, de magánvagyonának kezelőivel, a Goffinet bárókkal mindig alaposan ellenőriztette a politikai, diplomáciai és üzleti körökben hallott információkat. Elsősorú banki üzletfelei a Rothschildok voltak, és az ő brüsszeli ágensük, Samuel Lambert.⁶ Ez utóbbinak volt a veje Raphaël de Bauer, a brüsszeli osztrák–magyar főkonzul, egyben bankár, a Banque de Paris et des Pays-Bas brüsszeli képviselőjének igazgatója, aki számos Ausztriával kapcsolatos lipóti tranzakcióban volt közvetítő.⁷ A király brüsszeli Rothschild-képviselőnél vezetett számláján 1885 szeptemberében mintegy 2,7 millió negatívum mutatkozott.⁸

A tekintélyes méretű afrikai különleges alap megléte ellenére igen nehéz volt fedezni a költségek egyre emelkedő tételeit, amelyek a Szabad Állam számlájára íródtak, ezért az uralkodó a nemzetközi tőkepiachoz fordult kölcsönöért, mert nem akarta áruba bocsátani ingatlanait vagy értékpapírjait. II. Lipótnak ebben az időszakban más hazai és külföldi beruházásai is voltak, s ezekkel is voltak gondjai, ezért 1886-ban még olyan kijelentést is tett Adrien Goffinet előtt, hogy lemond.⁹

1885-ben szeretett volna Franciaországban lutrit kibocsátani húszmillió frankért, de az ezt neki megígérő Jules Ferry miniszterelnök megbukott, így ez a terv kútba esett.¹⁰ Már 1885-ben gondolt Ausztriára is,¹¹ ahol 1886-ban próbálkozott kölcsönt szerezni, szintén sikertelenül.¹² Százezer frank értékű nyereségekölcsönt akart kibocsátani a Société Générale de Belgique, a Banque de Paris és a német Länderbank segítségével, ám ez is kudarcba fulladt, csakúgy mint három további terve.¹³ 1886 decemberében Goffinet bárónak elmondta, hogy minél előbb szeretné a nyereségekölcsön-kötvény kibocsátását, mert nem akar tovább milliókat fizetni. *„Felség, csökkentse a kiadásokat a szükséges minimumra, miként azt régóta kérem.”* – válaszolta erre a báró. *„Az lehetetlen. Mindent vagy semmit”* – mondta a király.¹⁴ A nyereségekölcsön-kibocsátás gondolatát Auguste Beernaert kabinetfőnöknek (a miniszterelnök akkori titulusa) is felvetette, s hosszas tárgyalások után 150 millió frankban határozták meg a kibocsátandó összeget, százfrankos címletekben. A király siettetni igyekezett a folyamatot, ezért a liberális ellenzék vezetőjével, Walthère Frère-Orbannal is beszélt 1887. január végén, mintegy kész tények elé állítva, hogy így gyakoroljon rá nyomást, és a parlamentben ne legyen akadálya a kibocsátás jóváhagyásának egyik oldalról sem. *„Tisztelt Miniszter Úr, felvázoltam Frère-nek a kongói helyzetet; vagy pénz, vagy felszámolás. A felszámolást azonban valaki más teszi meg, mert én nem”* – írta ezzel kapcsolatban Beernaert-nek.¹⁵ Áprilisban a két ház megszavazta Kongó Szabad Állam 150 millió frankos nyereségekölcsön-kibocsátását, de a tényleges piacra dobás 1888 februárjáig elhúzódott. Az első kis részlet (tízmillió) jegyzése sikeres volt, utána mégis jelentős árfolyamesés következett be, és a király a következő, nagyobb tétel (hatvanmillió) piacra dobására készülve az árfolyam emelése érdekében elkezdte visszavásárolni a papírjait, de a tervezett szintet így sem érte el az árfolyam. Ekkor megpróbálta a papírokat külföldi tőzsdéken forgalmazni: Párizsban és Bécsben próbálkozott. 1889 márciusában a királyt felesége igen levertnek találta, s ez magyarázhatja, hogy II. Lipót még a Boulanger-kártya kijátszására is gondolt, mivel a francia tábornok éppen 1889 áprilisában menekült Brüsszelbe.¹⁶ A francia kormány végül engedélyezte a párizsi értéktőzsdén való lajstromba vételt, részben kárpótlásul az elutasított lutriért, de az érdeklődés nem volt túl nagy, s emiatt a nyereség java az amortizációs alapba vándorolt.¹⁷ Lipótnak ezután volt egy sikertelen osztrák kísérlete,¹⁸ majd Magyarországon próbálkozott. Nézzük meg ezért,

hogy milyen volt a hazai értékpapírpia, s az ezek kereskedelmét lebonyolító intézmény, a Budapesti Áru és Értéktőzsde!

A tőzsde intézményének megszületése a részvénytársaságok kialakulásával függ össze. Eredete vitatott, a három keletkezési elmélet¹⁹ abban egyezik, hogy mindegyik a középkor végére, illetve az újkor elejére teszi kialakulásukat, de az egyik az itáliai Genovának, a másik a bányatársaságoknak, a harmadik pedig a Holland Kelet-indiai Társaságnak adja az elsőséget. Ez utóbbihoz kapcsolódik az első tőzsde megalapítása Antwerpenben, amely utána Amszterdamba költözött.

Magyarországon az első részvénytársaság jellegű képződmények Széchenyi István nevéhez fűződnek (Lánchíd, Kisfaludy) a reformkor idején.²⁰ A pesti tőzsde elődjének tekinthető a Lloyd Társulat által 1854-ben létrehozott Gabonacsarnok, amely Pest kereskedelmi forgalmának fellendítésére és megbízhatóbbá tételére alakult, az árutőzsde elődjeként.²¹ Egy 1860-ban kiadott császári pápens elrendelte, hogy a birodalom nagy forgalmú kereskedelmi központjaiban alapítsanak árutőzsdéket. A Helytartótanács utasítására a Pesti Kereskedelmi és Iparkamara azonban már egy áru- és értéktőzsde alapszabályát dolgozta ki, amelyet az udvar némi huzavona után 1863-ban hagyott jóvá,²² és így 1863. január 8-án megnyílt a Pesti Áru- és Értéktőzsde, amelynek révén Pest a magyarországi áru- és tőkeforgalom vitathatatlan központjává lett.²³ A tőzsde megalakításának egyik főszereplője a később bárói rangot kapott Kochmeister Frigyes,²⁴ aki a Pesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke volt 1859 és 1891 között, és jelentős figurája volt Pest gazdasági életének.

A tőzsde először a Lloyd épületeiben működött, s csak 1904-ben költözött át a Szabadság térre. Az alapítók javarészt német ajkú zsidó kereskedők voltak, így az ott használt nyelv is egy jó darabig szinte kizárólag a német volt. Az 1867-es kiegyezés jelentős lökést adott a kezdeti kis volumenű forgalomnak, a *Gründerzeit* a részvénytársaságok számának ugrásszerű növekedését hozta, az akkori jó gabonatermés szintén élénkítette a forgalmat. Magyarországon főként a pénz- és hitelintézeti alapítások, valamint a vasútépítkezések jelentették a gazdasági húzóerőt, mivel a magyar állam kölcsönei jelentős részét a tőkeerős nyugati piacokon jegyeztette le. Természetesen a tőzsde életében voltak kisebb-nagyobb hullámvölgyek, a legjelentősebb az 1873-as nagy tőzsdetrach volt, amelynek következtében az állam is a fizetéseképtelenség szélére került.²⁵ A válság egészen az évtized végéig elhúzódott, és amikor újra fellendült a forgalom, 1882-ben a fő működési területének a Monarchiát választó Union Générale francia pénzügyi összeomlása okozott tartós pangást az évtized közepéig.²⁶

A pesti tőzsdét eleinte bárki látogathatta, és részt vehetett az ott folyó üzletekben, később (1879) ezt már csak a rendes tagok teheték meg. 1879-től a tőzsde vezető testületének a neve a korábbi Bizottmányról Tőzsdetanácsra változott, ez képviselte a tőzsdét, határozott a tagfelvételtől és kizárásról, valamint az értékpapírok lajstromba vételéről (bejegyzéséről) és árjegyzéséről. A papírok (a belföldi állampapírok kivételével) úgy kerülhettek a tőzsdére, hogy kibocsátójuk kérelemmel fordult a Tőzsdetanácshoz, amely azt megvizsgálta, majd határozott, és határozata ellen nem volt fellebbezés, s az elutasítást nem kellett indokolni. A Tőzsdetanács ülésein mindig részt vett a Kereskedelmi Minisztérium tőzsdebiztosa, aki felfüggeszthette az ott hozott határozatokat. A belföldi állampapírokat a pénzügyminiszter kérésére vizsgálat nélkül lajstromba kellett venni.²⁷ A pénzügyminiszter még egy másik papírnál is döntő szerepet játszott: „2.§. [...] *Idegen állampapírok tőzsdei árjegyzését a tőzsdetanács csupán a m. kir. pénzügyminiszter engedélye mellett rendeli el.*”²⁸ Ami a tőzsde által a papírok

lajstromozásáért és árjegyzéséért szedett díjakat illeti, az idegen állampapírokra és a sorsjegyekre itt is más szabályok vonatkoztak: „17.§. *Árjegyző-díj fizetésétől mentesek: [...] 3. a 'Sorsjegyek' rovata alatt jegyzett értékpapírok; [...] 4. idegen államkölcsonők, amennyiben az illető államokban létező tőzsdéken a magyar állampapírok ebben a mentességben részesülnek. 20.§. Idegen államkölcsonöknél a lajstromozó illetéket a tőzsdetanács esetrőlesetre állapítja meg.*”²⁹

Az Osztrák–Magyar Monarchia „gazdaságának a vasútrendszer mellett talán éppen a modern bank- és hitelrendszer volt a legfejlettebb, legerősebb ágazata”,³⁰ ehhez azonban szükségeltetett a pénzügyi élet lüktető központjának, a tőzsdének a megfelelő működése, még akkor is, ha a hazai pénzügyi életben nem volt akkora szerepe, mint nyugat-európai társintézményeinek. A Budapesti Értéktőzsdén 1886-tól tartós fellendülés indult meg, egészen 1895-ig tartó *hausse*-t okozva a részvénypiacon.³¹ A magyar értékpapírpiacon külföldi elismerését jelzi, „hogy 1883-tól a bécsi lapok és a Frankfurter Zeitung, 1894-től pedig vezető francia és angol lapok is naponta közölték a budapesti tőzsde árfolyamait”.³² Az előbbi tőzsdei árfolyammozgás hűen tükrözte azt a Katus László által „a magyar tőkés gazdaság százéves történetének legtartósabb, legjelentősebb fellendülési periódusa”-ként jellemzett időszakot, amely 1887-tel vette kezdetét, és 1898-ig tartott.³³ Egy másik megállapítása szerint a bérből és fizetésből élők reáljövédelmé hazánkban az 1890-es évek közepéig szintén nőtt,³⁴ ezzel tehát vásárlóerejük is. A Monarchia ezüstalapú valutája ebben az időszakban a pénzmegszorító politika miatt felértékelődött, ami ösztönözte az importot,³⁵ s ez érvényes lehetett az értékpapírpiacon jelen lévő külföldi államkölcson-kötvényekre is. A „hazai megtakarításokat ugyanis nem szívesen investálták korszerű tőkés vállalkozásokba, ipari alapításokba, hanem elsősorban ingatlanokba, földbirtokokba, bérházakba, szerényebb, de biztos kamatozású járadékpapírokba, főleg államkölcsonökre fektették”.³⁶ Ugyanakkor az 1880-as években a külföldi tőkepiacon is pénzbőség keletkezett, és emiatt egyrészt megindult a tőkeáramlás Magyarország felé, másrészt nyugaton is megélénkült az érdeklődés a fix kamatozású, biztos papírok, tehát az államkölcsonkötvények iránt.³⁷ Ez azt feltételezi, hogy egy Magyarországon történő államkölcsonkötvény kibocsátása meglehetősen sikerre számíthatott, főként ha azt nyereséymkölcson-kötvényként dobták piacra, amint ezt egy, a kérdéses évnél pár évvel későbbi írás is megerősíti: „Kiváló jelentőséget játszanak a börzeforgalomban az ún. sorsjegyek. [...] Vannak kamatozó s nem kamatozó sorsjegyek. A nem kamatozó sorsjegyek birtokosainak csak nyereséyre való kilátásuk van. A kamatozó sorsjegyek a nyereséyre való kilátáson kívül kamatoznak is, és előre meghatározott törlesztési terv szerint amortizáltatnak. [...]”

A sorsjegy igen nagy előnye, hogy a kibocsátást könnyíti, azért az államok jobbnak látták újabban pénzügyi helyzetük jobbítására sorsjegyeket kibocsátani. A sorsjegy nagyobb összegeket eredményez, s külföldön is nagyobb elterjedésnek örvend, mert a sorsjegy pénzbefektetésre nagyon alkalmas legalább kis mértékben, nem úgy, mint annak unokatestvére, a lutri, hol a betét odavész.”³⁸

Mielőtt Lipót pénzügyi akcióját megvizsgálánánk, előre kell bocsátani, hogy a belga királyi dinasztia több szállal kötődött a Habsburgokhoz. A legerősebb szál II. Lipót felesége, Mária Henrietta, aki annak a néhai József nádor főhercegnek volt a lánya, aki köztudomásúan „elmagyarosodott”, s a Magyarország iránti vonzalmat lánya sem feledte. A másik fontos kötelék 1889 januárjában szakadt meg, mert a király középső lányának, Stefániának a férje Habsburg Rudolf trónörökös volt, akinek a halála megfosztotta II.

Lipótot attól az örömtől, hogy lányából császárné legyen. A királyi párt 1889. február 5-én Bécsben találjuk, amint leróják kegyeletüket az elhunyt vő előtt.³⁹

Mária Henrietta 1884 nyarán, miként Pierre Daye írja, férjével egy időben ment Ostendébe, és ott többek között a magyar miniszterelnök, Tisza Kálmán szórakoztatta a legfrissebb pesti pletykákkal.⁴⁰ Ez az egyetlen hír több dolgot is magában rejt. Az első, hogy a király kifejezetten szeretett Ostendébe járni, ahol távol volt a brüsszeli belpolitikai csatározásoktól, és nagyobb szabású közeli vagy távlati tervein törhette a fejét a friss tengeri levegőn. A második, hogy a kis tengerparti halászkikötő erre az évtizedre, II. Lipót hathatós támogatásának is köszönhetően (építkezések, infrastruktúra), az európai (és távolabbi) felső tízezer elsőszámú üdülőhelyévé nőtte ki magát. A harmadik pedig, hogy ez hazánkban is érezte hatását, amint azt Tisza példája is mutatja. A híres orientalista, Goldziher Ignác naplóbejegyzése is ezt igazolja. 1892-ben Angliába utazva elidőzött Belgiumban, s ezt írja: „*Augusztus 29-e [...] Délelőtt Ostendéba utazom, ahol együtt találom egész Budapestet, Szapáry miniszterelnöktől az uzsorás Taflerig.*”⁴¹

A király még trónra kerülése előtt, 1860-ban, egy keleti útja során Budapestet is megtekintette, de az valószínűleg nem hagyott mély nyomokat benne. Minthogy Magyarország a Monarchia része volt, belga követség nem székel Budapestén, azonban létezett Magyarországon belga főkonzulátus, amelynek élén 1886-tól egy energikus, a magyar gazdasági fejlődés és közigazgatási berendezkedés iránt határozott érdeklődést mutató ember, Jules Duckerts állt. Az 1888. februári belgiumi kötvénykibocsátást követően II. Lipót külföldi piacokat keresett a kongói nyereménykölcson-kötvényeinek. Ebbéli törekvése során igénybe vette banki ismeretségeit (a Raphaël de Bauer-Rothschild-vonal),⁴² valamint országa külszolgálatának jelentéseit az egyes országok gazdasági helyzetéről. Ennek során a hagyományos nagy tőkepiacok (francia, német, osztrák) mellett felfigyelt a prosperáló magyarra (például egy Duckerts-jelentés nyomán), amely az egyébként is megcélzott osztrák piaccal együtt a teljes Osztrák–Magyar Monarchia piacát lefedte volna.⁴³ Duckerts-nek számos jó ismerőse volt a budapesti üzleti körökben, például Brázay Kálmán nagykereskedő, akinek Pellérden volt birtoka. Így amikor 1888. szeptember 5-én meglátogatta a pécsi kiállítást, a korabeli sajtó híradása szerint először a pellérdi birtokra látogatott.⁴⁴ Ugyanebben az időben Tisza Kálmán Ostendében nyaralt, ahonnan szeptember 13-án este érkezett vissza Budapestre egy másik újság tudósítása szerint.⁴⁵

Ezen hírek és az APR ACL–DE II. 206/139-es irata alapján bizonyos, hogy az uralkodói pár által jól ismert Tisza Kálmán miniszterelnök 1888 augusztusában vagy szeptember elején Ostendében találkozott II. Lipóttal, akinek megígérte, hogy az 1888 februárjában forgalmazni kezdett kongói nyereménykölcson-kötvényt beengedi a magyarországi értékpapírpiacon, sőt támogatni fogja tőzsdei bejegyzését. A király kongói vállalkozásának hallatán ekkoriban Európa-szerte nagyszabású emberbaráti, civilizáló és önzetlen misszió képe ködlött fel, amely vállalkozás ugyan nem tűnt jövedelmező befektetésnek, de a nyereménykölcson már igen, és a királyi fő mint kibocsátó jól csengő biztosíték volt. Az is elképzelhető (bár nem valószínű), hogy a hazatérő belga főkonzul találkozott a szintén hazainduló Tiszával, esetleg az uralkodó valamelyik bizalmi emberével. Ha ez történt, értesülhetett a tervről, de akkor nem kapott sem konkrét időpontot, sem utasításokat. Ugyanis ezután egy időre talonba került az ötlet. A terv újra felmerült, amikor 1889 februárjában Rudolf osztrák trónörökös halála kapcsán Bécsben a belga király és a magyar miniszterelnök újra találkozott, s Tisza megerősítette nyár végi ígértét.⁴⁶ A főkonzul levelei azonban azt valószínűsítik, hogy Lipót inkább banki

kapcsolatain keresztül lépett először, és csak utána próbálta meg saját állama külszolgálatát is mozgósítani, amikor már látta, hogy vészhelyzet van. Akkor viszont minden lehetséges szálát megmozgatott, minden rendelkezésére álló eszközt bevetett. Szinte látni, ahogyan „izzott” a távíródrót a királyi palota és Brüsszel, valamint Budapest között 1889. április 12-én pénteken. A király és jobbkeze, gróf Paul de Borchgrave d’Altena szinte óránként váltott feljegyzéseket küldöncök révén, nem tudván, hogy az előző nap hasonlóan mozgalmas volt a főkonzul ügyvivője számára Pesten, és hogy már minden hiába. A rendelkezésünkre álló információk alapján megkísérelhető a belga uralkodó magyarországi akciójának kronologikus rekonstrukciója, és így a következő valószínűsíthető forgatókönyvre tudunk visszakövetkeztetni.

Minden jel arra mutat tehát, hogy II. Lipót a banki ismeretségeit vette igénybe, hiszen a 149-es irat szerint a Wiener Bankverein bécsi bejegyzési akciójára a Raphaël de Bauer-féle Banque de Paris et des Pays-Bas adott utasítást. Az uralkodó ügynököket bízott meg, hogy indítsák el a bejegyzést a Budapesti Értéktőzsdére, amelyben a budapesti belga főkonzulátus is segédkezett. A kötvények a Wiener Bankvereinra bízottak, amely a azonban bejegyzési kérvényét csak egy magyar bankházon keresztül nyújthatja be, így partnerét, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot – amelynél 1888-ban volt alaptőkeemelés a Wiener Bankverein segítségével⁴⁷ – kereste meg. Ez a bank munkálkodott a Bankvereinnal a már hosszabb ideje a tőzsdén kívül forgó szerb nyereménykölcsonök bejegyzésén is, de a két papírra nem akart egyszerre bejegyzési engedélyt kérni, noha az osztrák bank a kongói kötvény farvizén evezve a szerbet is be akarta juttatni, megnehezelve egy kedvezőtlen törvénytervezetet.⁴⁸

Ugyanis időközben Bécs olyan törvényt hozott a külföldi kötvényekről és értékpapirokról, amely rendkívül kedvezőtlen a magyarok számára, és a pesti parlament ellenlépésként úgy határozott, hogy törvénytelennek fogja nyilvánítani az összes nyereménykölcson forgalmazását, kivéve a tőzsdén már bejegyzett néhány papírt. A törvény tervezetét Tisza fogalmazta meg, és ügyelt arra, hogy ne foglaljon bele konkrét időpontot a tiltással kapcsolatban. Azt tervezte, hogy a kongói papírt még a törvény megszavazása előtt a tőzsdére viszi, s mint pénzügyminiszter kéri a Tőzsdetanács összehívását, hogy az fogadja el a kongói kötvényt. Egyúttal kéri a kereskedelemügyi minisztert, akit a tőzsdebiztos képvisel a Tőzsdetanácsban, hogy a papírról nyilvánítson kedvező véleményt.⁴⁹

A budapesti belga diplomáciai képviselő feje, Jules Duckerts feltehetően 1889. április 4-én közel egyhetes útra Szlavóniába indult, hogy egy korábbi hivatalos meghívásnak tegyen eleget. Ezért feladatait egy Perlaky nevű ügyvivő vette át visszatértéig.⁵⁰

A bécsi bank makacssága, azaz a két kérvény egyszerre történő benyújtásához való ragaszkodása miatt gyorsan más bankot kellett keresniük a király ügynökeinek. Érdekes, hogy a két bankkal való elégedetlenség után nem a teljesen a Rothschildok érdekeltiségének számító Magyar Általános Hitelbankhoz fordultak, holott velük a királynak jó kapcsolata volt, ráadásul a német Gerson von Bleichröder bankháza is érdekelt volt a bankban,⁵¹ aki a király személyes barátja volt.⁵² Valószínűleg a főkonzulátus valamelyik munkatársa, akár maga Perlaky, az ügyvivő választotta az ismeretlen új magánbankot, nem ismerve a király üzleti kapcsolatait, miközben Duckerts konzul Szlavóniában ismerkedett az ipari fafeldolgozás rejtelmeivel.

A magyar országgyűlés kérdéses törvénycikke az 1889. évi IX. számú, „a nyereménykölcson-kötvények s az igérvényjegyek forgalma tárgyában”, amelynek

második paragrafusában kimondja: „A törvényhozás külön engedélye nélkül tiltva van akár bel-, akár külföldi nyereségekötvényeket a magyar korona országainak területén kibocsátani vagy bármely módon forgalomba hozni. [...]” Ezalól a harmadik paragrafus szerint az ilyen jellegű magyar államkötvények és az eddig engedéllyel kibocsátott nyereségekötvények mentesülnek, valamint ugyanezen paragrafus f. alfejezete szerint „azon a budapesti tőzsdén 1889. évi április 10.-éig jegyzett külföldi nyereségekötvények, melyek a pénzügyminiszter által rendeleti úton megállapítandó módon és záros határidő alatt a III. fokozat szerint járó bélyegilleték lefizetése mellett felülbélyegzés végett bemutattnak”. Ez volt az a törvény, amely megígérte, hogy II. Lipót a Budapesti Értéktőzsdén nyereségekötvényeket kezdjen el forgalmazni, bevonva ezzel a magyar befektetőket az afrikai állam beruházásaiba. Az egész egyetlen napon múlt.

A törvény 1889. április 10-ét adta meg határidőként, és a bankváltási bonyodalmakba keveredett főkonzulátus megbízottainak választása végül a Nagy, Felber és Adler bankháza esett, amely a bejegyzési kérvényt április 9-én, kedden tudta benyújtani, ám ezzel egy időben érkezett a szerb, sőt, valamint megorrontva egy török kötvény kérvénye is. A Tőzsdetanácsnak a 10-i határidőről akkor még mit sem sejtő elnöke a lehető leggyorsabban, harmadnapra, 11-én délre sürgősen összehívta a testületet. II. Lipótot erről értesítették ügynökei. Kochmeister báró csak azt tudta, hogy egy ilyen törvény készülében van, amelynél a tervezetet megfogalmazó Tisza szándékosan üresen hagyta a dátum helyét. A bárót zavarta a három papír, de tudta, a kongóinak zöld utat kell adnia, míg a másik kettőt ki kell rekesztenie. Miként Duckerts főkonzul írja áprilisi magyarázó levelében, a három kérelem híre a parlament pénzügyi bizottságát is elérte, amelynek Tisza által valószínűleg nem informált tagjai ezeket veszélyesnek ítélték meg, és a bizottság határozott lépésre szánta el magát. Miközben Tisza éppen a császárnál volt, és a szintén beavatott Wekerle államtitkár pedig éppen pénzügyminiszteri eskütételére készült, a parlamenti bizottság a törvényjavaslatban az üresen hagyott helyre az aznapi, április 10-i dátumot írta be, hogy aznapról legyen tiltó erejű, s csak az előtte a tőzsdén bejegyzett kötvények maradhassanak az országban, egy kalap alá véve a Tisza által protezsált kongóit és az elutasítandó két másikat.⁵³

Ugyancsak 10-én este hat óra után II. Lipót táviratozott a főkonzulnak, mit sem tudva arról, hogy az éppen nincs Pesten, hogy a kérvény ügyében lobbizzon Tiszánál és Kochmeisternél az azonnali bejegyzés érdekében.⁵⁴ Ez a távirat azonban csak az éjjel jutott az ügyvivő, Perlaky kezébe, aki másnap – április 11-én – délelőtt tízkor már Wekerlénél volt, aki megnyugtatta. Perlaky ezután felkereste Kochmeisteret, aki az ügyvivő kérésére a parlamentbe ment, hogy Tiszával és Wekerlével beszéljen. Az alsóház azonban éppen a kérdéses törvényt szavazta meg a bizottság által javasolt határidővel. Fél tizenkettőt mutatott az óra. Ebben a pillanatban okafogyottá vált a Tőzsdetanács délre összehívott ülése. Ezek után Wekerle sajnálatát fejezte ki egy Perlakynak írt levélben a szerencsétlen ügy miatt, melyet az ügyvivő délután egykor kapott kézhez.⁵⁵ Ezek után Perlaky táviratozott Brüsszelbe, lefestve a helyzetet.⁵⁶ A távirat vagy este, vagy másnap reggel jutott el az uralkodó és bizalmasa, Paul de Borchgrave kezébe, így tudták meg, hogy Duckerts nincs Pesten.⁵⁷ A király és de Borchgrave ekkor, 12-én pénteken lendült akcióba.

Az uralkodó feljegyzett utasításaiból kiderül,⁵⁸ hogy 1889. április 12-én először még nem tudták azt sem, hol van a pesti főkonzul, azt hitték, esetleg Brüsszelben van. Az iratok levéltári sorrendje nem tükrözi pontosan keletkezésük időrendjét, mert a 137-es és 138-as iratok a 145-ösre adott válaszok, tehát később keletkeztek a nap folyamán,

valószínűleg a 145-ös a legelső az időrendi sorrendben az április 10-i távirat után. Minthogy a király azt gondolta, hogy a konzul Brüsszelbe ment, ezért ha ott van, de Bauerral akarták, hogy konzultáljon, s azután menjen vissza haladéktalanul Pestre.⁵⁹ Miközben Perlaklyval először nem akartak semmit kezdeni – mert úgy vélték, a főkonzulnak nagyobb a befolyása –, a külügyminisztériummal megpróbálták Duckerts-et előkeríteni és visszarendelni, mígnem megtudták végül, merre jár.⁶⁰ Lázasan gondolkoztak, érintkezésbe léptek Rudolf Khevenhüllerrel, a brüsszeli osztrák–magyar követtel, hogy ő is táviratozzon Pestre, és érdeklődjön meg, mit lehetne tenni, illetve próbálja elérni, hogy valamiképpen mégis csak valóra lehessen váltani Tisza ígétét.⁶¹ A király láthatóan nem volt teljesen tárgyilagos, amikor az egy szem Duckerts-ről nem tudván, hol van, és érezve, hogy rosszul áll az ügy, így fakadt ki: „*Ez siralmas. Ügynökeink soha nincsenek a helyükön.*”⁶² Ugyanakkor eltökéltségére és bulldog-természetére vall, hogy amikor már a veszett fejsze nyele sem volt a kezében, még akkor sem adta fel a reményt, sőt mindent követ megmozgatott, hiszen az összes számba jöhető, befolyással bíró embert cselekvésre próbálta sarkallni; lelkiállapotának erről az oldaláról az alábbi mondatok vallanak a 139-es iratban, ahol az ismétlődés a fokozás jele: „*Most vagy soha, meg kell próbálni mindent lehetségest megtenni, minden pillanatokon mulhat. [...] Most vagy soha. Tudom, hogy nagyon kicsi az esélyem a sikerre, de ha várok, még az a kevés is semmivé lesz.*”

A feljegyzésekből az is látható, hogy a király délben még nem bízott a magyar ügyvivőben, mindenképpen a főkonzul személyes tekintélyét szerette volna bevetni, de miután látta, hogy az idő sürget, délután négyre rájött, hogy kénytelen beérni az ügyvivővel, és immár magát Perlaklyt kérte, ő járjon el nyomtatékosan a magyar kormánynál, és ne várjon ezzel Duckerts visszatértéig, továbbá, hogy haladéktalanul hívja vissza a főkonzult.⁶³ Duckerts meg is érkezett Perlakly első sürgönyére, de hiába kereste fel a miniszterelnököt, a pénzügyminisztert, a Tőzsdetanács elnökét és befolyásos tagjait, már lehetetlen volt változtatni az alsóház által egyhangúlag elfogadott törvényen. A törvény jóváhagyásának megtorpedózására Tiszának nem volt semmilyen hatásos eszköze vagy érve 13-án szombaton a felsőházban, éppen az egyhangú alsóházi szavazat miatt, ezért a törvényt ott is jóváhagyták.⁶⁴ A király diplomatikus és *charmeur* karaktere nyilvánult meg abban a momentumban, hogy a felelősséget nem hárította át a főkonzulra, sőt még arra is volt gondja, hogy a megbetegedett Duckerts-nek jobbulást kívánjon, miközben megköszönte erőfeszítéseit. A 148-as irat utolsó mondatából legfeljebb sejteni lehet az esetleges szemrehányást: „*[Öfelsége] Sajnálatait fejezi ki, hogy az Ön és Perlakly által tett erőfeszítések nem érték el az áhított eredményt.*”

Végezetül szólni kell még egy forrásban szereplő személyről, Auguste Lambermont-ról, aki külügyminisztériumi főtitkár volt, a király számára kulcsembert ebben az intézményben. Lambermont, aki az ország gazdasági terjeszkedéséért szorgoskodott, összekötő kapocs volt II. Lipót számára a távoli országokban állomásozó belga diplomaták felé. A külföldi diplomatákkal feltűnés nélkül felvehetette a kapcsolatot, kipuhathatta a várható reakciókat, és előkészíthette a terepet az uralkodó akcióinak; mindezt a külügyminiszter tudta és hozzájárulása nélkül, és a segítségével a király ugyanígy utasításokat adhatott a külképviseltek vezetőinek. Ráadásul Lambermont mindig képes volt a királyt érdeklő témákról tanulmányokkal, statisztikákkal és egyéb iratokkal előállni.⁶⁵

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, vajon miért éppen Magyarországot szemelte ki az uralkodó Franciaország és Ausztria után, hogy pénzt szerezzen kongói

vállalkozásához, és vajon ki vagy mi irányíthatta rá a figyelmét. Valószínűnek és logikusnak tűnik, hogy a magyar gazdaság belgiumi piacra találásán szorgoskodó Duckerts szorgáltathatott információkat a szintén gazdasági érdeklődésű Lambermont-nak a magyar tőkepiacról, melyeket tanulmányozva II. Lipót zöld utat adott a próbálkozásnak. De a kérdés továbbra is marad: mi vezette Magyarországra? Továbbá, hogy Tisza nyári ígérete után miért várt olyan sokáig? Ez utóbbira az lehet a felelet, hogy előbb nagyobb piacokon szerette volna stabilan bevezetni az értékpapírt, hogy utána biztosra mehessen másutt is, azonban a nem várt árfolyamesés ezt hátráltatta.

A tőzsdei műveletek végeredménye az lett, hogy a királynak az 1888-ban kibocsátott kongói nyereménykölcson alig felét sikerült lejegyeztetnie (70 milliót), amelynek a hasznából öt és fél milliót „zsebre vágott”; ez azonban messze nem fedezte az általa addig a vállalkozásra fordítottakat, kétfélmilliót pedig valóban a kongói költségvetésbe irányított.⁶⁶ Mivel további készpénzre volt szüksége, Beernaert-hez fordult, aki „megdolgozta” a parlamentet, amely 1889 júliusában 10 millió frankos hitelt szavazott meg az alsó-kongói vasút finanszírozására. Majd 1890-ben, egyrészt a Kongót Belgiumra hagyó lipóti végrendelet ismerteté válásának, másrészt a rabszolgaság eltörlésére Brüsszelben rendezett nemzetközi konferenciának a hatására újabb tizenötmillió kölcsönt kapott éves részletekben.

Jegyzetek

¹ A 49-es számú dokumentum, amely a budapesti belga főkonzul táviratának másolata; a 206-os számmal jelölt dokumentumköteg, amely 232 számozott iratot tartalmaz, ezekből a 137-estől a 149-esig sorakozók a király és titkárnak feljegyzéseit és táviratait, valamint a pesti főkonzul táviratait és leveleit foglalják magukban a fenti ügygel kapcsolatban és végül a 650-es dokumentumkötegből néhány irat. Az egyetlen kivétel a Pannonhalmi Bencés Főapátság Lónyay Levéltárából származik.

² A *Bien Public* 1885. április 2-i száma, idézi: *Lichtervelde, Comte Louis de*: Léopold II. Rex, Leuven, é. n., 202.

³ *Vangroenweghe, Daniel*: Du sang sur les lianes. Léopold II et son Congo. Didier Hatier, Brüsszel, 1986., 83.

⁴ *Stengers, Jean*: Congo. Mythes et réalités. 100 ans d'histoire. Duculot, Párizs-Louvain-la-Neuve, 1989., 102.

⁵ A Goffinet-gyűjtemény, Adrien és két fia, Constant és Auguste iratait tartalmazza, valamint betököt hivataltal pozícióikkal kapcsolatosan I. és II. Lipót és feleségeik irataiból is igen sokat, többek között a királyi kabinet, a civilista és a királyi magánvagyonkezelés anyagaiból. A dokumentumok válogatva 1910-ben két minisztériumba kerültek és a királyi levéltárba. A többi a család 1950 körül egy pincébe vitte, ahova befalazták, majd 1977-ben az utolsó erről tudó családtag is meghalt. A pincét a fölötté levő épület bontásakor 1983-ban fedezték fel, és magánkereskedelemben kezdték árusítani tartalmát, melynek legnagyobb részét a Belga Királyi Palota Levéltára 1985-ben, 1993-ban és 1995-ben megszerezte.

⁶ *Kurgan Van Hentenryk, Ginette*: La fortune privée de Léopold II. In: *Nouveaux regards sur Léopold Ier et Léopold II*. Fonds d'Archives Goffinet. Fondation Roi Baudouin, Brüsszel, 1997., 171.

⁷ *Biographie Belge d'Outre-Mer*. VII/C kötet, Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, Brüsszel, 1989., 28.

⁸ *Stengers*: i. m. 47.

⁹ *Vanthemische, Guy*: Le Congo et la fortune privée de Léopold II. In: *Nouveaux regards sur Léopold Ier et Léopold II*. Fonds d'Archives Goffinet. Fondation Roi Baudouin, Brüsszel, 1997., 187.

¹⁰ *Dumont, Georges-Henri*: Léopold II. Fayard, Párizs, 1990., 228.

¹¹ Pannonhalmi, Lónyay Levéltár, I. láda, II. Lipót Stefániához 1885. november 26-án írt levele.

¹² APR, ACL-DE II., 650-es dokumentum, 4-13. levelek, és Adrien Goffinet egy 1885. március 17-i összefoglalója, utóbbit közli: *Vanthemische*: i. m. 195.

¹³ *Dumont*: i. m. 228.

¹⁴ Közli: *Vanthemische*: i. m. 197.

¹⁵ *Lichtervelde*: i. m. 209.

- ¹⁶ Uo. 211.
- ¹⁷ *Marchal, Jules*: L'Etat Libre du Congo: Paradis perdu. L'histoire du Congo 1876–1900. 1. kötet, Paula Bellings, Borgloon, 1996., 112.
- ¹⁸ APR, ACL–DE II. 206/145. irat.
- ¹⁹ Részvényesek könyve (Pethő Róbert szerk.). Girozentrale–Welcome, Budapest, 1991., 75–78.
- ²⁰ Uo. 78.
- ²¹ *Mérő Katalin*: Az Értéktőzsde szerepe és jelentősége a tőkés Magyarország gazdasági életében (1864–1944). Magyar Tőzsdealapítvány, Budapest, 1988., 32.
- ²² *Mérő*: i. m. 33.
- ²³ Magyarország története 1848–1890. 6/1–2. kötet. (Kovács Endre főszerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979., 569–570.
- ²⁴ *Kondor Béla*: A tőzsdei értékpapírokról a váltó kivételével. Engel Lajos, Pécs, 1893. (klny. Pécsi Napló), 6.
- ²⁵ Az 1873-as krachról lásd részletesen: *Kövér György*: 1873. Egy krach anatómiája. Kozmosz, Budapest, 1986.
- ²⁶ *Mérő*: i. m. 34–43.
- ²⁷ Uo. 15–16.
- ²⁸ Tőzsdei kézikönyv (Nyári József szerk.), Benkő Gyula, Budapest, 1908., 313.
- ²⁹ Uo. 316. és 318.
- ³⁰ *Berend T. Iván–Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században. 1780–1914. Gondolat, Budapest, 1987., 389.
- ³¹ *Mérő*: i. m. 43.
- ³² *Tomka Béla*: A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947). Gondolat, Budapest, 1996., 59.
- ³³ Magyarország története 1848–1890: i. m. 932. és Magyarország története 1890–1918. harmadik kiad., 7/1. kötet. (Hanák Péter főszerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988., 265.
- ³⁴ Magyarország története 1890–1918: i. m. 267.
- ³⁵ Magyarország története 1848–1890: i. m. 967.
- ³⁶ Magyarország története 1890–1918: i. m. 288–289.
- ³⁷ Magyarország története 1848–1890: i. m. 931. és 948.
- ³⁸ *Kondor*: i. m. 39–41.
- ³⁹ *Daye, Pierre*: Léopold II. Arthème Fayard et Cie, Párizs, 1934., 349.
- ⁴⁰ Uo. 249.
- ⁴¹ *Goldziher Ignác*: Napló. Magvető, Budapest, 1984., 183.
- ⁴² APR, ACL–DE II. 206/139. és 206/145.
- ⁴³ APR, ACL–DE II. 206/145.
- ⁴⁴ „A belga főkonzul Pécsen.” *Pécs. (Politikai vegyestartalmu hetilap)*, VII. évf., 37. szám, 1888. szeptember 8., 7. oldal., „Hírek” rovat, 1. oszlop.
- ⁴⁵ *Fünfkirchner Zeitung*, Nr. 76(1982), 1888. szeptember 16., 2. oldal, „Politische Uebersicht” rovat, 3. oszlop.
- ⁴⁶ APR, ACL–DE II. 206/139.
- ⁴⁷ *Tomka*: i. m. 31.
- ⁴⁸ APR, ACL–DE II. 206/149.
- ⁴⁹ APR, ACL–DE II. 206/149.
- ⁵⁰ APR, ACL–DE II. 206/138.
- ⁵¹ *Tomka*: i. m. 36.
- ⁵² *Stengers*: i. m. 71. 13-as jegyzet.
- ⁵³ APR, ACL–DE II. 206/149.
- ⁵⁴ APR, ACL–DE I. 49.
- ⁵⁵ APR, ACL–DE II. 206/149.
- ⁵⁶ APR, ACL–DE II. 206/144.
- ⁵⁷ APR, ACL–DE II. 206/144.
- ⁵⁸ APR, ACL–DE II. 206/145.
- ⁵⁹ APR, ACL–DE II. 206/145.
- ⁶⁰ APR, ACL–DE II. 206/140.
- ⁶¹ APR, ACL–DE II. 206/141–143.
- ⁶² APR, ACL–DE II. 206/145.
- ⁶³ APR, ACL–DE II. 206/144.
- ⁶⁴ APR, ACL–DE II. 206/146. és 149.

⁶⁵ *Dumont*: i. m. 84–85. és *Stengers*: i. m. 45.

⁶⁶ *Vangroenweghe*: i. m. 84.

SZEMLE

AZ 1849-ES CÁRI INTERVENCIÓ MAGYARORSZÁGON

SZERK.: VADÁSZ SÁNDOR

Budapest, Korona Kiadó 2001. 296 p.

Az 1848. évi forradalom és az 1848/49. évi függetlenségi harc története iránti érdeklődés, mint azt a 150. évfordulónak a rendezvényei és az ezen alkalomból napvilágot látott kiadványok egész sora bizonyítja, továbbra is élénk. De nincs is okvetlenül szükség valamilyen évfordulóra ahhoz, hogy igényes könyvek gazdagítsák 1848/49 több könyvtárat kitevő irodalmát.

„Az 1849-es cári intervenció Magyarországon” című, izléses kiállítású kötet három részből áll. Tartalmazza Vadász Sándornak a könyvvvel megegyező című tanulmányát, Józsa Antal dolgozatát: „Az orosz csapatok a magyarországi és az erdélyi hadszíntéren” címmel, továbbá 77 okmányból álló okmánytárat, melynek legnagyobb része az Orosz Állami Történeti Levéltárban őrzött Paszkevics-iratok közül való.

Az 1849. évi cári intervencióval való foglalkozás a második világháborút követő évtizedeken nem állt a hazai történetkutatás előterében. politikai okokból. 1984-ben azután megjelent magyarul Alexandr Petrovics Scserbátov herceg könyve: „Paszkevics Magyarországon”. Ez a herceg hatkötetes Paszkevics-életrajzából a magyarországi hadjáratról foglalkozó részt tartalmazza hat fejezetben, valamint 112, többségében korábban ismeretlen okmányt. Ezt követte négy év után, 1988-ban „A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról” című értékes összeállítás. E két kiadványhoz csatlakozik most Vadász Sándor és Józsa Antal munkája.

A két szerzővel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy eddig egyikük sem volt „negyvennyolcas”, azaz nem foglalkozott behatóbban a magyar 1848/49 történetével. Éppen ezért különösen figyelemre méltó igyekezetük, újat, többet, mást (is) mondani választott témájukról.

Tanulmányának elején Vadász Sándor I. Miklós cár személyével és nézeteivel foglalkozik, és a cári beavatkozás jogi alapjának az ekkorra már a történelem folyamata által meghaladott Szent Szövetséget, valamint az 1833. szeptember 19-én a csehországi Műnchengrázban aláírt orosz–osztrák szerződést tekinti. A két uralkodó találkozása alkalmával I. Ferenc király huszárezred-tulajdonossá nevezte ki I. Miklós cárt. Gazdagította volna a képet, ha a szerző megmondja, hogy ez az ezred a 9. huszárezred volt, amely a bécsi kormány engedélyével 1848. július végén még hazajöhetett, és ettől kezdve mindvégig magyar oldalon harcolt. Tehát nem „aljas átpártolás” történt, mint azt Miklós cár Ferenc József császáranak 1848. december 6-án írta (3. sz. okmány, 169. p.).

A beavatkozás okai között érdemes lett volna foglalkozni I. Miklós 1848. március 26-án, az európai forradalmak hírére kiadott, saját kezűleg aláírt, a forradalmi Európát megfenyegető kiáltványával. Ennek befejező mondatai: „Velünk van az Isten! Halljátok meg, ti pogányok, és hódoljatok meg, mert velünk van az Isten.” Európa forradalmi népei „pogányok”-nak történt minősítése megbotránkozást keltett; mire orosz részről a szokott magyarázkodás következett, hogy ti az öegyházi szlávból való fordítás hibás. Ez azonban nem volt igaz, mert az eredeti szövegben „jazicsnyik” van, ami egyértelműen „pogányok”-at jelent.

A bevezető tanulmány foglalkozik „az orosz hadsereg néhány átfogó kérdése”-vel. Ezek között a csapatok élelmszer-ellátása, a kórházi ápolás megszervezése, Paszkevics hadi tapasztalatai, a nemzetiségi ellentétek kihasználása szerepel. Mint a 28. oldalon olvashatjuk, a cári fővezér „nem erőltette a nyílt ütközeteket, hanem a roppant tömegő birtokában manőverezéssel, az ellenség üldözésével, végül egyetlen döntő győzelemmel akarta a magyar történelemben első ízben megtapasztalt »orosz gőzhenger« alá gyűrni az ellenséget”.

Ehhez az idézethez két megjegyzés: „roppant tömegő”-vel a cári csapatok 1849-ben nem léptek fel a honvédsereg ellen, az „orosz gőzhengert” így ezek sehol nem tapasztalhatták. Másik megjegyzésem az orosz hadvezetés által 1849 előtt már évszázadokkal korábban, de 1849 után is tanúsított óvatosságára, halogató, döntést kerülő harcászataira vonatkozik. Ez a bevezető tanulmány szövegéből lényegében kiderül. Célszerű lett volna azonban megmondani, hogy a túlzott óvatosságban nem Paszkevics herceg volt az egyetlen, nem volt ő sem első, sem utolsó az orosz tábornokok között.

Ugyancsak a 28. oldalon olvashatjuk, hogy a cári intervencióval bekövetkezett helyzet megítélésére Görgei „a legilletékesebb kortárs”. (Görgey nevét egyébként a kérdés elismerten legavatottabb szakértője, Kosáry Domokos y-nal írja.) A cári intervenció, és ez Vadász Sándor tanulmányából is világosan kiderül, politikai okokból következett be, így az emiatt előállott helyzet megítélése elsősorban politikai kérdés. Talán nem kell itt felsorolni azok nevét, akik az 1849. nyári helyzet megítélésében illetékesebbek voltak Görgeynél. Ha a cári intervenció bekövetkeztével – mint Görgey írta, és Vadász idézi – „Magyarország menthetetlenül” elveszett, akkor a harc folytatása eleve kilátástalanná vált, és a fegyverletételnek nem 1849. augusztus 13-án, hanem már júniusban meg kellett volna történnie.

És ha már a fegyverletételnél tartunk: a bevezető tanulmány foglalkozik avval a „frontbarátkozás”-sal (33. p.), amely megelőzte Világost. E „barátkozás” során fogadta el Görgey a cári tisztek által neki küldött pisztolyokat, amelyeket hasonló ajándékokkal viszonzott. Vadász szerint ez „lovagias cselekedet volt mindkét részről”. Idézhetnék itt most különböző, a harctéren szemben álló ellenséggel való barátkozást tiltó katonai szabályzatokat. Ehelyett rá kíváncsi mutatni arra, hogy ez a pisztolycsere része volt a cári tisztek által rendkívül ügyesen megvalósított, Görgeyt és számos tisztjét félrevezető, időnyerésre törekvő, a magyarokat végeredményben becsapó eljárásnak. A kötetben ismételtlen találunk egyetértő hivatkozást Steier Lajos: „Haynau és Paskievics” című, kétkötetes munkájára. Kifogásolni a Steierre való hivatkozást nem lehet, de vitatható munkájának értékelése. Kérdésem viszont: miért nem idézik a szerzők Steiertől Görgey Nagyváradon. 1849. augusztus 15-én kezdődő bekövetkezett idegösszeroppanásának leírását. Ezt az idegösszeroppanást az a felismerés váltotta ki, hogy az oroszok megcsalták és kijátszották (Steier: Haynau és Paskievics II. k. 262. s. köv. p.).

Egy 2001-ben megjelent munkának világosan tudtára kell adnia: az oroszok által kezdeményezett, a magyarok részéről naivan már miniszteri szintre emelt tárgyalások kizárólagosan az oroszoknak kedveztek, a magyaroknak ezek a hamis hiten, az illúziókon kívül az égvilágon semmit sem adtak. Az oroszok nem megegyezni akartak, őket nem érdekelte komolyan a magyar-osztrák megegyezés. Ők mielőbb be akarták fejezni a magyarországi hadjáratot, hogy utána hazatérhessenek.

Báró Friedrich Wilhelm Berg orosz gyalogsági tábornok neve ismételtlen előfordul a kötetben. Azok az okmányok, amelyek Paszkeviccsel való viszonyát, inkább vitáját tükrözik, gazdagítják a kettejükről alkotott képünket. Egy hiányosság azonban Berggel kapcsolatban is fennáll, és ez a következő. Az osztrákok által ostromgyűrűbe fogott Komáromból 1849. július végén Tata elleni sikeres portyájukon a honvédek elfogták a Bécsből Budára tartó osztrák postakocsit, benne több hivatalos levéllel. Ezek között volt az a – tudomásom szerint eddig első nem került – levél is, amelyet Berg a cárnak írt, s amelyet a komáromi csapatok parancsnoka, Klapka tábornok már 1850-ben ismertetett Lipcsében, németül megjelent emlékirataiban. Ebből a levélből kiderült, írja Klapka, aki 1849 augusztusában még nem látta kilátástalannak a harc folytatását, hogy „Haynau és az oroszok féltek a késő őszi közeledtétől; hogy addigra ők a háborút mindenáron be akarták fejezni, és ha ez nem sikerülne nekik, az ország rossz közlekedési eszközei, ezáltal a csapatok rendkívül nehéz ellátása miatt kényserülnének a háború befejezését jövő tavaszra halasztani.” (Klapka: Memoiren. April bis October 1849. Leipzig, 1850. 214. p.)

Előfordulnak a tanulmányban elírások és pontatlanságok. Így a 42. oldal első bekezdésének végén az áll, hogy gróf Zichy Ferenc (a fő muszkavezető) „a törökverő Savoyai herceg babérait vágyott”. Az ez előtt álló szövegből világosan kiderül, hogy Haynauról van szó.

Józsa Antal számos – eltérő jellegű – pontatlanságot és nem kevés vitatható állítást tartalmazó dolgozatához néhány megjegyzés. Egyik tétele, hogy a cári csapatok a fogságukba esett honvédek közül ezreket vittek (volna) a cári Oroszországba, semmivel sem bizonyítható (111. s. köv. p.). Szerinte az iratok a levéltári iratok hiányából vagy megsemmisüléséből nem következnek az, hogy valami – esetében a volt honvédek Oroszországba vitele – ne történt volna. Elképzelhető-e viszont az, hogy ebből a Józsa szerinti több ezerből soha, senki ne próbált volna kapcsolatot teremteni itthoni hozzátartozóival? Olyan jól érezték volna magukat ezek a volt honvédek a cári Oroszországban, hogy közülük egyetlen egy sem próbált hazatérni, avagy talán a hadifogság élethossziglan szolgált?

Hasonlóan elragadta Józsa a fantáziája Bem, a tüzér szerepének ábrázolásában. Az tény, hogy Bem tüzér volt, és ütközeteiben a tüzérség döntő szerepet játszott. Ebből kiindulva Józsa valóságként átveszi azokat a régi legendákat, hogy Bem „a főtiszteket és főleg a hírszerzést is irányító parancsnokokat igyekezett (sokszor személyesen) egy nagyobb lőtávolságú és találati pontosságú löveggel még csatakezdés előtt, vagy a tüzérségi előkészítés legelején tűzösszpontosítással kilőni” (103. p.). Ehhez előzőleg egy magyar felderítő járt az ellenség táborában, aki azután Bem számára távcsövel azonosította a kiszemelt személyt. Ezzel szemben először is: egyetlen löveggel nem lehetett – és ma sem lehet – tűzösszpontosítást csinálni. Másodszor: a 19. század közepén a tábori tüzérségnek sima csövű lövegei voltak, ilyenekkel egy embert legfeljebb véletlenül lehetett eltalálni a szórás miatt. Harmadszor: az egyes lövegek irányítása nem a hadtestparancsnok feladata. Bemnek a harcot kellett vezetnie, áttekinteni az egész harcot, nem pedig egyes lövegek irányításával bibelődni. Bem ilyen irányú, irányzó tevékenységének a legendáját a tüzértiszt-hadtörténész Gyalóky Jenő 1932-ben megcáfolta a Hadtörténelmi Közleményekben megjelentetett: „A segesvári ütközet” című tanulmányában.

A dokumentumok közlése nem mindenben felel meg a bevett gyakorlatnak. Előfordul, hogy nincs megadva a lelőhely, hiányzik az eredeti nyelv megjelölése is. Kossuth Bemnek küldött leveleinek legjobb közlése a Barta István által összeállított Kossuth Lajos Összes Munkái sorozat XV. kötete.

Ugyancsak szemléltetéstül két megjegyzés 1. számú, „Magyarország és a magyar ügyek” című, az orosz cenzúra által 1849. július 14-én, tehát már az intervenció megindítása után kinyomtatni engedélyezett dokumentumhoz. A 155. oldalon említett Dessewffy gróf nem a későbbi aradi vértanú Arisztid, hanem a

fiatalon elhunyt konzervatív politikus Aurél. A 165. oldalon a Bécsbe bevonuló vörös köpenyesek nem „szerecsenek”, hanem szerecsanak, azaz határőrvidéki katonák.

Az elmondottakkal arra kívánok utalni, hogy a szaktörténeti igényekből és a téma érdekességéből is fakadó jogos olvasói elvárások kielégítését gondosabb munkával jobban lehetett volna szolgálni. A kötet témája komoly érdeklődésre tarthat számot. A kiadvány hasznos és új forrásanyagot is közöl, s kétségtelenül gazdagítja az olvasók széles köre által érdeklődéssel forgatott 1848/49-es irodalmat.

Borus József

BALKANSKI UGOVORNI ODNOSI 1876–1996

SZERK: MOMIR STOJKOVIĆ

(A Balkán szerződéses viszonyai 1876–1996)

Beograd, Međunarodna politika, I–II. 1998. III. 1999.

Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama. Priredio Momir Stojković, JP Službeni list SRJ, SJU „Međunarodna politika”. Beograd, I-II. 1998, III. 1999. (A Balkán szerződéses viszonyai 1876–1996. Két- és többoldalú nemzetközi szerződések és más, államhatárokkal, politikai és katonai együttműködésekkel, vallási és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos diplomácia egyezmények. Sajtó alá rendezte Momir Stojković.)

Az az állítás, hogy a múlt kérdéseit csak az adott korszakban született dokumentumok kellő mértékű ismeretében lehet megválaszolni, napjainkra szerencsére általánosan elfogadottá vált. Az objektív ítéletalkotáshoz nélkülözhetetlen ismeretek megszerzéséhez azonban gyakran hónapok, évek szorgos levéltári kutatómunkája szükséges, amelynek elvégzését nagymértékben megkönnyítheti, ha a kutatónak munkája végzése során van mire támaszkodnia. Ilyen „mankó”, amelyre a jámbor kutató támaszkodhat, az archívumok iratrengetegében való tájékozódást megkönnyítő forráskiadvány, de előkelő hely illeti meg a kutatást segítő eszközök között a különböző kézikönyveket is. Ez utóbbiak közül is kiemelkednek a nemzetközi folyamatokat lezáró (netán elindító), nemzetközi eseményeket vagy esetleg csak politikai szándékokat dokumentáló szerződésekhez és egyezményekhez való hozzáférést biztosító dokumentumgyűjtemények. Nem pusztán azért, mert primer forrásokat tartalmaznak, hanem mert az egy-egy témához nélkülözhetetlen dokumentumok összegyűjtése óriási erőfeszítést és utánajarást, nem mellékesen pedig több nyelv ismeretét igényli.

A Momir Stojković – a belgrádi egyetem politikatudományok karának nemrég elhunyt professzora – szerkesztésében megjelent dokumentumgyűjtemény a Balkán történetének alakításában szerepet játszó nemzetközi jogi dokumentumok összegyűjtésére tett kísérletet. Ilyen hosszú időszak politikai történéseit nemzetközi dokumentumokon keresztül felidézni – különösen olyan forrongó térségét, mint a Balkán-félsziget – már csak a válogatás terhe miatt is nehéz feladat. Márpedig a mű létrejöttének bevallott célja – a dokumentumok közlésével megkönnyíteni a balkáni államok katonai-politikai kapcsolatainak és a nagyhatalmakkal kialakult viszonyainak a közvetlen forrásból történő tanulmányozását – csak úgy valósulhatott meg, ha a tömegtelen mennyiségű forrásból sikerül a megfelelő számú és „súlyú” dokumentumot kötetbe szerkeszteni. A szerkesztő ezzel tökéletesen tisztában volt, ezért – mivel megpróbált használható és igényesen kivitelezett kézikönyvet összeállítani – három kötetbe rendezte a közlésre szánt iratokat. A válogatásnál domináló elv, nevezetesen hogy a dokumentumok közvetlenül kapcsolódjanak a balkáni térséghez, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a három kötet egy egységes, kerek egészet alkosson.

A kötetekben található okmányok „műfaja” igen változatos. A szerkesztő nyolc kategóriába sorolta őket: 1. A megkötésekor titkosnak nyilvánított szerződések (több mint 30). 2. A legyőzött államokkal szemben foganatosított rendelkezéseket tartalmazó békeszerződések (25). (Itt kell megjegyezni, hogy a kötetből sajnálatos módon kimaradt az egyik legfontosabb ilyen jellegű dokumentum, a sèvres-i békeszerződés.) 3. Szövetségi, barátsági és együttműködési szerződések (65). 4. A harmadik fél elleni közös fellépést szabályozó, illetve a térség erőviszonyainak alakulását, befolyásoló katonai konvenciók és egyezmények (több mint 45). 5. A békeszerződések határookra vonatkozó rendelkezésein túl a határok kérdését szabályozó szerződések (40). 6. A békeszerződésekön kívül más vallási, nemzeti és nyelvi kisebbségek kérdésével foglalkozó szerződések (20). 7. Egyéb nemzetközi jelentőséggel bíró egyoldalú, bilaterális vagy multilaterális „események” dokumentumai: kiáltványok, nyilatkozatok hadüzenetek stb., illetve államférfiak, külügyminiszterek, nagykövetek vagy követek által békekötések előtt azt követően

nagy fontossággal bíró kérdésekről készített hivatalos feljegyzések. 8. Egyes államok életében meghatározó szerepet játszó döntések (alkotmányok, államok megalakulásának kiáltása, területváltozások, államok elismerése stb.).

A kötetben szereplő dokumentumokat tehát igen széles palettáról válogatták, ami miatt igazán nem érheti kritika a dokumentumgyűjtemény összeállítóját. E sokszínűség mellett sem találkozunk azonban a török tengerszorosokkal – Boszporusz és Dardanellák – és a dunai hajózással kapcsolatos szerződésekkel és egyezményekkel, amelyek ugyancsak fontosak a balkáni viszonyok megértéséhez. (Stojković maga is felhívja erre a figyelmet előszavában.) Kivételt képez ezalól a tengerszorosokra vonatkozóan megkötött utolsó, következképp maig életben lévő nemzetközi jogi dokumentum, az 1936-ban elfogadott montreux-i egyezmény.

Az iratok jó része nagy nemzetközi dokumentumgyűjtemények alapján francia vagy német nyelvből készült fordítás, de nem kevés azon okmányok száma sem, amelyek szerb nyelvre való áttültetése angol, olasz, orosz, görög, bolgár, sőt makedón nyelvű dokumentumból történt. Emellett gyakori forrása az iratoknak a Jugoszláv Közlöny (Službenj list) is. A dokumentumok mellett fel van tüntetve az irat forrása, legtöbbször több forrást is megjelölve – különösen azoknál az okmányoknál, amelyek még „élő” rendelkezéseket tartalmaznak –, ahol személyesen is utánanézhethetünk a leirtak autentikus voltának. Több forrás felsorolása esetén a szerző mindenkor megnevezi, melyiket vette alapul az irat közlésénél, illetve milyen nyelvről készült a fordítás. A dokumentumok kronológiai sorrendben követik egymást, amelyeket Stojković a dokumentum keletkezésének körülményeire és történeti háttérére vonatkozóan részletes magyarázattal látott el, rámutatva a más szerződésekkel meglévő összefüggésekre is. Az egyes okmányokat teljes szöveggel szerepelteti, kivéve azokat, amelyek egyes részei kevésbé vonatkoznak a címbe megjelölt térségre. Ez a magyarázata annak, hogy a trianoni szerződésnek a magyar–oszátrák, illetve a magyar–csehszlovák határvonalat leíró részei miért maradtak ki.

Az első kötet 581 oldalon, 215 dokumentumon keresztül mutatja be a térség szövevényes hatalmi viszonyait, a felszíget államainak és a Balkánon érdekeltiségekkel bíró nagyhatalmak diplomáciai lépéseit, valamint az azokat rögzítő nyilvános és titkos szerződéseket és egyezményeket a keleti válságtól a világháború végéig. Az iratgyűjteménynek az Oszátrák–Magyar Monarchia, Németország és Oroszország Törökországot a balkáni status quo tiszteletben tartására felszólító jegyzéke (1876. május 12.) és a Szerb–Horvát–Szlóven Királyság 1918. december 1-jei megalakulását deklaráló kiáltvány adja a keretét. A kötetben a nagyhatalmak között megkötött szerződések, mint például a három császár szövetsége vagy az oszátrák–magyar–olasz–német hármass szövetség dokumentuma mellett helyet kaptak olyan nehezen hozzáférhető okmányok is (és ezek vannak túlsúlyban), amelyek a legszorosabban vett értelemben, közvetlenül befolyásolták a balkáni államok politikáját. Ilyen például a Monarchia és Szerbia között 1881. június 28-án megkötött titkos egyezmény, amelynek hatása azonnal érezhető volt Szerbiában, s amely alapul szolgált az Obrenović-dinasztiának ahhoz, hogy felvegye a királyi címet, vagy a Bosznia–Hercegovina annexiójára válaszul Szerbia és Montenegró között 1908. október 24-én megkötött titkos barátsági és szövetségi szerződés.

A dokumentumgyűjtemény második kötete 709 oldalon 205 dokumentumot tartalmaz a két világháború közötti időszakra nézve, kiterjesztve a korszakhatárt a második világháború befejezéséig. Az első dokumentum stílusosan a Nemzetek Szövetségének 1919. április 28-án elfogadott alapokmánya, míg a kötetet az 1945. december 27-én Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió külügyminiszterei által Moszkvában elfogadott, az Olaszországgal, Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Finnországgal folytatott béketárgyalások alkalmával alkalmazandó elveket megállapító nyilatkozat zárja. A két dokumentum között helyet kapott több mint 200 dokumentum a politika és a diplomácia számos területére kalauzol el bennünket. Megtalálhatjuk itt a kisantantállamok között megkötött összes jelentős politikai és katonai egyezményt és szerződést, a nagyhatalmak Balkánra – és nem csak a Balkánra – vonatkozó szerződéseit, de nem hiányoznak olyan „helyi jelentőségű” nyilatkozatok és kiáltványok sem, mint a Macedón Antifasiszta Tanács 1944. augusztus 2-i határozata, amelyben a tanács önmagát Macedónia legfelsőbb törvényhozó testületévé kiáltotta ki, meghozva egyben döntését a „demokratikus és föderatív Jugoszláviához” való csatlakozásról.

A harmadik, legvaskosabb, 837 oldalas kötetbe került a legkevesebb dokumentum. Az 1946-tól 1996-ig terjedő időszak legfontosabb kérdéseinek megértéséhez „mindössze” 144 dokumentum áll rendelkezésünkre. Az első helyen szerepel Titónak az Egyesült Államok kérését jóváhagyó nyilatkozata, amely elismerte az „új Jugoszlávia” kötelezettségét a háború előtti kormány által kötött szerződések betartására az Egyesült Államokkal szemben. A nyilatkozat nemcsak kronológiaiailag kerülhetett az első helyre a kötetben, de fontosságát tekintve is előkelő hely illeti meg, mivel előrevetíti az új állam későbbiekben kiteljesedő lavírozó politikáját. A továbbiakban 400 oldalon keresztül nyomon követhetjük a Balkán szocialista „testvérállamainak” legfontosabb diplomáciai lépéseit az azokat rögzítő szerződések révén, majd a Kominform és Jugoszlávia közti szakítás után Jugoszláviának a másik táborhoz való közeledéséről kapunk képet (Jugoszlávia, Görögország és Törökország között 1953. február 28-án kötött

barátsági és együttműködési szerződés és az ahhoz kapcsolódó titkos katonai egyezmény). A kötetnek ugyanebben a részében szerepelnek a NATO és a Varsói Szerződés alapító okirata is, továbbá a térség nemzetközi kihatással bíró eseményei, mint a trieszti szabadállam státusának rendezése, Ciprus függetlenségének elismerése Görögország és Törökország részéről stb.

A könyv második felében azonban már az elmúlt évtized véres eseményeinek előzményei, az ahhoz vezető út van nagy alapossgal dokumentálva. Így szerepel benne Alija Izetbegović 1970-ben írt, félig titkos „Iszlám kiáltványa”, mint a boszniai iszlám fundamentalizmus megalapozója és a későbbi polgárháború egyik összetevője. Kimaradt viszont a kötetből a Szerb Tudományos Akadémia tagjainak egy csoportja által, 1986-ban Jugoszlávia aktuális társadalmi kérdéseiről írt „Memoranduma”, amelyet ezen az alapon szintén szerepeltetni kellett volna. Nagy teret szentel ellenben a szerkesztő a Jugoszlávia felbomlását dokumentáló okmányok bemutatásának, a tagköztársaságok szuverenitását kimondó deklarációjától, az Európai Közösségnek és az ENSZ-nek a felek megbékítésére tett kísérleteiig, a daytoni egyezménnyel bezárólag. Az utolsó kötetet az ENSZ BT 1996. december 12-i 1088-as határozata zárja, amely a Bosznia-Hercegovinára nézve előző év decemberében kötött párizsi békeszerződésnek kívánt nagyobb nyomtérkövet szerezni. Az 1996-os évből ezen túlmenően – feltehetően nem minden célatosság nélkül – számos olyan okmány szerepel, amelyek Jugoszlávia nemzetközi pozícióinak erősödését és külpolitikai sikerét hivatottak demonstrálni. Így találkozhatunk a francia külügyminiszter, Charetta nyilatkozatával, amely kimondta, hogy Franciaország diplomáciai kapcsolatai a Jugoszláv Szövetségi Köztársasággal folyamatosak. Ami magyar szempontból érdekes és első pillantásra meglepő, a kötet teljes szövegével közli a magyar–román alapszerződést, amelyet a lábjegyzetben mint a nemzeti kisebbségek jogainak elismerését biztosító, korszerű európai modellt jellemez. Hozzáteve, hogy „ennek révén a két ország között megteremtődtek a jószomszédi együttműködés fejlődésének feltételei, és megszűntek a kapcsolatok fejlődését a romániai magyar nemzeti kisebbség helyzete miatt zavaró tényezők”. (809. oldal)

A dokumentumok közötti tájékozódást a kötetek végén található, államok szerint készített tárgymutató segíti, amely azt is jelöli, hogy milyen számot kapott az adott irat a kötetben (a dokumentumok számozása folyamatos), de nem hiányzik a hagyományos tartalomjegyzék sem. Ami olykor zavaró: az első kötetben a tartalomjegyzékben több helyen figyelmen kívül tévesen van megadva a dokumentumok keletkezésének ideje. (Így történhetett, hogy Montenegró és Törökország 1878. március 10-e helyett 1978-ban írta alá a határokról szóló protokollt.) A bőségesen felhasznált szakirodalom ugyancsak helyet kapott az egyes kötetekben – az adott kötethez felhasznált forrásokat felsorolva –, minduntalan figyelemztetve arra a hatalmas munkára, amelynek eredményét tálcán tették elének.

Összességében a kötetek lapozgatása közben az a meggyőződése támad az olvasónak, hogy a szerkesztőnek sikerült a maga elé kitűzött célt maximálisan teljesítenie, s a három kötetbe rendezett, jellegét tekintve igen változatos és nagyszámú – egész pontosan 565 – dokumentumon keresztül jelentős segítséget nyújtani a Balkánon zajlott-zajló politikai játszmák megértéséhez. A kedvező összbeműködést legfeljebb csak az az alig leplezett szándék zavarja meg, amely arra irányul, hogy a nagyhatalmaknak a Balkán „balkanizálásában” évszázadok óta játszott és a szerkesztő által – és tegyük hozzá, a szerb értelmiség nagy része által – napjainkban is dominánsnak tartott szerepének hangsúlyozásával valamelyest „felmentse” a térség nemzeteit, elsősorban természetesen sajátját, a felelősség terhe alól.

Hornyák Árpád

**LJUBOGRAĐ DIMIĆ
SRBI I JUGOSLAVIJA
(A szerbek és Jugoszlávia)**

Beograd, Stubovi kulture, 1988. 197 p.

A „rövid 20. században” végbement folyamatok, az elmúlt évek eseményei számvetésre készítették a belgrádi egyetem professzorát. Miként maga is írja: „A jugoszláv állam és a szerb nép 20. századi történetének ismerete ma szükségesebb számunkra, mint valaha.” (8. p.) Jugoszlávia története 73 évet fog át. A 20. század háborúval kezdődött – ennek során felvetődött a szerb kérdés, 1918-ban létrejött a közös délszláv állam –, és háborúval, a jugoszláv állam szétesésével végződött. Véget ért egy olyan történelmi időszak, „amelyben a szerb kérdést nem sikerült véglegesen megoldani”. (11. p.) A szerző tisztában van vele, hogy a felvetett kérdésekre nem lehet egyértelmű, érzelmeiktől mentes válaszokat adni. Esszéistikusan előadott, de tényekkel, adatokkal gazdagon alátámasztott mondanivalóját négy gondolat köré csoportosította (előzmények és kiindulás, térség, társadalom, politika).

1918-ban, az első világháború befejeződésével jelentős változások következtek be Európa életében: eltűnt a színről három nagy birodalom, és vele együtt három dinasztia is. Helyüket részben kis

nemzetállamok vették át. Jelentős késéssel végbement a délszláv népek egyesülése egy államba. Az egyesülés nem volt a véletlen műve. A 19. századtól kezdve a legkülönbözőbb ideológiájú szerb politikai mozgalmak vállalták a küldetést, a különböző államokban élő szerbek „összegyűjtését”, egyre erősebben hatott a szerbek, horvátok nyelvi rokonságán alapuló jugoszláv gondolat politikai töltete is: a Maribortól Splitig, a Szabadkától Ohridig húzódó nagy délszláv állam terve. Az új állam létrejötte a szomszédos két nagy birodalom összeomlását feltételezte.

1914-ben Nisben a szerb parlament deklarációt fogadott el, amelyben háborús célként jelölték meg a szerbek, horvátok, szlovének „felszabadítását és egyesítését”. Az egyesülésről a háború utolsó éveiben kezdődtek az intenzívebb tárgyalások a jugoszláv beállítottságú horvátokkal és szlovénekkel. 1918 közepén majdnem a teljes dalmáciai lakosság, valamint a horvátok és szlovének 60%-a kívánta a közös állam létrehozását. (27. p.) Többségüket nem a közös állami lét vonzotta, hanem álláspontjukat a német és olasz veszélytől, illetve a társadalmi zavargásoktól, az anarchiától való félelem határozta meg. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (SZHSZ) megalakítása legitim képviselői testületek egyetértésével ment végbe (montenegrói parlament, vajdasági népgyűlés, zágrábi nemzeti tanács).

Szerbia – amely egyébként a legtöbb áldozatot hozta a közös államért – az államiság hagyományát hordozta, és a háború végén a győztesek közé számított, előnyös feltételeket teremtve ezzel a békétárgyalásokon. A győztes hatalmak védelmi szerepet szántak Jugoszláviának: részben a német veszély ellen, részben a szocialista eszmék terjedésével szemben. Ezt a szerepét az állam fennállása idején nem mindig tudta teljesíteni.

Az SZHSZ Királyság a szerbek állama volt, amelyben együtt éltek a horvátokkal és szlovénekkel. A nemzetközi körülmények alakulása hozta létre, de egyben a szerb politikai elit – amely a jugoszláv egység megvalósítását fontosabbnak tartotta Szerbia megnagyobbításánál – választása is volt. Az új állam megalakulása jelentős fordulatot hozott a benne élő három nemzet történelmében. Az egyes népeket lelkileg nem készítették elő a közös életre, különböző mentalitás, hagyományok és nemzettudatok kerültek egy államba. A gazdasági fejlettség és a modernizáció foka is jelentős eltéréseket mutatott. A fejletlen polgárság nem volt képes arra, hogy gazdasági-kulturális téren egyesítse a jugoszláv – és benne a szerb – területeket.

A jugoszláv térség földrajzi értelemben nem képezett egységet. A kutatók arra hívták fel a figyelmet, hogy különösen északon nyitottak a határok. Az állam területének 30%-a alföld, 53%-a közepesen magas, 17%-a hegyvidék. Mindegyik területnek megvoltak a maga jellemzői. A hegyvidékek, mint mindenütt a Mediterráneumban, a „múlt őrzői” voltak. A földrajzi gátak alacsonyak voltak ahhoz, hogy megakadályozzák a külső államok behatolását, de elég magasak ahhoz, hogy hátráltassák az etnikai integrációt, a gazdasági kapcsolatok kifejlődését.

1918 után különböző fejlettségű és eltérő gazdasági kapcsolatokkal rendelkező területek kerültek egy államba, a fejletlenebb vidékek gazdasági felemelése a 20. század során nem sikerült. Egyes területeken még az autark gazdaság volt az uralkodó, így nem volt közös nemzeti piac, a korábbi gazdasági rendszerekbe való beágyazódás következtében még kevésbé létezett közös jugoszláv piac. A későbbi fejlődés, az integráció szempontjából nem volt megfelelő a kommunikáció, amely elősegíthette volna az áruk és a szakemberek megfelelő mozgását. Az új állam szempontjait figyelembe véve új közlekedési útvonalakat kellett létrehozni, ami lassan és vontatottan, nem kellő hatásokkal haladt. A gazdaságtörténetek megállapítása szerint – különösen 1945-ig, valamint az utolsó években – az egyes területek (Szlovénia, Horvátország, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Szlavónia, Vajdaság) önálló gazdasági életet éltek.

Az SZHSZ állam megalakulásakor a benne élők nemzeti tudata különböző fokon állt, eltérő volt az iskolázottság és a kulturális fejlettség szintje is. A megosztottság bizonyos tekintetben érvényes volt a szerb nemzetre is, amely a korábbi fejlődés eredményeként több gazdasági, politikai, szellemi és kulturális központtal rendelkezett. A migrációk és szétszóródás azt eredményezte, hogy a 20. század végén nem lehetett valamennyi szerb diaszpórát megvédeni.

A szerb nép demográfiai jellemzői a 20. században jelentősen megváltoztak. 1921-ben az állam lakosságának 44,6%-át, 1981-ben már csak 36,6%-át tették ki. A szerbek arányának csökkenését befolyásolta a nemzettudat gyengülése, valamint a kisebb nemzetek öntudatának – politikai indíttatású – erősítése, más nemzetek létének elismerése (a makedón és cmagorac nemzetét 1945-ben, a bosnyáké 1971-ben). Emellett jelentős befolyásoló tényező a szerbek természetes szaporodásának csökkenése. A két világháború is hatalmas áldozatokkal járt, különösen a 18–55 éves, munkaképes férfiak körében. A második világháború harcai és a szerbek ellen elkövetett genocídium egymillió áldozattal jártak. A háború után egyes vidékekről (Koszovó) a szerbek kiszorultak. A szerb lakosság a 20. században előregedett, 1921-ben az átlagéletkor 27,5 év volt, jelenleg pedig 36 év. Csökkent a gyermekek száma a családokban, a szerb falu pedig nem heverte ki a lakosság folyamatos áramlását a városokba. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a demográfia jelenségek a modern társadalom velejárói, nem kifejezetten szerb specifikumok. Az viszont inkább jugoszláviai jelenség, hogy az egyes nemzetek természetes szaporodása fejlettségükből következően eltérő, és ennek hatása van az interetnikus kapcsolatokra. Erre a szerző is kitér az albánokkal kapcsolatban.

Az 1920-as években Szerbia és Crna Gora majdnem egyöntetűen szerb volt, abszolút többséget alkottak a szerbek Makedóniában, Koszovóban, Metohiában és a Szandzsákban. Bosznia-Hercegovinában a szerbek tették ki a lakosság többségét (43,9%). Kompakt csoportokban éltek, szerbek Horvátországban és Szlavóniában. Mára a szerbek aránya nem éri el a 10%-ot Koszovóban, Makedóniában nem ismerik el a szerb nemzetet, Bosznia-Hercegovinában a szerbek aránya 30% alá szűült. Magában az anyaországban is csak a lakosság 65%-át teszik ki. (Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az 1912 előtt Szerbiához tartozó területeken, az ún. szűkebb értelemben vett Szerbiában a szerbek aránya meghaladja a 87%-ot, a kisebbségek főleg ma is az 1913, illetve 1918 után Szerbiához került, vegyes nemzetiségű vidékeken élnek.) A migrációs adatok elemzése mutatja, jelentős számú szerb költözött el az 1970–80-as években Koszovóból és Boszniából. Horvátországból 1941–45 között több mint négyszázezer szerb menekült el, és közel ugyanennyi 1991–95 között.

A 20. század elején a szerbek a hagyományos és a modern világ határán álltak. Egyes területeken még megvoltak a törzsi társadalom maradványai. A lakosság 80%-a paraszt volt, a paraszti gazdaságok 67%-a nem ére el az öt hektárt, az egy család megélhetéséhez szükséges nagyságot. Jelentősebb társadalmi változásokra 1945 után került sor. A háború után gyorsan végbement a mezőgazdaság szocialista átalakítása, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya Jugoszláviában az 1980-as években 28% (Szerbiában 40%) alá csökkent.

A kulturális forradalom csak részben érintette a szerbeket. 1921-ben a királyság lakosságának több mint fele analfabéta volt, a szerb lakosság körében az írástudatlanság ennél lényegesen nagyobb mértékű volt, a déli vidékeken és Boszniában meghaladta a 80%-ot, Szerbiában a 65%-ot (a Vajdaságban csak 23%-os volt az írástudatlanok aránya, Szlovéniában még kisebb). A második világháború végén Szerbiában kétmillió feletti volt az írástudatlanok száma, amit az iskolahálózat fejletlensége magyaráz. A lakosság 40%-a nem végezte el a négyéves elemi iskolát. A háború után a kormányzat kampányba kezdett az analfabetizmus ellen, amennyiben pedig a statisztikák pontosak, ma Szerbiában a lakosság 9,5%-a írástudatlan, és 26% körüli az a réteg, amelyik ismeri a betűket, de gyakorlatilag nem használja az írásbeliséget.

A szerbeknek az állam jellegéből adódóan együtt kellett élniük más nemzetiségűekkel. Az együttélés az albánokkal volt a legproblematisabb. A zárt albán társadalom és a Nagy-Albánia-gondolat az egész 20. században szemben állt a jugoszláv állammal. A délszláv állam megalakulásakor az albán volt a kulturálisan legfejletlenebb kisebbség, társadalmát patriarchális, törzsi, családi viszonyok jellemezték, archaikus volt az erkölcsi felfogás is. Attól kezdve, hogy a szerbek visszafoglalták az ősi szerb területeket (1912–13), a szerb-albán viszonyt az állandó lázadások, a háborúk idején a terror, valamint a válságos helyzetekben az anarchia jellemezték. A szerbek kényszerű elvándorlásának és az albán lakosság nagyobb szaporodásának köszönhetően a Koszovóban 1921-ben még csak 44%-os albán lakosság aránya napjainkban 90% fölé emelkedett.

A szerb társadalom – a szerző véleménye szerint – az említett demográfiai, kulturális stb. okokból, valamint abból kifolyólag, hogy nem rendelkezett modern polgársággal és elittel, nem kellett integrálódva, szétagoltan jutott el a 20. század végére.

A politikai eseményeket elemezve abból indul ki a szerző, hogy a 20. században a szerb nemzet öt háborút folytatott, két okkupációt és genocídiumot élt át, és háromszor vesztette el és háromszor alakította ki államiságát. A 19. században megjelenő és a szerbek által lakott területeken az új állam megalakításáig sok hívet szerző jugoszláv eszme modern, integratív politikai ideológia volt, amely szemben állt a korábbi korszakok szűkebb nemzeti ideológiáival. A 20. században a jugoszláv gondolat különböző módosulásokon ment keresztül: 1918–28 között hivatalosan „háromnevű nemzetről” beszéltek. A szerbek az egységes nemzet felfogásra hivatkozva elvetették a horvátok történelmi jogokra alapozott érvelését. Ez nyilvánult meg a végrehajtó hatalom centralizálásában, a helyi kormányok megszüntetésében, az ország adminisztratív felosztásában és az 1921-es alkotmányban is. A jugoszláv politika következő szakaszát 1929–35 közé lehet tenni. A királyi diktatúra bevezetésével kezdődött, és a jugoszláv nemzet megteremtésére törekedett felülről diktált, erőszakos módszerekkel (pl. az 1930. július 4-i deklaráció a jugoszlávizmust nemzeti ideológiává nyilvánítja, illetve az 1931. évi oktrojált alkotmány megfelelő rendelkezései). Képviselői abban reménykedtek, hogy az oktatás, nevelés terén végzett munka eredményeként, illetve az új generációk térnyerésével a nemzeti kultúrák és érzések – „tartományi nacionalizmusok”, ahogy akkor mondták – helyét automatikusan átveszi a közös jugoszláv kultúra és eszme. A diktatúra azonban sokat ártott, a szerb ellenzék közeledett a horvát pártokhoz, amelyek a horvát kérdést tartották a legfontosabbnak. A király halála után (1934) a jugoszlávizmusnak – mint ideológiának és mint diktatórikus politikai gyakorlatnak – már nem voltak támogatói. Milan Stojadinović és kormánya (1935–38) hitt a jugoszláv nemzet egységében, de tudatában volt annak, hogy összetett, sajátos alapjai vannak. Stojadinović mindenképpen meg akarta őrizni az államot, erősítését és korszerűsítését tartotta feladatának. A nemzeti ideológiák befolyásának növekedésével a közös jugoszláv kultúra megteremtése lehetetlenné vált. Stojadinović bukása után a politikában is új korszak kezdődött, amelyben új módon rendezték a szerb–horvát viszonyt. Az autonóm Horvát Bánság megalakulása (1939) a horvát nacionalizmus győzelmét jelentette a jugoszlávizmus felett.

Jugoszlávia német megtámadása után (1941. április) a szerb nemzet részei különböző államokhoz kerültek, ahol nemzeti és kulturális létük veszélybe került. A szerb lakosság jó része atrocitásoknak és a megszállók terrorjának volt kitéve: 600–700 ezer embert deportáltak az usztasa állam internáló és megsemmisítő táborába, több mint százezer ember menekült el Koszovóból (miközben folyt az albán lakosság betelepülése), a bolgár és a magyar megszállás is több tízezer áldozattal és elmenekülővel járt.

A háború alatt két ellenállási mozgalom bontakozott ki, amelyekben nagy számban képviseltették magukat a szerbek. A csetnikek a „kivárási stratégiát” követve – a frontok közeledését várták – a szerbek fennmaradásáért és az ideológiai ellenféllel szemben léptek fel. Jugoszlávia fennmaradása mellett foglaltak állást, amelyben véleményük szerint a háború után ki kell jelölni a szerb területeket, a szerbek ellen vétőket meg kell büntetni. A kommunisták offenzív stratégiát dolgoztak ki mind az idegen megszállókkal, mind az osztályellenséggel szemben. Jugoszláviát a „testvériség és egyenlőség” jegyében föderatív módon kívánták megújítani. Milan Nedić tábornok, a megmaradt Szerbia miniszterelnöke a Harmadik Birodalomra támaszkodva Nagy-Szerbiát akart létrehozni, miként Dimitrije Ljotić mozgalmának is ugyanez volt a célja.

1945 után Jugoszlávia a „partizán jugoszlávizmus” szellemében alakult újjá. A két világháború közötti a kommunista párt – a nemzeti egyensúly érdekében – a szerb területek rovására nemzetállamok létrehozását, majd azok föderációba tömörítését képviselte. Elfogadta a nagyszerb hegemonizmusról alkotott elméletet, szisztematikusan támadta a szerb polgárságot. A második világháború alatt és az azt követő években a szerb polgárság lényegében megsemmisült, a szerb nemzeti mozgalmat szétverték, a szerb értelmiséget üldözték.

A föderációs átrendezéssel jelentősen megváltozott a szerbek és Szerbia helyzete. Az új jugoszláv állam kezdetben centralizált, majd decentralizált volt, de mindvégig pártállam. A JKP fellépett mindenfajta nacionalizmus, sovinizmus, valamint vallási kizárólagosság ellen, de elfojtotta a szabad gondolkodást. Idővel, a Kominformmal való szakítás után a monolitikus társadalmi és politikai gyakorlat helyébe az önigazgató föderáció lépett. Ekkortól kezdve hivatalos jugoszláv ideológia nem volt. Az 1960-as évektől a pártvezetés nem volt egységes az ország jövőjét illetően. A köztársasági elitek saját érdekeiket képviselték. Mivel hiányoztak az integráló társadalmi erők, rétegek, a jugoszláv térség – és benne különösen a szerb – gazdaságilag, kulturálisan többfelé oszlott. Érdemes megjegyezni, hogy fennállása 73 éve alatt a jugoszláv államnak nem sikerült gazdasági egyensúlyt teremteni: sem gazdasági liberalizmussal, sem etatista, tervutasításos, illetve egyéb módszerekkel.

Szerbia érdekeinek háttérbe szorítása, felosztása (autonóm tartományok léte), a kisebbségek érdekeinek hangsúlyozása Koszovóban, az elhallgatott igazságtalanságok, sérelmek mind előrevetítették, hogy egyszer a felszínre kerül a szerb kérdés, az állam átrendezésének szükségessége. Erre objektív okokból mindenképpen sor került volna, függetlenül Slobodan Miloševićről. A folyamat viszont időben egybeesett azzal, hogy az egykori pártfunkcionárius „egy éjszaka alatt népezérré transzformálta magát”. „Nem volt felkészült [a szerb kérdés] megoldására, nem értette, nem érezte azt, nem ismerte fel demokratikus dimenzióját, és nem volt lehetősége, hogy kontrollálja az általa kiváltott viharos láncreakciót.” (182. p.) Jugoszlávia felbomlása úgy ment végbe, hogy egyes területek nemzetközi erők támogatásával elszakadtak. Az egykori tagköztársaságok határait ismerték el az új államok határainak. A szerbeknek nem adatott meg az önrendelkezés joga.

A köteten végigvonul, hogy Jugoszlávia a szerző számára bizonyos értékeket jelent, de a kellő társadalmi integráló erők nem voltak elég erősek sem a jugoszláv állam megfelelő berendezéséhez, sem megtartásához. Ezért az országért a szerbek sokat áldoztak – emberéletben is a két világháború alatt –, ez volt az az ország, amelyben együtt élt a szerb nemzet majdnem teljes egésze. Ez a történet szerb szemszögű olvasata, más nemzetiségűek másként tekintenek Jugoszláviára. Egy soknemzetiségű állam esetében számba lehet venni az együttélést meghatározó okokat, fel lehet vetni a szétválás indokait. A jövő, a nemzeti tudat érdekében az új korszak kezdetén szükség van a múlt megismerésére, miként a szerző is írja. Erre tesz sokoldalú kísérlet ez a színvonalas tanulmány.

Bíró László

VLADISLAV MARJANOVIĆ
**DIE MITTELEUROPA-IDEE UND DIE MITTELEUROPA-POLITIK
 ÖSTERREICHS 1945–1995**

(*A Mitteleuropa-eszme és Ausztria Mitteleuropa-politikája, 1945–1995*)

Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, Europäischer Verlag der
 Wissenschaften, 1998. 200 p.

Az Ausztriában élő történész célkitűzése az, hogy művében átfogó elemzést adjon a második világháború utáni osztrák Mitteleuropa-eszme és a hozzá kapcsolódó politikai irányvonal fejlődéséről. Tisztában van a kockázattal, amit egy teljesen még le nem zárult történelmi folyamat – ebben az esetben egy nemzetek felett álló eszme fejlődésének – vizsgálata jelent: az elsődleges forrásanyag gyakran nem hozzáférhető, hiányzik az időbeli távolság az objektív megítéléshez. Mindez magában hordozza a téma szubjektív megközelítésének veszélyét. Egyúttal azonban szükség van a Mitteleuropa-gondolatkör beható történelmi vizsgálatára, hiszen a történész feladata, hogy megszürije a közvéleményre zúduló információáradatot, feltárja a „történelmi igazságot”, és megnyissa az utat a témával foglalkozó későbbi, mélyreható elemzések előtt.

Kiindulópontként az a feltételezés szolgálhat, hogy a második világháború utáni osztrák politikai közgondolkodásban, még inkább a „politikai tudatalattiban” (*politisches Unterbewußtsein*) jelen volt a Kelet- és Nyugat-Európa között létező Donauraum, illetve Mitteleuropa eszméje. Marjanović állítja: folyamatos törekvés továbbviteléről van szó, s bár közvetlenül a világháború után rendkívül kevés konkrét tervet dolgoztak ki, mégis tagadhatatlan, hogy ebben az időszakban is létezett a Mitteleuropa-gondolatkör. Az elfajta eszmék nem is annyira írásos emlékekben, sokkal inkább a népek – vagy inkább az intellektuális és a politikai elitiek – történelmi-politikai emlékeztetőiben léteznek és lelhetők fel. Ausztria esetében ez azonban nem csupán passzív, statikus jellegű, tudat alatti. A gondolatkörnek mindig több, párhuzamos variációja létezett, melyek részben fedték egymást, részben egymással konkuráltak, s a pillanatnyi helyzetnek megfelelően folytonosan változtak, alakultak. A mű a gondolatkör három, egymástól különböző, egymást keresztező, egymásra ható síkját mutatja be, amelyek bizonyos szempontból egyúttal fejlődésének különböző fázisait is jelentik: az eszme ausztriai változatát, a szudétánemetség által kidolgozott koncepciót, valamint különböző – csak átmenetileg felbukkanó –, a nyugati hatalmak által hivatalosan soha nem vállalt újjarendezési elképzeléseket.

Ausztriában a háborút követően az eszme fokozatosan elvesztette a múltbéli történelmi viszonyok visszaállítását célzó romantikus jellegét, s igazodva a politikai aktualitáshoz, a régió önállósodási törekvésevé nőtte ki magát. Bár szószólói kerültek a térség azonosítását az egykori Habsburg-monarchia területével, mégis az elképzelt modellt a történelem által már összekapcsolt közép-kelet-európai népek spontán együttműködésének csaknem ideális eredményeként szemlítették. Képviselői szerint Ausztria számára mindvégig azt a történelmi esélyt kínálta, kínálja, hogy ismét aktív, sőt meghatározó szerepet tölthessen be a térségben. Bár kezdetben a széles nyilvánosság előtt az eszme létezését – mint anakronizmust – tagadták, mindvégig fontos mozgatórugóként volt jelen a második világháború utáni osztrák keleti politikában. Jelentős szerepet játszott a Németországtól független önálló államiság kihangsúlyozásában is, kiemelve a szellemi, kulturális, sőt etnikai kapcsolatokat a kelet-közép-európai népekkel, amelyek „mind-mind döntőbben formálták az osztrák nemzettudat fejlődését, mint a németiség”. (23. p.) A mű rendkívül gazdag forrásanyagra támaszkodva, municiózan követi végig a Mitteleuropa-gondolatkör evolúcióját a háború lezárásától egészen napjainkig, érzékeltetve a tradicionalista felfogástól az aktuális nézetekig ívelő átmenetet. Nagy súlyt helyez a fejlődést döntően befolyásoló kül- és belpolitikai események, a témával foglalkozó munkaközösségek, regionális és országos intézményi keretek, sajtótérkékek, propagandaanyagok és rendezvények bemutatására. Külön is kitér annak leírására, hogy az 1980-as évek közepétől szinte offenzívaszerű intenzitással népszerűsítette Ausztria – határain belül éppúgy, mint a vele szomszédos régió országaiiban, Gdansktól Dubrovnikig – az „új közép-európai identitás” nemzetek feletti eszméjét. Marjanović külön fejezetet szentel a gondolatkör „méltatlanul feledésbe merült támogatójának”, a Dunatűi Kutatóintézetnek (Forschungsinstitut für den Donauraum). Ugyancsak külön fejezetben foglalkozik a közép-európai összefogás nemzetközileg elismert osztrák pártolójának és kezdeményezőjének, Habsburg Ottónak az elképzeléseivel, amelyek „a kutatóintézet eszméivel ellentétben nem merültek feledésbe, de annyira szisztematikusan háttérbe szorították őket, hogy sokáig a tekintélyes osztrák hivatalos helyek által szervezett Mitteleuropa-rendezvények egyikén sem foglalkoztak velük”. (68. p.) Habsburg Ottó hangsúlyozza a térség tradicionális kapcsolatait, hisz Ausztria hid-szerepében, népeket összekötő missziójában. Az általa elképzelt dunai föderáció szellemi alapjául a nemzeti gondolat alternatívájaként a keresztény hit és a kulturális együttműködés szolgálta.

A szudétánemetség törekvéseinek célja az volt, hogy nemzetközileg elismertessék a Szudéta-

vidékre való visszatérési jogukat. Részletesen taglalja az ennek érdekében kifejtett diplomáciai tevékenységet, melynek alapjául az a felismerés szolgál, hogy problémájukra csak egy közép-európai újrándezés nyújthatna megoldást. Érdekeik azonban ütköztek az osztrák elképzelésekkel, hiszen céljuk egy olyan német közvetítéssel létrehozott németbarát közép-európai föderatív képződmény volt, amely egy német–nyugati szláv megegyezésen nyugodott volna.

Erősen elhatárolva Németországtól, kizárólag az egykori Monarchia utódállamaira koncentrálva a gondolatok a nyugati államoknak a kommunista totalitarizmus elleni harcában – jobb híján – ideológiai szerepet töltött be, mindenekelőtt a nyolcvanas években a marxista–leninista ideológia alternatívjaként. A második világháború alatt a győztesek még nem zárták ki egy dunai föderáció vagy konföderáció létrehozását, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ún. „szatellitállamokból” a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között semleges ütközőzónát hozzanak létre. Ilyen volt az USA-ból kezdeményezett – emigráns kormányok segítségével kidolgozott – közép-kelet-európai unió gondolata („Intermarium-koncepció”). Nyílt vállalása azonban akár casus belli is lehetett volna, hiszen a Szovjetunió joggal értelmezhetette a háború utáni viszonyok megváltoztatására irányuló törekvésként. Emellett szükségessé tette volna a legyőzött Németországgal szembeni nyugati magatartás újjaértelmezését is. Így inkább csak megtűrtté vált, mint destabilizációra, zavarkeltésre esetlegesen felhasználható eszme: többre nem is volt szükség.

A könyv második felében a szerző részletesen ismerteti Ausztria állásfoglalását a térség kommunista államaiban végbement fordulattal kapcsolatban, és az ottani események hatását az osztrák elképzelésekre az együttműködéssel kapcsolatban. Tény, hogy az 1989-es fordulat után a térség államaiban a gazdasági nehézségek és a nemzeti feszültségek miatt erősen megcsappant a korábbi érdeklődés a Mitteleuropa-eszme iránt. Intő jelként szolgált Ausztria számára az egyesült Németország néhány vezető politikusának megnyilvánulása is a térséggel kapcsolatos német elképzelésekről. Igaz, addigi Mitteleuropa-politikáját az Európai Unióba való belépése után Ausztria is ártértékelt. Helyébe az ún. „keleti bővítés” koncepciója lépett. Napjaink legfontosabb, teljesen még meg nem oldott feladata Ausztria számára az, hogy újradefiniálja szerepvállalását a térségben, illetve hid-szerépet az Európai Unió és a kelet-közép-európai államok között, amelyek azonban mindenféle gyámkodás nélkül, önállóan építették ki kapcsolatrendszerüket a fejlett Nyugattal. Vajon végérvényesen túlhaladottá válik-e ezzel a Mitteleuropa-eszme osztrák változata? Erre a kérdésre ma még lehetetlen válaszolni. Annyi bizonyos, hogy véget ért egy hosszú szakasz, s attól függetlenül, hogyan alakulnak a közép-európai térség viszonyai, és Ausztria milyen szerepet fog játszani a jövőben, valóban nem szabad alábecsülnünk a Mitteleuropa-eszme kor hatását a világháborút követő időszak keleti politikájára és nemzetközi kapcsolataira.

A szerző a bevezetésben kitűzött célokat rendkívül gazdag és sokrétű forrásanyagra támaszkodva, mindvégig objektívitásra törekedve valósítja meg. Munkája annyiban kihívás is, hogy Marjanović az idea osztrák eszme- és politikatörténeti mozzanatait tárja fel, s az érintett régió országaiban ennek recepciójáról – vagy akár hasonló elképzelésekről – még várat magára egy vagy akár több hasonló alaposságú leírás. Ezekből lehetne feleletet kapni azokra az utalásokra, melyek a szerző könyvében csak odavetett célzások szintjén vannak jelen. Annál is inkább, mivel a gondolatok történelmi felvezetésének elmaradása is hiányérzetet kelt: a két világháború közötti, illetve a második világháború alatti fejlődéséről, ártértelmeződéséről szinte alig esik szó. Az előtörténetbe való beavatás hiánya miatt lebeg némileg légüres térben a gondolatok egésze.

Stehler György

FORTSCHRITT, NORM UND EIGENSINN: ERKUNDUNGEN IM ALLTAG DER DDR

SZERK.: ANDREAS LUDWIG

(*Haladás, norma és „Eigensinn”: az NDK mindennapjainak kutatása*)

Berlin, Links, 1999. 296 p.

A német történészek jelentős része a harmincas évekbeli nemzetsocialista időszak kutatásának tapasztalataiból kiindulva evidenciaként kezeli azt a tételt, hogy a totalitárius kormányzatok intézkedései nem hatják át közvetlenül a társadalmi berendezkedés teljes vetületét, még akkor sem, ha jelentős mértékben uralják a társadalmi folyamatokat. Ugyanez igaz az egykori Német Demokratikus Köztársaság (NDK) társadalmára is. A „mindennapok történetének” kutatói szerint az NDK történetének egyoldalú és korlátozott értelmzését adja az az elemzés, amely az állampárt, a hozzá kapcsolódó intézmények vagy személyek (zömmel politikusok) elsősorban politikatörténeti ábrázolására koncentrál. Ezzel szemben a „mindennapok történetének” szemszögéből vizsgálható, hogyan hatott a társadalmi struktúrára a diktatúra, hogy a társadalom különböző tagjai vagy csoportjai hogyan próbálták megőrizni autonómiájukat, sajátos identitást

kiépitve az állampárttal szemben A „mindennapok története” – amennyiben történetírói irányzatként értelmezzük – elsősorban a nézőpont megváltozásával jellemezhető, egyszerűsítve körülhatárolható az „alulról írott történelem” fogalmával. Az utóbbi néhány évben fordulat történt az NDK-ról szóló társadalomtörténeti munkák nézőpontjában. Ebbe a tendenciába illeszkedik az Andreas Ludwig szerkesztésében megjelent kötet is.

A kötet megközelítése szerint az NDK története több, mint a pártállam története, hiszen ugyanúgy azoknak az embereknek és hétköznapijaknak a története is, akik benne éltek. A tanulmányok középpontjában az emberek egymás közti kapcsolatai és a hatalom mindennapokat befolyásolni szándékozó törekvése áll. A pártállam a munkahelyektől kezdve a szabadidő eltöltéséig befolyásolta az NDK lakóinak mindennapjait, sokszor a „paternalista” politikan keresztül. A kötet egyik kulcskérdése az, hogy miként élték meg, miként rekonstruálják, és milyen sajátos reakciókat alakítottak ki az NDK lakosai a „gondoskodó” és „szankcionáló” állammal szemben.

A tanulmánykötet szerkesztője vezeti az NDK mindennapjainak kutatására 1993-ban alapított dokumentációs központot (Dokumentationszentrum Alltagskultur der DDR) Eisenhüttenstadtban (az egykori Stalinstadtban), amely 1995-ben rendezte első kiállítását, és azóta is több kiállításnak adott helyet, köztük egy, a kötet címével megegyező és annak tematikájára épülő kiállításnak is. A tanulmánykötet keletkezése és a benne található tanulmányok szorosan összefüggnek az NDK mindennapjaira jellemző források gyűjtésével, köztük számos olyan tárgyi forráscsoporttal, amely megfelelő kontextusban kiállítási-muzeális tárgyként is bemutatható.

A könyv címe három olyan fogalomra utal, amelyek a tanulmányokban az elemzés tárgyát képezik. A „Haladás” (Fortschritt) szó azokat az utópisztikus, kulturális és társadalmi célokat sejteti, amelyeket az NDK-ban a „kommunista társadalom építése” során foglalmaztak meg. A „normával” (Norm) arra az értékrendre utalnak a szerzők, amely a politika, a gazdaság és az állami újraelosztás hatására érvényesült a mindennapi életben a fogyasztástól kezdve a lakásépítésig. A magyarul inkább csak körülírható „Eigensinn” fogalmát pedig abban az – Alf Lüdtkétől származó – értelemben használják, miszerint a társadalom tagjai sajátos értelemmel bíró nézeteket és törekvéseket (Eigensinn) alakítanak ki egyéni és kollektív cselekedeteik során a modell által társadalmi interakcióként értelmezett uralmi rend mellett. Az „Eigensinn” a pártállam által létrehozott uralmi rendszer mellett egy alternatív jelentéssel bíró, sajátos rendszert alkot, de nem egyszerűen a hatalommal szemben (mint például az ellenállás), hanem azzal párhuzamosan.

Ennek az „alternatív rendnek” az összetett vizsgálatát a szerzők a pártállami hivatali szférán kívül, vagy annak legalsóbb fokán keletkezett források elemzésével vélik megoldhatónak. Ezek közé tartoznak a hivataloknak írt beadványok, a magánlevelezések, nem utolsósorban a visszaemlékezések és az oral history. Persze a források jelentős részét alkotják azok a mindennapi tárgyak is, melyek az NDK lakóinak fogyasztási igényeit voltak hivatottak kielégíteni: a kozmetikai kellékek, játékok, műanyag háztartási eszközök, grillsütők és a Magyarországon is oly ismertté vált „levehető ajtajú NDK turmixgép”. A tanulmányok jelentős része foglalkozik azzal, hogy a speciálisan az NDK-ra jellemző fogyasztói kultúra tárgyai milyen jelentéssel bírtak a maguk korában a háztartások, illetve az azok piacra dobását kezdeményező tervgazdasági intézmények számára.

A tanulmányok szerzői olyan, a hidegháború idejéből származó, de még manapság is széles körben elterjedt fogalmakkal jellemzik a társadalmi berendezkedést befolyásoló hatalmi struktúrát, mint „nevelésdiktatúra” (Erziehungsdiktatur), „párturalom” (Parteiherrschaft) vagy „konszenzusediktatúra” (Konsensdiktatur). „Nevelésdiktatúra” alatt azt értik, hogy az NDK-ban az emberek mindennapi életét a hatalom jelentős mértékben befolyásolta a különböző társadalmi szocializációt elősegítő intézményekkel: kezdve a nevelési tanácsadók, a gyermekújságokon, vagy a bölcsődén, óvodán át, egészen a felnőttoktatásig, az „esti egyetemekig”. Ennek a modellnek a keretében igen változatos témákat vizsgálnak a szerzők.

Ina Rossow a „nevelésdiktatúra” hatását két tanulmányban elemzi, amelyek az NDK-ban tartott 1951-es és 1973-as világifjúsági találkozókra foglalkoznak. Ennek kapcsán arra keresi a választ, hogy milyen céljai voltak a hatalomnak a világifjúsági találkozók, milyen kép élt a propagandában az ifjúságról, annak feladatairól és értékrendjéről, illetve hogyan hatottak a világifjúsági találkozók az azokon részt vevő fiatalokra. A tanulmányokban központi helyet foglal el az a kérdés, hogy miként élték meg a fiatalok ezeket a rendezvényeket. A szerző visszaemlékezések révén több nézőpontból mutatja be az eseményeket. A tanulmányok szerint az 1951-es találkozón az ifjú „keletnémet” állam elsősorban saját „független és szabad” létét kívánta demonstrálni, nemritkán a „nyugatnémet” állammal szemben, addig 1973-ban a propaganda a „szabad vita lehetőségét” hangsúlyozta. A szerző arra a nem igazán váratlan következtetésre jut, hogy a világifjúsági találkozón való részvétel az ifjúság szemszögéből jóval kevesebb ideológiai töltettel bírt, mint ahogy azt a korabeli hatalom állította.

A munkahely nevelő hatását is vizsgáló tanulmányában Jana Scholze arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi motiválta az NDK-ban élő embereket munkájukban a terv- és hiánygazdasági

körülményeken kívül, illetve a hatalom mivel akarta motiválni őket. A munkateljesítmény növelésének legpropagáltabb eszközeként számon tartott munkaversenyek és munkaverseny-kitüntetések kapcsán azt vizsgálja, hogy azok miként hatottak a munkateljesítményre és a munkahelyi kapcsolatokra. A kitüntetési rendszer változásának elemzése és visszaemlékezések révén többek közt arra a következtetésre jut, hogy a munkaverseny-kitüntetések elsősorban a kitüntetettek politikai attitűdjére voltak hatással, nem pedig munkateljesítményükre.

A szocializáció és a hivatalos értékrend kapcsolata kerül Christa Lorenz tanulmányának fókuszába is, amely a magyarországi „Dörmögő Dörmötör”-höz hasonló NDK-s „Bummi” című gyermekmagazininban közölt cikkek értékrendjének változását vizsgálja. A lap rendszeresen olyan kérdéseket helyezett főszeraplójára – Bummi mackó – kalandjainak középpontjába, mint a munkához, a dolgozókhoz, a hazához, a szocialista köztársasághoz vagy „a munkásosztály nemzetközi szolidaritásához” való viszony. A lap ennek ellenére hatalmas népszerűségnek örvendett, mivel a fogyasztathatóság érdekében jó minőségű „képregények” formájában ábrázolták Bummi ideológiai töltetű kalandjait.

A „nevelésdiktatúrát” bemutató tanulmányok közül hasonló témával foglalkozik Dominique Krössin tanulmánya, aki a „honismeret” nevű tantárgy tankönyvei alapján a „hazáról” és a „szocialista értékrendről” alkotott kép változását vizsgálja. Ennek alapján differenciált hazaképet vél felfedezni a tankönyvekben. A szűk lakóhelyi és családi környezet, az iskola, az osztály, az úttörőszervezet alkotja a gyermekek „kis hazáját”, amihez a gyermekeket a szülői szeretet és az „úttörő-morál” köti. A „nagy haza” képe a tankönyvekben az NDK-nak és természeti kincseinek szeretetében körvonalazódik, amihez a tervet teljesítő dolgozók, a katonák, az antifasiszták és a párt kapcsolja a majdan felnőtté váló gyerekeket. „Metafizikai hazaként” jelennek meg a tankönyvekben a szocialista országok és a Szovjetunió, amelyek közös identitását a kommunizmus, a békeszeretet, a szocializmus győzelmébe vetett hit és a szolidaritás képezi. Az utóbbi tanulmányoknak a megközelítése is jelzi azt a tendenciát, ami az NDK történetéről szóló társadalomtörténeti munkákban egyre gyakoribbá válik, tudniillik, hogy nem az a kérdés, hogy „mi történt?”, hanem az, hogy a „történekekről” milyen kép („image”, „Bild”) alakult ki az emberek fejében, és ez hogyan változott. Ez abba a nemzetközi társadalomtörténeti tendenciába illeszkedik, hogy az elemzésekre a kognitív és interpretatív kultúraértelmezések gyakorolnak egyre nagyobb hatást.

A „párturalom” elemzésére épülő modell – ami Sigrid Meuschel nevéhez köthető – a párt központi szerepének, társadalmi céljainak és gyakorlati politikájának értelmezésére, továbbá annak a vizsgálatára épít, miként vagy miként nem hatoltak be a hatalom által megfogalmazott társadalmi célok a mindennapi életbe. Ezen modell empirikus elemzésén alapszik az ötvenes és nyolcvanas évek ifjúsági generációinak összehasonlítását célul kitűző tanulmány (Jana Lunz), ami azért is érdekes módszertani szempontból, mert a szerző a pártállami időszak vizsgálatában viszonylag szokatlan módon két, egymástól két évtizednyi távolságban lévő időmetszetet hasonlított össze, kihagyva a hatvanas és hetvenes éveket, amivel a pártállam mindennapjainak folytonosságát is kifejezi a háború előtti időszakhoz viszonyított diszkontinuitással szemben. A két korszak közötti elsődleges különbségnek a nyugati világ növekvő recepcióját látja, ami az állam által támogatott ifjúsági szervezetek gyengülésével járt együtt.

A „konszenzusediktatúra” fogalommal jellemzett modell szerint az NDK-ban a hatalom számos területen csak társadalmi konszenzus révén működhetett, ami elsősorban a munkahelyekre volt igaz, ahol a munkások például „teljesítményvisszatartásra” épülő munkavállalói taktikával folyamatos harcban álltak a munkáltatói érdekekkel szemben. Az erre épülő konszenzus alakította aztán úgy a bérrendszert, hogy mind a munkavállalók, mind a munkáltatóként fellépő állam céljai részben megvalósuljanak. A brigádmozgalmak, a munkahelyi kitüntetések, vagy a gyáralapításkor fellépő munkaerőhiány miatt adott kiugró bérek számos konszenzusra épülő helyzetet teremtettek, ami a munkáltatói stratégiákban bekövetkezett változásokban is tetten érhető. Ezt a folyamatot vizsgálja Rita Aldenhoff-Hübinger az Odera menti Frankfurtban létrehozott félvezetőüzem példáján, amely a körzet munkaerőpiacát gyökeresen átalakította.

A kötetben szereplő tanulmányok egy része egyes fogyasztási tárgyakhoz kapcsolódóan elemzi a mindennapokban bekövetkezett változásokat. Silvia Rückert a műanyag tárgyak elterjedésén és propagálásán keresztül vizsgálja a párt által megfogalmazott, modernizációs elméletbe illeszkedő ideológiai hátteret, illetve azt, hogy milyen jelentéssel bírtak az NDK-s háztartások szerkezetében a műanyagból készült háztartási eszközök. A műanyag tárgyak a reklámokban és a hivatalos beszédmódban az NDK „haladás és modernitás” iránti elkötelezettségének szinonimájaként szerepeltek, ugyanakkor számos háztartás számára a háborút követő sanyarú évtizedekkel való szakítást jelentették.

Claudia Erdmann a grafitielektroda és a diszkerámia gyártásának példáján keresztül arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tényezők határozták meg a fogyasztási termékek gyártását és előállítását az NDK-ban. A szerző úgy véli, hogy az NDK lakosainak tárgyi igényeit nyugatnémet példák határozták meg, amellyel viszont az NDK ipara nem tudott lépést tartani. A grafitielektroda és a diszkerámia gyártását is ilyen nyugati hatásra adott „keleti” válaszként értelmezi.

A fogyasztástörténeti tanulmányok közé sorolható Evelin Grohnert tanulmánya, aki egy boltvezetővel készített részletes interjú kapcsán azt elemzi, hogy miként élték meg az NDK polgárai azt a

situációt, amit a boltvezető azokkal a hiánygazdaságra jellemző szavakkal jellemzett, hogy „semmi sem volt, de mindenkinek megvolt mindene”. A kötetben szereplő más tanulmányokhoz hasonlóan a szerző úgy véli, hogy az NDK árukínálatát és értékesítési rendszerét igen erősen befolyásolta a nyugatnémet fogyasztási szokásokról kialakult kép.

Jana Scholze egy másik tanulmányában azt vizsgálja, hogy mit szimbolizáltak az NDK története során kiadott bélyegek. A szerző szerint a bélyegek jelentős része a politikai propaganda legmarkánsabb eszköze volt. A bélyegek jóval élesebben jelenítették meg a párt által helyesnek ítélt irányvonalat, mint például a sajtótermékek.

A nők foglalkozásbeli identitásának és a hagyományosnak tartott családstruktúra konfliktusával foglalkozik Simone Tippach-Schneider tanulmánya, aki többek közt a nőket érintő szociálpolitika változásáról, illetve a szociálpolitikai által definiált „női feladatokról” ír. Az elsősorban oral history forrásokat elemző szerző szerint a nők visszaemlékezéseikben elsősorban azt emelik ki, hogy nekik annak idején a család, illetve az anyaszerp volt fontos, ezért számukra a „hagyományos szerep” munkahelyi szereppel való ütközése csak másodlagos volt.

A kötetben szereplő tanulmányok témáinak zömére önálló monográfiák is épülhetnének, nemcsak megközelítésük újszerűsége, hanem sokféleségük miatt is. A kötet értékét növeli a gazdag képi illusztráció, amely elsősorban a kötethez kapcsolódó kiállítás anyagára épít. Az NDK „mindennapjainak történetéről” szóló könyv megközelítései és az alkalmazott modellek sokban gazdagíthatnák az egykori „szocialista országok” jelenkortörténet-írását, köztük a magyarországit is.

Horváth Sándor

ROBERT J. JEVZEROV UKRAINA: VMESZTYE SZ ROSSZIJEJ ILI VROZ'?

(Ukrajna: Oroszországgal együtt vagy külön?)

Moszkva, Vesz Mir, 2000. 157 p.

Robert Jevzerov a moszkvai akadémiai összehasonlító politológiai intézet főmunkatársa, a történettudományok doktora. Kutatási területe rendkívül széles, jobbra az 1880–1920-as évekkel foglalkozott. Újabban azonban mind többször tekint ki a jelenkorra. Gyakran látogatott Ukrajnába, ahol helyi tapasztalatokra is szert tett, s nagy anyagot – ritka helyi sajtótermékeket és statisztikai adatokat – gyűjtött össze monográfiája megírásához. Általában jellemző rá, hogy nem a „szokványos utakon” jár, világos és lényegi kérdéseket tesz fel, amelyeket azután sokoldalúan megvilágítva válaszol meg. Oroszország és Ukrajna kapcsolata az elmúlt évtizedben igazán bonyolult és izgalmas színezetet öltött, így Jevzerov megint egy nagyon élő problémához nyúlt.

Könyve bevezetőjében leszögezi, hogy a szétválás és Ukrajna önállósága mára vitathatatlan tényné vált – ez mégsem ilyen egyszerű kérdés. Az egyik végleten Oroszországban is akadnak olyanok, akik reménykednek abban, hogy a régi Szovjetuniót már holnap vissza lehet állítani – de ők kevesen vannak. A másik végleten voltak az ukrán nacionalisták, akik azt hitték, hogy az elválás és az önálló Ukrajna kikiáltása után azonnal paradicsomi állapotok köszöntenek Ukrajna lakosságára. Ezzel szemben a mindennapok más eredményt hoztak, aminek olyan nyilvánvaló következménye lett, hogy az 1991-es felkesedés az önállóság értékelésében 1999-re – a körkérdések és a felmérések adatai szerint – harmadára apadt. A politikai önállóságot ma kevesen vonják kétségbe, de kiderült a nyilvánvaló tény, hogy a két ország ezer szállal kötődik egymáshoz gazdaságilag, vagyis a két ország egyszerűen egymásra van utalva. Jevzerov ezt a kérdést járja körül, az egymásrautaltságot statisztikai adatokkal, táblázatokkal bizonyítja.

A kritikai és „orosz önkritikai” résznél Jevzerov megemlékezik egy nálunk kevésbé ismert – és valószínűleg ugyancsak eléggé elterjedt orosz – attitűdről: nevezetesen, hogy az „együtt” vagy „külön” kérdésre most az oroszok akarják kikényszeríteni és hallani a világos választ. A szerző szerint persze ez is rossz, káros és nem történeti hozzáállás, valamint szemben áll a racionális együttéléssel és együttműködéssel.

Jevzerov a történeti folyamatokat elemezve felvillantotta, hogy a 19. század második felében az ukránok nagy nemzeti költője, Sevcsenko is ukrán autonómiában és a két nagy szláv nép együttélésében gondolkodott, miként az ukrán nemzeti mozgalom sok más hangadója. A közzelfogás 1918-ban – sokféle történeti körülmény egybeesése nyomán – változott meg, s ekkorra erősödött fel a független és önálló Ukrajna eszméje. Ezzel kapcsolatban említi a szerző, hogy az 1917-es februári forradalom után sok helyütt felerősödtek a nemzeti mozgalmak. Ekkor jelent meg az „Ukrán kérdés” című kötet immár harmadik kiadása Moszkvában, számos olyan ukrán értelmiségi szólalt meg – a nemzeti mozgalom úttörő nagyjai –, akik itt még azt hangsúlyozták, hogy nem kívánják a centrifugális tendenciákat felerősíteni. Ez a felfogásuk változott meg 1918-ra. Jevzerov máshol árnyalja viszont azt a negatív tény, hogy az ukrán nacionalisták

között akadtak, akik 1918-ban, sőt a második világháború éveiben készek voltak még a németekkel is kollaborálni.

A két nép viszonyával kapcsolatban Jevzerov megemlíti, hogy az Orosz Tudományos Akadémia már 1905-ben elismerte az ukrán nyelvet önálló nyelvnek, az 1861-es híres jobbágyfelszabadító cári rendelet esetében még nem tekintették fontosnak, hogy azt külön ukrán nyelven is kiadják. A történeti valósághoz tartozik, hogy 1922 és 1927 között a felmérések szerint jócskán megnőtt az ukrán iskolák és az ukránul tanulók és oktatók száma. Ne feledjük, ez az a kor, amikor az eléggé elfeledett Krisztijan Rakovszkij állt egy ideig Szovjet-Ukrajna élén. 1926-ban az ukrainai komsszomolisták kongresszusán Buharin elmarasztalta az orosz tisztviselők nagyorosz nacionalizmusát, elítélte azt is, ha az ukránokról kisoroszokként beszéltek.

Mindezek érdekes és elgondolkodtató epizódok a történeti múltból. de Jevzerov könyvének jó 70%-a ténylegesen az 1990-es évekről szól. Itt említ egy érdekes felmérést, amely az ukrán, az orosz, az egyéb egykori szovjet területek lakosságának erősen eltérő történeti tudatát bizonyítja. A Gallup Intézet felmérése elég friss, 1999 júliusában készült. 20. századi történeti eseményekből a megkérdezetteknek öt olyant kellett kiválasztaniuk, amelyet a legfontosabbnak tartanak. A válaszok csak a honvédő háború esetében estek egybe, ezt mindkét nemzet tagjainak több mint 70%-a választotta. A csernobili katasztrófa esetében már nagy eltérés mutatkozott (71%, illetve 57%), az ukránok fontosabbnak ítélték az eseményt. Az arány fordított volt a Szovjetunió felbomlását illetően. Ez az oroszok 64%-ával. Az ukránok 47%-ának volt fontos. Ukrajna megalakulását az oroszok általában nem tartották lényegesnek.

A tájékozódást segíti a mai eseményben, ha tudjuk, hogy Ukrajna gazdasági, fejlettségben lemaradt a Szovjetunió utolsó éveiben. Ukrajna az ország ipari termelésének pusztán 20%-át adta. Ami pedig a jelenlegi túlhangsúlyozott, megalapozatlan középhatalmi gőgöt illeti, Ukrajna saját ipari termékszükségletének pusztán 20%-át tudta az 1990-es évek végén megtermelni. Vagyis hatalmas importra szorul. (Ne feledjük: az 1990-es évek elején – de még később is – Magyarországon hatalmi körökben úgy vélték, hogy Oroszország ellenében támaszkodhatnak Ukrajnára.) Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy Ukrajna a Szovjetunióban pusztán nyersanyag- és élelmiszer-szolgáltató terület lett volna. Csakhogy éppen a gépipari, illetőleg fémtermelésének több mint 70%-a, a vegyipari termékek 63%-a Oroszországba irányult. Márpedig a gazdaságban rövid idő alatt nem mutatkoztak nagy változások. Így az 1998-as adatok szerint az ukrán ipari termelésben 25%-kal részesedett a gépgyártás, és 15%-kal a fémipar – ennek piaca pedig változatlanul keleten van.

Jevzerov a külpolitikai orientáció keresésével kapcsolatban utal a nagyon hangsúlyos NATO irányultságra, amivel együtt jelentkezik egy másik áramlat, amely a „többlábúság” elfogadásából indul ki. A külpolitika kérdéseiben jelentkeznek a generációs ellentétek, amennyiben a politikában növekvő helyet követelnek a fiatalok. Így a közelmúltban a külpolitika irányításában nagyobb szerepet kapott a fiatal Taraszkjuk is, s aki szintén az óvatos NATO felé nyitás híve volt. Jevzerov hangsúlyozza, hogy a közelmúltban mindkét elnök, mind Kravcsuk, mind Kucsma ennek a nyugati orientációnak volt a híve, illetve jelenleg is az.

Végül megjegyzendő: a szerző jócskán használt statisztikai összegzéseket és az új Ukrajna különböző sajtótermékeit. Könyve végén pedig igen hasznos bibliográfiát találhat az érdeklődő.

Jemnitz János

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Baján Szilvia, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem (PTE)
 Bíró László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Borus József, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Hornyák Árpád, PhD-hallgat, PTE
 Horváth Sándor, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
 Radnóti Klára, tudományos munkatárs, Magyar Nemzeti Múzeum
 Sokcseviits Dénes, PhD, egyetemi docens, PTE
 Tihanyi János, kandidátus, Budapest
 Vonyó Tamás, PHD-hallgató, PTE

